

Erfgoedrapport Breda 60

Veldnamen in de voormalige gemeente Princenhage Deel 1

Algemene inleiding

Chr. Buiks

Gemeente Breda

VELDNAMEN IN DE VOORMALIGE GEMEENTE PRINCENHAGE

COLOFON

Titel: Veldnamen in de voormalige gemeente Princenhage

Erfgoedrapport Breda 60

Auteur: Chr. Buiks

Kaarten: H. de Kievith

Eindredactie: G. Otten, H. de Kievith

Ontwerp en lay-out: Studio Maaïke Klijn

De auteur heeft zijn best gedaan de rechthebbenden op de illustraties te achterhalen. Degenen die menen rechten te hebben kunnen zich met hem in verbinding stellen.

ISSN: 2210-9552

© Gemeente Breda, 2018

Ruimtelijk Economisch Domein
Team Erfgoed
Postbus 90156
4800 RH Breda

Veldnamen in de voormalige gemeente Princenhage

Inhoudsopgave

Voorwoord, door Marianne de Bie

1 Algemene Inleiding – 17

- 1.1 Kaartmateriaal – 17
- 1.2 Geologie, bodem en hoogteligging – 22
- 1.3 Geschiedenis van de begroeiing – 23
- 1.4 Grenzen – 31
- 1.5 Archeologie – 38
- 1.6 Oppervlaktematen – 40
- 1.7 Huur van boerderijen – 45
- 1.8 Boerderij en omgeving – 54
- 1.9 Vlaggen en potstallen – 67
 - 1.9.1 Enkeerdlaag – 69
 - 1.9.2 Bemesting – 71
 - 1.9.3 Pachtcontracten en mestmaken – 73
 - 1.9.4 Vlaggen steken op de gemeynte – 75
 - 1.9.5 Werktuigen in verband met mestmaken – 77
 - 1.9.6 De potstal – 78
 - 1.9.7 Stadsmest en andere meststoffen – 80
- 1.10 Landbouw en veeteelt – 81
 - 1.10.1 Vruchtwisseling – 86
 - 1.10.1.1 Rogge – 89
 - 1.10.1.2 Tarwe – 92
 - 1.10.1.3 Haver – 92
 - 1.10.1.4 Gerst – 93
 - 1.10.1.5 Boekweit – 93
 - 1.10.1.6 Bonen – 95
 - 1.10.1.7 Spurrie – 96
 - 1.10.1.8 Rode wortelen – 96
 - 1.10.1.9 Vlas – 97
 - 1.10.1.10 Rapen – 98
 - 1.10.1.11 Aardappel – 99
 - 1.10.1.12 Groenten – 101
 - 1.10.2 Veeteelt – 101
 - 1.10.3 Landbouwgereedschap – 117
- 1.11 Brouwerijen – 124
- 1.12 Molens – 130
- 1.13 Leerlooierijen – 131
- 1.14 Winkels – 133

2 Algemene samenvatting – 147

2.1 Bodem, hoogteligging en delfstoffen – 147

- 2.1.1 Bank – 147
- 2.1.2 Berg – 147
- 2.1.3 Brand – 151
- 2.1.4 Broek – 151
- 2.1.5 Dal/del – 153
- 2.1.6 Donk – 153
- 2.1.7 Goor – 156
- 2.1.8 Heuvel – 157
- 2.1.9 Hal – 157
- 2.1.10 Hil – 158
- 2.1.11 Hoog – 159
- 2.1.12 Horst – 160
- 2.1.13 Klei – 160
- 2.1.14 Krocht – 161
- 2.1.15 Kuil – 161
- 2.1.16 Leem – 162
- 2.1.17 Moer – 162
- 2.1.18 Mortel – 163
- 2.1.19 Poel – 163
- 2.1.20 Put – 164
- 2.1.21 Schoot en Schot – 165
- 2.1.22 Ven – 166
- 2.1.23 Weerd – 168
- 2.1.24 Zand – 168

2.2 Archeologica – 169

- 2.2.1 Burg – 169
- 2.2.2 Donder – 171
- 2.2.3 Hofstad – 171
- 2.2.4 Kaster/Kester – 172
- 2.2.5 Munt – 172
- 2.2.6 Steen – 173
- 2.2.7 Tommel – 174

2.3 Bos, bomen en planten – 175

- 2.3.1 Berk – 175
- 2.3.2 Beuk – 176
- 2.3.3 Bies – 176
- 2.3.4 Boom – 176
- 2.3.5 Bos – 178
- 2.3.6 Brem – 181

2.3.7	Distel – 182
2.3.8	Doorn – 182
2.3.9	Effe – 183
2.3.10	Eik – 184
2.3.11	Els – 186
2.3.12	Es – 187
2.3.13	Esp – 188
2.3.14	Gagel – 188
2.3.15	Grint – 189
2.3.16	Hazelaar – 189
2.3.17	Haag/heg – 190
2.3.18	Hees – 191
2.3.19	Hout – 192
2.3.20	Houw – 193
2.3.21	Iep – 193
2.3.22	Klaterboom – 194
2.3.23	Lies – 194
2.3.24	Linde – 194
2.3.25	Loo – 196
2.3.26	Mispel – 196
2.3.27	Riet – 197
2.3.28	Rijs – 197
2.3.29	Roos – 197
2.3.30	Sulker – 198
2.3.31	Varen – 199
2.3.32	Vlier – 199
2.3.33	Vuilboom – 199
2.3.34	Werf – 200
2.3.35	Wilg – 200
2.4	Ontginning – 200
2.4.1	Braak – 200
2.4.2	Inslag – 203
2.4.3	Leguit – 203
2.4.4	Nieuw – 204
2.4.5	Rode, rooi, rut, ruit – 204
2.5	Akkerbouw – 205
2.5.1	Akker – 205
2.5.2	Bed – 211
2.5.3	Boekweit – 212
2.5.4	Boon – 213
2.5.5	Gerst – 213

- 2.5.6 Goed – 214
- 2.5.7 Haver – 214
- 2.5.8 Hop – 215
- 2.5.9 Kavel – 216
- 2.5.10 Klaver – 216
- 2.5.11 Land – 217
- 2.5.12 Pee – 218
- 2.5.13 Raap – 219
- 2.5.14 Rogge – 220
- 2.5.15 Stuk – 221
- 2.5.16 Tarwe – 221
- 2.5.17 Veld – 221
- 2.5.18 Vlas – 224
- 2.5.19 Voren – 225
- 2.5.20 Zaalde – 225
- 2.6 Oppervlaktematen – 225
 - 2.6.1 Bunder – 225
 - 2.6.2 Gemet – 226
 - 2.6.3 Hoeve – 227
 - 2.6.4 Lopenzaad – 228
 - 2.6.5 Veertelzaad – 228
- 2.7 Perceelsvormen – 229
 - 2.7.1 Bijl – 229
 - 2.7.2 Geer – 229
 - 2.7.3 Haak – 230
 - 2.7.4 Hoek – 230
 - 2.7.5 Kloot – 231
 - 2.7.6 Krom – 231
 - 2.7.7 Pan – 231
 - 2.7.8 Raak – 232
 - 2.7.9 Reep – 232
 - 2.7.10 Rond – 232
 - 2.7.11 Spie – 232
 - 2.7.12 Spijk – 233
 - 2.7.13 Staart – 233
 - 2.7.14 Stelt – 233
 - 2.7.15 Strijp – 234
 - 2.7.16 Vierkant – 234
- 2.8 Weiden en beemden – 235
 - 2.8.1 Beemd – 235
 - 2.8.2 Briel – 237

2.8.3	Dries – 237
2.8.4	Eusel – 238
2.8.5	Gaars, gras en groes – 239
2.8.6	Made – 239
2.8.7	Weide – 240
2.9	Dieren en vee – 243
2.9.1	Aal – 243
2.9.2	Arend – 243
2.9.3	Bever – 244
2.9.4	Bij – 245
2.9.5	Damhert – 245
2.9.6	Eend – 246
2.9.7	Ekster – 246
2.9.8	Gans – 247
2.9.9	Haan – 247
2.9.10	Hond – 248
2.9.11	Kalf – 249
2.9.12	Kat – 249
2.9.13	Kievit – 249
2.9.14	Koe – 250
2.9.15	Konijn – 251
2.9.16	Kraai – 252
2.9.17	Kraan – 252
2.9.18	Nest – 253
2.9.19	Os – 254
2.9.20	Otter – 254
2.9.21	Paard – 254
2.9.22	Reiger – 255
2.9.23	Roerdomp – 256
2.9.24	Schaap – 257
2.9.25	Spreeuw – 257
2.9.26	Valk – 258
2.9.27	Varken – 259
2.9.28	Vink – 260
2.9.29	Vogel – 260
2.9.30	Vos – 261
2.9.31	Wolf – 262
2.9.32	Zwaluw – 264
2.10	Straten en wegen – 264
2.10.1	Baan – 264
2.10.2	Dijk – 266

- 2.10.3 Dreef – 267
- 2.10.4 Hand – 268
- 2.10.5 Pad – 269
- 2.10.6 Spoor – 270
- 2.10.7 Steeg – 270
- 2.10.8 Straat – 270
- 2.10.9 Weg – 271
- 2.11 Oriëntatie – 272
 - 2.11.1 Eind – 272
 - 2.11.2 Kant – 273
 - 2.11.3 Noord – 273
 - 2.11.4 Oost – 273
 - 2.11.5 West – 274
 - 2.11.6 Wijk – 274
 - 2.11.7 Zijde – 275
- 2.12 Wateren – 275
 - 2.12.1 A – 275
 - 2.12.2 Beek – 275
 - 2.12.3 Blik – 276
 - 2.12.4 Brug – 277
 - 2.12.5 Dam – 277
 - 2.12.6 Emer – 277
 - 2.12.7 Hool/hol – 278
 - 2.12.8 Laak – 279
 - 2.12.9 Lei – 279
 - 2.12.10 Loop – 280
 - 2.12.11 Mark – 280
 - 2.12.12 Meer – 281
 - 2.12.13 Raam – 281
 - 2.12.14 Rijt – 282
 - 2.12.15 Riool – 282
 - 2.12.16 Rul – 283
 - 2.12.17 Schoor – 283
 - 2.12.18 Slood – 283
 - 2.12.19 Sluis – 284
 - 2.12.20 Spui – 284
 - 2.12.21 Vaart – 284
 - 2.12.22 Veer – 285
 - 2.12.23 Verlaat – 286
 - 2.12.24 Vonder – 286
 - 2.12.25 Voord – 286

2.12.26	Waterlaat – 288
2.12.27	Weel/Wiel – 288
2.12.28	Weerijis – 289
2.12.29	Wouwer – 289
2.13	Afsluitingen – 289
2.13.1	Blok – 289
2.13.2	Bolk – 291
2.13.3	Bocht – 292
2.13.4	Gracht – 292
2.13.5	Heining – 293
2.13.6	Hek – 295
2.13.7	Hemel – 295
2.13.8	Hof – 296
2.13.9	Ingraaf – 299
2.13.10	Kamp – 299
2.13.11	Lok – 300
2.13.12	Locht – 300
2.13.13	Perk – 300
2.13.14	Polder – 301
2.13.15	Poort – 302
2.13.16	Stap – 302
2.13.17	Veken – 303
2.14	Kwaliteit van de bodem – 303
2.14.1	Bijster – 303
2.14.2	Deugniet – 303
2.14.3	Dure tijd – 304
2.14.4	Kwaad – 304
2.14.5	Maakrijk – 304
2.14.6	Paradijs – 304
2.14.7	Verloren – 305
2.14.8	Vet – 305
2.14.9	Zoet – 305
2.14.10	Zuur – 305
2.15	Woeste grond – 306
2.15.1	Aard – 306
2.15.2	Gemeynt – 308
2.15.3	Heide – 308
2.15.4	Heiveld – 310
2.15.5	Laar – 310
2.15.6	Wildert – 311

- 2.16 Bouwwerken – 311
 - 2.16.1 Hofstad – 311
 - 2.16.2 Hofstede – 311
 - 2.16.3 Huis – 313
 - 2.16.31 *Huisnamen/herbergen* – 313
 - 2.16.32 *Boerderijnamen* – 318
 - 2.16.4 Keet – 319
 - 2.16.5 Molens – 319
 - 2.16.6 Stede – 320
- 2.17 Varia – 322

3 Toelichting op het glossarium – 349

- 3.1 Toponiemen – 349
- 3.2 Gehuchten – 349
- 3.3 Wegen – 351
- 3.4 Bronnen – 351
- 3.5 Ouderdom – 352
- 3.6 Lokalisatie – 353
- 3.7 Toponiemen en topografie – 353
- 3.8 Verklarende woordenlijst – 353
- 3.9 Archivalia – 355
- 3.10 Literatuur bij de lijst van namen – 357
- 3.11 Tijdschriften – 361
- 3.12 Afkortingen – 361

4 Buurtschappen – 363

- 4.1 Hage Dorp – 363
- 4.2 Haagdijk en Vijfhuizen – 509
- 4.3 Heuvel en Vloed – 555
- 4.4 Eindhoven – 603
- 4.5 Boeimeer – 649
- 4.6 Overa – 765
- 4.7 Hout – 953
- 4.8 Effen – 1043
- 4.9 Rith – 1181
- 4.10 Bagven – 1245
- 4.11 Lies – 1311
- 4.12 Vuchtschoot – 1435
- 4.13 Varent – 1497
- 4.14 Beek – 1557

- 4.15 Westrik – 1649
- 4.16 Overveld – 1681
- 4.17 Burgst, Gageldonk en Hambroek – 1857
- 4.18 Kesteren en Steenakker – 1953
- 4.19 Overbroek – 2005
- 4.20 Heilaar – 2027
- 4.21 Buursteden – 2071
- 4.22 Emer – 2131
- 4.23 Asterd – 2267
- 4.24 Ooyendonk – 2331
- 4.25 Wijmeren – 2395
- 4.26 Halle en Halderdonk – 2433

VOORWOORD

Bijzonder is dat kort nadat Princenhage vierde dat het 75 jaar bij Breda hoort deze publicatie van streekhistoricus en onderzoeker Christ Buiks verschijnt. Princenhage en de andere dorpen van Breda zijn trots op hun geschiedenis. Die is het waard om op te teken en te delen met anderen.

Kennis over ons erfgoed is een bron van inspiratie voor de toekomst. Als in Breda nieuwe plannen voor ruimtelijke ontwikkeling ontstaan, maakt de historie deel uit van de analyses en de voorbereiding. De auteur onderzoekt veldnamen of toponiemen waarbij het vooral gaat over de (gebruiks)geschiedenis van de landschappelijke elementen zoals akkers, weiden en beemden. Die kennis stelt ons in staat om dat erfgoed nog zorgvuldiger te beheren.

Het grootste deel van het grondgebied van Breda behoorde in de 19e en vroege 20e eeuw tot de omringende dorpen zoals Ginneken, Bavel, Princenhage en Teteringen. In het verleden was het een goede gewoonte om huizen, boerderijen, straten, wegen en bruggen te voorzien van namen. Echter niet alleen huizen of bouwwerken ook allerlei elementen in het landschap zoals akkers, weiden, beemden en bossen kregen namen.

Met de informatie uit dit onderzoek en de publicaties die eerder verschenen over Ginneken, Bavel, Teteringen en daarnaast Rijsbergen komt de omgeving van Breda meer tot leven.

Marianne de Bie

Wethouder cultuur en erfgoed

1

ALGEMENE INLEIDING

1.1 Kaartmateriaal

De toponiemen zijn ingetekend op de minuutplans van het kadaster van 1824. De indeling in buurtschappen en die van de kadastrale kaarten lopen niet parallel.

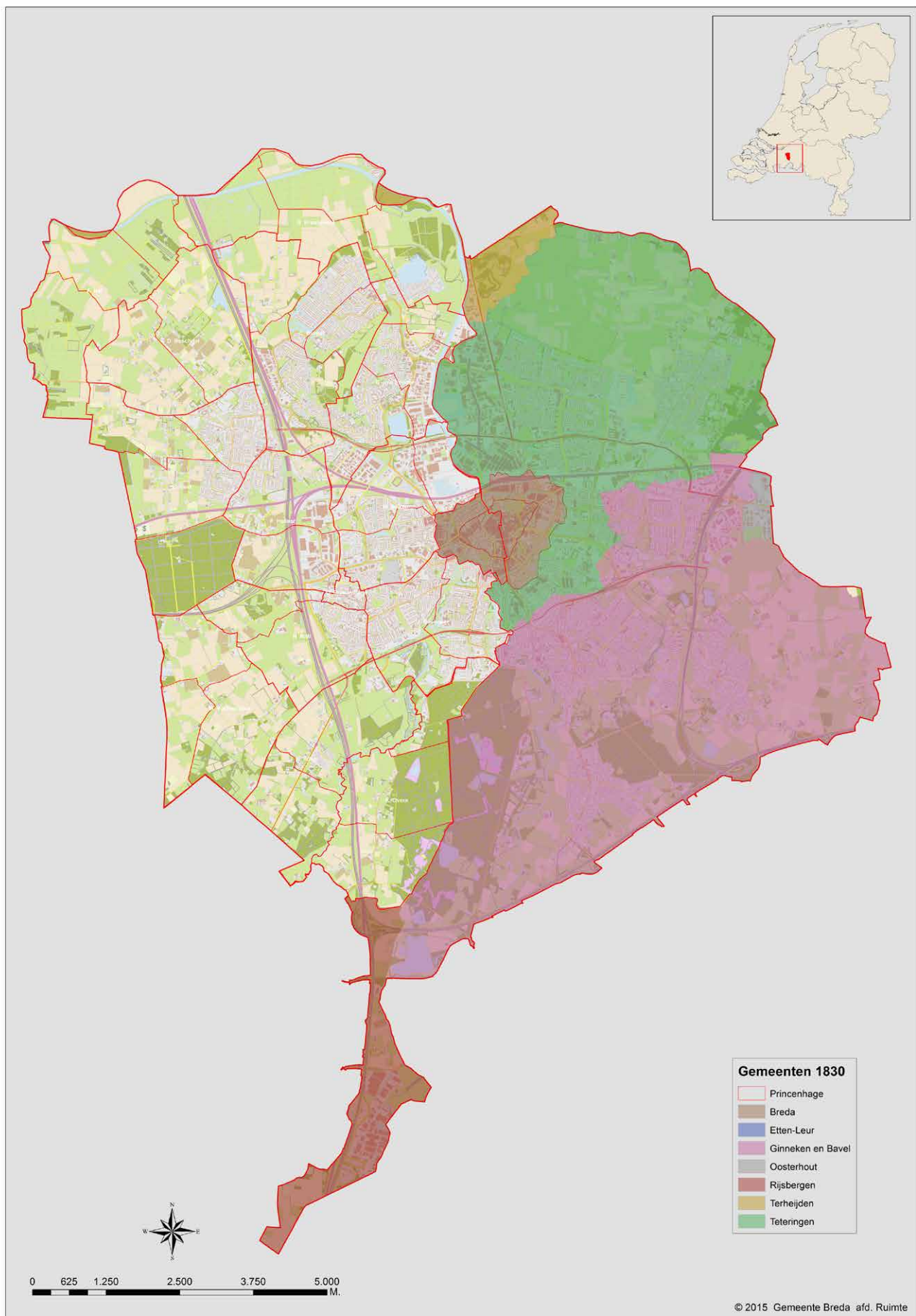
Zoals hierna uitvoeriger zal worden uitgelegd in hoofdstuk 3.2, 'Gehuchten', zijn de toponiemen alfabetisch geordend per gehucht of buurtschap. Een gehucht is een kleine nederzetting. Buurtschappen omvatten alle boerderijen in een bepaald gebied, ook de afgelegen. Deze indeling heeft het uitgehouden tot ver in de twintigste eeuw.

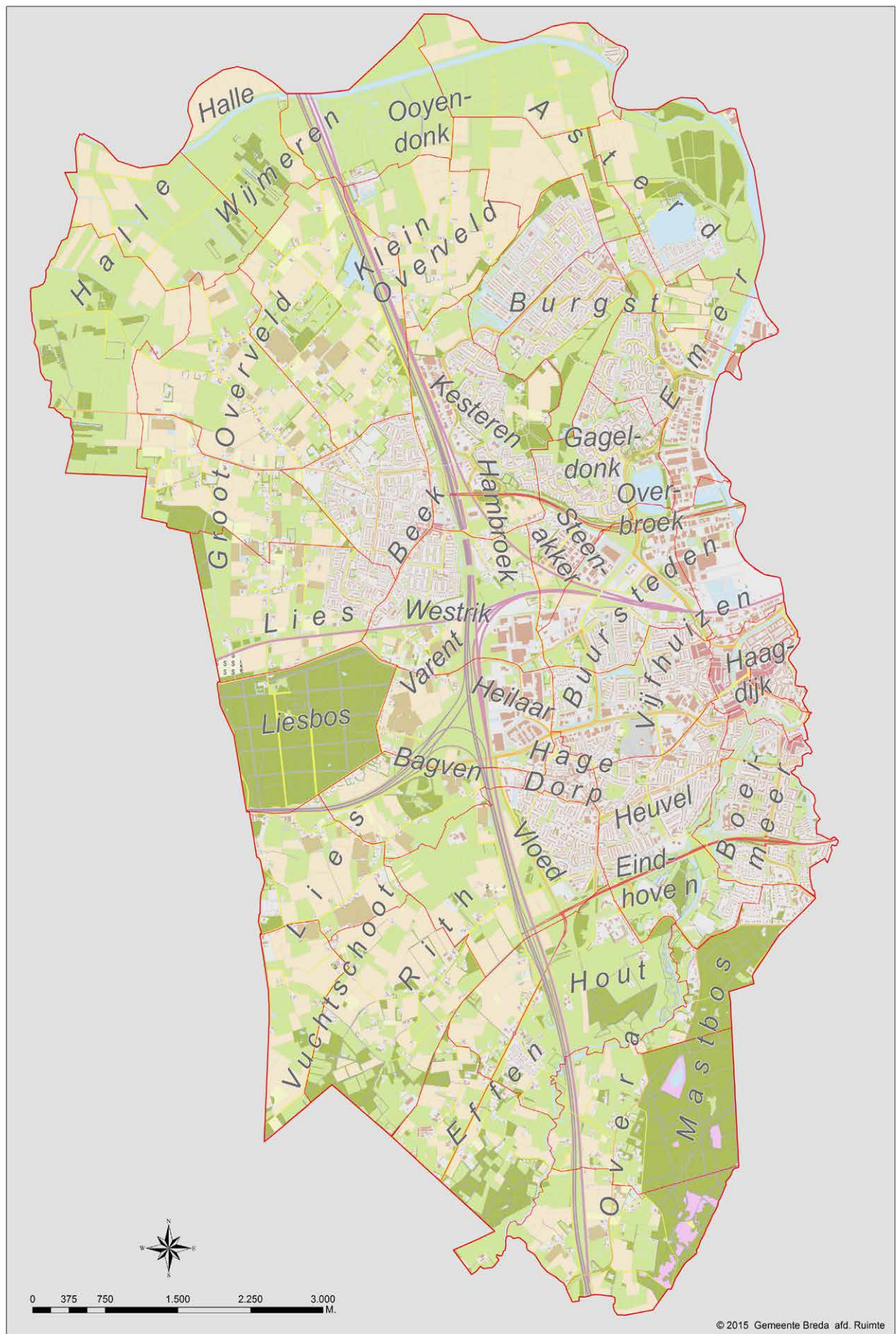
Met de annexatie van een klein gedeelte van Princenhage door de gemeente Breda in 1927 werd hier de buurtindeling afgeschaft. Dit lot trof alleen de buurtschap Boeimeer.

In 1942 werd alle gebied ten zuiden van de spoorlijn naar Roosendaal geannexeerd, waarmee de buurtindeling op ongeveer de helft van het grondgebied van Princenhage werd afgeschaft. De gemeente Prinsenbeek tenslotte maakte in 1951 een einde aan de buurtindeling in de rest van de voormalige gemeente Princenhage.

In deze publicatie wordt de indeling gehanteerd van Dorp, Haagdijk en Vijfhuizen, Heuvel en Vloed, Eindhoven, Boeimeer, Overa, Hout, Effen, Rith, Bagven, Lies, Vuchtschoot, Varent, Beek (Prinsenbeek), Westrik, Overveld, Burgst, Gageldonk en Hambroek, Kesteren en Steenakker, Overbroek, Heilaar, Buursteden, Emer, Asterd, Ooyendonk, Wijmeren en Halle en Halderdonk.

In 1824 werden door de landmeters der eerste klasse P.E. Fritsen en J.A. Knaap prachtige kadastrale kaarten vervaardigd van de gemeente Princenhage. Zij verdeelden de gemeente in meerdere secties, voorzien van de letters van het alfabet en zij tekenden elke sectie meestal in meerdere bladen. Behalve een letter kregen de secties ook een naam. Helaas volgden de beide landmeters niet de vanouds bestaande indeling van de gemeente. Meestal begrepsden zij secties door wegen (een enkele maal door waterlopen). Dit uitgangspunt doorkruiste radicaal de oude indeling. De buurtschappen, met hun centrum op de hoge ruggen, doorsneden door wegen en omringd door waterlopen, raakten zo verspreid over verschillende secties, terwijl veel secties dus gedeelten omvatten van meerdere buurtschappen. Ook de naamgeving van de secties was tamelijk willekeurig. Zo was de sectie Boschdal vernoemd naar een buitenplaats in het uitgestrekte gebied Overveld en was de sectienaam Heiken (Buurstedensheike) de gemeynte van het omvangrijke landbouwgebied Buursteden. De sectie Kraayenest omvat tenslotte een groot aantal beemden die ieder een eigen naamgeving hadden.

Voor deze publicatie heeft dit dus tot gevolg dat bij veel buurtschappen meerdere kadastrale kaarten getoond moeten worden, terwijl dezelfde kadastrale kaart opduikt bij meerdere buurtschappen. De sectie Kraayenest omvat tenslotte een groot aantal beemden die ieder een eigen naamgeving hadden. De polders zijn gelukkig apart in kaart gebracht.

1.2 Geologie, bodem en hoogteligging

Het grootste deel van de (voormalige) gemeente Princenhage ligt in een groot, vijf à tien kilometer breed, oud dal: het zogenaamde Dal van Breda, dat ongeveer 800.000 jaar geleden door rivieren is uitgeslepen. Toen de laatste IJstijd begon, ongeveer 120.000 jaar geleden, was dit dal alweer vrijwel helemaal met afzettingen gevuld (Formatie van Twente).¹ In de eerste helft van het Weichselien (dat duurde van 68.000-10.000 BP = before present) is op deze afzettingen door de wind nog een laag löss neergelegd. Deze laag ligt in Princenhage vrijwel overal in de ondergrond en belemmert vaak de afwatering. Op deze laag, die zich meestal enkele meters onder het oppervlak bevindt, zijn in het Midden-Weichselien, een zeer koude en droge tijd, dan weer dekzanden afgezet.² Deze zanden werden aangevoerd door winden uit het zuidwesten, waardoor het dekzand in z.w. – n.o. lopende ruggen werd afgezet. Deze ruggen verstoorde het verloop van beekjes die oorspronkelijk vooral van het zuiden naar het noorden liepen; alleen de grotere zoals de Mark en de Weerijds konden er doorheen breken. De Bieloop stroomt evenwijdig aan de dekzandruggen.

De hoogteligging varieert van nauwelijks enkele decimeters boven NAP, zoals in Rooskensdonk, Halderdonk en Asterd, tot bijna zeven meter boven NAP bij Effen en de Rith. Het gebied tussen de Weerijds en de Mark, waar het Mastbos is aangelegd, is een hoge zandrug van bijna zes meter + NAP, die oorspronkelijk met heide bedekt was. De hoogte neemt van het zuiden naar het noorden af, met uitzondering van het dal van de Weerijds, dat enkele meters beneden de omgeving ligt. Boeiemeer was hierdoor vanouds zeer nat en overstroomde geregeld. Ook de beemden in het noorden stonden tot de jaren zestig van de twintigste eeuw vrijwel elke winter onder water. Door het gebied van Princenhage lopen vele zandruggen, waartussen ondieptes voorkomen. Maar ook binnen percelen bestond vroeger nog vaak een groot verschil in hoogte. Er waren 'dellen' of 'zonken' in veel weilanden en akkers, waarvan enkele misschien ontstaan zijn door turfgraven uit de ondergrond. Bij pachtcontracten komen we nogal eens een bepaling tegen dat de huurder 'de hoogten in de laagten moet karren', het perceel moet egaliseren dus. Veel percelen werden expres bol gelegd om het water beter af te laten voeren. Dit gebeurde door bij het ploegen in het midden te beginnen en de voren steeds van weerskanten tegen elkaar aan te ploegen: aan de randen van het perceel kwamen dan de laatste, niet meer gevulde voren en in het midden een kleine hoogte. Al dit micro-reliëf is in de twintigste eeuw met grote middelen aangetast, want de boeren wilden makkelijk te bewerken percelen, zonder stukken waar het graan verdronk of waar ze vastreden met de kar.

De bodem is voor een deel door de rivieren aangevoerd, voor een deel door de wind, en voor nog een ander deel ontstaan door groei van veenmossen. Maar de moergronden zijn in de afgelopen eeuwen grotendeels afgegraven. Direct langs de Mark ligt een smalle strook aan kalkrijke jonge zeeklei, aangevoerd uit het zeekleigebied door de vloed die via de Mark zijn weg zocht en het land overstroomde.³ In Wijmeren liggen zware jonge kleigronden op veen. Deze gronden zijn evenals de vorige groep het meest in gebruik als hooi- en weiland.

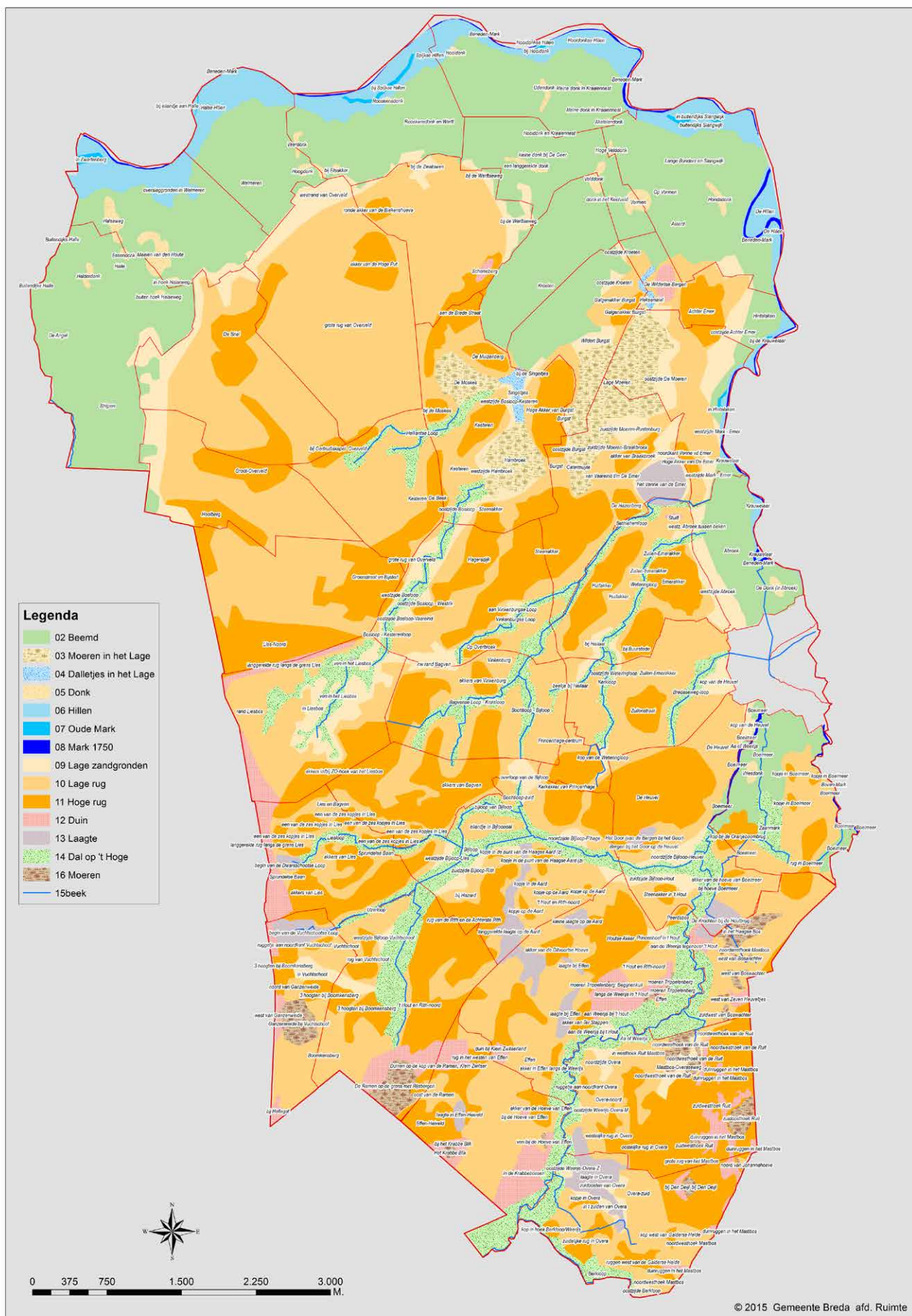
Op Overveld, Buursteden, Overa, Effen en een deel van de Emer liggen middelhoge oude bouwlanden in sterk lemig fijn zand, een bodemtype dat geschikt is voor de verbouw van allerlei granen, vooral rogge en haver, aardappelen, bieten en ook grasland. Bij Prinsenbeek en ten zuiden daarvan ligt een gebied met oude bouwlanden in zwak lemig fijn zand, waarop wel aardappelen, rogge en haver verbouwd werden, maar vrijwel geen blijvend grasland kon worden aangelegd, omdat het er in de zomer te droog werd. In de gebieden Heuvel en Boeimeer lagen eveneens oude bouwlanden in zwak lemig, zeer arm fijn zand. Deze liggen op koppen en ruggen en zijn droogtegevoelig.

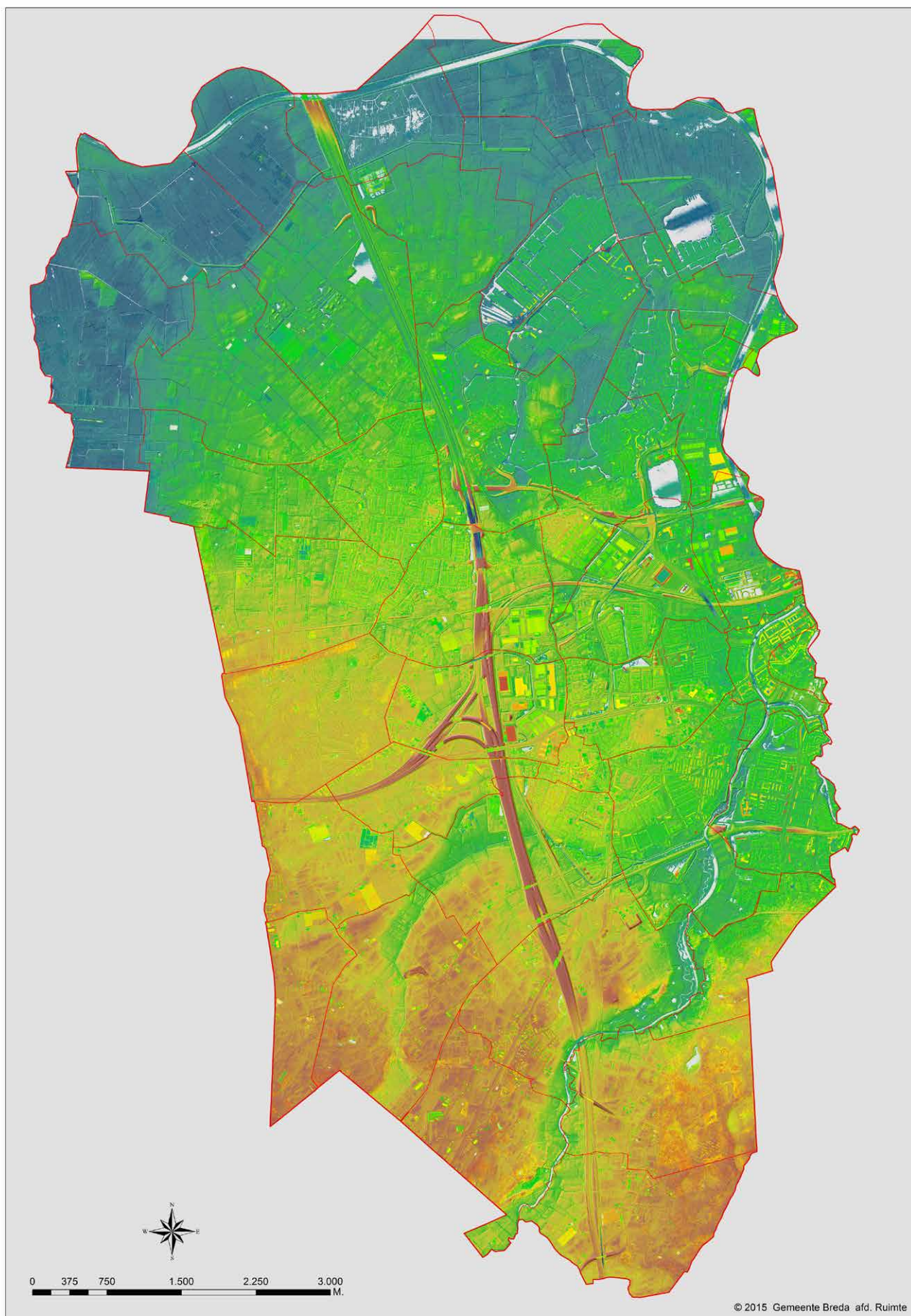
In het centrale deel van de gemeente, op Bagven, Hage-Dorp en Lies komen oude bouwlanden in sterk zandige leem voor, die redelijk vruchtbaar zijn. Ze zijn ontgonnen uit bos. Op Vuchtschoot en de Rith komen podzolgronden voor in zwak lemig fijn zand, die niet erg vruchtbaar zijn en in de zomer gemakkelijk verdrogen.

In de dalen van de Weerij, de Mark en de Bieloop komen beekdalgronden voor, met soms veen of lemig fijn zand. De verbouw van de bovengenoemde gewassen als rogge, haver, bieten is de laatste decennia vrijwel verdwenen en in plaats daarvan is mais gekomen en ook wel grasland. In verschillende delen van Princenhage is het esdek dunner dan vijftig centimeter en daarom worden deze gronden tegenwoordig niet meer tot de enkeerdgronden gerekend, maar tot de akker- en kanteerdgronden.⁴

1.3 Geschiedenis van de begroeiing

Na het einde van de laatste IJstijd, het Pleistoceen, rond 10.000 vóór Christus werd het klimaat voorgoed warmer en bereikten enkele boomsoorten, oprukkend vanuit het zuiden, het latere Nederlandse territorium: berk, grove den, duindoorn en jeneverbes, soorten die uitstekend bestand zijn tegen een nog redelijk koud klimaat. Hazelaar, eik en ratelpopulier volgden niet lang erna. Rond 8.000 vóór Christus, toen de temperatuur nog wat verder steeg, begon ook de iep op te treden, terwijl de eik dominant werd. Niet lang daarna bereikten de linde, de zwarte els en de es ons gebied. In het Atlanticum dat ongeveer de periode van 7.000-4.000 vóór Christus bestreek, werd het landschap gedomineerd door een gemengd opgaand loofbos van eik, iep, linde en els. Rond 3.000 vóór Christus arriveerde de taxus en 1000 jaar later de beuk, terwijl we voor de haagbeuk nog eens 1.000 jaar moeten wachten. De esdoorn arriveerde pas omtrent 500 vóór Christus en kon zich alleen in Zuid-Limburg verspreiden. In het Mesolithicum (10.000-4.200 vóór Christus) bestond het landschap uit relatief open bos met soorten als grove den, hazelaar, berk en eik, terwijl het bos in het Neo-

Hoogtekaart gebaseerd op het Algemeen Hoogtebestand Nederland. In het noordwesten (Wijmeren) ligt de maaiveld-
hoogte net boven 0 +NAP. In het uiterste zuidwesten (Mastbos) liggen zandkopjes van ca.8,5m. +NAP

lithicum (4.200-2200 vóór Christus) wat dichter zou zijn geweest: linde en hulst kwamen hierin voor naast eik en andere soorten. In Nederland zijn enkele bossen uit de prehistorie in het veen bewaard gebleven. Zo werd bij Terneuzen een bos opgegraven, daterend uit circa 3300 vóór Christus dat bestond uit eiken, berken, maar vooral grove den (85%). Een bos bij Zwolle uit de tijd kort voor het begin van de jaartelling of enkele eeuwen erna, bestond voornamelijk uit zomereik, zwarte els en es. Men denkt dat bossen in brand werden gestoken om de jacht te vergemakkelijken en dat sommige bomen wegens hun nuttige vruchten werden bevoorreed (eik, hazelnoot). Bij een nederzetting in Vlaardingen, waar landbouw bedreven werd, daterend uit circa 2800 vóór Christus, werd een bos samengesteld uit vooral es, els, wilg, iep en eik aangetroffen.

Men denkt dat in het derde millennium voor de jaartelling de bossen op grote schaal werden gekapt ten behoeve van de landbouw. Later, in de bronstijd en de ijzertijd, was er veel hout nodig voor het smelten van metaalertsen. Ook door de hakhoutcultuur ontstond er een meer open bostype. In een door vee begraasd bos of in een bos waar door de mens open plekken zijn aangebracht krijgen soorten als sleedoorn, meidoorn, appel en peer, rozen en bramen een kans. Door plaatselijk onderzoek is bekend dat in Princenhage in het Mesolithicum veel elzen aanwezig waren, in aantal gevolgd door eik, den, linde, berk, iep en es. Verder struiken als hazelaar, wegedoorn, hulst en gelderse roos.⁵ Deze bomen en struiken stonden in een gesloten bostype, zowel in de beekdalen als op de hogere delen van het landschap. In de bronstijd werd het bos in de beekdalen door de mens voor een belangrijk deel al gerooid en ontstonden er beemden, graslanden. In de Romeinse tijd was het bos nog opener van karakter geworden: veel bossen waren totaal verdwenen. De Romeinen introduceerden een aantal uit zuidelijke regionen afkomstige bomen, zoals de tamme kastanje, de walnoot en de mispel. Van de fruitsoorten brachten zij waarschijnlijk rassen met grotere vruchten mee. Na de Romeinse tijd schijnt de bevolking sterk afgenomen te zijn, waardoor het bos regenereerde: er kwam op veel plaatsen weer hoog opgaand bos terug. Oude landbouwgrond werd er door overwoekerd. In de Karolingische tijd werd het bos weer teruggedrongen door toenemende ontginningen. Vanaf de elfde eeuw waren de rodingen nog veel talrijker en grootschaliger, omdat de bevolking sterk toenam. Er ontstonden ook heidevelden (die waren er in de prehistorie ook al trouwens, in Hage op het einde van het Neolithicum) door overbegrazing met schapen en misschien ook door te veel heidemaaien of vlaggen steken.⁶ Varkens werden in het najaar in de eikenbossen gedreven om daar op de eikels vet te worden.⁷

Vanaf de late middeleeuwen kan de bosgeschiedenis van Princenhage voor een niet onbelangrijk deel ook met behulp van de veldnamen worden gevolgd.

De namen met het element hout, zoals 't Hout, Hooghout, Elshout en Varent (< Varenhout) wijzen op hoog opgaand bos, dat gekapt werd om plaats te maken voor een nederzetting. Dit hoog opgaand bos zal het postromeinse woud zijn geweest, dat opgroeide in een tijd dat er weinig mensen in onze contreien woonden (vanaf de derde eeuw). Loo-namen komen ook wel voor als toponiem: een loo is een licht bosje op hoge zandgrond. Een dergelijk bos kan al door houtkap en beweiding met vee gedund zijn. Op Buursteden en Effen

Rechterpagina:

De rivier de Weerij

De weidse Haagse Beemden in de buurt van Kraaiennest tijdens een opgraving naar aanleiding van de aanleg van de Vierde Bergboezem.

vinden we akkers met de naam het Loo. Rode-namen wijzen op het ontginnen van het bos, kappen en mogelijk branden. De periode waarin de rode-namen actief waren is de late middeleeuwen, maar mogelijk ook al vroeger: sommigen denken aan de periode vóór 1100, anderen aan de periode van de negende tot en met de twaalfde eeuw, met een zwaartepunt in twaalfde, dertiende eeuw. De bossen die door de mens gekapt werden zullen op de beste grond gestaan hebben: in dergelijke bossen overheersen soorten als linde, iep, haagbeuk en eik.

In plaats van hoogopgaande bossen, ging men in de late middeleeuwen over op het teken van hakhout, meestal van drie soorten bomen: eik, berk en els. Deze drie waren reeds in de Vroege ijzertijd het meest algemeen verspreid in Hage, samen met de Hazelaar.⁹ Dit hakhout werd gepoot of gezaaid op minder vruchtbare bodems, maar ook op de rondom de akkers aangelegde wallen trof men deze cultuur aan. Het hakhout werd om de vijf tot zeven jaar 'geboscht'. Men liet dan enkele takken staan: de pijpers. De stronken konden eeuwen meegaan, althans die van de eik. In pachtcontracten wordt de pachter altijd op het hart gedrukt de jonge uitlopers (het 'schot') vooral niet te beschadigen, hetzij met vlaggen (door het uitschieten van de vlagzeis) of door het loslopende vee. Opgaande bomen werden aangetroffen dicht bij de boerderijen en soms in heggen. Deze bomen, vooral eiken, dienden uiteraard voor de ingrijpende reparaties aan de boerderij en voor nieuwbouw van boerderij of schuur. Het hakhout werd voor diverse doeleinden gebruikt. De dunne takken werden samengebonden met wissel tot takkenbossen (mutsaard, mustert) en benut voor het stoken van de broodovens. De dikkere takken konden dienen voor allerlei geriefhout, soms ook als brandhout. Het eikenhakhout werd pas in mei gehakt omdat dan de sapstroom goed op gang begon te komen en het blekken van de takken veel makkelijker in zijn werk ging. De schors werd dan na drogen gemalen en gebruikt als run in de leerlooierijen.

Grote bossen waren in de late middeleeuwen totaal afwezig met uitzondering van die welke door de Heren van Breda werden bezeten. Zo bleef het Liesbos gespaard voor totale kap: de Heer van Breda gebruikte het als jachtgebied en ook voor commerciële houtproductie. Toch was het Liesbos, althans voor een deel, ook een tijd in gebruik als weidegrond en tevens bestond het aanvankelijk waarschijnlijk grotendeels uit hakhout. Dit laatste levert voor weinig kapitaalkrachtige personen het voordeel op dat men na de aanleg van het bos geen vijftig jaar hoeft te wachten voordat er een houtopbrengst volgt. Het Mastbos, aangelegd begin zestiende eeuw, stond op zeer arme zandgrond en bestond aanvankelijk bijna uitsluitend uit grove den (vandaar de naam: mast=grove den).

De grove den, *Pinus sylvestris*, was een boom die in de vroege middeleeuwen in Prinsenhage voor lijkt te komen: bij opgravingen in de buurt van de Bierensweg werd houtskool afkomstig van deze boom aangetroffen.¹⁰ Zie verder over het Mastbos onder Overa.

In tijden dat de graanprijzen laag waren en de houtprijzen juist hoog, was het voor de boeren aantrekkelijk om meer hout aan te poten. Rond 1800 waren de houtprijzen hoog en was het voor de boeren verleidelijk om armetierige akkers om te zetten in schaarhout of mastbos. Ook de heggen leverden behoorlijk wat hout op. Sommige heggen rondom de akkers namen wel één vierde deel van de akker in. Soms waren die heggen wel meer dan tien meter breed; eigenlijk lag er dan een klein bos rondom de akker.

Uit de toponiemen kunnen we iets te weten komen over de soort bomen die aangeplant werden of die zich spontaan vestigden in bossen. In het onderstaande komen lang niet alle toponiemen die iets met bomen of bos te maken hebben aan bod.

Eerst de toponiemen met boom. Op de grens van Rijsbergen, Etten en Princenhage stonden drie bomen: het Rijsbergs Boomke, het Ettens Boomke en het (Haagse) Boomke (vandaar de hoevenaam Boomkensberg daar in de buurt). Op Overveld lag ook een perceel met de naam het Boomke. In het Dorp lagen de percelen de Lange Bomen en de Hoge Bomen.

Wilde appels kwamen vanouds in Nederland voor: ze werden ook wel houtappels genoemd. In Asterd lag een zeer oud bezit van het Kapittel van de Bredase Grote Kerk met de naam Apeltariëndonk. Het zal hier, ver van de bewoonde wereld, niet om gekweekte appels gaan. Brem kan in samenstellingen staan voor brem, maar ook voor braam. Bremheining is een frequent optredend toponiem, evenals Bremakker.

Er komen diverse namen voor met berk en doorn. Zo bestaan er verschillende Berkenbossen en Doornbossen: dat zijn bossen met respectievelijk berk en slee-en/of meidoorn, misschien ook met bramen en rozen. Berkakkers en Berkheiningen komen in verschillende gehuchten voor. Berkt als collectief (plaats waar veel berken groeien) is eveneens bekend. Bij de Prinsenhoef, ten noorden van het Liesbos lag begin negentiende eeuw een Doornbos van ongeveer vijf bunder groot. Op Overveld kende men een gebied Doorne, Deurne. Eiken komen het meest van alle bomen voor in toponiemen. De boom werd overal aangeplant of gezaaid in heggen en bij boerderijen. Het hout was onmisbaar bij de bouw van boerderijen en de schors diende voor het looien van leer. Verder konden de eikels als stapelvoedsel voor de varkens dienen. In het Mesolithicum en Neolithicum werden eikels zelfs waarschijnlijk door mensen geconsumeerd; ze moesten dan eerst worden uitgeloozd om het giftige tannine eruit te verwijderen.¹¹ Op Boeimeer lag het Eikveld en de Kromme Eik, op de Rith het Eikveldje, op de Heuvel de Dorre Eik, op Effen de Brede Eik, in het Hout de Eikberg etcetera. Elzen kwamen talrijk voor op vochtige gronden, niet alleen rond de beemden, maar ook in het zandgebied, waar de waterstand vroeger ook behoorlijk hoog was. Een toponiem Elst komen we bijvoorbeeld tegen op de Beek. Dergelijke collectieven (vgl. eekt, espt, berkt) bezitten waarschijnlijk een hoge ouderdom: men denkt wel dat ze teruggaan tot de jongprehistorische tijd. Elshout komt als toponiem ook voor: het was een hoogopgaand bos van elzenbomen (die kunnen meer dan twintig meter worden). Het laatste oerbos van Nederland, het Beekbergerwoud, bestond voor een groot deel uit elzen. Het werd rond 1870 gerooid. Ook Elsschot komt voor. Essen groeien vooral op redelijk vruchtbare, lemige gronden. De es komt in toponiemen voor bijvoorbeeld als Essenhofke, Essenweide en verder Essendonk onder Halle. De esp, de ratelpopulier, groeit op allerlei zandgronden, ook in heggen langs akkers: den Espakker in Lies is er naar genoemd. Het Fijnbos in het Mastbos is genoemd naar de fijnspar, die mogelijk al bij de aanleg van dit bos, in 1515, ingezaaid werd. Gagel is een struik van zure, natte heidegrond. Die was er vroeger volop, maar tegenwoordig bijna niet meer. De soort is van zeer algemeen teruggedrongen naar zeldzaam. Gagelknoppen waren tot circa 1400 belangrijk als conserverende stof in het bier. Gagelveld op Boeimeer, de Gagelheining in Lies en het Gagelveld en de Gagelweide op de Rith zijn naar deze aromatische

struik genoemd. Gaspeldoorn is een struik van schrale zandgrond: mogelijk schuilt zijn alternatieve naam Hete Gagel in Heetschaal op Heilaar, maar men kan er ook stekelbrem in zien. Hazelaar vinden we terug op Boeimeer, waar in 1742 een veld met deze naam genoemd wordt. Verder nog Hazeldonk in Halle. Kaar staat voor amandelwilg: we vinden dit element terug in Kaarveld onder Overa. In de Kersenbomenlaagte te Lies zullen wilde kersenbomen gegroeid hebben, terwijl de Kwalsterdreef ook aldaar op begroeiing met lijsterbes kan wijzen. Kriek kennen we vooral van Overa waar een Kriekveld en een Kriekven optreden (kriek = zoete kers). Linden stonden overal voor de herbergen en boerenhuizen en op dorpspleinen. Op Bagven vinden we een toponiem de Lint, in Lies de Lindenbleek en het Lindenbos. Ook nog diverse akkers met de naam Lindakker en huizen als de Drie Lindekens. Hoewel linden niet erg bruikbaar waren (het hout is niet duurzaam) stond de boom toch hoog aangeschreven. Mastbomen werden vanaf de achttiende eeuw veel aangeplant: het hout kon verkocht worden aan de mijnen. Oorspronkelijk diende het vooral voor masten op schepen. De oude naam voor deze boom was Kieboom. Als toponymisch element vinden we mast bijvoorbeeld terug in Mastweide en uiteraard in de naam van het Mastbos. Op Effen wordt in 1598 een hoeve met de naam Mastboom genoemd. Mispels kwamen niet veel voor: op Effen wordt bijvoorbeeld een perceel met de naam Mispelter genoemd. Papenmuts is een streeknaam voor kardinaalsmuts, maar in de Baronie ook voor Meidoorn. Het gebied de Papenmuts lag in het Mastbos. Met populier kan vrijwel alleen de zwarte populier bedoeld zijn: tegenwoordig een zeldzame soort. Deze stond in Wijmeren.

Sleedoorns vormen een uitstekende afscheiding, moeilijk te doordringen voor het vee. Op Boeimeer wordt het Sleebos genoemd, in 1634 maar liefst drie bunder groot.

De vuilboom werd ook wel met spork aangeduid. Als toponiem vinden we Vuilboom in het dorp en Spoordonk (<Sporkdonk) in Halle. Vlieren kwamen vooral voor bij boerderijen, maar ook wel in heggen en bossen. Zo vinden we op Overa het Vlierbos.

Wide in Widenblok (genoemd in 1415) op Bagven en Wijdenhof op Buursteden staat voor 'wissen, tenen'. Die tenen kon de boer goed gebruiken bij het herstellen van de gevlochten weegten. Bij sommige boerderijen kwamen zelfs heggen van wilgen voor: grintheggen (grint=bindwilg). Vergelijk een toponiem als Grinthof (bijvoorbeeld bij Burgst, Asterd en Overveld). Ook wilg treedt in toponiemen wel op, bijvoorbeeld in de Wilgenweide op Bagven. Waterwilg stond bekend als werf, worf, wurf(t). Als toponymisch element bijvoorbeeld op de Beek bekend: Werf en in 1440 al in Asterd: Werft. Nog eerder – in 1294 – in Werfelt (Werfeld).

Bos als naam voor percelen die ooit bos waren is zeer algemeen; ook Hoog Bos en dergelijke, evenals Bosweide, Bosakker. Veel bossen werden genoemd naar de eigenaar: Dirksbos op Bagven (2 bunder!), Joncker Hendrik de Vosbossen, ook aldaar (3 bunder), Ankersbos in Lies, Schrauwenbos, Huibrechtsbos, Muldersbos, Noutjesbos eveneens aldaar, terwijl op de Rith Anna's Bos, Begijnenbos en Catharinabos voorkomen. Sommige bossen werden genoemd naar de vorm of naar de ligging: Geerboske, Boske van de Hand, Brugbos, Schotbos, Ruitenbos, Sterrebos en Steltbos. Diernamen treffen we aan in Vossenbos en schijnbaar in Dassenbos (corrupt voor d'Ossenbos).

Heesterbossen komen we veelvuldig tegen: oorspronkelijk bedoeld als kweekplaats voor jonge bomen (eiken). Ook Hees komt enkele malen voor. Rijs komt niet veel voor: we vinden het in Rijsblok onder Buursteden.

De term woud komt in de Baronie haast niet voor: een woud is een hoog opgaand bos op moerassige grond. Op Bagven lag Heyenwout: een moerasbos van de familie Hey.

Op rooiing van bossen wijzen toponiemen als rooi, rode, rut, reut. Reut komt in vrijwel elke nederzetting voor. Op de Beek vinden we tReutken (twee bunder in 1474), op Bagven de Reut, op Boeimeer Rote (reeds in 1307), in het Dorp Roet (1333) en op Lies ook een Reut naast Rooiland. Op Overa vinden we de Inroede.

Laar kan ook op voormalige aanwezigheid van bossen wijzen. Men interpreteert laar wel als een open plek in een bos met waterplassen, maar ook wel als onbebouwde grond begroeid met minderwaardige grassen. Op Bagven komen we Heilaar, Werlaar en Kraailaar tegen, op Lies het Laar. Op Effen vinden we een gebied het Kievitslaar, wel een teken dat dit laar niet door bos omsloten was, want kieviten leven alleen in open vlakten, nooit dicht bij bossen. Op Overveld is het Hooglaar bekend. Verder nog frequent Laar als simplex. Laar is een oud element. Bij een toponiem als het Uitgeworpen Kerkenbos zien we dat er ook in later tijd ontginningsactiviteit heeft plaatsgevonden.

1.4 Grenzen

Princenhage grensde in het oosten aan Breda/Teteringen en Ginneken, in het noorden aan Terheyden, in het zuiden aan Rijsbergen, in het westen aan Etten. Over de grenzen horen we meestal alleen iets als er conflicten waren met andere gemeenten. Die conflicten kunnen ontstaan zijn doordat de plaats van de grensstenen of -bomen in de loop der tijden niet meer bekend was, of doordat een rivier/beek zijn bedding verlegde (hetgeen vaak voorkwam). In een ver verleden gingen de schepenen waarschijnlijk elk jaar de grenspunten langs bij gelegenheid van het jaargeding. Toen dit gebruik verviel nam ook de kennis van de grenspunten af en moest men later vaak een beroep doen op oude lieden die ter plaatse goed bekend waren. Grenspunten konden gemarkeerd worden met bomen (bij voorkeur eiken), stenen, heuveltjes, houten palen en dergelijke. In de archieven zijn enkele conflicten van Princenhage met omringende dorpen over de grenzen bekend.

De achtergrond van de meeste grensconflicten was gewoonlijk van financiële aard: wie mocht er in het betwiste gebied dorpsbelastingen innen? Voor de grondheer maakte het weinig verschil of een boer onder gemeente A of B hoorde: hij inde de cijnsen (die in een cijnsboek geregistreerd stonden) toch wel. Soms staan cijnsen niet helemaal dorpsgewijs geregistreerd: in het cijnsboek van Gilze staan bijvoorbeeld cijnsen van tientallen percelen onder Dorst (Oosterhout). De cijnsboeken kunnen dus niet als betrouwbare bron voor het al of niet onder een bepaalde jurisdictie behorend beschouwd worden.

De grens met Breda werd in 1597 door verscheidene oude lieden omschreven: beginnende op een watersloot in het Abroek die naar de Vijfhuizenstraat liep, waar de grens eerst

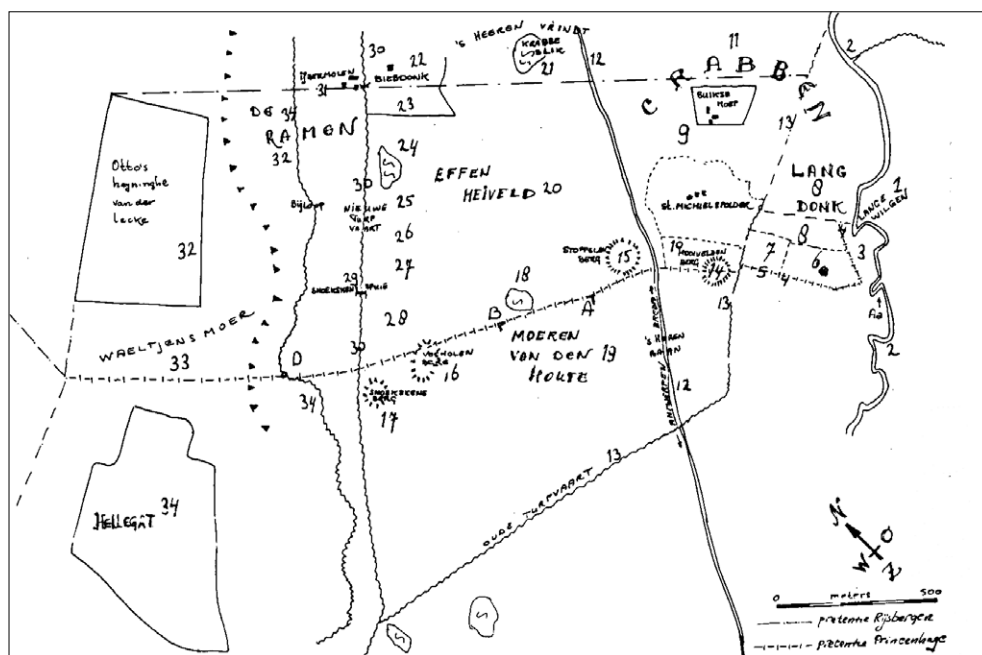
drie of vier roeden naar het noordoosten liep. In de Haagstraat liep de grens westwaarts langs Gerit van den Broek erve, vervolgens tot de boomgaard van Jan Cornelis Cheeuws en neven Aert Ruyssekers erve in de richting van de Rijsbergseweg langs Jan Vervloets erve. Aan de zuidoostzijde liep de grens dan tot een weggetje van Aart Roovers en tenslotte op de Boeymeerseweg aan de zuidzijde tot een waterloop komend uit Vriesdonk, neven het huis de Fuik en vervolgens naar de Mark.¹² De interpretatie van deze grenslijn is nogal moeilijk omdat we de ligging van alle genoemde percelen niet meer weten. Een volgende grensopname tussen Breda en Hage dateert uit 1822, bij de aanvang van het kadaster. Deze omschrijving is nogal langdradig, vandaar hier een ingekorte versie. De omschrijving start op een plaats waar de Buitengracht tegen de rechteroever van de Mark stuit, vanwaar de grens een kort stuk door het midden van de Mark liep, tot een punt waar de Stadsgracht in de Mark uitkomt. Vandaar linksom langs de gracht tot aan een sloot langs de kade genaamd Mosmansdam, dan verder door die sloot tot de Oude Baan naar Antwerpen. Vanaf hier dwars over deze baan door de Kromme Sloot tot tegen de straatweg van Amsterdam naar Antwerpen bij de Barriere (op dat punt staan enige stenen palen met de letters R.V.S. of D.V.O, afkortingen voor Raad van State of Departement van Oorlog). Deze palen duiden dus de grenzen aan van de vestinggronden. Vanaf hier dwars over deze straat langs de Barrierepalen tot aan een paal (waarop dezelfde letters staan), vervolgens rechtsom door de sloot tot tegen de weg genaamd het Dijkje. Vanaf dit punt door de sloot langs de westzijde van dit Dijkje tot een weg die naar de Leursebaan leidt: dan door een kronkelende sloot langs dit Dijkje tot aan en over de Leegstraat (hier staat een paal). Vanaf hier rechtsom door een sloot tot tegen het dikwijls genoemde Dijkje en vandaar door de sloot langs dit Dijkje tot aan de herberg het Zwaantje. Vandaar linksom door het midden van een sloot tussen het Trekpad en de landerijen van de polder Abroek tot aan de uiterste hoek van een weide van Willem Jamez. En dan rechtsom in het midden van de Mark. (GP, 546a).

Een langdurig conflict speelde tussen Princenhage en Rijsbergen en wel gedurende de periode 1607 tot 1730.¹³ De grens tussen beide dorpen zou hier volgens een omschrijving van 1490 lopen 'achter 't Hellegat tot Heer Ottensheyninge van der Lecke, Item vandaer totter Crabben toe geleghen tot Effen, Item vandaer voort streckende totter langer willigen toe geleghen int Stickvoort'.¹⁴ De bepalingen lijken erg vaag, want bijvoorbeeld het gebied de Crabben is tientallen hectaren groot, maar er stonden ongetwijfeld overal grenspalen, die het verloop van de grens markeerden. Daniël Buycx had in het grensgebied begin zeventiende eeuw een stuk heide gekocht van de domeinen, waarvan de bestuurders van Rijsbergen zeiden 'welcke hoeve ofte de plaetse ende gront daer deselve hoeve nu is buyten alle menschen memorie onder Rysbergen is geweest ende gebleven, blijkt immers bij de veste in den jare 1618 voor Schepenen in der Eenige van Rijsbergen ter vestcamere tot Breda geschiet'.¹⁵ In 1616 had Rijsbergen hier vee in beslag genomen omdat de eigenaar van de hoeve geen belasting onder Rijsbergen betaald had. Hiertegen protesteerde het bestuur van Princenhage. Allerlei wederzijdse prikakties volgden.

De grens zoals die volgens oude inwoners van Hage zou hebben gelopen was als volgt: van de Lange Willigen naar het Laagheiveldijske, vandaar naar de Laagheiveldberg en dan

naar de Voshoornberg en vandaar op een waterloopje in de Ramen. Dit grenstracé, door Hage voorgestaan, is aangegeven op een kaart uit 1690 gemaakt door landmeter Herberbertus.¹⁶ Maar ook het verloop van de grenslijn, zoals de Rijsbergenaren die dachten. Op deze kaart zijn allerlei belangrijke landschapslementen in de omgeving van de grens aangegeven.

De kaart van Herberbertus, die de Haagse wensen duidelijk in beeld bracht, verschaftte geen oplossing voor het conflict, want dit sleepte zich nog tientallen jaren voort met juridisch steekspel van beide kanten. Zie hierover Dirven en Leenders¹⁷ en Buiks.¹⁸ Tot 1729, toen een definitief grenstracé werd opgesteld; in juni van het volgende jaar 1730 werden vijf grenspalen opgericht. De winnaar van het conflict lijkt Rijsbergen te zijn want de huidige grens ligt vijfhonderd tot zevenhonderd meter verder naar het noorden dan op die van de kaart

De verschillende punten op de kaart zijn met nummers aangeduid

- 1 de Lange Willigen.
- 2 de Revier de Marckt alias de Weer Reijse.
- 3 weylandt onder Rijsbergen (ook in 1830 nog zo).
- 4 De limiet-scheydinge en de scheij-sloot tusschen de Haegh en Rijsberghen (niet meer in het landschap terug te vinden).
- 5 het leeghevelde dijkssken en de Oude Vaert (= Oude Turfvaert, al in 1690 verlaten).
- 6 Crabbengoet genaemt de Lange Dongen (bezit van twee boeren die cijsn betaalden onder Hage).
- 7 Mijnheer Buerste (van Buersteden), mijnheer Godewijck en Marijnus Steeven Haegers (ook Crabbengoet genaemt de Lange Dongen).

- 8 eveneens Crabbengoet; onder de Haegh (ook tegenwoordig nog).
- 9 ingenomen landerijen competende aen de hoeve van mijnheer Buerste (=Buikse Hoef).
- 10 thans Rijsbergs terrein.
- 11 Crabben.
- 12 baen van Breda naer Antwerpen (de oude weg naar Antwerpen).
- 13 Oude Vaert.
- 14 Hooiveldenberg (Heyveldenberg?), net ten zuiden van kleuterhuis de Krabboboschen.
- 15 Stoffelenberg, ongeveer waar tegenwoordig Fort Oranje staat.
- 16 Vosholenberg.
- 17 Snoekskensberg (niet meer terug te vinden).
- 18 Houtschen Blick, een groot ven, recht achter de boerderij van Fort Oranje.

- 19 moeren van den Houte, later Zwart Moerken genoemd.
- 20 Effen heiveld.
- 21 Krabbeblick, later Eendenblik genoemd. Rond 1950 gedempt.
- 22 Hoeve Biesdonck.
- 23 ingenomen landerijen bij Biesdonck.
- 24 heivelden van Verijck.
- 25 W. Peeter Beckers erff.
- 26 van Cornelis Vereijck.
- 27 De Effense heyvelden.
- 28 Adriaen Janssen Locht erffgen.
- 29 Snoeckkens spuye.
- 30 de Torfvaert loopende van Breda naer de Moeren.
- 31 IJermolen (pas eind achttiende eeuw daar gebouwd).
- 32 de Raemen.
- 33 Waeltjensmoer onder de Haegh.
- 34 den Bieloop.
- 35 't Hellegat.

Nagetekende kaart van Herberbertus (door werkgroep Haagse Beemden), 1690

van Herrebertus. Bij de Weerijds duikt de vastgestelde grens met een merkwaardige uitloper naar het zuiden. Ten oosten van de Weerijds loopt de grens weer een stuk verder naar het noorden. Was de oude grens misschien een rechte lijn ten oosten en westen van de Weerijds en was er onduidelijkheid over het grensverloop ontstaan door een beddingverlegging van de Weerijds ter plaatse: de oude loop van deze rivier kan best een eind naar het westen hebben gelegen. Als dit de realiteit is geweest zou uiteindelijk Princenhage geprofiteerd hebben van het grensconflict, doordat ze het gebied de Langdongen (de merkwaardige uitstulping) erbij kreeg.

In het jaar 1822 verliep het grenstracé tussen Princenhage en Rijsbergen langs de volgende punten: Eerst aan de oostkant van de Weerijds van een punt op de Oude Postbaan in rechte lijn tot een wal en langs die wal tot in de Berkloop. Door de Berkloop naar de Weerijds. Door de Weerijds naar het zuiden tot een hardstenen paal, gemerkt met Hage aan de ene en Rijsbergen aan de andere kant. Van die paal naar het noord-westen over een strook woest grond tot aan een tweede paal, staande op een laantje. Vandaar noordwaarts over de Buiksehoef of Sint Michielspolder tot aan een derde paal. Vanaf hier noordwest, dwars over de Oude Anwerpsebaan en stuitende op een afgeknotte stenen paal tussen de Oude Antwerpsebaan en de weg Brussel-Amsterdam. Vanaf dit punt tot aan een weg naar de IJzermolen tot aan de oever van de Turfvaart, waar eertijds een stenen paal lag (die vernieuwd zal worden). Vervolgens over de werf van de IJzermolen, over de Bijloop, naar een stenen paal op Boomkensberg. Van hier westwaarts over een wal, dan over de heide tot de grens met Etten. GP546a (hierin ook grensopnamen met de andere buurgemeenten).

De grens met Teteringen en Terheyden werd gevormd door de rivier de Mark: beter gezegd de grens lag vanaf de stad Breda midden in de Mark, maar vanaf de Hoge Brug, waar de grens met Terheyden begon aan de oostkant van die rivier. Wat de oorzaak van dit verschil mag zijn is onbekend. De Mark hoorde dus ten dele half, en ten dele helemaal bij Princenhage. Het gebeurde geregeld dat de Mark zijn loop verlegde: er bestonden diverse oude Marklopen. Een meander werd bij hoog water makkelijk afgesneden. Zeker in het tijdperk dat er nog geen dijken waren. Zo konden percelen of hele gebieden wisselen van ligging ten westen of ten oosten van de rivier. Een perceel waarvan bekend is dat het eerst onder Princenhage lag (hoorde bij Gageldonk) en later onder Teteringen was Cleyn Grave (zie onder gehucht Emer).

De grens met Etten wordt in 1326 omschreven 'van den bossche van Lyesch ter Marcken toe, daer die mont van Attelaecke valt in die Marcke ende daermede sijn sij gescheyden van die van Meerters'.¹⁹ Maar dit is maar een deel van de grens Etten-Hage. Het volgende deel van de genoemde grensbeschrijving uit 1326 is vrij duister: het lijkt te gaan over de grens van Etten met 'Etten onder de palen van de hoeven'. Met Etten kwamen wel conflicten voor over het juiste grensverloop in het Liesbos.

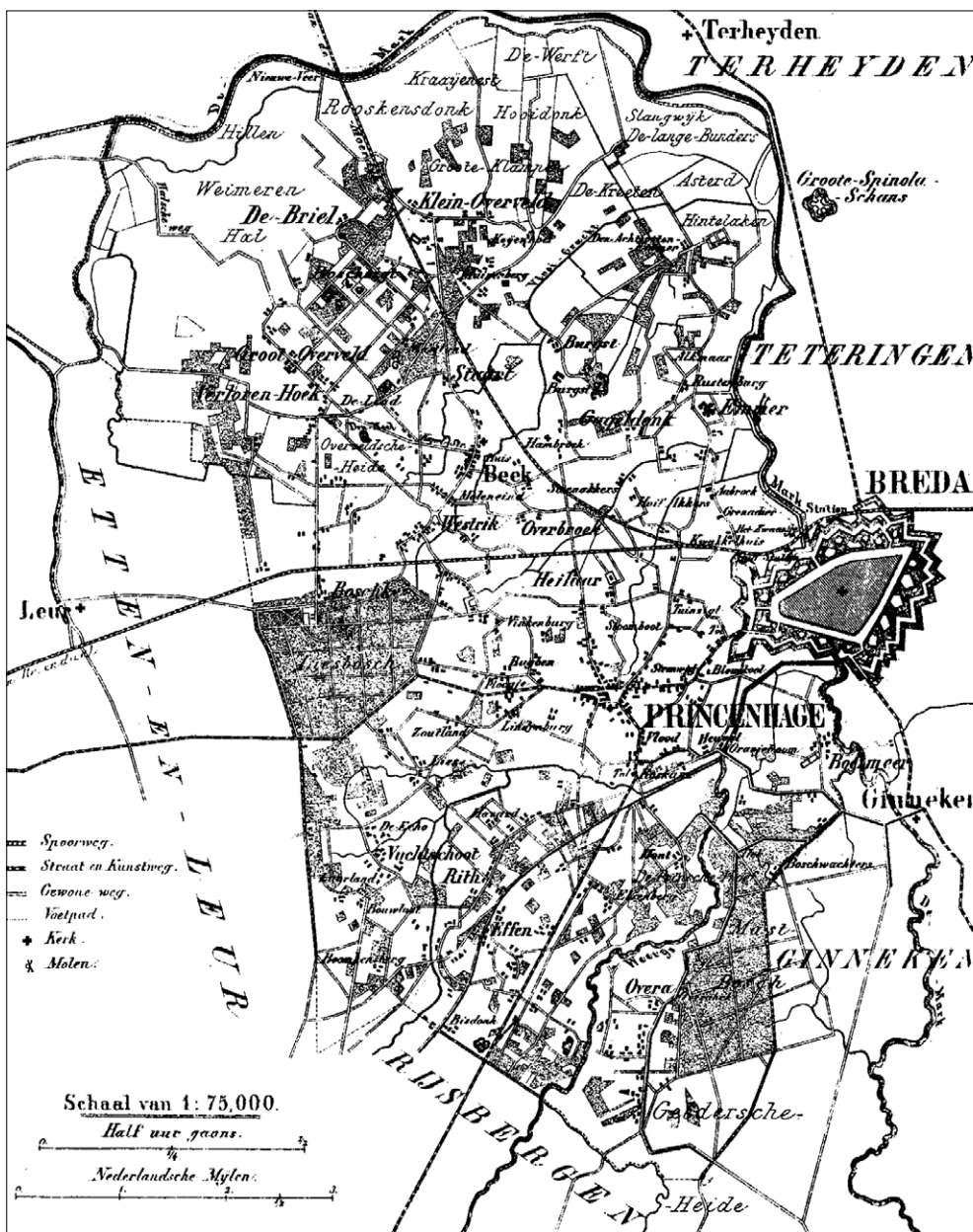
Op 22 april 1652 troffen schout en schepenen op Vuchtschoot een vers geplante eikeboom aan, die daar klaarblijkelijk door die van Etten gezet was. Er lag een wijde aarden stoel omheen. Het dorpsbestuur zag er een poging van Etten in om op het gebied van Hage belas-

tingen te gaan innen. De aanleiding was mogelijk dat langs de weg naar Bergen-op-Zoom altijd enkele bomen gebost werden om met de musterd die ervan kwam de wegen te verbeteren. Etten had volgens eigen zeggen dikwijls om een paalscheiding gevraagd, maar die van de Hage waren nooit op komen dagen, P400, 2, fol. 153.

Uitsnede uit: L. van de Voordt-Piek: Kaart van Noord-Brabant, 1841.

In 1675 vond er een onderzoek plaats door de schepenen van Etten aangaande grens van Etten en Hage in het Liesbos. De persoon die daar het beste bekend was was Lambrecht Adriaensen van Steen, tachtig jaar en oud-schepenen van Etten, welke van jongsaf aan op de Bremberg gewoond had. Hij begon met het aanwijzen van de grens bij de Prinsenhoeve. De grens liep langs 'seker endeken heghs streckende zuytwaerts aen over wederzyde van de Thorendreeff int Liesbosch, uytcomende aende eerste Kruijsdreeff op eenen grooten dicken eijck, vandaer loopende door de oude dreve tot door de derde Dreve van de thorendreeff suytwaerts op en langhs een sloot in de heghesken een weynig zuytwaerts van de derde dreeff nae de plaetse genaemt den Wolffshoeck, waer langhs verscheydene oude eycke boomen gestaen hebben ende nogh eenige staen, dwers over de dreve aende zuytzyde buijten het bos genaemt vanouts het Bosseheijvelt, soo voort op het uytstekende hoeckien heghs tegen het bosch gecomen van Jan Adriaen Ooninx ende soo voort roeyende op den noortoosten-

J. Kuiper: Gemeente-atlas van Noord-Brabant, Prinsenhage, 1865.

hoeck van het lant, voor desen bosch, gecomen van Merten Rombout Poppelaers, alwaer Van Steen heeft aangewesen de plaetse daer hij heeft geplant door last van schout en schepenen van Etten, ontrent 25 off 26 jaer geleden eenen kloecken eycken heester ter selver stede daer voormaels eenen grooten eycken scheyboom tussen Etten ende de Haegh heeft gestaen.' Van Steen had de wortels van die eik, die wel een arm dik waren doorgehakt. De nieuwe heester liet Van Steen door vijf of zes jongens uit zijn bos op de Bremberg dragen 'tot een langhdurige memorie, van welcke plaetse raeyende opde Rijsberghsen thooren is klaerlijck te sien dat het hooge ofte het Loonsbos leggende over de Heerbane naden Hil soude zijn gelegen bewesten aende voors. Raeyinge.' Verder is alles bevonden zoals op 11 oktober 1651 geconstateerd werd. Aan de westzijde van het heggesken stond volgens zeggen van oude lieden een boerderij, waarvan de tienden door de tiendpachters van de Bremberg werden opgehaald.²⁰

Een regeling die niet direkt met de grens te maken had, maar die hier toch wel vermeld mag worden, is die aangaande het 'Sant' bij de grens Hage-Etten bij Schuifhil. Het ging blijkbaar om de regelgeving voor een stuifgevoelig terrein in het grensgebied van de beide dorpen. Door de overwegend zuidwestelijke winden stoof het zand van het Ettens gebied in de richting van Princenhage. In 1455 was op bevel van de Heer van Breda een keur voor dit gebied opgesteld. In 1562 op Sint Servaesdach (13 mei) werd deze keur door beide dorpsbesturen opnieuw bevestigd. Op 4 juli 1650 toog een gezelschap uit Etten en Hage naar het betrokken terrein. De vertegenwoordiging van beide dorpen bestond uit de schout en het overige dorpsbestuur. Er werd besloten dat men de oude keuren zou blijven volgen, voor althans een periode van de komende zes jaar. Er werden 'santmeesters' benoemd. Voor Hage waren dat Peter Jan Lemmens, Rombout die Graeuwe, Willem Jansz. van Hylaer en Jacob die Brouwer, terwijl voor Etten werden benoemd Cornelis Windeloecx, Michael Marcelis, Hendrick Janssen van der Hulst en Gerit Adriaenszoon. Zij moesten de eed afleggen het zand naar hun beste weten te beteugelen. Voor beide gemeenten worden gebieden vastgelegd waar het zand beheerst moest worden. Voor de Hage is dat ten zuidoosten van de heining van Godevaert Windeloecx, dryeboomende opten Rysberchschen tooren', van daer opwaerts gelegen. Erg duidelijk is die omschrijving niet, zodat we niet precies kunnen bepalen waar het terrein gezocht moet worden. Over het gebruik van de heide ter plaatse worden de volgende afspraken gemaakt. De heide mag geweid worden op dezelfde manier als tot nog toe gedaan werd. In het gebied waar stuifzand aanwezig is mag geen heide gemaaid worden, er mag niet geweid worden, er mag geen turf of blekkeling geslagen worden en er mogen geen beesten op gestouwd worden. De zandmeesters moesten de grens tot waar geweid mocht worden aangeven, ook tot waar zoden, turf of blekkeling gestoken mocht worden. Wie tegen de regels inging verbeurde een boete van een oude Schild. Als iemands beesten op het gebied geschut werden bedroeg de boete een Lelieplak. Wie zijn beesten uit de aldaar aanwezige schutbocht haalde verbeurde een boete van drie Oude Schilden.²¹ In de vijftiende eeuw hadden zich door de sterke overbeweiding en het steken van zoden en vlaggen op talrijke plaatsen zandverstuivingen gevormd. Een Oud Schild is

een munt die vaak gebruikt wordt bij het vaststellen van boetes. De waarde ervan was een gulden acht stuiver.

1.5 Archeologie

Voordat de recente opgravingen op Steenakker en het hogesnelheidstracé werden uitgevoerd, zou men denken dat Princenhage arm was aan archeologica. Alleen het toponiem Steenakker was voor toponymisten aanleiding om te vermoeden dat er toch wel Romeinse restanten aanwezig moesten zijn. Op Burgst en Gageldonk waren al eerder nederzettingen uit de ijzertijd (800 vóór Christus - 53 vóór Christus) aangetroffen.²² Bij de opgraving in de Singeltjes van Burgst werden scherven uit de ijzertijd aangetroffen en een viertal aangepunte 'heipalen'.²³ In 1973 werden op Overa aardewerkscherven uit de ijzertijd gevonden bij de aanleg van een viaduct.²⁴ Romeinse restanten werden aangetroffen bij Prinsenbeek: hier werden in 1958 sporen van een woning gevonden, vergezeld van terra sigilata, een spinsteentje, een maalsteen van basaltlava, bouwstenen, pleisterwerk en fragmenten van Romeinse dakpannen.²⁵ Aan vroeg-of hoogmiddeleeuws materiaal ontbrak het tot de recente opgravingen uitgevoerd werden echter vrijwel volkomen. Dit alles is zeer sterk veranderd door het enorme aantal vondsten tijdens de grootschalige opgravingen die kort na de millenniumwisseling werden gedaan.²⁶ Een deel van het studiegebied Steenakker, Huifakker en Emer, met een oppervlak van totaal ongeveer honderd hectare werd opgegraven. Uit het Late Neolithicum (2.850-2.000 vóór Christus) werden enkele scherven van potbekers en klokbekers ontdekt. Wikkeldraadaardewerk, kenmerkend voor de Vroege bronstijd (2.000-1.800 vóór Christus) werd in klein aantal aangetroffen.²⁷ Uit de midden-bronstijd (1.800-1.100 vóór Christus) zijn vier woonstalhuizen te voorschijn gekomen, de meeste uit de vijftiende tot de dertiende eeuw vóór Christus²⁸ Uit deze tijd werd ook het grove aardewerk van de Hilversumcultuur aangetroffen. In de ijzertijd (1100-53 vóór Christus) is het gebied vrijwel continu bewoond geweest. Er werden geregeld nieuwe huizen op nieuwe locaties opgericht: de zogenaamde zwerfende erven. Dit gebruik bestond al in de midden-bronstijd en duurde tot de late ijzertijd. Men denkt wel dat het verlaten van oude gebouwen en het betrekken van nieuwe samen kan hangen met de levenscyclus van de bewoners: als de oude boer stierf betrokken de nakomelingen een nieuwe boerderij. Of als een jonge boer een bedrijf begon, bouwde hij zijn eigen onderkomen. De boerderijen stonden met stijlen, dikke eiken palen, in de grond. Deze palen waren na ongeveer twintig jaar verrot.²⁹ Op de erven van de boerderijen stond behalve het woonstalhuis ook een aantal spikers en kooien, terwijl er ook waterkuilen/putten aangetroffen zijn. De boerderijen stonden op de wat hogere dekzandruggen. Uit de ijzertijd is in het onderzochte gebied veel aardewerk gevonden. In een waterkuil op Steenakker werden maar liefst 1315 fragmenten aangetroffen met een gewicht van 25,8 kilogram.³⁰ De grafheuvels uit de bronstijd en de urnenvelden van de ijzertijd liggen op hogere delen van het landschap: ze dienden misschien als 'markers' voor een plaatselijke groep, het centrum van hun territorium. In de Vroeg-Romeinse Tijd ging men

Rechterpagina:

Opgravingen op Steenakker

Een huisplattegronden op Steenakker

de lagere delen van het landschap bewonen: in deze periode was het blijkbaar behoorlijk droog.³¹ Uit de Late ijzertijd/romeinsetijd (250 vóór Christus - 450 na Christus) zijn maar liefst 29 huisplattegronden opgespoord: de huizen waren meest tweebeukig.³² In het gebied werden ook veel hutkommen en waterputten aangetroffen, evenals spikers voor graanopslag. Aan aardewerk uit de Romeinse tijd werden grote hoeveelheden amforen, kruiken en dolia (grote vaten voor olie- of wijnopslag) aangetroffen. Aan metalen voorwerpen vonden de opgravers onder andere een ploegijzer, speerpunten en vishaken. Aan resten van baksteen zijn enkele dakpannen gevonden: tegulae en imbrices, platte en gebogen dakpannen.³³ Ook stukken basaltlava en kalksteenbrokken. Het gebied Steenakker zal zijn naam ontleend hebben aan de aanwezigheid van Romeinse restanten, maar die zijn toch niet in grote hoeveelheid aangetroffen. Wat betreft de verbouwde gewassen in de prehistorie, Romeinse tijd en vroege middeleeuwen blijkt het volgende. Bedekte gerst werd veel aangetroffen in de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen; pluimgierst werd alleen in de Romeinse tijd gevonden, niet meer erna. In het HSL-trajekt zijn bij Westrik vondsten van gerst en tarwe, daterend uit het Midden-of Laat-Neolithicum gedaan.³⁴ Rogge begint op te komen in de late Romeinse tijd, terwijl emmer dan juist verdwijnt. Erwt en duivenboon zijn aanwezig in de vroege Romeinse tijd, in de late Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen (450-1050 na Christus). Vlas komt al in de ijzertijd voor, maar ontbreekt merkwaardigerwijze in de vroege Romeinse tijd.³⁵

Uit de Merovingische periode zijn op Steenakker vier huisplattegronden opgedoken: alle huizen waren eenledig: ze bestonden uit één ruimte, zonder palen in het midden. Verder werd uit deze periode een groot aantal waterputten en kuilen opgegraven.³⁶ De eerste vroeg-middeleeuwse bewoningssporen op de Emer-en Steenakker dateren uit de tweede helft van de vijfde eeuw. Uit de Karolingische tijd werden alleen bewoningssporen op Huifakker aangetoond.

1.6 Oppervlaktematen

De meest gebruikte oppervlaktemaat in het middeleeuwse Hage was eeuwenlang de lopenzaad. Deze oppervlaktemaat berust op de inhoud van een lopen, een vat of korf ter grootte van 21,6 liter. Met de inhoud van een lopen kon men een lopenzaad grond bezaaien met graan. Lopen is een verkleinwoord van loop 'klein houten vat'.³⁷ Het woord is wijd verbreid, want ook in Frankrijk kent men lopin nog als 'stukje grond'. In het grootste deel van de Baronie was de lopenzaad gelijk aan 1/6 oud bunder, ofwel $1/6 \times 1,29 \text{ hectare} = 0,21 \text{ hectare}$. In Oosterhout en Dongen was de lopenzaad even groot als in Gilze, namelijk 1/8 oud bunder ofwel ongeveer 0,16 hectare. Deze kleine lopenzaad was verder in midden en oosten van Noord-Brabant ook in de meeste dorpen in gebruik. Een dergelijk oppervlak komt overeen met een vierkant van 40 X 40 meter. Dat blijkt merkwaardigerwijze ook de maat te zijn van de in de ijzertijd aangelegde raatakkers (een complex van dergelijke akkers werd 'Celtic Field' genoemd), zoals die in oostelijk Noord-Brabant in gebruik waren.³⁸ De stap van de

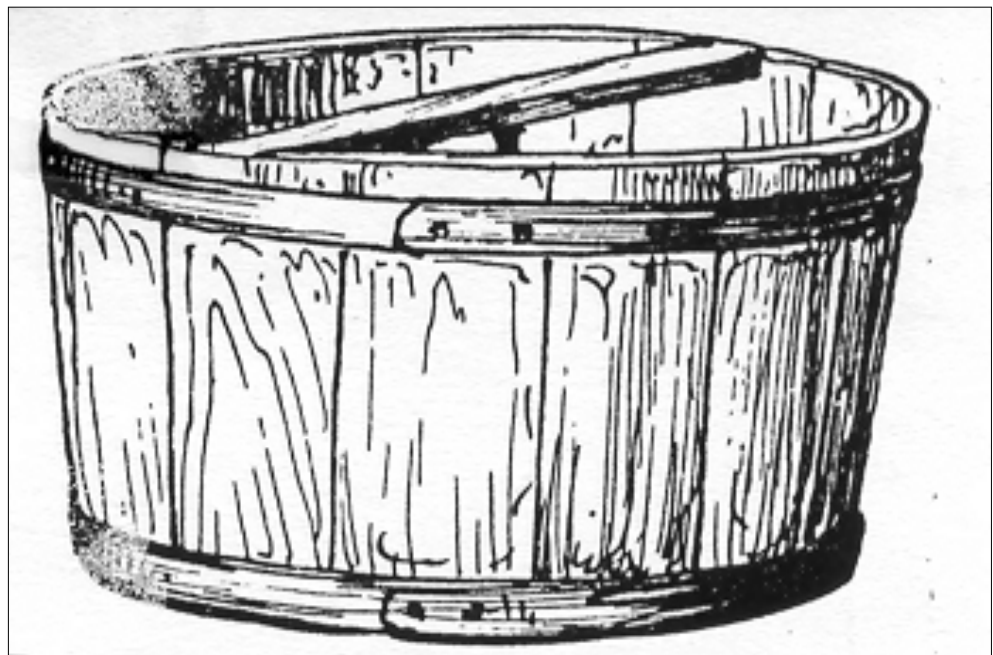
prehistorie naar de late middeleeuwen lijkt wel erg groot, maar de overeenkomst in oppervlak zal toch niet op toeval berusten. Of er onder de 'dorpsakkers' van Princenhage ook nog dergelijke raatakkers verborgen liggen, weten we niet. De raatakkers hadden over hun gehele buitenkant een wal van opgeworpen stenen, afval, onkruid en dergelijke. Bij het ontstaan van de latere dorpsakkers moeten de wallen van die raatakkertjes geleidelijk aan zijn verdwenen, daar deze dorpsakkers vrijwel geheel open zijn, een verschijnsel dat we op negentiende eeuwse kaarten nog goed kunnen constateren.

Naast de kleine lopenzaad van vijftig vierkante roeden en de grote lopenzaad van $66\frac{1}{2}$ roede, komt er in Princenhage nog een derde lopenzaad voor: de oude lopenzaad, die uit schriftelijke bronnen alleen voor het middeleeuws Gilze bekend is.³⁹ Deze lopenzaad mat $62\frac{1}{2}$ roede. Een voorbeeld van een perceel met deze maat is Hagaertsdyck bij Merlijnshoeve op de Beek in 1614. Ook de Liesbeemd in het Hout bezat deze oude landmaat, evenals de Hoge Akker te Buurstede. In 1657 verklaren enkele oude lieden uit Meer en Hage dat in beide dorpen er nooit meer dan zes lopenzaden in een bunder gingen. Ook waren er toen in Hage veel percelen 'door lanckheyt van tydt oft verhueringe' van naam veranderd, R827, fol. 87.

Maar hun geheugen ging denkkelijk niet ver genoeg terug, want zowel de kleine als de oude lopenzaad waren beide in gebruik geweest in Princenhage. Wat de kleine lopenzaad betreft kunnen bijvoorbeeld genoemd worden de Kloot en het Koolakkerke op Overa die beide een oppervlak van vijftig vierkante roeden bezaten.

De kleine lopenzaad van vijftig roeden correspondeert dus mogelijk met een raatakker van 40 X 40 meter. Bij de grote lopenzaad is dan de gracht (=wal) en hool (=droge sloot) rondom zo'n raatakker meegeteld, terwijl die bij de kleine lopenzaad niet meegeteld zijn. Bij de oude lopenzaad is alleen de wal meegeteld (en niet het hool). We gaan er vanuit dat de wal ongeveer 2,2 meter breed is geweest (iets minder dan een halve roede, namelijk acht

Een lopen met een inhoud van 21,6 liter. Met de strijkstok moest het afgestreken worden.
Uit: Goossenaerts, p. 485.

voet) en het hool 0,7 m (2½ voet). Over de breedte van de wallen, gelegen langs de percelen zijn we niet zo goed ingelicht. Maar enkele gevens zijn er wel.

In 1655 verklaren enkele ingezetenen van de Emer dat er bij de Hoeve van Cornelis van der Locht 'nyet en syn gelegen eenige platte bosschen, maer dat den houtwasch bestaet in grachten ende heggen rontsomme aende ackerlanden en daer de selve ackers mede besloten syn, ter breedte de eene zes voet, d'andere tien oft 12, Jae oyck ennige wel een roede drye vier oft min oft meer', RH 132, fol. 36. Een breedte van tien voeten, die in voorstaande breedtematen genoemd wordt, is een halve roede. Bij de Abtshoeve in Teteringen moest de pachter in de jaren 1547/1559 een gracht aanleggen die boven tien voet breed moest zijn,⁴⁰ dat is dus een halve roede ofwel 2,8 meter. Maar van onder was die wal wel een stuk breder (het werd in de omschrijving een dubbele wal genoemd). De wal rondom het Mastbos te Hulten (van de Heer van Breda) moest in 1662 van onderen breed zijn twaalf voet (ca. 3,5 m.) en van boven tien voet (2,8 m.). Bij deze wal moest een binnen-en buitensloot aangelegd worden van een meter diep en 2,2 meter breed.⁴¹ Op de wallen moesten berken en meidoorns of andere bomen geplant worden op onderlinge afstand van een voet: naderhand moesten de struiken tot een ondoordringbaar geheel toegevluchten worden. Dat was dus een bijzonder zware wal, een dubbele wal net zoals die bij de Abtshoeve.

Over de breedte van de holen, de droge sloten, aan de buitenkant van de wallen, weten we iets meer.

In 1634 spreekt men van 25 roeden straten ende erffs daerinne begrepen thool van Jacob Jan Peeter Jacops, behoudelijck syn 2½ voeten naer ouder gewoonten, 1634, P124, fol. 99. In 1700 verklaren vier personen dat in de Hage 'elcken gracht een hool off reght tot een hool' heeft en dat de buitenholen 2½ voet breed moeten zijn; alleen als een buitenhool grenst aan een straatje mag het drie of vier voet breed zijn, RH 138, fol. 18v. Die 2½ voet stemt overeen met ongeveer 0,7 meter.

Een oude lopenzaad van 62,5 roede moet ongeveer 44,3 X 44,3 meter groot zijn geweest. Dan zou de wal aan iedere kant de helft van 4,3 meter moeten zijn ofwel 2,2 meter. Dat is ongeveer acht voet.

Een grote lopenzaad zou volgens bovenstaande redenering $(40+4,3+1,4) \times (40+4,3+1,4) = 45,8 \times 45,8 = 0,21$ hectare groot zijn. Dat klopt goed met $1/6$ ha ofwel $1,29:6 = 0,21$ hectare. In 1657 verklaren schepenen dat een stuck land op de Emer, leen van Burgst, groot vier lopenzaad, door landmeter Cornelis Dyrven groot is bevonden 256 roede, RH 132, fol. 98. En een stuk land in de Steenakker, groot twee lopenzaad, bleek bij meting door Dyrven 168 roeden Bredaeghsche Landtmate, de roede van twintig voeten, en vierhonderd roeden in het Buynder. Als we bij het eerste perceel uitrekenen hoe groot de lopenzaad moet zijn geweest, komen we op 64 roeden, maar bij het tweede perceel op 84 roede. Die 64 roeden ligt dicht in de buurt van de oude lopenzaad, maar ook dicht bij de grote lopenzaad. De 84 roeden van de laatste berekening is veel te groot, ook voor een grote lopenzaad.

Dat de gracht en het hool bij het perceel inbegrepen waren, horen we duizenden malen uit de bronnen als er melding wordt gemaakt van een perceel 'mette grachten, holen en canten'. Een enkele maal wordt er gesproken van een perceel zonder die grachten of holen.

Of men een grote, kleine of oude lopenzaad hanteerde hangt er waarschijnlijk mee samen of men de wal en het hool rondom een perceel al dan niet meetelde bij het oppervlak.

Men zou ook kunnen denken dat bij de oude lopenzaad alleen de wal meetelde, omdat er geen hool aanwezig was: dat zou kunnen kloppen met de hoge ligging van Gilze en Oosterhout, waar die lopenzaad vooral in gebruik was. In lage delen van de Baronie, het westen, zou wel een hool nodig zijn geweest, en dat zou dan bij de oppervlakte meegeteld zijn, hetgeen een grote lopenzaad oplevert. Een huurder had trouwens niets aan de wal met het daarop staande hakhout. Bij verhuur van grond werd het hakhout op de wallen rondom de akkers steeds gereserveerd aan de verhuurder. Voor de huurman had het perceel dus slechts gebruikswaarde voor het gedeelte binnen de wallen. Een boer die een perceel van een grote lopenzaad huurde, had dus alleen maar nut van het gedeelte met een oppervlak van een kleine lopenzaad. Voor de verponding werd het oppervlak van de percelen ook wel eens opgegeven zonder de grachten en hollen, maar dat werd dan gecorrigeerd door de schepenen. Bij archeologisch onderzoek in Princenhage is gelet op greppelsporen uit de late middeleeuwen of vroeg-moderne tijd: duidelijk is dat grote akkers vaak sporen van greppels vertoonden hetgeen er op wijst dat een dergelijke grote akker ontstaan is uit samenvoeging van diverse kleine percelen. De meeste gevonden greppels lijken in het onderzochte gebied (dat van de HSL-lijn)aan te sluiten bij de vroegste kadasterkaart of althans lijken ze tot dat systeem te behoren.⁴² Of hier ook greppels bij zijn die rondom een lopenzaad lagen is niet bekend. Op dit terrein is nog veel onderzoek nodig.

Behalve de hierboven uitgebreid besproken lopenzaad kende men nog andere maten, gebaseerd op de lopenzaad.

Een veertelzaad had een oppervlakte van vier lopenzaad, dus 0,84 hectare en de zeer weinig gebruikte halsterzaad (groot acht lopenzaad) was 1,68 hectare. Een kwartierzaad was een kwart lopenzaad.

Opmerkelijk is dat de veertelzaad, een viervoud van de lopenzaad, in Princenhage frequent voorkomt, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Gilze en Oosterhout. Ook in toponiemen komt de veertelzaad in Hage geregeld voor.

Een zeer veel gebruikte maat in Princenhage was het gemet: dit was een maat die makkelijk in een bunder omgerekend kon worden: een gemet=1/3 bunder (van 1,29 hectare), zodat een gemet dus 0,43 hectare besloeg. Het gebruik van de maat gemet is vooral post-middeleeuws. De grens van de verspreiding van het gemet ligt in de Baronie ongeveer op de Mark.

Veel percelen werden ook gemeten in bunder, buynder, dat is in moderne maat 1,29 hectare. Een bunder was een oppervlak van 20 X 20 roeden = 400 vierkante roeden. In 1659 verklaren een viertal 'huyslieden' van de Hage op verzoek van Cornelis Godert Robs dat zij in de Hage nooit anders gehoord hebben dan dat er zes lopenzaad in een bunder gaan, en dat een bunder vierhonderd roeden telt, de roede gerekend tot twintig voeten, Bredase maat, R828, fol. 3v.

In een bunder zaten in de de stadt en lande oft Baronye van Breda altijd vierhonderd roeden en de roede meet twintig lantvoeten in het vierkant, die genoemd worden de lange

roede, behalve in Etten, Roosendaal en de moeren want daar meet men met de roede van twaalf voeten: de Corte Roede, R 824, fol. 220. Aldus de verklaring uit 1628 van Cornelis Anthonis Jacop Lips, landmeter, 27 jaar, en Adriaen Dyrven, notaris te Breda, 68 jaar.

Percelen werden steeds van elkaar gescheiden door houten of stenen grenspalen, door bomen, door een extra diepe voor, door kruisputten enzovoorts. Keien om de grenspunten te markeren vond men in de natuur. Bomen konden als jong exemplaar op een hoekpunt geplant worden. In 1644 werden twee stukken land aan de Nieuwveerseweg gescheiden door 'cruysputten by de partijen gesamentlyck aldaer gegraven ende alwaer sy sullen setten poten, heesteren oft andere perfecte scheypalen', RH 128, fol. 16v. Of: 'sullen sy partijen nu tussen henne respectieven cavelen ende erven setten levende scheypalen oft laten elck van syn erve leggen een snede lants om altyt de rechte scheydinge te weten', Idem, fol. 17. Een kruisput bestaat uit twee loodrecht op elkaar staande voren, op een hoekpunt van het perceel.

Bij verhuur en verkoop nam men vaak genoegen met een zeer ruwe schatting van de oppervlakte. Alleen voor de belasting was het belangrijk het oppervlak precies te weten. Uit de cijnsboeken krijgt men de indruk dat de oppervlakte van de cijnsplichtige percelen al vroeg vrij nauwkeurig bekend was. De grondcijns was meestal een denier Lovens per grote lopenzaad. Als nu een perceel bijvoorbeeld $5\frac{1}{2}$ lopenzaad groot was, schreef men bij de grootte vaak 'omtrent een buynder', maar het bedrag dat de boer aan cijns moest betalen was precies $5\frac{1}{2}$ denier en geen zes denier of vijf denier.

Voor beemden, die vaak een zeer grillige vorm hadden, was de lopenzaad natuurlijk niet geschikt: hier werd geen graan gezaaid. Om het oppervlak van de beemden uit te drukken had men in de Baronie de zeer praktische, maar nogal onnauwkeurige maat 'voeder hoy-made', ofwel een kar hooi. Nu hing het aantal karren hooi die men van een beemd kon winnen natuurlijk van allerlei factoren af, bijvoorbeeld hoe groot de kar was, hoe het weer was in het betreffende jaar waarin het hooigras moest groeien, of de beemd bemest was, etcetera. De hooiopbrengst van beemden zal niet jaar na jaar gelijk geweest zijn. Maar in de praktijk was de voeder een aanvaardbare maat. In Ginneken was de voeder hooimade $\frac{1}{9}$ bunder en in Hoogstraten $\frac{1}{12}$ bunder,⁴³ terwijl deze maat in Rijsbergen $\frac{1}{6}$ bunder besloeg.⁴⁴ In Princenhage komt de voeder hooimade weinig voor. Beemden werden hier meestal gemeten in bunder, gemet en roede.

De grootste landmaat was in de Baronie de hoeve. Dit was een rij van twaalf percelen van een bunder achter elkaar. Hoeve-maten kwamen vooral voor in laatontgonnen moeras- of heidegebieden. Een hoeve was eigenlijk de oppervlakte die voldoende was om een boerengezin te onderhouden. Het oppervlak wisselde per streek, afhankelijk van de vruchtbaarheid van de bodem.

1.7 Huur van boerderijen

Over boerderijpacht in de vijftiende en zestiende eeuw verscheen enkele jaren geleden een artikel in de 'De Oranjeboom' waarin ook ruim dertig bedrijven onder Princenhage aan bod kwamen.⁴⁵ De huurcontracten zijn te vinden tussen de schepenbrieven van Princenhage of van Breda en vanaf de achttiende eeuw in speciale registers voor verpachtingen.

Uit de pachtcontracten krijgt men een levendige indruk van het landbouwbedrijf en daardoor ook weer een beter zicht op de betekenis van veel toponiemen. Hieronder zullen we een aantal huurcontracten bekijken uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, uit elke eeuw vijftien (willekeurig gekozen) stuks.

Bekijken we eerst de termijn waarvoor de pacht aangegaan wordt.

Pachttermijn in de drie eeuwen			
Termijn	zestiende eeuw	zeventiende eeuw	achttiende eeuw
4 jaar	4	2	4
5 jaar	-	1	-
6 jaar	1	9	11
8 jaar	5	3	-
10 jaar	1	-	-
12 jaar	3	-	-
14 jaar	1	-	-

De tendens lijkt vrij duidelijk: in de achttiende eeuw wordt een termijn van zes jaar vrijwel standaard. De in de zestiende eeuw nog geregeld voorkomende lange termijnen, zoals van tien, twaalf of zelfs veertien jaar, zijn in de zeventiende eeuw verdwenen.

Bij lange pachttermijnen kwam het wel voor dat de pachter of verpachter halverwege de termijn wilde stoppen: dit werd 'berouw' genoemd. Een dergelijk berouw kon van de kant van de verpachter bijvoorbeeld veroorzaakt worden door een stijging van de pachtprizen en bij de pachter door het tegengestelde of doordat de pachter bijvoorbeeld een eigen boerderij kon aanschaffen.

Hoe vaak kwam het berouw voor? Wel in de zestiende eeuw tien maal van de vijftien; in de zeventiende eeuw zeven maal en in de achttiende eeuw vier maal. In de andere gevallen werd er geen berouw overeengekomen, dan wel is het onbekend of er al dan niet berouw genomen werd (het staat niet vermeld in het contract). Mogelijk moeten we het teruglopen van het verschijnsel van het berouw in verband zien met het gemiddeld korter worden van de pachttermijn, waardoor berouw niet meer zo vaak nodig was. Toch is er nog één geval van berouw bij een pachttermijn van vier jaar!

Wanneer betrof men de boerderij? Die vraag moet eigenlijk gespecificeerd worden, want het gebeurde vaak dat de toekomstige pachter eerst de gebouwen betrof en pas enkele maanden later het bouwland tot zijn beschikking kreeg. Die gebouwen wisselden meestal

half maart van bewoner, maar het bouwland kreeg de nieuwe pachter pas in de oogst daar-
aanvolgend tot zijn beschikking. In de onderstaande tabel gaat het om het betrekken van
de gebouwen (ofwel er is geen uitsplitsing naar gebouwen of land).

	zestiende eeuw	zeventiende eeuw	achttiende eeuw
Half maart	2	15	2
St. Jan (24 juni)	1	-	-
Half april	1	-	-
1 mei	3	-	-
terstond	-	-	4

Blijkbaar was de traditie om op half maart op de pachthoeve te arriveren in de zeven-
tiende eeuw het sterkst ontwikkeld. In de
zestiende eeuw is de variatie het grootst.
In de achttiende eeuw werd het gebrui-
kelijker om pas een contract op te stellen
tegen de tijd dat de pachter de hoeve kon
betrekken en dan werd de boerderij aan-
vaard 'op den slag' of 'van stonde aan'.

De te betalen pachtsom bestond in de
late middeleeuwen vaak uit een bedrag
in geld, aangevuld met allerlei pachten in
graan, diensten etcetera. We bekijken hier
de datum dat het geld betaald moest wor-
den.

Landman, La Maison
rustique, 1641

	zestiende eeuw	zeventiende eeuw	achttiende eeuw
11 november	½	12	5
half maart	2	2	-
1 mei	6		-
vastenavond	1	-	-
lichtmis	½		-
kerstavond	-	1	-

In de zestiende eeuw is de variatie nog erg groot; één keer werd zelfs bepaald dat de helft
van de pachtsom te half maart en de andere helft op Lichtmis voldaan moest worden. In de
zeventiende eeuw zien we een sterk overheersen van de datum 11 november (St. Maarten,
een datum waarop ook de meeste herencijnsen opgebracht moesten worden). Ook in de
achttiende eeuw bleef dit waarschijnlijk de meest courante betaaldag (maar in veel contrac-
ten niet vermeld!).

Op de vastgestelde betaaldag hoefde trouwens de pachtsom nog niet meteen helemaal voldaan te worden: dat kon blijkbaar in termijnen. Er staat dan vaak een datum genoemd, enkele maanden later, waarop de som geheel en al voldaan moest zijn.

De pachter moest goed zorgen voor het onderhoud van de gebouwen: de gevlochten wanden (weegten genoemd) onderhouden, de vloeren 'lemen', en vooral het dak elk jaar door een rietdekker laten repareren. Daartoe dienden de pachters riet te kopen of stro ter beschikking te stellen. Riet bestond er in allerlei soorten: kaal danwel rouw (= zonder of met bladeren); enkele band of dubbele band, terwijl er ook nog onderscheid werd gemaakt tussen riet van zout water en zoet water of naar het herkomstgebied (bijvoorbeeld Zevenbergs riet). De hoeveelheden riet of stro werden in vimmen (van honderd bossen riet) dan wel in geluy (=een bos goed geschud stro) opgegeven.

De hoeveelheden riet of stro die de pachter per jaar moest laten verdekken variëerden uiteraard met de grootte van de boerderij, met de staat van onderhoud, met het optreden van stormen etcetera. Soms moest de pachter het dak beschermen met ladders, eggen en dergelijke.

Riet

Per jaar te verdekken riet of stro			
	zestiende eeuw	zeventiende eeuw	achttiende eeuw
2 vim riet	1	2	1
4 vim	2	3	-
5 vim	2	-	-
6 vim	3	1	-
8 vim	2	-	-
100 gelui stro	-	2	-
200 gelui stro	-	-	3

In de zestiende eeuw was er ook nog een boerderij waarop jaarlijks honderd (gewone) busselen stro gedekt moesten worden (waren die niet goed uitgeschud?). Gelui is, zoals boven reeds vermeld, goed met de riek uitgeschud stro.⁴⁶ Gelui werd vaak gelijk gesteld met rouw riet; men kon bijvoorbeeld op een hoeve tweehonderd geluy oft rouw ryets verdekken. Het uitschudden van de busselen stro diende ertoe om de rechte stengels over te houden, want blad, kromme stengels en onkruid dekten veel slechter. Rouw riet was ook minder gevraagd dan kaal riet, omdat het water door de bladeren aan het riet slechter naar beneden liep. Princenhage had zelf al heel wat riet, dat op de hillen langs de Mark groeide, maar er werd ook riet uit Zevenbergen en de Biesbosch gehaald. In het zuiden van het dorp, in gehuchten als Overa en Effen zal riet wel minder gangbaar zijn geweest dan bijvoorbeeld op de Emer. Rijke boeren dekten ook eerder met riet: het was duurder dan stro maar het ging langer mee (dertig jaar? Stro vijftien jaar?). De levensduur hing ook af van de expositie: op het westen en zuiden had het riet of stro meer te lijden dan op het oosten. In 1626 werd door Cornelis Biekens 9000 vim Zevenbergs riet gekocht tegen 23 stuiver de honderd vim, R824, fol. 154v. De prijzen van riet zijn voor de zestiende eeuw te vinden in de Bredase stadsrekeningen, waarin

elk jaar een hoofdstuk voorkomt van de rietdekker. In de zandstreken van de Baronie drukte men de hoevelheid te verdekken stro meestal uit in 'steen'. Toevallig werd in een huurcontract van een boerderij op Overa uit 1714 vermeld dat de huurder in plaats van 300 geluij mocht verdekken '100 steenen strooy, ijderen steen tot acht pont' (RH 234, fol. 122). Een pond is in de Baronie 0,47 kilogram, hetgeen voor een steen 3,76 kilogram oplevert. Een steen is 3 of 4 kg. (Zie voor gelui Goossenaerts, p.229 en Verdam, p.225 en voor steen Goossenaerts, p725.) Dan zou een schoof uitgedorsen stro ongeveer 1,25 kilogram moeten wegen (300 gelui= 376 kg).

De pachter moest meestal niet alleen de pachtsom betalen, maar moest ook de lasten die op de hoeve drukten voldoen: dat waren de dorpslasten (ook de verpondingen die door het dorp geïnd werden, maar voor het land bestemd waren), maar ook de belastingen door de diverse legers (contributiën, brandschattingen), de pachten en cijnsen (bijvoorbeeld aan de kerk, de tafel van de H. Geest, cijnsen aan de Heer van Breda, Burgst, Gageldonk en dergelijke). Als deze lasten door de pachter gedragen werden sprak men van 'vrij geld' (de verpachter was dan vrij van lasten). In de huurcontracten is in 99 % de situatie zo dat de pachter voor al deze lasten opdraait. In 1622 wordt deze bepaling uitgebreid vermeld: de huurder - in dit geval van een hoeve op de Emer - moet alle lasten betalen, zodat de verhuurder vrij ervan is: 'vry, suyver, onbelast van alle schoten, loten, 5e, 10e, 20e, 100e penning oft andere lasten', R521, fol. 30.

De pachter moest de boerderij in goede 'reke' houden, dat wil zeggen al de gebouwen in goede staat houden, maar ook de vruchtbaarheid van de grond moest op peil blijven. Dat gebeurde door in het contract een bepaling op te nemen over mest en rouwagie die op de boerderij moest blijven, speciaal in het laatste jaar, over het vee dat tot de laatste dag van de huurtermijn op de hoeve mest moest blijven produceren, maar ook door een bepaald deel van de grond in het laatste huurjaar braak te laten liggen, dat wil zeggen in het najaar van het laatste jaar niet op te zaaien met winterrogge. De hoeveelheid die 'ledich' moest blijven, varieerde uiteraard met de grootte van het bedrijf.

Oppervlak braakliggende grond aan het einde van de pachttermijn			
Oppervlak	zestiende eeuw	zeventiende eeuw	achttiende eeuw
½ bunder	1	2	-
2 gemet	1	1	1
4 lopenzaad	-	1	-
1 bunder	1	2	-
1½ bunder	1	-	-
2 bunder	2	-	-
3 bunder	-	1	-
4 bunder	-	-	1
1/3 van zaailand	5	-	1
½ van zaailand	-	2	1

Een tendens is niet zo duidelijk aan te tonen. In de zestiende eeuw was het braak leggen van 1/3 van het totale areaal zaailand vrij gebruikelijk (in aansluiting bij het drieslagstelsel??). In

de achttiende eeuw verdwijnt het braakliggen vrijwel, althans het wordt in de contracten veel minder vermeld. Als de grond in zwarte braak lag kon de nieuwe huurder die al in het najaar (eer hij de boerderijgebouwen betrok) opzaaien met winterrogge en dan in de eerste zomer als hij pas een paar maanden op de boerderij woonde al oogsten. Bovendien kreeg de nieuwe pachter vrijwel altijd de helft van de winterrogge die de afgaande pachter in het laatste jaar oogstte. De oude pachter kreeg de helft voor zijn 'ploegrecht', de inspanningen geleverd om de grond te ploegen, eggen, bezaaien en mesten. Die helft werd halven wasch, halven oost of halve schaer genoemd.

Enkele bepalingen uit contracten, die zeer algemeen voorkwamen zijn de volgende. De pachter had nooit recht op het schaarhout of de opgaande bomen die op het terrein van de boerderij groeiden. Hij moest zelfs goed uitkijken dat zijn vee geen schade deed aan het 'schot', het uitlopende hout (na het afhakken). Ook mocht hij niet dicht bij het hakhout vlaggen, opdat er geen schade aan dat hout zou ontstaan (door een uitschietende vlagzeisie). Turf mocht de huurder soms wel op een beemd of een heiveld behorend bij de pachtboerderij halen.

Het onderhoud van wegen en waterlopen die zich op het grondgebied van de hoeve bevonden, moest door de pachter uitgevoerd worden. Dit hield in dat gaten in de wegen gerepareerd moesten worden en dat de waterlopen schouwbaar gemaakt moesten worden, dus uitgediept tot de oude bodem en de plantengroei op de taluds afgemaaid. Wallen die grensden aan landerijen van burens, moesten half en half onderhouden worden.

Als een buurman dat vroeg moest de pachter 'weerwerck'leveren; dus als een buurman zijn kant van een wal wilde herstellen, moest de pachter de andere kant voor zijn rekening nemen. In geval de boerderij af zou branden door onvoorzichtigheid van de pachter of zijn huishouden met vuur (lampen, kaarsen) was de pachter gehouden de schade te vergoeden. Bij openbare verpachting werd de pacht gegund aan de hoogste bieder. De pachter moest vrijwel steeds twee goede borgen stellen.

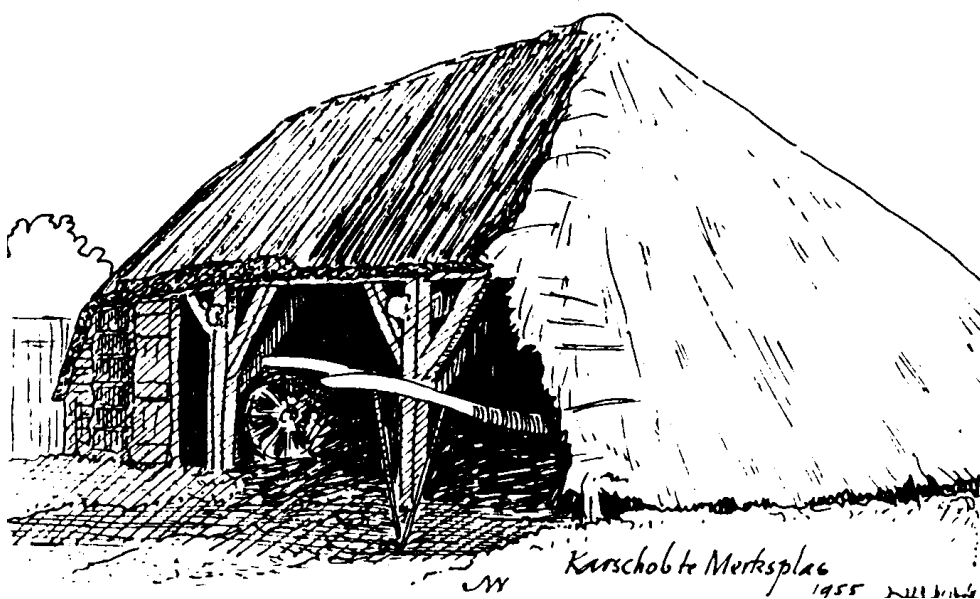
Veel pachtcontracten lijken sterk op elkaar, maar toch zijn ze telkens iets afwijkend. De boerderijen waren verschillend, maar ook de eisen van de pachter en verpachter variëerden uiteraard. We laten hieronder uit de zestiende, zeventiende en achttiende een paar contracten de revu passeren en ook eentje uit de negentiende eeuw.

In 1574 huurde Wouter Woutersz. van Loon van Peter Merlyn de hoeve en goeden op de Beecke, nu in huer gebruikt door Rombout Adriaen Rombout sGraeuwen, voor een periode van tien jaar. Berouw na vijf jaar (een half jaer tevoren opseggen). Pachtsom: 160 Karolusgulden, te vastelavont te betaelen en in de maent van meye daarnaest volgende wel betaelt synde. Ook moest de pachter veertien zesteren (1 zester = 346 liter) rogs goet oprecht custbaer en heirlants (inlands) gewasch leveren en wel te Lichtmis. En nog twee veertelen (twee zakken van 86 liter) goede en custbaeren boeckweyt, honderd pont goede oprechte boter te meye oft in den sporityt (= tijd dat aan de koeien spurrie gevoerd wordt, september-oktober) of te betalen met twee stuiver per pont. Acht goede oprechte (=deugdelijke) cappoenen leveren of acht stuivers per cappoen te Sint Maerten. Ook nog een vetten hamel of drie Karolus-

gulden. te Barmisse (= 1 oktober). Huerder betaelt alle geltchynse. Op canten en sloten mag verhuerder boomen en hout setten. Leste jaer moet de pachter het misch op de hoeve laten. Moet elck jaar veertig hoorn beesten houden, behalve peerden, schapen, calveren en verckens. Twee bunder ledich oft braeck laten by affscheyt. Van de rest geniet de huerder de halven wasch (= de helft van de opbrengst).

Leste jaer mag de pachter egeen beemden lentinaen (= in het voorjaar beweiden) oft weyden (in de zomermaanden). Huerder moet bynnen den oighst ofte saeytyt (= in het najaar, september-oktober) vijf dagen dienen met wagen en peerden tsy binnen of buytenslants (= buiten de Baronie). Bynnenslants krijgt hij den cost, maer moet hij wel hoy en voeyer voor de peerden leveren. Buyten den oighst oft saeytyt moet hij drie of vier wagens hout naer Breda brengen. Elk jaar zes vymmen goet sout, cael riets verdecken. Verhuerder levert leeghroeyen (=legroeden, waar het riet op rust), banden, latten en nagelen (allemaal voor het dak). Metser en decker moet hij den cost geven. Calck, steen en hout moet hij aenhalen. Na het hakken van schaarhout door verhuerder moet de pachter de schors (van eiken die voor run gebruikt werd) en de mutsaert op één plaats vergaderen. Geen hout afhouden behalve buegelhout, stalwisschen (beide voor de koeien in de stal vast te zetten, wilgenhout?). De pachter moet vitten en leemen, de vloeren onderhouden evenals slooten en schouwgrachten (=wallen rondom de dorpsakker). Gaten onder in de dycken repareren. Thuynen (=heiningen van staanders met gevlochten takken ertussen) moet de pachter maecken (=repareren): verhuerder wijst het thuyrnys aan. Pachter moet vreden de vekens, slooten en grachten. Huerder mag de stylen van de vekens na afloop van de huer zelf houden. Zooyen mag de pachter op de heyde steken om grachten te onderhouden. Huysinge moet hij repareren (de nok) met vaerssoyen (verse zoden?). Als de vrouw van de pachter sterft gaat de huer door, R478, fol. 166.

In 1597 huurde Geeryt Henrick Hagaerts van Guido van Malsen de groote hoeve in Borghst, als opvolger van Huybrecht Jan Ghoris Donckers. De termijn was bepaald op twaalf jaar, maar

de huurder mocht telkens na drie jaren opzeggen, mits een half jaar tevoren aanzeggende. De ingangsdatum was 1 mei 1597 en de pachtsom was 300 gulden per jaar, verhoogd met vijftien zesteren en vijf lopen rogs en 150 pont boteren. De boter en huurpenningen moesten steeds respectievelijk met één mei en Lichtmis (2 februari) betaald worden en de rogge moest binnen Breda op een zolder geleverd worden. Als de verpachter op de hoeve kwam moesten de paarden hooi en gras krijgen. De verpachter logeerde dan op de kamer van de hoeve en hij moest boter en brood krijgen. Elk jaar moest de pachter tien vimmen riet verdedden op het dak 'van den besten en de meesten bande'. Ook moest hij elk jaar 75 heesters planten; de pachter moest ze kopen, steken en halen, maar de koopsom mocht hij korten aan de pachtpenningen. De pachter moest 'waeterlaten, schouwen, wegen, dycken, slootten en grachten' onderhouden en ook het huys in goede reke houden. Kleine gaten in wanden of weegten moest de pachter zelf repareren. Als er iets nieuw gebouwd moest worden, moest de pachter met wagen en paard materiaal aanhalen: riet, hout en ijzerwerk. Ook moesten de werklieden de kost krijgen van de pachter, maar de verpachter betaalde de 'dachuere' (=loon) en het materiaal. De pachter mocht geen schaarhout of opgaand hout afhakken om er vekens of tuinen (=heiningen) van te maken, zonder toestemming van de verpachter. Het laatste jaar moest de pachter het coren 'vergaderen' en in hokken zetten. Voor zijn ploechrecht (inspanningen van mesten, ploegen, eggen, zaaien) mocht hij de helft van de oogst behouden. Alleen de opbrengst van de nyeuwen acker: genaemt den Wildert kwam in dat laatste jaar in zijn geheel aan de pachter toe, evenals de 'vruchten van den Ouden Hof voor syn saetcoren'. De pachter moest in zijn laatste jaar alle hooi, stro of rouw voeder vervoederen en slyten en de mest op de messie laten. Hij mocht in het laatste jaar de weiden gebruiken tot meyavont (maar niet de hoybeemden, behalve de Straetbeemdt, de Vyer Buynder en de Acht Buynder). In het afscheiden moest hij 18 lopenzaad braak laten liggen. Hij mocht per jaar zes last turf slaan, hetzij opte Ramen of in Borghst. De gemaakte putten moest hij weer met aarde vullen. Als de pachter of zijn vrouw kwamen te overlijden eindigde de huur in mei van het jaar daaropvolgend, R718, fol. 23v.

In het jaar 1605 huurde Peter Cornelis Hoeymans X Anneken Ghoris Donckers van Vrouwe Marie van Groenenvelt, weduwe Joncker Charles de Heraugiere, gouverneur was der stadt en lande van Breda de huysinge en erffnisse, soo lande, beemden als weyden daer toe behorende opten Emeren (by evictie vercregen). Niet mede begrepen is het slot oft huys daer aen liggende, omwatert synde, noch oock den grooten bogaert metten hoff (wort by Mr. Jan Montens gebruyckt). Termijn: zes jaar met berouw na drie jaar (voor Bamis opseggen). Ingaande half maart 1605 tegen een pachtsom van 180 Karolusgulden, de helft te betalen half maart en de helft op Sint Marten. Bij het afscheyt (einde van de huur): twee ackerkens aen beyde seyden van de dreve onbesaeyt laten, oock den coolhoof. Rest van het bouwland in het leste jaar wel cusbaerlyck missen en dan affsaeyen. Halven wasch (= helft van de oogst) krijgt de pachter voor ploechrecht. In het leste jaar betaelt de huerder de helft van de lasten, soo van labeurgelt als van vijfde penning van besaeyde landen. Egeen vet oft misch afvoeren. Verhuerder koopt een schuyt mis dat de huurder moet aanhalen en verspreiden over

het land. Huerder moet matten oft vorsten totter schuere steken (zoden voor op de nok). Huerder moet waterslooten, veeckens en andere heyningen onderhouden. R504, fol. 26.

Peter Adriaen Jaspars huert in 1616 van Signeur Dionys Piggen, out borgemeester en nu Schepen van Breda de hoeve, goeden en erffnisse mette toebehoorten en erve, onder landt weyden en drieschen groot acht buynder, gelegen buyten de Haechdycksche poorte onder de vyerschare van de Hage by tHuys van Suylen. Pachtsom 163 gulden per jaar, te betalen ingaende Martinij 1617. Indien nodig drie vimmen ryet verdecken en de huerder mag dat snyden opten Ryethil van de beempden indien dye daerop wasschen (!). De dyck moet de huerder boven en benedengaers (=boven en onder het gras) onderhouden. De ooftbomen moet de huerder in de acker laten staen tot in de voorwinter of kersmisse 1617 (en later verplanten?). De huerder krijgt de helft van het ooft in 1617. De huerder mag den vorsten oft ouden bogaert gebruiken, terwyl de verhuerder den nieuwen oft achtersten bogaert zal gebruiken. De huerder mag egeene weyden breken oft scheuren. Al het vee moet in het laatste jaar op de hoeve blijven (om mest te produceren). De huerder mag egeen mesch, vet oft rouagie van de hoeve afvoeren behalve in het leste jaer 200 oft 300 schobben (=schoven) stroys en drie voeder (=wagens) hoys, R 515, fol. 146v-147v.

In het jaar 1737 verhuurt monsieur Cornelis Flooren een hoeve bestaande in huysinge, schuure, stallinge groot onder hooy, saay en weylanden veertien bunder, gelegen op Buursteede, aan Adriaen Jacob Lips, ingaande half maart 1737 voor de gebouwen en het grasland, en de landerijen op Sinter Marten 1736. Na drie jaar mag elk zijn berouw nemen. De pachter moet per jaar 250 gulden betalen op Sint Maarten. Huerder moet ook de dorpslasten betalen. Verhuerder mag bomen rooyen en bijplanten naar eigen believen. Helft van de boomvruchten is voor huurder. Huerder moet het saayland wel teulen soo als een bouw- en ackerman toestaat (=zoals een goede boer dat moet doen). Geen misch of asse afvoeren. Leste jaer moet de pachter evenveel vee houden als in de andere jaren. In het laatste jaar moet de pachter veertien gemet lants, wel gemischt synde met goede wintervruchten opsaeen, ten oost (=oogst) in den hock leveren en thienbaer maecken (de hokken die getiend moeten worden met takjes merken). De huurder geniet de halven wasch. Alle hoolen en waterloopen moet de pachter opschieten (tot op de oude bodem uitdiepen); ook is hij gehouden twee maal sjaers de breemen (=bramen) met de vlaghseysie nevens den gront af te kappen, te weten eens in de maent mey en eens in de maent october en dat van alle de weyden en landeryen. Ook de byesen moet hij voor de winter met de seysel afmaeyen.

Materialen voor reparaties moet de huurder aenhalen, den decker, timmerman en metseelaers dienen en dranck geven. In ruil hiervoor zal de huurder den rouwen afval, nergens toe bequaem, genieten. Huerder mag niet vlaggen in t schaarhout dan op twee voeten afstand van de struyken (anders worden die beschadigd). Bij het afscheyt moet hij een bunder met jonge claver opsaeen. Hij mag geen weyde scheuren. Hij moet twee maal sjaers de doornetuynen rondom de hof scheeren. RH 101, fol. 131v.

In 1712 verhuurde Jonker Hubertus Jacobus van den Broeck, hooftschouteth van Stad en Lant van Thurnhout syne hoeve genaemt Muijsenbergh, groot in saey en weylandt 25 a 26 buynder, met nog een half bunder saeylant op de Steenacker. De hoeve was het laatst in

huer gebruykt door Jan Jan Marynis Leijten. De termijn beliep zes jaar, waarbij elk van de partijen na drie jaar berouw kan nemen, te verklaren te sint Jan vóór de derde oogst. De pacht ging in voor het ledige land, huysinge hof en boomgaert half maart 1712, voor het besaeyde lant met de oogst van 1712, waarbij de huerder de halve was ontving. De pacht-som verscheen te Sint Martensdage 1712 voor de eerste maal en vervolgens elk jaar op die dag. De huurder mocht zich geen houtwas toe-eigenen van opgaande bomen of heggen. Als er geboscht was mocht hij het jong schot met zijn vee niet beschadigen, 'stellende te dien eynde eenen jongen ofte koeijwaghter, des maghtig synde, geen kint'. De graghten (=wallen) moest de huerder wel opsetten (met zoden) en geset synde wel onderhouden ten eynde syn beesten in de heggen geen schade en doen. Opdat de reetsgaten (=reesgaten= dammen, ingangen van de percelen) te beter worden opgeset mag de verpachter voor twee dagen een arbeider aanstellen die de huurder moet betalen. In het laatste jaar mocht de huurder de huysinge gebruiken tot half maart. De wegen (=gevlochten wanden) moest de huurder aan de onderkant met zoden en aarde wel aenschoeyen (er tegen aan brengen) onder de plaeten (brede planken, dus niet van gevlochten takken?). Het huiske staande tegenover het woonhuis was voor de verpaghter, evenals de kleine hof. Alle lasten moest de pachter betalen. Hij mocht geen turf of moer steken in de landerijen. Ook mocht hij geen vet, mist of rouwagien afvoeren van de hoeve. Het laatste jaar moest hij alle ruijghte, strooij, misch, asschen en rouwagie op de hoeve laten, uytgesondert het hooij en 600 bus-selen stroij die wel afgevoerd mochten worden. In het laatste jaar moesten alle beesten tot halft maart op de hoeve blijven. Alle schouwen (= wallen) en waterlaten moest de pachter goed onderhouden. Hij mocht geen personen laten vaeren oft rijden over de landerijen van de hoeve (over percelen waarover dat nooit toegestaan was); de hekken moeten daarom wel gesloten blijven met een groot slodth, gelyck oock besorgt sal worden op de hoeve van Hambroeck (is bedoeld een sleutel en slot?). In het laatste jaar moest twee bunder bouwland in de Grooten Acker ledig blijven, terwijl de rest van het zaailand bezaaid moest worden met winterrogge. De vertrekkende pachter had recht op de helft van de opbrengst (halven wasch). De ruyghtes, distelen, byesen en ander quaet kruyt moest de pachter twee mael per jaar uit de weijden maeijen. Ook de breemen op de wegen en kanten moest hij uijtdoen. Hij mocht alleen weilanden scheuren met toestemming van de verhuurder en dan op elck buynder dat gesaeijt wordt leggen eenen haeck (=aak) misch en dan wederom laten leggen om te beweyden (dus slechts één jaar als bouwland gebruiken). Bij storm en onweer moest de pachter het dak beschermen en daartoe moest hij twee leeren bezitten, een corte en een lange. De groote deure moest hij dan goet sluijten. Het houtgewas dat de verpachter wilde planten, moest door de huurder aangehaald worden, tsij van het Nieuw Veer oft uijt de bosschen in de Lande van Breda en de heesters moest de huerder met doornen bewaeren (er doornen omheen zetten, zodat ze niet aangevreten worden). Elk jaar moest de huerder vijf oft zes hooftdiensten (hofdiensten, sic nog in de achttiende eeuw!) met waegen en paert binnen den lande van Breda of op Thurnhout uitvoeren, althans buiten den oogst. De voerman en de paarden kregen dan de kost. Als de eigenaar op de hoeve kwam moesten de paarden fouragie krijgen van hooij en strooij, haver oft claver, dit alles sonder vergoeding

behalve als de eijgenaer langer dan 24 uur bleef, dan mocht de pachter vijf stuiver per paard korten voor rouw voeder (=hooi en stro) en de haver rekenen tegen dertig stuiver de veertel (=98 liter). De pachter moest als bespanning van de Berlijn om naar Baerle Hertogh of Turnhout te rijden twee paerden leveren.

Pachter werd Jan Cornelis Aerden voor 300 gld/jaar.

Uit de negentiende eeuw geven we als voorbeeld de verpachting door de drie gezusters Van Raak van hun boerderij op de Heuvel, groot drie bunder 46 roeden. Het geheel wordt omschreven als een huizinge, stalling, schuur, hof, dries, land en weide. De termijn ging voor het land in op 11 november 1836 en voor het huis op 15 maart 1837. In het laatste huurjaar moest er een perceel ledig blijven: op dit stuk grond mocht de pachter wel grond 'uitzetten' (wit zand uit de ondergrond delven?). In tegenstelling tot gewoonlijk betaalde de verhuurder de grondlasten, sagselden en cysen. De verhuurder behield het schaarhout aan zichzelf. In dat schaarhout mocht de huurder door vlaggen geen schade aanbrengen. Het weiland bij de boerderij moest met vette aarde bekard worden. De pachter moest omzichtig zijn met licht en vuur. De pachter moest de wegen onderhouden en de sloten opmaken. Jaarlijks moest de pachtsom betaald zijn voor 1 december. De pachter kreeg geen afslag van de huursom bij hagelslag, slechte gelding der granen, muizen of ander ongedierte, natte of droge jaren. Een kamer in de boerderij bleef gereserveerd voor de verhuurder, evenals twee blokken land en den hof met de fruitbomen. (N1272, 111).

Als een pachter zich niet aan de overeengekomen bepalingen hield, kon hij tegen een boete aanlopen. Dat gebeurde bijvoorbeeld met Cornelis Reuselaars die in 1615 een hoeve huurde te Vuchtschoot van Adriaen Hulshouts. Hij had de boomgaard niet behoorlijk omgespit en de heide niet 'gebroken' en bovendien de mest niet op de stede achtergelaten. De boete beliep in zijn geval veertien gulden, RH 179-11.

In 1675 horen we van een conflict tussen Adam Jan Claes Jan Peeberghs en Jan Anthonissen van Loon. De laatste had de hoeve van cornet La Horne voor de komende periode gehuurd. Op die hoeve zat de broer van Adam, geheten Niclaes, nog voor de laatste maanden als huurder. En die wilde volgens Adam de huur verlengen, maar dat was blijkbaar niet gelukt. De huur was blijkbaar aan Van Loon beloofd. Adam had een schippershaak in de hand waarmee hij Van Loon te lijf ging. Maar Van Loon maakte die afhandig. Toen Van Loon verder reed met de kar volgde Adam hem met een mes en begon hem in zijn kleren en gezicht te snijden. Tot overmaat van ramp kwam Van Loon ten val, want 'door den hijsel was het gelat ende slipperich'. Uiteindelijk kwam er hulp en ontsnapte Van Loon. RH133, fol. 66.

1.8 Boerderij en omgeving

In Princenhage stonden eeuwenlang enkele honderden boerderijen. Die boerderijen werden verkocht, er werd soms een hypotheek op genomen, ze gingen over in handen van erfgenamen etcetera. Van die overgangen zijn vaak schepenbrieven opgemaakt. Vanaf 1499 zijn die

voor een groot deel bewaard: dat zijn er vele, vele duizenden. In die schepenbrieven worden de boerderijen in bepaalde termen omschreven. We hebben uit de schepenbrieven een paar duizend omschrijvingen van boerderijen opgetekend (lang niet alle!).

In de oudste staat vaak iets in de trant van een huysinge, hovinge en erffenisse met toebehoorten, hetsij in hooge, in lage, in diepen, in drooge, in lande, in sande. Zo verkocht Peter van der Daesdonck in 1499 een rente aan Jan Storm, kannunik van Breda van twaalf Rgld. rustend op 'zyn alinge en geheele hoeve mette toebehoorte en erve in alder maniere als Henrick van Bladel die besittende is (die Van Bladel huurt deze hoeve dus), het sy in huysinge, in hovinge, in lande, in sande, in heyde, in weyde, in beemde, in hooge, in leege, in dyepe, in drooge, oft hoe dat sy', R415, fol. 135. In 1551 had Philips de Bye als onderpand: 'hoeve, goeden en erffenisse mette toebehoorten hetzy in huysinge, in hovinge, in lande, in zande, in heyden, in weyden, in beemden, in bosschen, in hoogen, in leeghen, in diepen, in drooghen oft hoe dat het sy', R 711, fol. 157v.

Later in de zestiende eeuw wordt een omschrijving vaak: een stede, bestaende in huysinge, schuere, hovinge, saeylande en groese, groot synde X buynder. In de zeventiende eeuw komt ook vaak voor: een aenstede, mette huysinge, schuere ende kooye daerop staende, hovinge, erffenisse ende toebehoorten, groot onder saey-en weylant X buynder. En enkele malen vinden we ook stede lands, zoals in 1710, toen Jacobus Silvester de Hertogh een stede lants erfde 'mette huysinghe en schure en verdre (!) timmeragie daer op staende met erve, groot onder werff, hoff, boomgaert, saeylant, driesen en weyden' zeven bunder, R736, fol. 24. Ook een hoeve lands komt wel eens voor.

Een hoeve was oorspronkelijk een stuk land van twaalf bunder, groot genoeg voor het levensonderhoud van een gezin. Op een dergelijk stuk grond werd uiteraard vaak een woonhuis met schuur en stal gezet. De naam hoeve ging zo over van alleen het land op het land plus gebouwen. Hoeven waren groter dan gewone boerderijen en ook waren ze meestal in bezit van vermogende stedelingen. Enkele voorbeelden. In 1517 verpachten heer Peter de Bruyn, priester, vicecureyt der kercke vande Haghe en Henr. Montens, rentmeester sLants van Breda, aen Henric Adriaen Dyrven: een hoeve met huysinge, schure, hovinge en erffenisse mette huere toebehoorten, een bunder, toebehorende de persoenscap van de Haghe, aenden Hoevel byder Haghekercke, R424, fol. 19. In 1725 laat Johan de Wijse na: een hoeve bestaende in huysinge, schure, koye, stallinge, backhuys, schaapskoye, torffkoye, hoff, boomgaert, lant en dries met den huysacker, groot drie bunder, RH 277, fol. 133v.

Hofstad betekent de plaats waar een hof=boerderij staat, later ook de boerderij zelf. Hofstad komt honderden malen voor in de cijnsboeken van de heer van Breda. Meestal als: een hofstadt mette huysinge daeropstaende.

In de negentiende eeuw komt de benaming bouwmanstede op. Het woord boerderij komt denkkelijk pas in zwang in de twintigste eeuw.

De omschrijvingen van de boerderijen zijn tamelijk stereotype, maar toch zijn er kleine verschillen. Soms worden er bijvoorbeeld twee schuren genoemd, soms een wagenhuys of een torffkooye etcetera.

We geven hier een overzicht van de onderdelen van de boerderijen die in de bronnen genoemd worden. Een eerste vermelding van een onderdeel als een keuken of een zolder in een bepaald jaar wil niet zeggen dat er vóór dat jaar geen keukens of zolders bestonden, maar we krijgen er toch een zekere indicatie voor het optreden van die onderdelen door.

Het hoofdgebouw werd meestal aangeduid met huysinge, huys, woonhuys. De stal, meestal voorkomend als stallinge, koeststal, of beestenstal (nooit potstal) stond samen met het woonhuis onder één dak.

Het materiaal waaruit de boerderij opgebouwd werd, was eeuwenlang hout, leem en riet of stro, alle te vinden in de omgeving van de boerderij en – met uitzondering van de zware eiken – goedkoop. Bij vrijwel elke boerderij stonden wel enige eiken om te voorzien in reparatie of nieuwbouw. In 1685 werd een dikke eik bij de boerderij van Dirck sGraeuwen op Vuchtschoot verkocht voor de som van maar liefst 42½ gulden (ongeveer de prijs voor twee koeien in die tijd): het was de dikste eik die bij de boerderij stond. RH135, fol. 8v, 9. Op een boerderij op de Beek stonden in de zeventiende eeuw ongeveer 18 opgaande eiken, namelijk 'aende werff, aenden Boonhoff, aende weyckens en opde heyninge by Steenacker'. Een van die eiken was zo zwaar dat hij met drie paarden moest worden weggevoerd, 1660, RH 132, fol. 125. Wanneer de verstening van de boerenhuizen is begonnen, is niet goed bekend. Eerst zal de schouw en de kelder uit steen gemaakt zijn, later ook andere onderdelen. In 1635 vinden we op Varent een 'steene stede' die door Peter Verraak verkocht wordt aan Adriaen, zijn broer, R723, fol. 135v. In 1592 komt er op de Emer al een boerderij voor, waarbij men spreekt over mueren, in plaats van de gebruikelijke weegten, welke laatste bestonden uit vitselstek, besmeten met leem, R493, fol. 44v. Een muur is van steen, niet van hout. In het jaar 1627, kort na de afbranden van heel wat hoeven in de Baronie bij de belegering van Breda in 1624-1625, hielpen twee soldaten mee bij het opmetselen van de muren en de schouw van een boerderij van Gysbrecht Stickers op Buursteden, R824, fol. 167. Deze boerderij had ook reeds een pannendak. Het is niet uitgesloten dat er al in het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) enkele bedrijven werden heropgebouwd in steen.

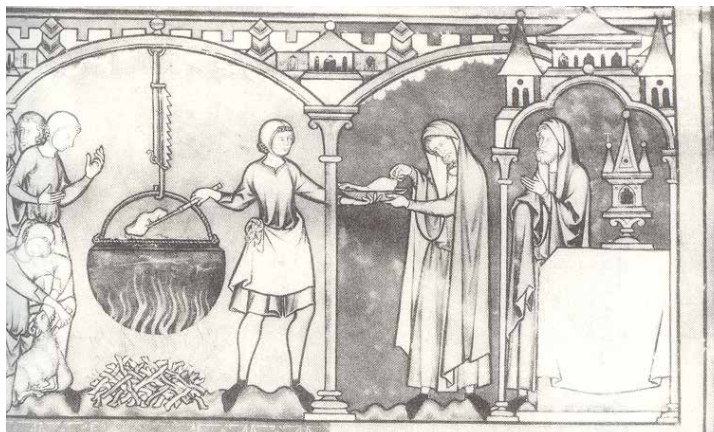
Bij de bouw van een stenen bedrijf werd er een particuliere steenoven aangelegd op de plaats waar leem in de ondergrond te vinden was. Hier konden dan enkele tienduizenden stenen gebakken worden, nodig voor de bouw van de hoeve. In 1665 wordt nog een resolutie uitgevaardigd dat de inwoners van de Hage de schouwen goed moeten 'toesmeiren van de scheuren ende borsten', het zullen dus nog lemen schoorstenen zijn geweest (leem gesmeerd over een vlechtwerk van takken). Ook mochten ze geen brandbare materialen als hooi, stro, hout of mutsaard tegen de schouwen tassen. (P400, 3, fol. 2v).

Wanneer glas gebruikelijk is geworden in boerderijen is ook slecht bekend. In 1629 werd in een pachtcontract bepaald dat de verhuurder twee 'gelasen' boven de deur zou laten zetten en de vensters boven de bedstede zou toemaken 'ofte vensters daer in doen maken', RH 179-25. Wordt met dat laatste bedoeld er glas in zetten? Waren ze vernield?

De leem had men in elk geval ook nodig voor het winddicht maken van de vitselstekweegten. De takken van deze weegten werden gehaald van wilg, vuilboom, hazelaar of andere

Middeleeuwse keuken

soorten met buigzame takken. Uit de ijzertijd zijn in Princenhage vondsten van vlechtwerk gedaan, waarbij takken van berk, els, es, hazelaar, kornoelje, sporkenhout en wilg werden aangetroffen.⁴⁷ Tussen verticale staanders werden dan deze takjes gevlochten en daarna zoals gezegd besmeten met een mengsel van leem, koemest en stro om het goed te laten plakken. Bij verhuur van boerderij wordt er ook geregeld door de verpachter op aangedrongen dat de weegten gevit en geleemd moeten worden.

Binnen het woonhuis trof men meestal de kamer, de woonkeuken, de moos, de opperkamer (opkamer, kelderkamer) de kelder en de zolder aan. Van keukens horen we in Princenhage niet zo veel. In 1610 wordt al een kuecken genoemd op Overveld. In 1681 erft Maeyken Peter Cornelis Backers een boerderij met een keuken, op de Rith, R729, fol. 157. In 1695 wordt op de Beek een keuken genoemd: keucken, agterhuysinge, schuere, hof en erve, R735, fol. 112. Mozen komen in

de Hage ook niet veel voor, althans ze worden niet erg veel genoemd. In 1771 horen we van een moos in het dorp: stalling, bakkerije en moos, RH 108, fol. 215.

In de Tachtigjarige Oorlog (1584?) was Cornelie Henrick Meeren, geboren circa 1524, enige tijd met haar man gaan wonen bij Cornelis Tacx te Rijsbergen. Van Tacx kreeg het echtpaar een 'ondicht solderken' waarop zij boekweit en kaf legden, R816, fol. 4v. Zij moesten die zolder zelf dichtmaken. Het zal waarschijnlijk een zolder van slieten geweest zijn. In Hage zal de situatie misschien iets beter zijn geweest dan in Rijsbergen, dat toch meer een echt zand-dorp was en er zullen wellicht meer en eerder zolders zijn geweest.

Een opkamer of opperkamer werd in Hage meestal kelderkamer genoemd: ze bevond zich inderdaad boven de kelder. Deze kelderkamers worden pas in de achttiende eeuw voor het eerst genoemd: in 1706 een kelderkamerken, R734, fol. 144v en in 1712 een dito op de Beek, R 736, fol. 135. In 1706 wordt op Overa een opperkamer genoemd: camer, oppercamer, kleynen kelder, solderinge boven deselve camer, werff voor soo ver aen deselve camer behorende, hofken, dries en nieuwe boomgaert, R734, fol. 121v. Op de opperkamer sliep vaak de knecht.

Hoelang er al kelders bestaan in de boerderijen is niet helemaal duidelijk: mogelijk waren ze eerst bekleed met leem, maar dat was uiteraard geen goede bescherming tegen het grondwater. Daarom zullen de kelders, met de schoorstenen, wel als eerste in baksteen zijn uitgevoerd. In 1610 stond er bij een boerderij op Overveld een kuecken, kelder en achterhuys, RH 179-6. Op de Merlijnshoeve in Prinsenbeek was het gebouw in 1624 bij het beleg van Breda vrijwel geheel afgebrand: alleen de kelder en de muren waren nog gespaard gebleven, RH 132, fol. 95. Jan Peters van der Schoot verhuurde in 1625 een boerderij in Bagven,

waarbij hij het gebruik behield van de 'grootte camer mettet comptoirken en de halve kelder', R523, fol. 191v. In 1738 horen we van een 'steede bestaande in een huysmanswooninge met een grote kamer daeraen, twee kelders, een grootte schuer, backhuys, hof en boomgaart, 8½ gemet, RH 102, fol. 25. De kelders waren erg belangrijk voor het bewaren van de zuivelproducten (melk, boter) en het pekelvlees.

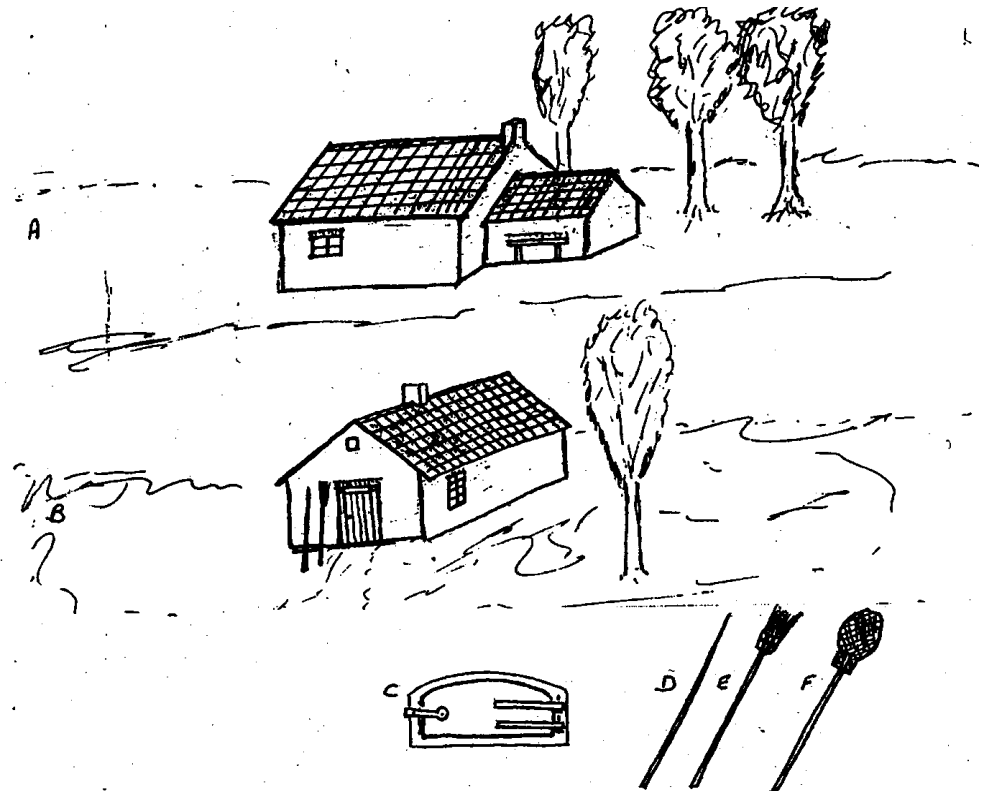

Andreas Schotel:
Potstal

De stal komt in lang niet alle boerderij-omschrijvingen voor, maar als dit onderdeel van de boerderij genoemd wordt heet het stallinge of koeststal, soms beestenstal. De stal was eeuwenlang (tot begin twintigste eeuw) een potstal, waarbij de koeien op een laag stro en vlaggen stonden, die steeds dikker werd. De gier werd opgezogen door de vlaggen. De mest werd om de paar weken uit de stal gereden op de mestput, messie, missem.

Een bakhuys was bij de meeste boerderijen wel aanwezig, soms ook een oven binnenshuis, zoals bij de Grote Hoeve van Burgst in 1569, R714, fol. 248v. Een oude vermelding dateert uit 1541, wanneer er in Lies een boerderij voorkomt met een backhuys, R709, fol. 3. In 1549 horen we van een bakhuys in Westrik: een huysinge, schuere, backhuys, R710, fol. 221. Bakhuizen zullen vanouds vrijwel altijd in steen zijn uitgevoerd wegens het brandgevaar. In totaal hebben we 54 vermeldingen van bakhuizen. Bakhuizen stonden meestal op een redelijke afstand van de met riet of stro gedekte boerderijen wegens brandgevaar. Het bakhuys werd op zaterdag gestookt met een paar eiken musters. Daarna werd de oven in het

bakhuis met het rakelijzer en bezem uitgeveegd, schoon gemaakt met een natte doek en vervolgens werd het gerezen deeg erin geplaatst. Na een paar uur was het roggebrood dan gaar. In 1543 mocht de huurder op een hoeve te Effen jaarlijks honderd musters hakken: dat is dus ongeveer twee musters per week, misschien net genoeg om de oven te stoken. RH120, fol. 18. Bakhuizen werden wel eens gebruikt voor huisvesting van bijvoorbeeld een inwonende broer van vader of moeder, een grootvader etcetera. Over de tot in onze tijd bewaard gebleven bakhuizen van Prinsenbeek verscheen recent een boekje.⁴⁸

- A. Bakhuis met aangebouwd ovengedeelte en onder de oven een zandhok.
- B. Bakhuis met inpandige oven.
- C. Ovendeurtje van plaatijzer.
- D. Rakelhout.
- E. Ovenwis.
- F. Scholt of schieter.

Bakhuis met gebruikte
werktuigen.
Uit: C. jaar Verhoeven:
Op z'n Haores,
Enschede (2000).

Een schop is een half open gebouwtje, waarin karren, ploegen en ander landbouwtuig bewaard kan worden. Schop is vooral een term die in het oosten van de Baronie en de rest van Brabant in gebruik is. In Princenhage komen we weinig schoppen tegen: alleen in 1695 wordt er een genoemd op de Rith: huys, schuer, schoep en koey, RH 196, fol. 112. De gewone term voor een dergelijk gebouw was hier karkooi of kortweg kooi. De kooi wordt in vrijwel elke omschrijving van boerderijen vermeld.

Een enkele keer wordt er een wagenhuis genoemd: dat is een groter bouwsel dan een karkooi, waarin wagens, vierwielige voertuigen, een plaats vonden. In 1567 komt er een voor

op Vuchtschoot: stede, huysinge, schuere, wagenhuys off torffhuys, R714, fol. 122 en ook in 1576, R715, fol. 222. In 1720 komt een wagenhuys voor aan de Haagweg, bij de Verbrande Man. Een perceel lant nu tot hoff gemaakt een bunder aenden zuytzyde van den Haagsen Steenweg: den Verbranden Man, met het tuynmanshuys, wagenhuys, schuer en stallinge daer neffens gelegen, RH 277, fol. 55 en in het jaar 1726 op de Emer bij een boerderij van Cornelis de Wyze: de helft van een stede, huysinge, schuere, wagenhuys, hoff en erve t'eynden de dreeff van Juffrouw van den Brandelaer, R582, fol. 239v.

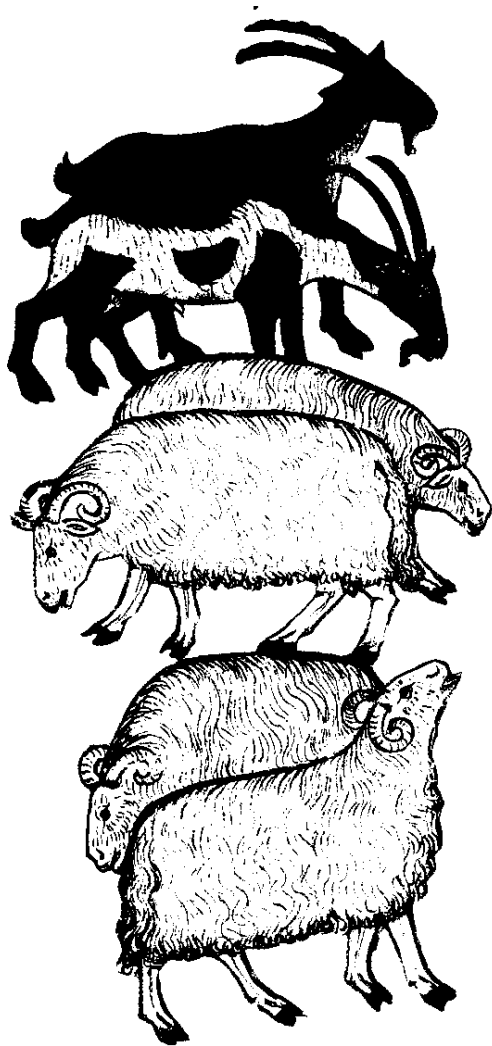
Bij een stede op de Beek, die in 1703 verhuurd werd door de weeskinderen van Rombout Bartholomeus Dyrven mochten de huurders de 'cruisstal ofte wagenkoye' afbreken, RH 233, fol. 113. Mogelijk was het een bouwvallige kooi. Wat een kruisstal voorstelt is onbekend. Gebouwd in een kruisvorm?

Turfhuizen, turfkoöien of turfhokken zullen veel bij boerderijen aanwezig geweest zijn, want turf was eeuwenlang dé brandstof voor de open haard. In de beemden in het noorden van Princenhage zat heel wat turf, maar ook in de vennen in het zuiden van het dorp kon men veel turf aantreffen. Veel Haagse boeren hadden ook wel turfvelden in huur (of gekocht) in plaatsen als Ginneken, Rijsbergen, Sprundel, Etten etcetera. De turf die op de heide werd gestoken, kwam meestal van plaatsen waar veel (korst)mos groeide (rendiermos en andere). Na een jaar of tien kon men weer terugkomen om op dezelfde plaats turf te steken. Van een turfhuis horen we in 1550 op de Emer, R711, fol. 7 en van een turfkoöi bijvoorbeeld op Overveld in 1671, R728, fol. 3a.

Een buer was ook een klein bouwsel, waarin bijvoorbeeld gereedschap bewaard werd. De oudste buer vinden we in het jaar 1507 op Vijfhuizen, R417, fol. 202v. In 1538 komen we een buur tegen op Overveld: Huysinge, schuere, buere, kooye, hovinge en erffenisse, R708, fol. 93. Verder nog in 1529 en 1549, beide in het dorp. Buursteden is mogelijk genoemd naar een dergelijke buur. Na de zestiende eeuw lijkt de term buur te verdwijnen.

Hooibergen komen in geen enkele omschrijving van boerderijen in de Princenhage voor, trouwens ook niet in die in andere dorpen van de Baronie (waarvan er tienduizenden zijn doorgenomen). Toch vinden archeologen regelmatig hooibergen, zoals in recente opgravingen in Princenhage,⁴⁹ maar ook op Vrachelen bij Oosterhout. Betreft het hier misschien bouwsels met een andere functie (schaapstal)? Het hooi werd boven de koeien in de stal of in een tas in de schuur opgeslagen, zoals uit honderden zestiende- en zeventiende-eeuwse boedelbeschrijvingen blijkt. Alleen als er erg veel hooi was, zou men zijn toevlucht tot een hooiberg kunnen nemen.

Een duifhuis is een weinig voorkomend bouwsel: alleen bij de grote boerderijen werden duiven gehouden. In 1591 stond er een bij Heilaar: Pauwel van Assendelft draegt over aan Jan Montens, meyer van me Vrouwe van Thoren (=Thorn) die hoeve, goeden en erffenisse: de Hoeve oft tHuys van Hyler, dats te weten huysinge, schueren, koyen, stallingen, backhuys, mitsgaders oock t Hoochhuys, duyphuys en erve mette toebehoorten zo onder lant, weyden, bosch, grachten en andere erve, tsy in hoogen, in leegen, in diepen, in drogen, 19 bunder, zuytwaerts. aende strate: de Voortstrate en de Hylersche Heyde, westwaerts aende Overbroecksche strate, R717, fol. 19. In 1545 deelde Cornelis Jan Jan Boomans op een stuk land

Varkens, geiten en schapen, *Tacuinum Sanitatis*, vijftiende eeuw, Parijs.

in de Slijkstraat op de Beek met een duyphuys erop staande, RH 120, fol. 58.

Varkens werden na het verdwijnen van de grote eikenbossen eeuwenlang (al in de hoge middeleeuwen) niet zo veel gehouden. Ze verbleven denkkelijk in de buurt van de mestput in een varkens-kooi. In 1703 wordt een dergelijke kooi genoemd op Bagven: aenstede mette huysinge, stallinge, backhuys en verckenskoye, R734, fol. 25v. Twee jaar later komt er nog een voor: huysinge met stallinge en verckenskoye, 1705, R734, fol. 59v. In 1610 stonden er bij een boerderij op Overveld drie verckenskooten oft loopkoten, RH 179-6.

Schaapskooien stonden vooral in het zuiden van Princenhage waar in de late middeleeuwen nog enkele heivelden voorkwamen. De oudste treffen we aan in het jaar 1415 in het Dorp, R415, fol. 120; een andere in 1499 in Varent. Welke vorm deze schaapskooien hadden is niet duidelijk: er waren ronde, maar ook rechthoekige. De schapenmest viel op een laag plaggen en werd gebruikt voor bemesting: deze mest was veel geconcentreerder dan die van koeien en zeker die van paarden. Daarom was deze ook relatief duur.

Een mestput, messie, missem, messing vinden we eveneens voor het eerst in 1415, in het Dorp, R415, fol. 120. Verder worden er bijvoorbeeld nog mestputten vermeld in 1501 en 1525. In 1634 spreekt men van ses roeden vroenten, wesende eenen

messieputh, P124, fol. 85. Als de potstal werd uitgereden werd de mest tijdelijk bewaard in de messie. Hier kon de mest ook nog vermengd worden met vlaggen of aarde. In 1610 horen we op Overveld van een vlaggenhuys, blijkbaar een overdekte ruimte waar de vlaggen droog bewaard konden worden, RH 179-6. De vermelding is uniek voor de Baronie.

De hoogte van de mest in de mestput werd bij verpachting van boerderijen vaak opgemeten (men sprak van 'pegel'=peil, bijvoorbeeld aangetekend op een balk van een stal dicht bij de messie) en de pachter moest dan bij het verlaten van de hoeve evenveel mest achterlaten als hij bij zijn aankomst gevonden had. In 1609 wordt bij de verhuur van een boerderij in Varent bepaald dat de messie met aarde gevuld moest worden, nadat de vette aarde die eruitgehaald moest worden op het land gebruikt zou zijn. Ook moest de zijkant van de messie aan de zijde van de schuur met zoden opgezet worden, R719, fol. 88v. De boeren waren altijd bedacht op het weglekken van gier in de bodem en daarom moest de mest nog gemengd worden met aarde en zoden om alle vocht op te vangen. In 1625 moest de pachter van een hoeve in Bagven de 'misschem wel met graeuwe aerde en daerop met swarte aerde' ophogen, R523, fol. 192v. Met grauwe aarde zal wit zand bedoeld zijn. Het jaar daarop, 1626, werd bij een huurcontract geregeld dat de huurder 'stal aerde' moest halen aan de Grote Akker. Die stalaarde moest gemengd worden met de ashopen en de mest die rondom de

mestput lag en dan op de weilanden van de boerderij gebracht worden, RH 179-22.

Paarden stonden denkkelijk steeds in een hok in de schuur, omdat ze slecht tegen de bedompte lucht van de koeienstal konden (veroorzaakte dempingheid). In 1507 wordt een paardenstal vermeld te Vijfhuizen: huys, schaeps koye, pertsstal, R417, fol. 202v en in 1512 op Overbroek: huijs en peertstal, R420, fol. 124.

Schuren stonden vrijwel steeds, behalve bij de kleine boerderijen, los van de boerderij; vanaf de zeventiende eeuw waren ze waarschijnlijk vooral van het zogenaamde Vlaamse type, een term die pas uit de twintigste eeuw dateert. Ze hadden een langsdoorrit, waar de graanwagens gelost konden worden in de gebinten en die tevens diende als dorsvloer. Een dergelijke schuur was ook gemakkelijk in de lengte met een of meer gebinten uit te breiden. Bij een schuur met een dwarsdoorrit zou dit problemen opleveren omdat de afstand van de doorrit naar het nieuwe gebint dan te groot zou worden om het graan snel te kunnen lossen. De gebinten bestonden uit eiken staanders, stijlen, verbonden met eiken balken. De schuur was driebeukig, de laatste beuk onder het laaghangende dak was de oversteek of afgang, waar wat landbouwtuig geborgen kon worden. Te Boeimeer horen we in 1559 van een dergelijke afgang. Engelbert Montens verhuurt dan een stede, met schuur waarin' een gebynt mette affhange aende westzyde', R466, fol. 176v. De bodem van de schuurgebinten werd tegen het opdringende vocht 'gebojemt' dat is met mutsaard belegd. Hier verzamelden zich uiteraard tientallen muizen in. Ratten, eeuwenlang alleen de zwarte (vanaf de veertiende eeuw?), zaten meer in het rieten dak en werden 's nachts actief. De bruine rat is pas in de negentiende eeuw in ons land doorgedrongen.

Zoals alle bouwwerken van hout en riet kon een schuur makkelijk afbranden, zeker in oorlogstijd. In 1541 horen we van een schuur die in vlammen was opgegaan. Deze schuur hoorde bij een boerderij die door Willem Hubrecht Engels verkocht werd aan Jan Wouter Adriaen sGraeuwen: een huysinge, schuere, kooye, hovinge en erffenisse mette toebehoorten en erve, onder landt en weyde drie bunder; de schuer die daer opte staen plagh is afgebrant geweest en nu wederom een andere nyeuwe schuer daer opgeset, R709, fol. 26. Dat afbranden kon ook door een ongelukkig toeval buiten oorlogstijd gebeuren zoals door blikseminslag of door onzorgvuldigheid met lampen in stal of schuur. Men dorste bijvoorbeeld in de wintermaanden geregeld al 's morgens bij lamplicht. In 1596 horen we van twee afgebrande hofsteden van Guilliam van der Camp op de Kleiberg, R717, fol. 196v. In 1616 lezen we over een affgebrande hofstadt in het Dorp en in 1574 brandde Gageldonk af door acties door plunderende soldaaten, CH 1645, fol. 1. Nieuwbouw van boerderijen kwam vooral voor na oorlog, zoals eind zestiende eeuw en na 1625. In 1614 (Twaalfjarig Bestand!) werd er te Bagven een nieuwe boerderij gebouwd: huys, schuer dwelck hy alnu nyeut is timmerende, en in 1618 op hetzelfde gehucht: stede mette nieuwe huysinge, die hy daerop alnu is timmerende, R720, fol. 44 respectievelijk fol. 200 (betreft het dezelfde boerderij?). Na het afbranden van het huis van bakster Maeyke van Landegem en enkele andere huizen in het dorp besloot het dorpsbestuur in 1676 dat de nieuw op te bouwen huizen alleen met pan-

nen of tichelen mochten worden gedekt. Ook mocht niemand meer pijp roken op straat, in herbergen en ook niet in stallen of werven. Om het verbod na te laten leven werd op overtreding een boete gesteld van zes gulden. (P400, fol. 59v). In 1679 werd het verbod op pijproken herhaald; het roken van tabak was in die tijd erg in zwang gekomen. Opzettelijke brandstichting kwam ook wel voor. In november 1766 werd er in de schuur van de boerderij van Jan Bastiaansen een met potlood geschreven brief gevonden beginnende met de woorden 'wy komen U weder aenspreken, wey hebben over eenige jaren u nog eens gevonden, wey komen om tweehondert gulden'. Uit vrees legde hij er honderd gulden neer, met een briefje erbij of de brandbriefschrijver hier genoeg mee wilde nemen. Er kwam echter een tweede brief, waarin vermeld werd, dat de afperser geen genoeg nam met die honderd gulden, waarop er weer honderd gulden werd neergelegd. Ook dit geld verdween, maar er was niet gezien wie het ophaalde. In november 1767 kwam er een derde brief. De dader werd niet betrapt. Op de boerderij van Jan Dingeman Lips werd op 7 maart 1768 een brandbrief aangetroffen op de schuurdeur, beginnende met 'wey u te vragen twee honderd gulden die te besteedden aen het hecken van Burgst tegen den paal', Op de 9e mei, een maandag werd de brief aan stadhouder Damisse te Breda gebracht. Op de tiende maart legde Lips tien kruysrijksdaelders bij dat hekken (hij had het jaartal van die munten opgetekend!). Zaterdag daarna was het geld tussen zeven uur en half acht 's avonds verdwenen. RH 142, 203, 203v. Op vrijdag 13 november 1767 werd er bij Peter Cornelis Brielmans op Overveld een briefje gevonden, beginnende met de woorden 'wey komen u te vragen zestig gulden en die te besteedden aan den Halderdonkse Sluys daar het hecken aan hangt'. Er werd toezicht gehouden op de plaats waar het geld was gedeponneerd, maar er kwam niemand opdagen, Idem, fol. 204.

Een ander geval van brandstichting betrof een landloper die niet tevreden was met een snee brood, hem gegeven door Jan Jan Christiaenen, op Bagven. Op 22 februari 1713 kwam een bedelaar 'middelmattig van talje, gekleet met doncker asgraeuwen dierentynen rock of keel, aen syn beenen hebbende tijke slickvangers oft leerskens' met het verzoek om een aalmoes, omdat hij afgebrand zou zijn, waarbij zijn negen koeien verloren waren gegaan (hij wekte dus de indruk een grote boer te zijn geweest, want negen koeien is een omvangrijke veestapel). Na de weigering van de snee brood (omdat hij graan wilde) keerde de bedelaar zich om en schudde zijn hoofd. Anderhalf uur later was de boer mest op een akker aan het brengen en zag toen dat zijn schuur in brand stond. Er was echter sinds veertien dagen niemand in de schuur geweest die rookte en ook was er niemand met licht of vuur in geweest. Op zondag 26 februari ging het gezin om half zeven naar de kerk; kort daarop stond het huis in brand, RH 137, fol. 24-25.

Schuren werden niet gebruikt voor het hooi: dat zat boven de stal op slieten. Ook hooibergen kende men, zoals boven al vermeld, niet in Princenhage: wel in Terheyden en Oosterhout (?); ze worden althans bij omschrijvingen van boerderijen vrijwel nooit vermeld, tenzij als import van een noorderling.

Soms treffen we een boerderij met twee schuren aan: huysinge, twee schueren, kooye, hovinge, dertien buynder, in Vuchtschoot, 1559, bezit van Bartolomeeus Pauwels Pauwels Mertens Hanen, R 713, fol. 66. Ook in 1569 bij een boerderij van de familie Maes te Effen: hoeve, goeden en erffnisse te weten de huysinge, twee schueren, schaepskoye, backhuys, hoven, bogaert en erffnisse mette toebehoorten, metten corenackers en gaersdriessen, acht bunder met een veken besloten, R 474, fol. 112. In Westrik komt in 1551 een boerderij voor, bezit van Adriaen Cornelis Peter Thielen, waarbij dit fenomeen ook aangetroffen werd. Het bedrijf had een oppervlak van negen lopenzaad, R 711, fol. 180. Als laatste noemen we hier een boerderij op Overa in bezit van Josephus van Dijk die in 1794 ook voorzien was van twee schuren, waarvan als oppervlak slechts een half bunder genoemd wordt, RH 113, fol. 85v. Bij de twee boerderijen met een relatief klein oppervlak die hier genoemd worden zal een aantal niet vermelde losse akkers gehoord hebben, die het gebruik van twee schuren rechtvaardigde. In de twintigste eeuw, toen de opbrengsten van de akkers geweldig toenamen door de invoering van kunstmest, werden de schuren te klein voor het graan en werden er ook graanmijten opgericht, die buiten in het veld of op het erf gezet werden.

Schuren werden nogal eens verplaatst. Het riet werd er af gegooid en de balken en stijlen werden uit elkaar gehaald (ze waren geconstrueerd met pen- en gatverbindingen; oorspronkelijk gebruikte men gevlochten banden van lindenbast). Na de belegering van Breda in 1624 had Melis Jan Cornelissen een schuur van twee gebinten gekocht in Alphen en die naar de Beek overgebracht, RH 132, fol. 101v.

In de jaren na het beleg van Breda in 1624-1625 waren er veel boerderijen afgebrand. We horen in die tijd geregeld van keten die gebouwd werden om in te wonen en kleine schuren van een of twee gebinten die voorlopig voor de opslag van het graan moesten dienen. Zo lieten de voogd en toezierder van het weeskind van Jan Adriaen Huybrecht Cornelissen op de Beek in 1627 een nieuwe schuur timmeren van twee gebinten groot, met een woonhuis, RH 179, fol. 22. Met gebint wordt hier een tasruimte bedoeld (en geen gebint van balken). Ook bij de weeskinderen van Cornelis Jan Vermaes in Krauwelshoek werd een schuur van twee gebinten neergezet, of een kooi. De boerderij van Jan van Diependael in Bagven was zo 'ongerepareert' door de belegering van Breda, dat men met planken probeerde de weegten enigszins dicht te maken. Het 'achterhuys' zou in 1627 'in syne mueren' gezet worden; de stenen hiervoor benodigd zouden in een steenoven op de Kerkacker gebakken worden en moesten door de huurder van de boerderij, Jan Pauwels Kersten, aangehaald worden, RH 179, fol. 22.

De meerledige boerderij stond op een erf: dit werd meestal aangeduid als 'erffnisse', later, vanaf de zeventiende eeuw als werf. Een zeer vroege vermelding van de term werf dateert uit 1544, wanneer een 'huyswerff' genoemd wordt, RH 128 fol. 11. In 1628 werd er bij het verhuren van een boerderij bepaald dat de huurder de 'Werff daer het huys op staet' met zand moest ophogen, RH 179, fol. 24. In 1645 komen we een huiswerf en schuurwerf tegen: 'Woonhuijs, halve schuere, den huijswerff, schuerwerff, moeshoff, boomgaert, gaersdries en erffnisse', RH 128, fol. 25. In de achttiende eeuw gaat men steeds meer over op de term werft

om het erf rondom de boerderij aan te duiden, bijvoorbeeld Werfft in 1734, RH 101, fol. 51. Aan de boerderij lag vrijwel steeds een moestuin, koolhof, boonhof, moeshof, of cruythof genoemd. In 1499 wordt een koelhof genoemd in Varent, R 415, fol. 120 en in 1710 horen we van waermoeslant, R736, fol. 111. In de achttiende eeuw komt er in Princenhage al veel hofland voor, waar groenten voor de stad Breda geteeld werden. Met deze term wordt akkerland bedoeld, waarop al op enigszins grote schaal tuinbouwprodukten verbouwd werden. In de hof werden allerlei soorten kolen, prei, uien, sla, raapstelen, asperges, aardbeien, frambozen, kruisdoorns en dergelijke geteeld.

De hof werd veelal met een doornentuin omgeven, dat is een heg van meidoorn of sleedoorn. Ook kwamen er wel andere heggen voor. In 1733 spreekt men over een 'besemtuijn' (brem? Of berk?), RH 100, fol. 177v. Ook waren er grintheggen (van bindwilg) en van herenter (haagbeuk).

Boomgaarden waren in Princenhage talrijk aanwezig. Het ooft dat hier groeide ging voor een groot deel naar de stad Breda of mogelijk nog verder naar Antwerpen, Amsterdam etcetera. Behalve mogelijk in Teteringen waren er nergens in de Baronie zoveel boomgaarden als in Princenhage. De oudste vermelde boomgaard komt voor in 1440 bij Gageldonk: 'huy-singe en hof met hoeren boegaerde gelyck sy op Gageldonck binnen haren graven (gelegen syn), dat hout twee bunder', ND 1010, fol. 120. In 1519 komt er een boomgaard voor op Heilaar, R 426, fol. 161v. In 1694 had de huurder van Zuilen recht op alle fruitbomen in de boomgaard bij deze buitenplaats, behalve 19 appelbomen, zes perenbomen, twaalf kersenbomen en drie melketons (perzikras), RH 196, fol. 76. In 1659 behield verhuurder Anthonis Peter Huysmans bij het verpachten van zijn boerderij aan zijn zoon Henrick aan zich: twee appelboomen en twee peereboomen, R 726, fol. 145v. Boomgaarden werden meestal gespit, zoals naar voren komt uit huurcontracten. In 1625 moest de huurder van een hoeve in

Prei, Tacuinum Sanitatis, vijftiende eeuw, Parijs.

Tamme kastanje, Tacuinum sanitatis, vijftiende eeuw, Parijs.

Bagven de twee boomgaarden en den Cruythoff het eerste jaar wel spaden ende misschen, R523, f192v. Waarschijnlijk was men bang dat bij het ploegen de wortels van de bomen zouden worden beschadigd. In de jaren 1630-1634 moest een pachter voor de verhuurder elk jaar zes fruitbomen planten, in totaal dus dertig bomen. Het moesten zowel appels als peren zijn, RH 179, fol. 25. In 1697 verklaarde Willem van Genck dat hij nog goed wist dat Adriaen van Poppel een huis had gehuurd van de gemeente, gelegen in de kuip van het dorp en dat hij voor de hof verschillende fruitbomen kocht of kreeg van hoveniers of liefhebbers in Amsterdam of Den Haag. Van Genck had de hof gespit en de bomen geplant. Toen Van Poppel weer ging verhuizen had Van Genck alle bomen weer uit de grond gehaald behalve twee kersse- of morelleboomkens, RH 135, fol. 175. In die boomgaarden groeiden dus appels, peren en kersen, maar ook pruimen, tamme kastanjes, perziken, abricosen en dergelijke.

Groenkuilen dienden bij een boerderij om het zand van stoppelknollen, rode wortels en bieten af te spoelen. Ze worden weinig genoemd. Er verdronk wel eens een kind in, zoals 11 september 1752 toen een meisje van omtrent twee jaar verdronk in de groenkuil van Dingeman Mol op Effen, RH 142, fol. 9. Enkele jaren later, 20 april 1762 verdronk er een vijfjarig kind van Adriaen van den Muijsenberg in een groenkuyl in het Dorp, RH 142, fol. 135.

Het land bij de boerderij heette aanstede; het akkerland was de huisakker en het grasland, de dries of gaarsgries. In 1544 wordt zo'n gaarsdries genoemd, R 128, fol. 11. Ook in 1569 bij de hoeve van de familie Maes te Effen.

Bij de hoeven van rijke stedelingen trof men soms een zomerhuis of speelhuis aan. Zo bezaten Nicolaas en Willem van den Brant een hoeve op de Rith, die zij in 1569 aan Jan Gheryts van Baerle verkochten. De verkoop behelsde 'de hoeve, huysinge, speelhuys, schuere, koye, bogaert en hovinge', groot zeven buynder, R 714, fol. 251v. Is dit hetzelfde speelhuys als dat in 1701 vermeld wordt bij de geconfiscieerde boerderij van Baron van Dongelbergen, die in 1701 gehuurd was door Cornelis Adriaen Buynsaerts, RH 233, fol. 102?

Van een somerhuys horen we onder andere in 1791 op de Emer en in 1754 op Vuchtschoot, waar een nieuw getimmerd zomerhuis vermeld wordt, RH 113, fol. 23 respectievelijk RH 106, fol. 142. In 1697 had een timmerman een 'somerhuys off prieeltie' in de hof van het huis de Prins afgebroken en verplaatst naar de hof van het huis de Zwaan, waarna er in de hof van de Prins een nieuw zomerhuisje werd gebouwd. De Prins werd door schout Boursse gekocht van Adriaen van Poppel, RH 135, fol. 175v. Stedelingen bezaten ook wel een speel-of zomerhuis, waarin zij in de zomermaanden op het platteland tot rust konden komen. Hendrik van Erkelens verkocht in 1780 Arnoldus van de Pluym, medecinale doctor te Breda, 'een steede bestaande in eene huysinge, schuure, soomerhuys, kooye, bakhuys, hof en zaayland en weyde, drie bunder (zes gemet, 35 roeden was leen van Burgst), RH 110, fol. 256.

Een uitkamer was een bouwsel dat aan de korte gevel van een boerderij werd opgericht, meestal tot gerief van grootvader en grootmoeder. Soms werd hier ook een haard in aangelegd. Ook kregen de grootouders vaak een plaats in het turfhuys om hun turf te bewaren en

een deel van de moestuin om groenten te kweken. Ook kwam het voor dat de verkopers bleven inwonen bij een koper niet-familieid. Cornelis Gielis Bays ging in 1534 een ruil aan met Peter Alaart Dyrven, priester, waarbij die laatste een kamer ontving die Cornelis nieuw getimmerd had aan de oostkant van zijn huis. Er moest ook een zolder op die kamer gelegd worden, R 707, fol. 102v. In 1594 verkochten Maeyken en Geertruyt Cornelis Henrick Dyrven aan Lenaert Cornelisz. diemen noemt Struyck een stede, huysinge etcetera, waarbij bepaald werd dat de verkopers het woonhuys en huysken bleven bewonen, R 717, fol. 98. De oudste uitkamer wordt vermeld in 1501 bij een boerderij van Gielis Jan Peter Jannis op Overa, R 415, fol. 280v. In 1543 werd in een pachtcontract vastgelegd dat indien de verhuurder van een hoeve te Effen een vrouw trouwde hij de oude vutkamer af mocht breken en een nieuwe zetten, RH 120, fol. 18v. De vrouw kon mogelijk hogere eisen gesteld hebben aan de kamer. Een veredelde vorm van een uitkamer was de herenkamer, die bij veel boerderijen van rijke stedelingen aanwezig was: in de zomermaanden kon deze dan een tijd op het platteland door komen brengen.

C. Huijsers: boerderij te Princenhage, negentiende eeuw, SAB 1463.

De rijkste onder hen hadden niet alleen een kamer of een zomerhuisje, maar een echt kasteel, zoals de heren van Burgst en Gageldonk. Ook bij de Merlijnhoeve op de Beek stond ooit een kasteeltje.

Een oliemolen stond wel eens bij een boerderij; de eigenaar sloeg voor de geburen olie uit koolzaad, lijnzaad, raapzaad, huttentut, hennepzaad en dergelijke. Een oliemolen bezat een verticaal staande steen, die ronddraaide op een horizontale (tezamen kollergang genoemd). Op Vijfhuizen was een dergelijke oliemolen in 1541 aanwezig, evenals onder Buursteden in 1558 (R 446, fol. 189, respectievelijk R 711, fol. 18).

1.9 Vlaggen en potstallen

In een artikel dat verscheen in Brabants Heem roerde Hein Vera een aantal problemen aan aangaande de ouderdom van de vlaggenbemesting van de bouwlanden en het gebruik van de potstal in de Meierij.⁵⁰ Vera kwam in zijn artikel tot de conclusie dat het bestaan van de

potstal vóór 1750 niet was aangetoond en dat de ophoging van de esdekken in de Meierij vooral in de negentiende eeuw zou hebben plaatsgevonden. De meststik, een werktuig dat bij het uitmesten van de potstal van wezenlijk belang is, zou ook pas van na 1750 dateren. In het onderstaande zijn enkele reacties op zijn artikel verwerkt.

1.9.1 Enkeerdlaag

Bij de invoering van het kadaster in de periode 1820-1832 werden de bouwlanden in vijf klassen ingedeeld. De beste klasse werd aangeduid met eerste klasse, de slechtste werd vijfde klasse genoemd.

De door Vera in het voorgenoemde artikel opgegeven dikte van de esdekken klopt niet overal (ook noemt hij zijn bronnen voor deze reeks getallen niet duidelijk). Voor Sint Michiels-gestel geeft hij op 10? centimeter. Maar bij controle van dit getal in het archief blijkt er bij de eerste klasse bouwgrond van deze plaats vermeld te worden: 'goede bruine en zwartagtige zandgrond, rustend op een geelagtig doorzygende zandbed met een genoegzaam dikke laag groeiaarde'.⁵¹ Er wordt dus geen dikte opgegeven en dat zal de oorzaak zijn van het vraagteken bij het door de schrijver genoemde getal. Echter: de tweede klasse bouwland in Sint Michielsgestel blijkt 24 duim dik te zijn: dan zal de eerste klasse wel dertig duim zijn geweest (zie andere dorpen waar die verhouding ongeveer zo blijkt te zijn). Voor Esch geeft de schrijver op 10-25 centimeter: dit moet echter zijn 20 –25 duim.⁵² Bij Bergeyk geeft de schrijver een dikte van 20-30 centimeter.; ik vond echter drie palmen.⁵³ Bij Borkel geeft de schrijver 10-25 centimeter: ik vond 2½ palm.⁵⁴ Was het de bedoeling van de schrijver om alle vijf klassen bouwland in één getal weer te geven?

Het blijft altijd oppassen met negentiende-eeuwse cijfers. Zo gebruikt men nog na 1850 geregeld roede en bedoelt daar are mee of pont en bedoelt daar kilo mee. In een recent werk over de invoering van het kadaster neemt men voor een palm zelfs dertig centimeter, in plaats van tien centimeter, hetgeen dan voor de eerste klasse bouwgrond een enkeleerdlaag van negentig centimeter. zou geven, terwijl in werkelijkheid een dikte van dertig centimeter wordt bedoeld.⁵⁵

De dikte van enkeleerdlaag van de eerste klasse bouwlanden, zoals aangeduid door de onderzoeken van het kadaster, is in de Baronie van Breda in 1832 in enkele dorpen als volgt:

Alphen: drie palm,⁵⁶

Baarle-Nassau: drie palm,⁵⁷

Chaam: drie palm,⁵⁸

Gilze en Rijen: vier palm,⁵⁹

Oosterhout: vier á vijf palm,⁶⁰

Princenhage: vijftig duym,⁶¹

Rijsbergen: veertig á vijftig duym,⁶²

Teteringen: vijftig á zestig duym.⁶³

Linkerpagina:

Een enkeleerdlaag,
aangesneden tijdens
een opgraving.

In de Baronie varieerde het esdek dus op de beste gronden tussen dertig en zestig centimeter.

De vraag bij al deze cijfers betreffende de dikte van de enkeerdgronden is: hoe werden deze cijfers verkregen? Binnen één akker varieert de dikte van het esdek vaak al aanzienlijk. Hoe heeft men de dikte bij één perceel gemeten en hoe heeft men het gemiddelde genomen van honderden percelen? Daarvan is niets bekend. Groeven de landmeters op elk perceel diverse kuilen en bepaalden ze de diepte van de zwarte laag aarde? De getallen zullen dus niet erg nauwkeurig zijn. Het is wel duidelijk dat men in de negentiende eeuw sterk het idee koesterde dat de dikte van de enkkeerdlaag evenredig was met de vruchtbaarheid van de bodem.

Men kan zich ook voorstellen dat akkers op vruchtbare leemrijke zandgrond minder bemesting kregen en daardoor een minder dik esdek opbouwden dan heideontginningen op arme grond, die eeuwenlang zwaar bemest werden.

De middelhoge en hoge bouwlanden in Noord-Brabant beslaan een veel groter oppervlak dan in het noorden en oosten van Nederland: wel ruim 30% tegen 10% of minder in Overijssel, Gelderland en Drente.⁶⁴ Dit hoge aandeel zou verklaard kunnen worden uit de veronderstelling dat deze gronden ontstaan zouden zijn uit driesland. Dries levert na omploegen goed akkerland op, omdat de afgestorven grasstengels veel organische stof bevatten. Maar levert een omgeploegde dries een dikkere enkeerdlaag op? Mogelijk is eerder het tegendeel het geval: driessen werden niet bemest met vlaggenmest uit de potstal: ze hoogden dus minder snel op dan de akkers, die wel jaarlijks een lading mest (met bodemdeeltjes) ontvingen.

Over de vraag naar de ouderdom van de plaggenbemesting het volgende.

Archeologisch onderzoek heeft in de Kempen nederzettingssporen uit de twaalfde en dertiende eeuw aangetroffen onder de plaggendecken en bij een boerderij uit de twaalfde eeuw onder Bladel werd geen plaggendeck gevonden.⁶⁵ De ontwikkeling van het plaggendeck moet dus van na die tijd dateren.

In het noordwesten van Duitsland wijst pollenanalytisch onderzoek erop dat de plaggenbemesting van de essen aldaar rond het jaar 900 begonnen moet zijn.⁶⁶ Een onderzoek (met behulp van bijvoorbeeld de C14-methode) van 23 verschillende esdekken uit Nederland en Duitsland leverde een grote spreiding in data op, maar het merendeel lag tussen de achtste en twaalfde eeuw.⁶⁷ Men denkt wel dat de plaggenbemesting samenhangt met de sterke toename van de roggeverbouw (en de overgang naar 'eeuwige roggeverbouw') in Nederland en noordelijk West-Duitsland: in de tiende eeuw neemt het aandeel van rogge-pollen in dit gebied sterk toe en dit zou samengaan met het bemesten van de akkers met plaggen, die vooral gediend zouden hebben voor het beter vasthouden van water. Door meer organische stof stijgt het waterhoudend vermogen van de bodem en dat zou vooral van belang kunnen zijn in tijden van grote droogte (zoals de tiende eeuw).⁶⁸ In een recent zeer omvangrijk Drents onderzoek wordt het begin van de sterke verhoging van de esdekken gedateerd op de zestiende eeuw en in Brabant rond 1400.⁶⁹ In Princenhage werden in de onderste delen van het plaggendeck sporen van beddenbouw aangetroffen: beddenbouw dateert voorzover bekend vooral uit de zeventiende eeuw en later (maar er zijn al vermeldingen van bedden uit de veertiende eeuw). Op Steenakker onder Princenhage zou de plaggenbemesting in de vijftiende eeuw zijn gestart, althans wat betreft de hogere dekzandruggen, terwijl in de

laagten dit proces pas in de zestiende of zeventiende eeuw op gang is gekomen.⁷⁰

Het dateren van de esdekken is geen eenvoudige zaak. Men heeft te maken met gronden die voortdurend gemengd worden door het ploegen. De onderste laag van het esdek (die op een gegeven moment niet meer door de ploeg wordt beroerd, omdat het esdek dikker is geworden) is ontstaan door voortdurende menging van de bodem bij het frequent ploegen. Een C-14 datering zal dan makkelijk een te geringe leeftijd voor die onderste laag opleveren.

Aanwijzingen uit archieven over de bemesting zijn zeker voor de late middeleeuwen zeer schaars. In een recent onderzoek in Den Bosch werd verband gelegd tussen bemesting met postalmest en 'eeuwige' roggebouw: in de tweede helft van de dertiende eeuw werd deze continue roggeteelt al toegepast. Het bewijs voor de bemesting van de akkers werd hier geleverd door de aanwezigheid van restanten van ratelaar in beerputten. Deze plant groeit normaal gesproken in schrale hooilanden en komt via het hooi in de mest en vervolgens op de graanakkers, waar het zaad kiemt en weer bloeit en zaden vormt.⁷¹ Hiermee is wel bewezen dat men de akkers bemestte, maar nog niet dat het met vlaggen gebeurde. Op het Sintjanskerkhof werd echter een restant van een potstal aangetroffen: de vulling bestond uit dierlijke mest en resten van heide. Maar dit hoeft ook nog niet te impliceren dat er vlaggen gebruikt werden: ook met het gebruik van heidemaaisel krijgt men uiteraard heiderestanten in de stal. Wel belangrijk is dat uit het pollendonderzoek blijkt dat tegelijk met de stijging van korensla-pollen (deze plant is een indicator voor continue roggeteelt) ook het dennenpollen een stijging vertoonde: dennen groeien op plaatsen die door vlaggen steken kaal zijn geworden. Deze verschijnselen werden in Den Bosch gedateerd op eind dertiende eeuw.⁷² Een andere aanwijzing voor het gebruik van plaggen is de aanwezigheid in monsters van restanten van struikheide, dopheide en witte en bruine snavelbies: de laatste twee zijn pionierplanten op afgeplagde heidegrond.⁷³

1.9.2 Bemesting

Bemesting is noodzakelijk om jaren achtereen te kunnen blijven oogsten op een perceel, hoewel uitputting van de grond nogal mee blijkt te vallen. Bemesting kan gebeuren door bijvoorbeeld vee op het perceel te laten verblijven: door de mest van de dieren wordt de bodem verrijkt. Maar meest gebruikelijk was het in de vroeg-moderne tijd om het vee op stal te houden en de mest op het land te voeren.

Het oudste bewijs voor bemesting stamt van een vroegneolitische akker in Zwitserland, waar poppen van huisvliegen werden gevonden, waarschijnlijk afkomstig van stalmest uit een stal daar dichtbij (gedateerd op 3785 voor Christus).⁷⁴

Voor de bemesting van één hectare akkerland zou men circa zeven tot tien hectare heidegrond nodig hebben.⁷⁵ Men kon immers niet elk jaar op dezelfde plek vlaggen steken en bovendien stak men het liefst vlaggen op vochtige heide, waar meer dopheide groeide, want die leverde minder problemen op bij het ploegen (struikheide verteerde moeilijker; bleef aan het kouter vasthangen). Voor tien stuks rundvee met het bijbehorende jongvee zou men jaarlijks 0,2 tot 0,4 hectare heide nodig hebben. Na tien tot veertig jaar kon men weer op hetzelfde stuk grond gaan vlaggen: in die tijd had zich weer een behoorlijke zode

met heide ontwikkeld.⁷⁶ Dan zou men per bedrijf van tien koeien (een erg groot bedrijf!) dus minimaal nodig hebben twee tot maximaal zestien hectare heide om vlaggen te steken. Veel boeren hadden een stuk heide aangekocht om vlaggen te steken en hun schapen te weiden (zonder last te hebben van de beperkende bepalingen op de gemeeynten). De heidegronden werden in de loop der eeuwen steeds armer en lager, terwijl de akkers steeds rijker en hoger werden. Men heeft wel gesteld dat de ophoging van de akkers door potstalmest ongeveer één millimeter per jaar zou bedragen. Maar dit getal kan niet erg exact zijn, daar sommige akkers (dicht bij de boerderij) veel zwaarder bemest werden dan andere. Ook de samenstelling van de mest speelde een belangrijke rol: in gebieden met veel heide zullen meer vlaggen in de mest terecht zijn gekomen en was de ophoging dus veel sterker dan in gebieden waar ook roggestro een belangrijk onderdeel van de mest uitmaakte. In Drente was het esdek op de van nature vruchtbare keileem-gronden dunner dan op de akkers die uit de heide waren ontgonnen, namelijk ongeveer 25 tot veertig centimeter tegen veertig tot zestig centimeter.⁷⁷ Het begin van de intensieve plaggenbemesting zou in dit gebied mogelijk pas uit het begin van de achttiende eeuw dateren.⁷⁸ In de Limburgse Kempen zou men in plaats van zoden vooral met twijgen van heidestruiken mest gemaakt hebben: dit zou tot gevolg hebben gehad dat de bodem van de akkers bijna niet hoger werd door het ontbreken van zand in de mest.⁷⁹ Bij het mestmaken op de Brabantse boerderij hield men ook wel rekening met de kwaliteit van de grond waar de mest op gebruikt zou worden: voor lichte gronden werd mest gemaakt met veel plaggen, terwijl voor de zwaardere gronden meer stro gebruikt werd in de mest.⁸⁰ In sommige dorpen van de Baronie ontbrak de heide na de middeleeuwen vrijwel (bijvoorbeeld in Princenhage en Terheyden): dit zou gevolgen moeten hebben voor de dikte van het esdek, want hier had men weinig vlaggen beschikbaar. Toch zien we dat in Princenhage de 'nerf' nog redelijk dik was, namelijk gemiddeld wel veertig centimeter op eerste klas bouwland. Maar op veel plaatsen was het esdek niet dik genoeg om tot de hoge enkeerdgronden gerekend te kunnen worden (die zijn dikker dan vijftig centimeter). Werd hier in de late middeleeuwen wel veel met vlaggen gemest? Dan moet die enkeerdlaag dus al vroeg, namelijk voordat de heidevelden in Princenhage vrijwel verdwenen waren, ontstaan zijn.

Bij Scherpenzeel werd aan de hand van een oude kaart ontdekt dat gronden die vrij laat in cultuur waren gebracht toch een vrijwel even dik esdek hadden als de vroeg in cultuur gebrachte.⁸¹ In het algemeen hebben de lemige enkeerdgronden in Brabant een dunner esdek dan de de leemarme en zwak lemige gronden, net als in Drente dus. Er was namelijk minder behoefte aan een regelmatige bemesting met aardmest wegens de iets grotere natuurlijke vruchtbaarheid van de gronden en de wat grotere hoeveelheid beschikbaar vocht.⁸² De veel gehoorde regel dat een esdek één millimeter per jaar zou groeien, blijkt volgens het bovenstaande, dus wel erg onbetrouwbaar te zijn. De ophoging van de enkeerdlaag wordt vooral bepaald door het percentage bodemdeeltjes in de mest (dus door de hoeveelheid grond aan de vlaggen; de organisch stof verteerde en liet weinig mineralen achter).

In Drente maaide men aanvankelijk (in de zestiende eeuw en eerder) meer heide dan dat men plaggen stak.⁸³ Verder was het verschil tussen plaggen en turf steken waarschijnlijk niet

zo groot: turf stak men op plaatsen waar veel veenmos groeide, plaggen op plaatsen waar vooral dopheide en gras voorkwam. Maar ook vlaggen konden gestookt worden. Zo zou in de zeventiende eeuw in de Meierij vlagturf 'een soort van turf bestaande uit de oppervlakte van de heide' zijn, welke niet te onderscheiden was van heiturf, behalve dan dat er aan de vlagturf meer aarde zat.⁸⁴ Bij het steken van heiturf gebruikte men vaak een 'vlik' (turfschop) die een enigszins gebogen vorm had, waardoor aan de randen van de uitgestoken plaats enig veenmos overbleef, zodat de heide weer snel dichtgroeide en binnen een tiental jaren weer opnieuw afgestoken kon worden. Dat er weinig verschil was tussen vlaggen en turf steken beschrijft Van Oudenhoven in 1670: 'de vlagghen die sy daer van halen ghebruycken sy ten deele tot haren brandt/ende ten deelen om haer magher landt daer mede vet te maecken/ als het tot asschen verbrandt/ of tot messe verrot is'.⁸⁵

Dat er in de Meierij al in de zeventiende eeuw behoorlijk werd gemest bewijzen de volgende vermeldingen.

In een deductie aan de Staten-Generaal uit het jaar 1653 wordt vermeld dat men de arme gronden van dit gebied alleen met 'gestadich messen, graven ende spaijen' in conditie kon houden.⁸⁶

In een rekest van 's-Hertogenbosch aan de Staten-Generaal in verband met de hoogte van de verpondingen wordt rond 1660 geschreven: 'de magere en schrale landen van de Meierije die sij met sware arbeit ende geduerigh mesten moeten vruchtbaer maken ende op anderhalf of ten hoogste twee mergen door malcanderen een huijsgesin en een peert (om vlaggen ende sant dagelijcx tot mesten onder de beesten te halen) onderhouden'.⁸⁷ Halverwege de zeventiende eeuw werd er dus reeds zeer intensief met vlaggen gemest.

In 1716 richten de inwoners van Peelland zich tot de Raad van State om belastingvermindering te verkrijgen. In dit stuk wordt het een en ander over het mestmaken medegedeeld: 'om nu dese mest te vinden moet er by naar dagelyx eenen, het sy Baas of Knecht met een kar in de Hey zijn om aldaar wat vlaggen, russen, of tussen, of wat ruygt boven vande Hey te maeyen, op te laden 't huys te brengen, en onder de Beesten te strooyen'. Verder moesten er karren aarde uit de heide en akkers worden gehaald om ook in de stal gebracht te worden.⁸⁸

Dat het esdek in de periode 1830-1900 geweldig veel dikker zou zijn geworden, zoals Vera onderstelt, lijkt niet erg logisch: waarom zou men zware bemesting in deze periode plotse-ling zo belangrijk gevonden hebben en eerder niet? Men zou dag en nacht met vlaggen en mest in de weer moeten zijn geweest om deze toename te bewerkstelligen.

De bemesting met vlaggen lijkt wel verband te houden met de sterke bevolkingstoename in de twaalfde en dertiende eeuw en de daardoor ontstane behoefte aan graan, speciaal rogge.

1.9.3 Pachtcontracten en mestmaken

Uit pachtcontracten vernemen we vaak allerlei bijzonderheden over het mestmaken. Zo moest de pachter van Groot Wolfslaar onder Ginneken in 1572 aarde en mest in de mestput mengen: bij dit bedrijf bevonden zich maar liefst vier mesthopen van ieder 17,4 X 8,7 meter.⁸⁹

Onder Princenhage was in de zestiende eeuw bij een pachtboerderij een mesthoop van 16,5 X 8,2 meter, terwijl deze 0,84 meter diep was. Ook de hoogte van de mesthoop werd in contracten vastgelegd: was het 'pegel' bij het vertrek lager dan bij de aanvang van de pachttermijn, dan moest het verschil door de pachter worden betaald. In Terheyden wordt in 1569 van een mesthoop vermeld dat deze uitsluitend van stro en mest aangelegd moest worden:⁹⁰ in dit dorp had men vrijwel geen heidegronden en moest men dus wel zo te werk gaan. De mesthoop moest hier drie roeden lang, anderhalve roede breed en minstens drie voet diep zijn. In 1575 moest bij verpachting van een boerderij onder Lijndonk (Bavel) op het eind van de pachttermijn de put op de messie en de put naast het huis vol met aarde geleverd worden.⁹¹ Bij een pachtboerderij onder Etten moest de messie in 1580 drie roeden breed en vier roeden lang zijn, bij een diepte van een el.⁹² Dit zijn dus allemaal zeer grote mestputten, die het aannemelijk maken dat er, gezien het nog geringe aantal koeien, niet alleen met stro mest werd gemaakt, maar ook met vlaggen. Ook de 'erdhoop' bestond in de zestiende eeuw al. In de keuren van Turnhout, daterend uit 1550, komt de bepaling voor dat niemand 'bezondere ongewoonlycken eerthopen oft messhopen' op straat mocht leggen binnen Turnhout.⁹³

In de zestiende en zeventiende eeuw komt in allerlei contracten de bepaling voor dat de huurder niet mag vlaggen binnen een bepaalde afstand (meestal een voet) van de fruitbomen of het schaarhout. Deze bepaling was bedoeld om te voorkomen dat de uitschietende vlagzeisie de bast van de bomen zou beschadigen. De bomen bloven bij verpachting steeds bezit van de verpachter.

In vrijwel elk pachtcontract komt de bepaling voor dat de pachter gedurende zijn pachttermijn geen aarde, vet, mest, stro, hooi of andere 'rouwagie' mag afvoeren van het bedrijf. Zo wordt bij de verhuur van de hoeve Valkenberg in 1662 bepaald dat de huurder 'eegen stroeyssel, vlagsel, mist' van de hoeve mag wegvoeren.⁹⁴

Niet alleen werd er op de heide gevlagd, ook het vlaggen van driessen was zeer gebruikelijk. De bovenlaag van grasland bevat veel meer organische stof dan akkers en kan dus zorgen voor een goede absorptie van gier. Na het afvlaggen van een dries is het ook veel makkelijker om deze met een primitieve ploeg te breken. In 1546 wordt de pachter van de Hoeve Ten Zande te Alphen er op gewezen dat hij gedurende zijn pachttermijn geen driessen mag 'vlachen'.⁹⁵ De huurder van de hoeve de Leeuwerckeneyck onder Alphen mocht in 1556 geen 'russchen slaen in de beemden en vreeheyden', maar wel op de heide van Tongerlo (waarvan de hoeve gepacht werd).⁹⁶ Te Schijndel mochten de pachters van een hoeve de Rode Poort, bezit van het convent van Baseldonk, gedurende de jaren 1583-1637 hun paarden op een bij de hoeve horend perceel het Houtveld laten grazen en ook mochten ze er vlaggen steken.⁹⁷

Het vlaggen gebeurde overal waar het mogelijk was:⁹⁸ in hegkanten, in schaarbossen, in driessen en op de (vochtige) heide.⁹⁹ Hoeufft schrijft over vlaggen: 'Vlaggen worden hier niet alleen genaamd de groene vellen of lappen, die in de binnenwateren groeyen, of ook wel het kroos, maar ook de platte zoden of aardeschollen langs de kanten der wegen of slooten,

die door de boeren met een haakbijl worden afgestoken, en tot brand of mest of dekking hunner hutten of stulpen gebruikt worden, alsmede de groente, ruigte of mos, tusschen het geboomte of de struiken wassende, van welke men turf maakt, elders plaggen genaamd.¹⁰⁰ Een vlag zou ongeveer vier tot vijf centimeter dik zijn en zes vierkante decimeter oppervlak hebben.¹⁰¹ Een vlag werd vooral gewaardeerd als er veel wit mos in zat (dat hoorde ook in turf te zitten).¹⁰² Door de aanwezigheid van dit korstmos was het wateropnemend vermogen zeer groot. Het vlaggen hield stand tot het begin van de twintigste eeuw: een overzicht van de activiteit rond 1900 op dit gebied van elke Brabantse gemeente geeft Deckers.¹⁰³ In de jaren dertig van de twintigste eeuw werden nog regelmatig kavels vlaggen verpacht in de Baronie, hetgeen uiteraard verband hield met het nog aanwezig zijn van potstallen. Wat ook op het vlaggen kan wijzen is het toponiem krabben. Deze veldnaam komt verspreid in de Baronie voor, onder andere te Rijsbergen (1490: Crabben)¹⁰⁴, Princenhage, Teteringen (1531: de Crabben)¹⁰⁵ en Alphen. Een krabzeis is ongeveer hetzelfde als een vlagzeis.¹⁰⁶ Krabben is in het oosten van Noord-Brabant en het oostelijk deel van de Baronie gelijk aan vlaggen (plaggen is een woord dat vooral in het oosten van Nederland bewaard is). Onder krabben verstond men wel 'het bijeenbrengen van onkruid en bladeren'.¹⁰⁷ Als toponymisch element is Krabben ook bekend in Lieshout en Bakel.¹⁰⁸

Verschillende auteurs beschrijven uitgebreid het maken van de diverse soorten mest benodigd voor de verschillende gewassen, onder andere Van Iterson.¹⁰⁹ Hij onderscheidt mest voor het grasland, roggemest, aardappelmest, havermest etcetera.

In 1626 horen we uit een pachtcontract te Princenhage over stalaarde. Die moest gehaald worden uit een perceel met de naam de Grote Akker. De stalaarde moest gemengd worden met ashopen en het rond de mestput gelegen 'affectuysel' en het geheel moest dan gebruikt worden ter bemesting van het weiland.¹¹⁰

1.9.4 Vlaggen steken op de gemeynte

De gemeynten vormden een deel van de vroente, dat turf, vlaggen en strooisel leverde. Omdat deze produkten waardevol waren, werd het gebruik van de gemeynten gereguleerd; alleen de personen die in een gemeynte gerechtigd waren, de eigenaars van de oude boerderijen van een gehucht (of meer gehuchten) in de omgeving. Het maaïen, vlaggen en turf steken mocht meestal slechts op bepaalde dagen en met een bepaald aantal mensen per boerderij gebeuren. Dit alles om te voorkomen dat de gemeynte verviel tot een stuifzandgebied.

In de keur van Gilze daterend uit 1440/1475 staat vermeld dat het turf slaan, maaïen van heide en het vlaggen op bepaalde daartoe aangewezen plaatsen in de vroente tussen Gilze, Alphen en Baarle moest gebeuren. Ook mocht het maaïen en vlaggen slechts op acht woensdagen gebeuren.¹¹¹

In de Achtmaalse Aard mochten de boeren geen ganzen, schapen of varkens laten grazen: het gebied was alleen bestemd voor rundvee en paarden. Ook mocht men er geen zoden steken, heide maaïen en turf slaan, dit alles volgens een ordonnantie uit de vijftiende eeuw. Wat precies het verschil tussen zoden en vlaggen was, is niet duidelijk. Waarschijnlijk werden

vlaggen eerder gestoken op plaatsen waar veel korstmossen en dopheide groeiden (korstmos kan veel water opnemen in de potstal). Het steken van zoden vond plaats in gebieden waar groese tussen de heide aanwezig was. De zoden konden gebruikt worden voor de dakvorsten (die zoden werden in de Baronie meestal 'matten' genoemd), maar zullen vooral gebezigd zijn in de potstal. De hoeveelheid zoden die voor het dak nodig was, was immers zeer beperkt. Slechts om de twintig of dertig jaar moest een dak vernieuwd worden. Dat zodensteken voor het dak was haast niet de moeite om te verbieden. Zoden werden ook wel gebruikt voor de aanleg van wallen: de zijanten van een wal werden altijd uit zoden opgebouwd, terwijl het middenlichaam uit zand bestond. Ook waterputten werden met zoden opgebouwd.

In de Aard van Princenhage was het steken van turf en zoden in de laagten van de aard volgens de keur uit 1443 verboden (dus elders in de Aard was het wel toegestaan).¹¹² Ook werd hier in 1636 het vlaggen op straten verboden, evenals het 'innemen van stukken van de heide of van straten'.¹¹³ In 1573 werd het volgens de keuren van Rethy verboden om in het goor van Overbroeck 'stroeyssel te maeyen noch flaggen te halen'.¹¹⁴

Dat de vlaggen goed droog bewaard werden blijkt wel uit de aanwezigheid van een vlaggenhuis in Princenhage bij een boerderij die in 1610 verhuurd werd.¹¹⁵

In de keuren (voornamelijk reglementen voor het beheer van de gemeynten) en uitgiftebrieven van de gemeynten¹¹⁶ komen we herhaaldelijk de bepaling tegen dat er op de gemeynten slechts op bepaalde plaatsen en tijden heide gemaaid mag worden, gevlagd mag worden, turf gestoken mag worden¹¹⁷ enzovoorts. Dat lijkt er op te wijzen dat er slechts weinig vlaggen in de potstal terecht kwamen. Maar behalve de gemeynten had de boer nog allerlei andere plaatsen waar vlagsel verzameld kon worden: onder heggen, in schaarbossen vooral op de in particulier bezit zijnde heidevelden. In Princenhage werd het in 1636 verboden om op de openbare wegen te vlaggen en zoden te steken.¹¹⁸ In de Meierij beschikten het grootste deel van de boeren ook over heivelden of 'heikampen', dat waren 'percelen die bestonden uit heide en omwald of omgracht waren om aan te duiden, dat ze bezit waren van een particulier'.¹¹⁹ Op een dergelijk door de boer aangekocht stuk heide kon de landbouwer naar eigen goeddunken heide maaien, vlaggen en turf steken.¹²⁰ Dat was zo in de Meierij en in Belgisch Limburg, maar ook in de Baronie van Breda bezaten vrijwel alle boeren diverse van dergelijke heidevelden, die met een wal omheind waren (vaak 'heytheiningen' genoemd).

Naast heideplaggen speelden, zoals reeds vermeld, ook plaggen van weiland (dries) een grote rol.¹²¹ De weilanden bevatten veel meer organische stof (afgestorven wortels en stengels) dan de heideplaggen. Een dries ontstond als een akker voor één of meerdere jaren werd beweide.¹²² Op de voormalige akker ontwikkelde zich spontaan grasland. Onkruiden kunnen niet zo goed tegen begrazing als gras, dat steeds weer uitstoelt. In de dorpsakkers en bij de boerderijen lagen dus veel driespercelen. Mogelijk speelde een andere factor ook een rol bij het afvlaggen van de driessen: met een primitieve ploeg is het bijzonder moeilijk een weiland goed om te ploegen, zonder dat er nog gras opschiet na het ploegen. Men had dan enkele weken na het ploegen weer een weiland terug in plaats van een kale akker. Als men de grond eerst afplagde was dit probleem vrijwel verdwenen en had men een grote

hoeveelheid organisch stof in de stal.

Wat de Meierij betreft enkele voorbeelden van het steken van vlaggen aldaar. In 1385 werd de grens van het gericht van Oosterwijk vastgelegd. Deze grens was tevens de grens voor het steken van vlaggen.¹²³ In Schijndel had het dorpsbestuur in het jaar 1639 vlaggen en turf uit de gemeynte aldaar verkocht.¹²⁴ In de gemeynt van Haaren mocht men in 1615 gedurende de zes eerstkomende jaren de heide niet meer afvlaggen, omdat men dat in de voorafgaande jaren al te zeer gedaan had.¹²⁵ De inwoners van Vlijmen mochten volgens een overeenkomst van het jaar 1556 op een deel van de gemeynt van Helvoirt turven steken, maar niet vlaggen.¹²⁶ In Loon-op-Zand werd in het jaar 1603 het steken van zoden verboden, terwijl in dezelfde gemeente het maaien van heide op de gemijnt 'de Commer' was afgeschaft.¹²⁷ De tot nog toe oudste vermelding van vlaggen komt voor in een pachtcontract van de Hoeve van Tulder onder Hilvarenbeek uit het jaar 1358: 'Ende de voirscreven wyn en zal nyet moegen vlaggen, scherren oft maeyen oft eenighe vetticheyt onder de opgaende boomen halen naeder dan zess voeten'.¹²⁸ (De pachter zal niet mogen vlaggen, harken (van blad?) of maaien of vette aarde onder de bomen halen binnen zes voeten van de bomen vandaan).

In de Kempen vinden we nog een vermelding uit 1470 over het steken van vlaggen en wel te Lommel waar de abdij van Averbode met de inwoners van Lommel overeen kwam dat deze op de Vriesputten en de Vijftig Bunder hun vee mochten hoeden en vlaggen steken.¹²⁹

In de Baronie horen we ook verscheidene malen over het steken van vlaggen.

In 1709 verklaart het bestuur van Baarle-Nassau in een reactie op een ordonnantie van de Raad en Rekening (een instelling die na de Tachtigjarige Oorlog de Baronie bestuurdde) dat de inwoners van Baarle al 'honderden van jaren' verlof hebben gehad om heischabben of heimatten te steken van 10 mei tot Sint Jan (24 juni). De Raad en Rekening wilde het steken verbieden. Het bestuur van Baarle stelde voor om het aantal dagen te beperken en wel zo dat huishoudens zonder koeien één dag mochten steken, die met één of twee koeien twee dagen, die met drie of vier koeien drie dagen en de 'grootste en meeste' vier dagen.¹³⁰ Dat het aantal dagen in relatie gesteld wordt met het aantal koeien wijst er duidelijk op dat er vlaggen voor de stal werden gestoken. Eveneens te Baarle speelde een conflict over een gemeynte op de grens van Poppel, Weelde en Baarle, waarover in 1449 een accord was bereikt. Het grensverloop was in dit accord vastgelegd. Maar in 1661 klaagden de lieden van Poppel en Weelde dat boeren uit Baarle en andere dorpen er ook kwamen om vlaggen te steken.¹³¹

1.9.5 Werktuigen in verband met mestmaken

Vera meent dat een specifiek werktuig om mest te steken, de meststik, vóór 1750 niet voor kwam. In het onderstaande enkele oudere vermeldingen van een bot of greif (een bot heeft een lange steel, een greif een korte), zoals dat werktuig in de Baronie genoemd wordt en van vlagzeisies uit de zeventiende eeuw:

Vermelding van werktuigen:

Chaam, 1671: bot, 1673 vlachseyse,¹³²

Rijsbergen, 1714: greef en bot,¹³³

Oosterhout, 1662: bot, vlachseysie,¹³⁴

Oosterhout, 1668: een bodt, een greeff,¹³⁵

Oosterhout, 1667: een vlagzeyssel,¹³⁶

Princenhage, 1650: vlaghseijsie; 1663: vlaghseysie, both, greeff,¹³⁷

Princenhage, 1714: bot, vlagseyse.¹³⁸

Ook elders komen de werktuigen al vroeger voor dan 1750, bijvoorbeeld te Kalmthout: 1683, greeff; 1704 vlagzysie.¹³⁹ We kunnen wel stellen dat al de betrokken werktuigen in de Baronie al verschijnen tegelijk met de reeksen staten en inventarissen of de reeksen verkopeningen van onroerend goed. En de oudste daarvan dateren van vlak na de Tachtigjarige Oorlog. Als we over oudere reeksen zouden beschikken zouden ze daar waarschijnlijk ook in figureren.

Dat er in de Meierij geen meststikken gevonden zijn van vóór 1750 zegt weinig: men kan voor dit werk evengoed een scherpe schop gebruikt hebben. Ook waren de boedels in de zeventiende eeuw over het algemeen veel armer dan later: men had gewoon veel minder werktuigen en gebruikte een schop voor meerdere doeleinden, bijvoorbeeld mest steken, turf steken, spitten etcetera.

De aardkar,¹⁴⁰ bij uitstek het werktuig voor het transport van vlaggen, mest, grond en dergelijke, omdat deze 'gekiept' kon worden, komt al in 1649 voor te Oirschot (ook al volop in de Baronie in de zeventiende eeuw) en zal ook wel veel eerder al aanwezig geweest zijn.¹⁴¹ In Oisterwijk wordt al in 1604 een 'aerdtkarre' vermeld.¹⁴²

1.9.6 De potstal

Het woord potstal wordt in historische bronnen nooit genoemd. Het is een boekenwoord dat pas nadat de potstal al haast verdwenen was ingang vond. Een uitzondering is misschien de in het jaar 1724 te Breda genoemde Potstalle, de naam voor een 'groote stallinge ende toebehoorte' in de Bleikstraat.¹⁴³

Potstal wordt omschreven als 'zeker soort van primitieve veestal, waarin geen groep aanwezig is, maar de dieren op de mest staan'.¹⁴⁴ In boeken pas opgetekend sinds 1886. In oude vermeldingen (zestiende en zeventiende eeuw) vinden we nooit de term potstal, maar meestal eenvoudig 'stallinge' of soms beestenstal, koeyenstal. In de Langstraat gaf men de potstal wel aan als lage stal. Op schilderijen vindt men de potstal soms terug, zoals bij Jan van Gool, die een koestal afbeeldde rond 1740-1755 en bij Scherrewitz.¹⁴⁵

Deckers schrijft: 'De naam is zeer juist. Ontdaan van al zijn mest is de stal niets anders dan een kuil, in potvorm, van een halve meter en meer diep in het midden'.¹⁴⁶ Men denkt ook wel aan een verband met oppotten (van mest).¹⁴⁷ Op een leemlaag werd een laag vlaggen gedeponeerd: deze diende vooral om de gier te absorberen. Een koe produceert gemiddeld 18 liter gier per dag.¹⁴⁸ Als we uitgaan van een bedrijf van vijf koeien en wat jongvee (zoals eeuwenlang op de zandgronden bestond) komen we op zeg honderd liter per dag. Een deel ervan produceerden de dieren als zij buiten waren. Ook waren de koeien in

de vroeg-moderne tijd kleiner dan tegenwoordig. Dan lijkt het aannemelijk om in plaats van honderd liter uit te gaan van vijftig liter gier per dag per stal. Binnen een week dus 350 liter. Die hoeveelheid (en de geproduceerde mest) moet ergens in opgevangen worden, anders zou de stal binnen korte tijd blank komen te staan. Ook zou de gier, ondanks de isolerende leemlaag, naar het grondwater kunnen lekken en het water uit de put, die meestal vrij dicht bij de stal stond, ondrinkbaar maken. Stro absorbeert vrijwel geen vocht. Men was dus aangewezen op droge, goed absorberende humus, zoals bladeren, korstmossen, humusrijke grond. Soms had men een aparte gieropvang buiten de stal (bijvoorbeeld in Vlaanderen). Maar hiervan is in de Baronie nooit ergens melding gemaakt, althans niet in de duizenden boerderijbeschrijvingen die in de archieven zijn nagetrokken. Op de vlaggen werd stro, blad, varens, aardappelloof, aarde enzovoorts gebracht. Dagelijks werd nieuw strooisel over de reeds bestaande laag aangebracht. Na enige tijd bracht men de dikke laag mest plus strooisel naar de achterstal. Als deze vol was werd de mest met de aardkar naar het erf gebracht en daar in de mesthoop ('messie, missem, messing') bewaard en met aarde en/of plaggen vermengd. Het grondig uitmesten van de stal gebeurde meestal twee maal per jaar, in september en februari.¹⁴⁹ De koeien hoefden niet perse in een rij te staan: in de Belgische Kempen althans konden ze apart aan een staak staan en rondom die staak de mest aantrappen.¹⁵⁰ Nadelen van de potstal waren het sterk vervuilen van het vee, de vliegenplaag, de stank en de verontreiniging van de melk. Voordeel was dat er veel mest ontstond.

Het houden van vee zonder stal, dus zomer en winter buiten, is in het Nederlandse klimaat (dat in sommige voorbije eeuwen zachter was dan heden, maar ook wel eeuwenlang kouder dan nu) goed mogelijk, mits de winters niet al te nat zijn. De winter 1529/1530 was in Nederland bijvoorbeeld zo zacht dat het vee de hele winter kon blijven grazen op de weiden.¹⁵¹ Vanaf de midden bronstijd (1500-1100 vóór Christus) zijn de Nederlandse boerderijen wel voorzien van een stalgedeelte.¹⁵² De aanleg van de eerste woonstalhuizen in de bronstijd zou verband kunnen houden met de status die veel vee aan de eigenaar ervan zou schenken, denkt men.¹⁵³

Droogstaand vee en jongvee kan op een weiland bij de boerderij met de nodige bijvoeding in leven blijven: men krijgt echter na verloop van korte tijd wel een enorme modderpoel, waarbij het vee door een laag slik van enkele decimeters moet ploeteren. Ook gaat er veel meer voer verloren dan in een stal, omdat het voer in de modder terecht komt. Lage temperaturen verdraagt vee en in het bijzonder melkgevend vee, zeer goed (geen problemen tot zeker vijftien graden onder nul). Aangezien de lactatieperiode van het melkvee waarschijnlijk al eeuwenlang tot in de winter doorliep (het afkalven gebeurde steeds in het voorjaar: veel voedsel), zal een stal geen overbodige luxe zijn geweest. Dat er in de winter ook gemolken werd blijkt bijvoorbeeld uit een vermelding te Chaam waar een weduwe in 1532 van haar zoon, bij wie ze inwoonde, in de zomer dagelijks vier potten zoete melk en in de winter dagelijks anderhalve pot soetemelcx en anderhalve pot bottermelcx moest krijgen.¹⁵⁴ De pachter van een boerderij van het klooster Vredenberg onder Princenhage moest in 1582 elke week tien potten 'suete melck' en vijftig potten 'bottermelck' leveren.¹⁵⁵

De warmte die het vee afgeeft, heeft weinig invloed op het binnenklimaat, zeker als er

een tussenwand tussen stal en woongedeelte aanwezig is. Men zou een stal ook los van het huis kunnen zetten, maar dan kan men minder toezicht houden op het vee tijdens de nacht. In de stal sliep vaak een knecht om snel in te kunnen grijpen als er koeien losgebroken waren, of als een koe aan het kalven was etcetera.

We vinden een stal ook in vrijwel alle opgegraven boerderijen. Bij opgravingen van Romeinse boerderijen in Oosterhout werd al een potstal aangetroffen,¹⁵⁶ evenals bij de Gallo-Romeinse boerderijen in Brecht.¹⁵⁷ De potstal zou in de Kempen vanaf het einde van de tweede eeuw voorkomen.¹⁵⁸ Of de bodemverkleuringen die men bij een opgraving vindt ook honderd procent zeker getuigen van potstallen is niet duidelijk: men spreekt tegenwoordig wel van 'zonken' om dergelijke verkleuringen aan te duiden.¹⁵⁹ Maar een betere verklaring dan die van potstal ontbreekt.¹⁶⁰ Goossenaerts veronderstelt dat de potstal voor rundvee ontstaan zou kunnen zijn uit de schapenstal, die steeds een potstal was.¹⁶¹ Deze potstal voor schapen werd in de regel twee maal per jaar uitgemest.¹⁶²

De potstal nam zeker vanaf de late middeleeuwen een belangrijke plaats in in de Brabantse boerderijen.¹⁶³ De oudste potstal uit Brabant werd gevonden bij een opgraving in Geldrop: deze werd op de zestiende eeuw gedateerd.¹⁶⁴ Eind negentiende en begin twintigste eeuw verdween de potstal ook van de Brabantse zandgronden: de laatste stond misschien in Rosmalen op de Duinse Hoeve, waar nog in 1959 een dergelijke stal aanwezig zou zijn geweest.¹⁶⁵ In het openluchtmuseum te Arnhem zijn er nog enkele bewaard, onder andere een uit Budel.¹⁶⁶ In de jaren dertig van de twintigste eeuw werden er in de Baronie nog steeds potstallen veranderd in grupstallen. Deze laatste werden aangeduid met Hollandsche stal. Zo bijvoorbeeld in 1934 in een boerderij te Princenhage: huis met nieuwen Hollandschen stal, gierput.¹⁶⁷

Die gierputten waren ook een nieuwigheid die hoorde bij de grupstal. De boeren konden nu de oude beertonnen, die gebruikt werden om beer uit de steden op te halen gebruiken voor het vervoer van gier naar hun akkers en weilanden.

1.9.7 Stadsmest en andere meststoffen

Door de nabijheid van de stad Breda, werd in Princenhage ook steeds veel straatmest en beer aangewend.

De bemesting van stalmest en stadsmest werd in de tweede helft van de negentiende eeuw aangevuld met guano. In 1875 werden door de Princenhaagse boeren behalve 82 schuiten (stads)mest van 32 ton en achthonderd karren beer van 1000 liter ook nog 2200 kilo guano aangekocht. In 1885 kocht men 48 schepen 'stratendrek' van 38 ton/stuk tegen honderd gulden per schip. Verder 1200 karrenvrachten stalmest tegen drie gulden de kar, 5000 kilogram beer tegen zes cent de liter en 20.000 kilogram guano tegen zestien cent de kilo. In 1706 moest de huurder van een stede op de Hoge Put jaarlijks een schip straatmest benutten (half door hem betaald en half door de verhuurder) en de huurder van een boerderij op de Rith moest in diezelfde tijd gedurende twee jaar tachtig karren 'goet straetmisch leggen ende verbreecken', RH 233, fol. 129, 134v. In 1714 moest de huurder van een hoeve op de Heuvel elk jaar vijftig karren straatmis op het grasland brengen RH 234, fol. 120v. De her-

komst van de stadsmest zal meestal Breda geweest zijn, maar volgens een resolutie van 1657 waarin de pestbronnen aangepakt werden, zou er ook veel stadsmest uit Dordrecht aangevoerd worden, P 400, inv. nr. 2, fol. 184v. De mest uit die stad zou verbeurd zijn en de schipper en koper zouden ieder zes gulden moeten betalen, als zij betrapt werden. In 1663 verklaren schout en schepenen dat zij twintig jaar en meer geleden diverse schepen met mest, hooi, stro en riet gehaald hadden uit Zevenbergen en andere Hollandse plaatsen; ze hoefden daar nooit licent van te betalen (en in 1663 blijkbaar wel), RH 132, fol. 160. Hoe intensief het benutten van organisch materiaal wel was blijkt wel uit het verkopen van achtergelaten paardenmest door het dorpsbestuur in het geval een leger gepasseerd was, zoals bijvoorbeeld in 1638 toen die 21 gulden opbracht, P 400, inv. nr. 2, fol. 76.

1.10 Landbouw en veeteelt

Het gebruik van de grond door de boer speelde een grote rol bij de benoeming van de velden. Daarom hier apart aandacht voor de geschiedenis van de landbouw, de verbouwde producten, de veesoorten etcetera.

Het is pas in de negentiende eeuw dat de gegevens over de landbouw een kwantitatief karakter krijgen, namelijk bij de voorbereiding van de invoering van het kadaster in de jaren 1820-1832.¹⁶⁸ In 1774 was er al wel een plan opgevat om een complete kaart te laten maken van alle Princen Haagse percelen, maar de kosten (duizend gulden) zullen dit plan wel gedwarsboemd hebben. Ingenieur Spanoghe zou voor dit bedrag de taak op zich hebben willen nemen, indien althans twee arbeiders voor hem de ketting wilden slepen.¹⁶⁹ In het Nationaal Archief berust nog een eind achttiende-eeuwse kaart van Princenhage.

Er worden dan, in 1820-1832, voor het eerst een groot aantal cijfers genoemd, betrekking hebbend op de omvang van de verbouw van bepaalde gewassen, de oppervlakte cultuurgrond, bossen, weilanden etcetera.

Bouw-en weiland	5014 ha.
Bossen	1021 ha.
Heivelden	321 ha.
Gebouwde eigendommen	225 ha.
Totaal	6642 ha.

Het grondgebruik was in 1820/32 als volgt:

Als men de categorieën optelt, komt men slechts op 6581 hectare. Zou men de wegen en wateren er nog bij moeten tellen?

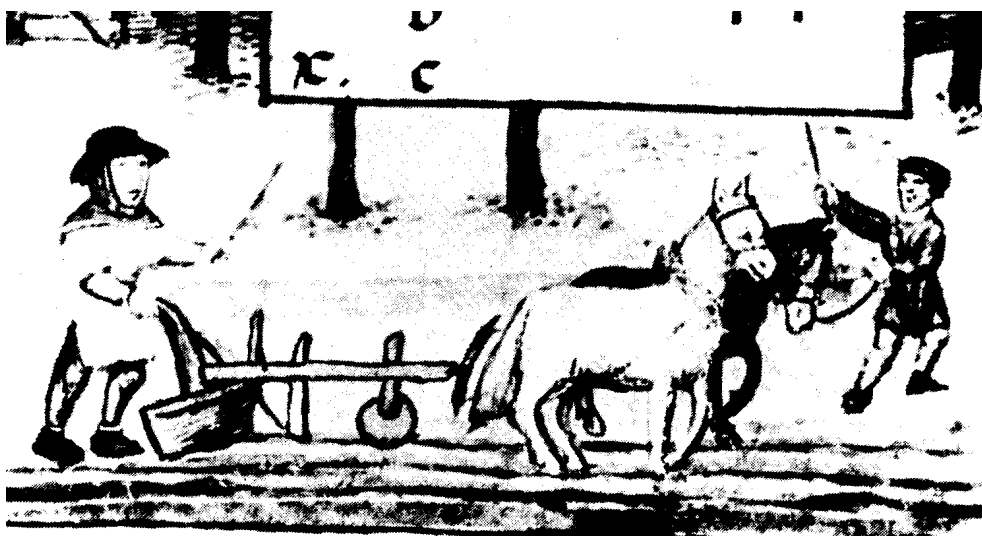
Woeste gronden	300 ha.
Wateren	13 ha.
Dijken	5 ha.
Wegen	25 ha.
Wegen (onbelast)	169 ha.
Pastorale tuinen	2 ha.
Rivieren	40 ha.
Vrijgestelde gebouwen	1 ha.
Bouwland	2324 ha.
Met gebouwen bezet	122 ha.
Weilanden	315 ha.
Hooilanden	1300 ha.
Tuinen	375 ha.
Bosschen	1652 ha.
Totaal	6643 ha.

Grootte in ha.	aantal	totaal oppervlak
40 a 50	7	310
30 a 40	9	320
20 a 30	24	600
10 a 20	80	1200
6 a 10	78	620
<3 a 6	520	1964
Totaal	718	5014

In 1880 geeft men het volgende overzicht van het grondgebruik (P 401, nr. 1680):

Grootte in ha.	eigenaar	pachter	samen
50 a 60	-	1	1
30 a 40		4	4
20 a 30	10	20	30
15 a 20	18	14	32
10 a 15	19	21	40
5 a 10	28	43	71
1 a 5	113	100	213
Totaal	188	203	391

We zien uit de tabel dat het aandeel van de woeste gronden uitermate klein is, vergeleken met de zanddorpen in het zuiden van de Baronie. Onbelaste wegen waren de openbare wegen, de s'heren straten, en de belaste wegen zijn de gebuurwegen (van particulieren). Vergeleken met bouwland was er bijzonder weinig weiland (blijvend weiland). Beemden besloegen ruim de helft van het oppervlak van de akkers. Princenhage bezat veel bos: het Mastbos (gedeeltelijk) en het Liesbos. Bovendien hadden veel particulieren rond 1800 veel mastbos aangelegd omdat de prijs van mijnhout hoog was.

De grootte van de boerenbedrijven is in 1820-1832 als volgt verdeeld:

Het gemiddelde bedrijf zou hier op iets minder dan zeven hectare uitkomen. De kleine bedrijven overwegen, zoals overal. Wel moet er rekening mee gehouden worden dat in Princenhage veel hoveniers werkzaam waren, die met een klein oppervlak konden volstaan. De groep van nul tot zes hectare is in één groep samengevoegd (bij andere dorpen zijn dit meestal twee groepen, namelijk minder dan drie hectare en drie tot zes hectare).

In het jaar 1885 geeft men de volgende verdeling (P 401, nr. 1680).

Enkele opvallende veranderingen in de loop van de negentiende eeuw. De groep van veertig tot vijftig hectare is blijkbaar geheel verdwenen. Er is maar één heel groot bedrijf overgebleven: Burgst. De groep van twintig tot dertig hectare is nogal toegenomen.

De groep van de keuters beliep in 1820-1832 520 stuks en in 1885 213 stuks. Maar in het eerste cijfer zitten alle bedrijven kleiner dan zes hectare en in het tweede getal alleen die, welke kleiner waren dan vijf hectare.

Bij de bouwlanden werd de grond voor het kadaster ingedeeld in vijf klassen. De eerste klasse omvatte de beste gronden: 'goede zandachtige grond van geelachtige kleur', waarvan de groeiaarde vijftig duym dik was (de enkeerdlaag vijftig centimeter dik). Ter vergelijking: in Gilze was deze laag bij de eersteklas bouwlanden slechts veertig centimeter, in Chaam slechts drie decimeter. Deze gronden werden om de twee jaar bemest. De tweede klasse werd vrijwel identiek omschreven, maar de enkeerdlaag was hier maar 35 tot veertig centimeter dik. In de derde klasse werden twee nogal diverse gronden gerekend: lichte zandgrond, hooggelegen maar ook laaggelegen gronden, dicht bij het water, die beide jaarlijks bemest moesten worden. In de vierde klasse hoorden de lichte en schrale zandgronden met een laag 'groeiaarde' van slechts 18 centimeter, die uiteraard een sterke bemesting vergden. De slechtste categorie, groep vijf, omvatte de schrale zandgronden waarop slechts een zwarte laag van vijftien centimeter dik voorkwam. Men ging er blijkbaar van uit dat de dikte van de enkeerdlaag een maat was die recht evenredig was met de vruchtbaarheid. De vraag die boven al gesteld is, is of dit wel altijd klopt. Men kan zich voorstellen dat vruchtbare, leemhoudende gronden vruchtbaarder zijn dan heidegronden die met zware plaggenbemesting een dikkere enkeerdlaag hebben ontwikkeld. Een tweede vraag is hoe de landmeters de dikte van de enkeerdlaag hebben bepaald. Op één plaats per perceel? Met een schop of een boor? En waren er geen percelen met bijvoorbeeld een meter dikke enkeerdlaag?

Bij de hooilanden onderscheidde men voor het kadaster vier klassen. De eerste omvatte de hooilanden langs de Mark 'door de Mark besproeid', hetgeen een goede vruchtbaarheid opleverde, waardoor de percelen in deze klasse 'overvloedig' hooi produceerden, terwijl het nagras nog één achtste van de eerste snede bijbracht. De tweede klasse leverde ook nog goed hooi, maar wel minder dan de eerste. De derde klasse bestond uit gronden die te lang onder water bleven staan, waardoor er zuur gras met veel biezen groeide. De laatste categorie bestond uit beemden op moerassige grond, waar schraal gras voorkwam, meest riet en biezen en die in natte jaren ook heel de zomer onder water stonden.

Bij de weilanden kende men eveneens vier groepen. De beste waren die welke op goede zandgronden lagen. Ze werden in de winter door mager water besproeid en moesten worden bemest. De tweede klasse leverde nog voedzaam gras, maar niet 'overvloedig'. De derde klasse werd slechts 'door regenwater bevochtigd'; deze moest jaarlijks worden bemest. De vierde groep lag op hoge, schrale zandgrond en bracht slechts weinig gras op.

Zelfs bij het hakhout werden nog vier groepen onderscheiden. Het beste hakhout bestond uit eiken, berken en elzen, was 'fraai opgeschoten' en werd eens in de zes jaar gekapt. De tweede groep was hakhout op mindere gronden en werd om de zes of zeven jaar gehakt. De derde klasse bestond uit eiken, berken, elzen en wilgen en werd eveneens om de zes of zeven jaar afgezet. De slechtste groep kwam voor op schrale heidegronden en bestond uit eiken-, berken- en dennenhout dat slecht groeide.

**Zuivere Opbrengst
per hectare in gul-
dens per jaar.**

Bouwland	hooiland	weiland	hakhout	bos	dennenbos	heide
38	50	36	24	28	20	1
28	34	26	16	18	14	0, 25
21	16	18	10		8	
12	6	9	4		3	
6						

Bij de bossen bestaande uit opgaande bomen was de indeling simpel. Er werden slechts twee groepen onderscheiden, waarbij de eerste bestond uit eiken en beuken op redelijke grond; de tweede idem, maar op mindere gronden. Bij de dennebossen werden maar liefst vier klassen onderscheiden. De beste dennenbossen groeiden op redelijke vruchtbare grond en waren wel bezet en fraai opgeschoten. De andere klassen waren naar verhouding minder, waarbij de laatste groep voorkwam op heidegronden terwijl die bossen bovendien 'zeer ontbloot' waren.

**De aantallen hectaren
bouwland per klasse
plus de opbrengst in
guldens per hectare.**

Klasse	1	2	3	4	5
Princenhage	166 (38)	810 (28)	927 (21)	388 (12)	38 (6)
Teteringen	110 (38)	231 (28)	300 (21)	130 (12)	28 (6)
Gilze	106 (26)	383 (19)	503 (12)	243 (8)	26 (3)
Ginneken	243 (30)	681 (23)	722 (15)	207 (8)	35 (3)
Oosterhout	552 (35)	703 (27)	508 (20)	482 (12)	50 (5)

Ook bij de heidevelden onderscheidde men nog twee groepen, waarbij de beste zodanig van kwaliteit waren dat ze eventueel nog ontgonnen konden worden. De tweede categorie was te dor of te moerassig om in cultuur te brengen.

De netto-opbrengsten van alle soorten gronden wordt steeds vermeld: dit is dus na aftrek van kosten als arbeid, zaaizaad, transport, bemesting etcetera. We komen dan tot het volgend overzicht.

Enkele constatering. Het meest renderend was goed hooiland met vijftig gulden per jaar. Het slechtste hooiland bracht slechts één achtste op van het beste. Bouwland en weiland van de eerste tot en met de vierde klasse ontlepen elkaar niet veel. Hakhout van de eerste klasse bracht meer op dan bouwland van de derde klasse! Zelfs dennenbos van de eerste klasse was net zo rendabel als bouwland van de derde klasse. Het was begin negentiende eeuw

Perceel	oppervlak	1664	1665
Huysacker	2 br	rogge, boeckweyt, peen, hoyspeurie	Idem
Haesenbergh	100 r	rogge	rogge
Vennen	½ bunder	terwe, rogge	boeckweyt
Aker	1 br	boeckweyt	boeckweyt
op Steenacker	4 gem	rogge	rogge
op Overveld	4 gem	boeckweyt	boeckweytstoppelen.

dus net zo lonend om een dennenbos of een hakhoutbos aan te planten dan een matige akker te exploiteren. Dit lag uiteraard aan de hoge houtprijzen. Dit zal ook de verklaring zijn voor het verschijnsel dat op de Houtse Akkers (onder Oosterhout) in 1832 volop bos aanwezig was op percelen met moderpodzol die al sedert de prehistorie als bouwland in gebruik waren.¹⁷⁰

Hieronder is een tabel geplaatst van de hectaren bouwland en de opbrengst per klasse van de dorpen Gilze, Teteringen, Princenhage, Ginneken en Oosterhout.¹⁷¹ Tussen haakjes de geschatte jaarlijkse opbrengst in guldens per hectare.

De hoogste opbrengst van het bouwland vinden we in Princenhage en Teteringen hetgeen te danken zal zijn aan een vruchtbare bodem en een groot afzetgebied in de vorm van de stad Breda (en haar achterland via de Mark) dicht bij de hand. Veruit de laagste opbrengsten voor de bouwlanden komen voor te Gilze, vooral veroorzaakt door de slechte verbindingen met de omgeving. Blijkbaar was de afstand waarover de produkten vervoerd moesten worden een zeer belangrijke faktor bij de prijsbepaling van de gronden. Over een afstand van vijf tot tien kilometer kostte het transport van tien zakken graan rond 1800 anderhalve gulden.¹⁷² De afstanden tot Breda en Tilburg waren vanuit Gilze groter dan tien kilometer.

Princenhage heeft opmerkelijk veel grond in de tweede en derde klasse en weinig in de klassen vier en vijf. Oosterhout had zelfs nog meer grond in de beste categorie, klasse een,

dan Princenhage. In Oosterhout lag veel goede kleigrond in de polders.

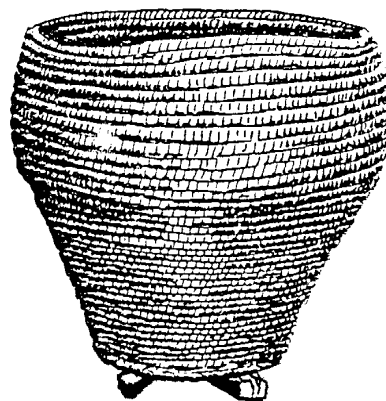
1.10.1 Vruchtwisseling

Een kleine indruk van vruchtwisseling in de tijd vóór de negentiende eeuw krijgen we in 1664-1665. De pachters van het hoorn- en gemetgeld gingen in mei 1665 naar de stede van Cornelis Jan Jan sGrauwen op de Emer om de percelen op te meten en om te zien welke gewassen er in 1664 op geteeld werden (hij werd verdacht van fraude), RH 132, fol. 194.

Op de Huisakker, een groot stuk grond van twee bunder (=2,6 hectare) zal mogelijk de plaats gewisseld hebben waar de diverse gewassen in 1664 en 1665 stonden (er was wel evenveel oppervlak van de diverse gewassen). Op de meeste percelen werd in 1664 hetzelfde verbouwd als in 1665. Eén perceel bleef onbezaaid. Een duidelijke vruchtwisseling bestond dus niet. Vruchtwisseling is bij sommige gewassen veel noodzakelijker dan bij andere. Aardappelen kunnen bijvoorbeeld geen twee jaar achtereenvolgend op hetzelfde stuk grond verbouwd worden, want dan nemen de aaltjes in de grond te sterk toe en krijgt men zogenaamde aardap-

Klasse	1	2	3	4	5
1e jaar	rogge	rogge	rogge	rogge	rogge
2e jaar	½ haver, ½ boekweit	1/3 rogge 1/3 haver	rogge	rogge	spurrie
		1/3 boekweit			
3e jaar	½ klaver ½ aardappelen	1/3 boekweit 1/3 aardappelen	2/6 boekweit 3/6 spurrie	2/6 boekweit 3/6 spurrie	braak
		1/3 klaver	1/6 aardappelen	1/6 aardappelen	
4e jaar	rogge	rogge		rogge	rogge

pelmoetheid. Ook bestaat de kans op aardappelziekte door een schimmel (Phytophthora). Maar rogge kan vele jaren achtereenvolgend op het zelfde perceel gezaaid worden zonder dat men last krijgt van ziekten of uitputting van de bodem. Door de verkoop van granen aan handelaars uit de steden, vond er voortdurend afvoer van organische stof (en daardoor ook van mineralen) plaats van het platteland naar de steden. Omgekeerd kwam er uit de steden stadsmest

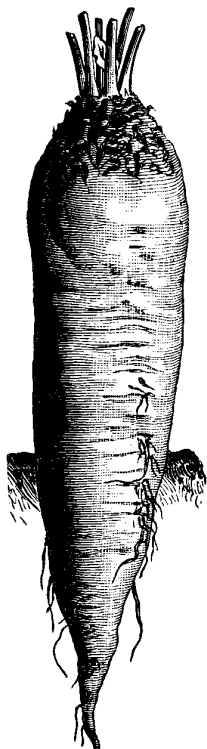

Boekweitvat

en beer. Verder was er aanvulling van mineralen door bijvoorbeeld het eten van vis uit de zee, aanvoer van granen uit Frankrijk en de Oostzeelanden. Maar het evenwicht zal toch in de loop der eeuwen verschoven zijn, waardoor er gebreksziekten konden ontstaan. Aanvulling van stikstof kon geschieden door het kweken van klaver (en het onderploegen ervan): aan de wortels van klaver zitten zogenaamde wortelknolletjes, waarin bacteriën leven die stikstof uit de lucht vastleggen. Waarschijnlijk werd rogge in de late middeleeuwen

	1826	1842		1850		1855	
Gewas	ha.	ha.	opbr./ha.	ha.	opbr./ha.	ha.	opbr./ha.
Tarwe	10	4, 5	18	6	20	10	18
Winterrogge	810	719	18	745	19	785	19
Zomerrogge	?	77	16	50	15	25	16
Wintergarst	?	0, 1	?	-	-	-	-
Zomergarst	17	0, 5	?	2	24	4	16
Haver	190	205	23	210	26	215	30
Erwten	34	9	15	3	10	7	13
Hennip	?	2	16	1	13	1	15
Winterkoolzaad	?	6	22	4	19	6	16
Zomerkoolzaad	?	3	?	6	18	1	12
Vlas	?	12	22	12	13	7	15
Aardappelen	63	260	310	355	130	430	160
Klaver	?	135	12	8	8	5	8
Boekweit	750	476	12	425	19	375	22
Spurrie	?	34	15	25	11	11	12
Totaal	1972	1944		1853		1883	

	1866		1875		1885	
Gewas	ha.	opbr./ha.	ha.	opbr./ha.	ha.	opbr./ha.
Tarwe	57	17	125	22	40	16
Winterrogge	908	22	980	20	1065	18
Zomerrogge	11	?	?		16	
Haver	100	30	260	30	290	40
Boekweit	230	23	240	23	286	12
Erwten	4	13	8	11	7	13
Stamboontjes	5	14	3	12	4	8
Aardappelen	280	170	340	140	400	80
Winterkoolzaad	3	12	4	9	-	
Vlas	9	5	3	10	-	
Mangelwortels	12	2968 kg	20	16000 kg	38	9000 kg
Koolraap	26	5600 kg	28	6000 kg	-	
Pastinaken	6	105	7	120	2	100
Stoppelknollen	450		608	10	600	
Zomerspurrie	450 (?)		4		2	
Klaver	106		200		-	
Mangelwortel (2e gewas)			26	2100	-	
Herfstspurrie			160		300	

Mangelwortel

in Princenhage al vrijwel onafgebroken op akkers geteeld: hierop wijzen vondsten van typische onkruiden van dergelijke akkers als korensla, *Arnosera minima* en kleine leeuwenklauw, *Aphanes inspectata*. Voor deze eeuwige roggebouw hebben akkers redelijk veel mest nodig.¹⁷³ Hierdoor zal de bemesting met plaggenmest noodzakelijk zijn geworden; dit resulteerde door de aanwezigheid van zand in de plaggen op den duur in dikke esdekken.

Van een goed geplande vruchtwisseling was eeuwenlang zeer waarschijnlijk geen sprake. Men volgde vooral eigen inzichten en tradities. Uiteraard hield men wel rekening met de marktprijzen. In de negentiende eeuw, bij de invoering van het kadaster, geeft men wel een vruchtwisselingsschema voor de zandgronden, maar in hoeverre de boeren zich aan dit schema hielden is sterk de vraag.

Het bouwplan wisselde uiteraard per boer en per tijd: al naar gelang bepaalde produkten duurder of goedkoper werden ging men ze meer of minder verbouwen. In Princenhage zou begin negentiende eeuw het volgende bouwplan voor de vijf klassen van bouwlanden gelden:

Braakliggen kwam bijna niet voor: alleen in klasse vijf lag de grond een van de drie jaren braak. In de praktijk zal er op veel percelen vrijwel onafgebroken rogge verbouwd zijn. Als stoppelgewas teelde men na rogge spurrie en stoppelknollen.

Dank zij de gemeenteverslagen, die in de meeste dorpen vanaf circa 1850 verschijnen, kunnen we voor de negentiende eeuw een redelijk beeld krijgen van de ontwikkelingen in de landbouw. Met de cijfers van de verslagen moet men wel voorzichtig zijn, want soms schreef de ambtenaar ze gewoon over uit het voorafgaande jaarverslag. Ook hanteert men soms afwijkende categorieën, die moeilijk met elkaar te vergelijken zijn.

Hieronder geven we een tabel met de oppervlakte van de verbouwde gewassen (in hectare) en de opbrengst per hectare (mud=hectoliter, of bij enkele gewassen in pond=kilo) (bron: P 401, nr. 1677, 1678, 1679).

Enkele opvallende gewassen in Princenhage in vergelijking met andere dorpen in de Baronie zijn tarwe, dat hier relatief veel verbouwd wordt, stamboontjes (die nergens anders vermeld worden) en pastinaken (die ook in geen enkel ander dorp voorkomen).

De tarwe lijkt in 1875 met 125 hectare zijn maximumoppervlak te bereiken. Zomerrogge, winter- en zomergerst verdwijnen in de loop van de negentiende eeuw vrijwel geheel uit het bouwplan. De winterrogge is veruit het meest geteelde gewas met een top in 1885 van bijna 1100 hectare. Ook haver heeft in dat jaar qua oppervlak een maximum.

Boekweit lijkt in de loop van de negentiende eeuw sterk terug te lopen. Erwten werden juist in het begin van de eeuw meer geteeld dan op het eind. Stambonen komen pas in de tweede helft van de eeuw in het bouwplan voor. Winter- en zomerkoolzaad verdwijnen beide in de loop der decennia, evenals vlas. Nieuwe gewassen zijn mangelwortels en suikerbieten (het getal voor mangelwortels uit 1885 zou ook suikerbieten omvatten). Koolrapen verdwijnen geheel en pastinaken bijna geheel aan het eind van de negentiende eeuw. Onder

de soms vermelde zomerknollen zullen stoppelknollen te verstaan zijn: het was een tweede gewas, evenals herfstspurrie. Het getal van de zomerspurrie uit 1866 moet fout zijn. Mangelwortels worden ook genoemd als tweede gewas: wordt bedoeld dat ze onder het graan werden gezaaid? Klaver vertoont rond het midden van de eeuw een sterke dip, evenals in 1885 (zijn de getallen wel te vertrouwen?). Hoe moet het grote verschil in oppervlak bouwland tussen 1826 en 1850 verklaard worden: 1972 respectievelijk 1853 hectare. Was er in de negentiende eeuw veel bouwland omgezet in weiland?

Hieronder laten we een kort overzicht van de meest geteelde gewassen volgen.

1.10.1.1 Rogge¹⁷⁴

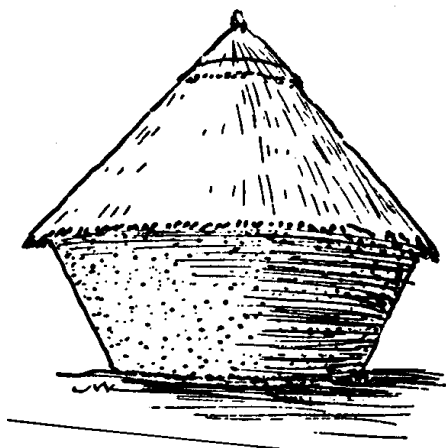
De akkerbouw kende in de Baronie eeuwenlang als voornaamste produkt de rogge, speciaal de winterrogge, ook wel koren genoemd. Rogge was oorspronkelijk een onkruid in graanakkers en werd in de Alpen en/of Klein-Azië tot cultuurplant ontwikkeld.¹⁷⁵ Sommigen voeren de teelt van rogge nog veel verder terug in de tijd: in het Midden-Oosten zou de plant al 11.000 vóór Christus gedomesticeerd zijn geweest.¹⁷⁶ Rogge was zeker al in de Romeinse tijd en mogelijk al daarvoor in Nederland bekend.¹⁷⁷ In de Merovingische en Karolingische periode was het te Bergeyk veruit het belangrijkste landbouwgewas.¹⁷⁸ De opkomst van rogge als belangrijkste gewas in de vroege middeleeuwen moet in onze contreien misschien worden toegeschreven aan de geleidelijk optredende uitputting van de bodem, waardoor tarwe niet meer goed gedijde.¹⁷⁹ In de Romeinse tijd werd rogge mogelijk vooral verbouwd door inwijkende Germaanse familiegroepen, die het gewas vanouds teelden.

In de ijzertijd werd rogge waarschijnlijk vrijwel altijd als zomergraan verbouwd, terwijl het in de middeleeuwen steeds meer als wintergraan werd geteeld: hierop wijzen ook Princenhagse vondsten van typische wintergraan-akkeronkruiden als ringelwikke, *Vicia hirsuta*, windhalm, *Apera spica-venti* en Bolderik, *Agrostemna githago*.¹⁸⁰

Winterrogge werd in de regel gezaaid in het najaar (vóór 10 oktober, maar ook nog wel later) en stoelde dan voor de winter nog uit. De hoeveelheid zaaizaad zal oorspronkelijk een lopen per lopenzaad zijn geweest. Een lopen is een inhoudsmaat voor granen van 21,6 liter en een lopenzaad is de oppervlakte waarvoor men per definitie een lopen nodig heeft om die te kunnen bezaaien. In Princenhage was de lopenzaad ongeveer 46 X 46 meter, ofwel één zesde van een oude bunder van 1,29 hectare.

Eeuwenlang kwamen de zaaizaadverhoudingen (opbrengst staat tot hoeveelheid zaaizaad) niet boven de vijf uit. Rond 1500 zou dit cijfer in Nederland voor rogge, tarwe en gerst rond de 7,4 gelegen hebben.¹⁸¹

De yield ratios in Baarle-Hertog, Vlimmeren, Vosselaar en Turnhout lagen rond 1820 rond de zeven.¹⁸² Dit waren dorpen op arme-

Een graanmijt

lijke zandgronden. In Vessem in de Kempen bleek zelfs rond 1830 de zaaizaadverhouding nog lager te zijn: 4:1 (tweehonderd liter zaaigoed en achthonderd liter opbrengst).¹⁸³ In Goirle kwam men in 1832 voor eersteklas-bouwland op zes en voor tweedeklas-bouwland op vijf.¹⁸⁴

Rond 1800 zou de rogge-opbrengst in de omgeving van Breda ongeveer twintig zak per morgen zijn geweest, ofwel als we een zak nemen voor een veertel van 86 liter ruim 1900 liter per hectare.¹⁸⁵ Als we ervan uit mogen gaan dat men op een bunder zes lopen graan zaaide, ofwel 6 X 21,6 liter=130 liter, dat is per hectare honderd liter, dan wordt rond 1800 de yield-ratio in Princenhage 1900:100=19:1, een ongelooflijk hoge verhouding! In Geel lagen de opbrengsten begin negentiende eeuw op de beste gronden van de eerste klasse op 28 veertel per bunder, op de gronden van de vierde klasse slechts op twaalf veertel per bunder; dat zou zijn respectievelijk 1155 en 495 liter per hectare. De oude akkers in de 'dorpsakkers' van Princenhage zullen redelijk vruchtbaar zijn geweest, evenals de akkers die door betere ontwatering in de loop der tijden op de broeken en moerassen gewonnen waren, maar de ontginningen op de heide leverden slechts uiterst schrale akkertjes op. Op een akker ter grootte van een hectare van redelijke vruchtbaarheid zouden rond 1900 ongeveer 600 hokken van vier schoven gewonnen zijn, dus 2400 schoven. Op een kar laadde men ongeveer vierhonderd schoven; men haalde dus zes karren van een hectare.¹⁸⁶ De opbrengst aan stro was in Princenhage in het jaar 1885 achthonderd kilogram per hectare.

Een uitgebreid verhaal door een oud-landbouwer over alles wat met de roggeverbouw en oogst te maken heeft verscheen in het tijdschrift 'Het Hagelkruys'.¹⁸⁷

De winterrogge kon in een strenge winter bevroren. Dit gebeurde bijvoorbeeld in de zeer strenge winter van 1708-1709, toen ook veel wolven uit oostelijke streken naar de Baronie afzakten.¹⁸⁸ De enige oplossing was dan de rogge omploegen en zomergraan zaaien.

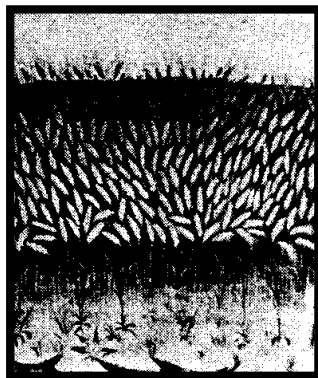
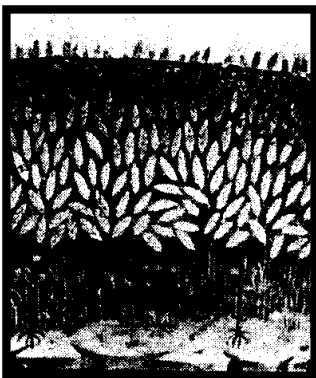
Een ander gevaar dat de rogge bedreigde waren hoge waterstanden in de winter: de rogge verdronk dan. Om dit gevaar te bezweren verbouwden de boeren de rogge vaak op bedden: stukken van een akker ter breedte van een, vijf tot twee meter, of tien tot twaalf ploegsneden. Aan weerskanten van een bed was een verdiepte voor, waaruit nog met de schop grond over het bed kon worden verspreid. De beddenbouw kwam vooral voor op vochtgevoelige gronden. Meestal werden aan akkers waarop geregeld bedden werden aangelegd namen gegeven als de Lange Bedden, de Korte Bedden en ook wel de Vier Bedden etcetera. Een andere bedreiging van de rogge was storm en regen. In 1730 regende het zo langdurig dat de rogge in de zomer beschadigd werd. Cornelis Jan Alaarts, pachter van de Prinsenhoeve bij het Liesbos, had een oppervlak van vier bunder rogge, waarin hij per gemet ongeveer zes gulden schade had geleden en dit door de 'groote, langdurige en meenigvuldige stordt regeringe (!!) in deze jaare gevallen', RH 140, fol. 32v. Eckhardt, rentmeester van de Domeinen in de Baronie noteerde voor de tweede helft van juli inderdaad zware buien.¹⁸⁹ Op 20 juli 1767 trok er een geweldige storm over een deel van het dorp 'de geweldigen stormwind en onweder alhier en in de aanleggende land-

streken van welke calamiteit men niet weet dat in lange jaren de weerga alhier is gesien'. Vooral Effen werd getroffen. De granen waren, zoals inspectie door schout en twee schepenen aantoonde, merendeels afgeslagen. De schade beliep in de vierde klamp tienden te Effen ruim 181 gulden, in de derde klamp van Effen 196 gulden en de in de tweede klamp 181 gulden, RH 142, fol. 188v-189v.

In tijden van oorlog waren de boeren uiteraard niet zeker dat ze het door hen gezaaide graan ook konden oogsten. In 1672 (het Rampjaar) kwam er bijvoorbeeld een ordonnantie van de Staten Generaal dat de boeren in Princenhage al hun graan om moesten ploegen en dat zij al hun hooi, stro en graan binnen de stad Breda moesten opslaan. Veel ingezetenen volgden dit bevel op. Datgene dat door de boeren nog in hun schuren was achtergehouden aan graan voor hun levensonderhoud en voeder voor hun dieren werd later in beslag genomen door soldaten uit de stad, RH 133, fol. 35v. De soldaten maaiden het hooigras af en gebruikten dat voor hun paarden. De omgeving van Breda werd grotendeels onder water gezet, waarvan vooral de boeren in Boeimeer veel last hadden.

Een ander, hoewel niet zo ernstig gevaar, voor de rogge was droogte en ook wel nachtvorst. In de nacht van 17 op 18 mei 1724 had het hard gevroren en op de domeinhoeven van 't Hout en Lies was behoorlijk grote schade aangericht aan de rogge, tarwe, haver, gerst, hooigras en klaver. Op de eerstgenoemde hoeve voor 980 gulden en op de andere voor 975 gulden, RH 138, fol. 172, 172v, 179. Deze nachtvorst werd blijkbaar door waarnemer Eckhardt, rentmeester van de domeinen, maar ook weeramateur, niet opgemerkt.¹⁹⁰

Er werd druk gehandeld in rogge: het westen van het land met zijn grote steden had uiteraard een groot tekort aan dit graan. Maar ook Breda voerde rogge van andere gebieden over nogal grote afstand aan. Zo werd er bijvoorbeeld in 1630 rogge uit Eysden en Lier naar Breda getransporteerd, uit de laatstgenoemde plaats wel tweehonderd veertel (zakken), R 824, fol. 303v. De dorpen uit het Land van Breda moesten rond 1595 elk jaar maar liefst 40.800 veertelen rog, dat zijn dus evenzoveel zakken rogge, aan de stad leveren, R 817, fol. 47.

Tarwe en gerst

Haver, *Avena sativa*

1.10.1.2. Tarwe

Tarwe is typisch een gewas van de betere zandgrond; op de klei werd het veel geteeld. In de Baronie waarschijnlijk het meeste in Princenhage; hier combineerde men een vruchtbare bodem met een dichtbij gelegen groot afzetgebied in de stad Breda, waar de elite tarwebrood at. De omvang van het areaal was in de negentiende eeuw decennialang maar enkele hectaren, maar in 1875 bereikte de teelt hier een oppervlak 125 hectare. Was de prijs toen hoog? Of was er een vlucht uit de rogge omdat die weinig waard was? Na 1875 zakte de prijs door de importen uit Amerika.

In 1631 werd er door voerlui geregeld tarwe uit Antwerpen naar Breda gebracht. Zo vervoerde Jan Dismans vier karren van dit graan; later kwam hij nogmaals met dertig veertel (zakken) naar Breda, terwijl collega Aert Noremans in drie verschillende reizen 132 veertel aanvoerde. Per kar transporteerde men tien tot dertien veertel (zak), R 825, fol. 76v, 77v, 80v, 82. In Breda zal wel meer tarwe geconsumeerd zijn dan op het platteland: in 1597 kwam een zwaarbeladen schip, afkomstig uit Amsterdam, bij de Emer vast te zitten. De tarwe die het aan boord had werd overgeladen op een 'lichter', die het naar Breda bracht. Het schip had volgens de meting van de gezworen meters 674 veertel aan boord, R 818, fol. 144v, 145. In een schip van schipper Wouter Thomassen, ook van Amsterdam, bevond zich in het zelfde jaar 690 veertel tarwe, die evenals het eerstgenoemde de tarwe uit het eerstgenoemde schip werd opgeslagen in 's lands magazijn te Breda. Een derde schip, van Quirijn Willemse, bevatte 675 veertel, R 818, fol. 146v. Die schepen waren dus alle drie ongeveer even groot.

1.10.1.3 Haver

Dit gewas werd geteeld op schrale zandgronden, vaak op gescheurd grasland. Een ondersoort, de zwarte haver of evene, evie groeide nog beter op de arme zandgronden. Evene komt al vanaf de Karolingische tijd voor, maar wordt pas in 1399 als zelfstandig gewas vermeld. Mogelijk was het eerst een onkruid tussen de haver.¹⁹¹ In Princenhage komt evene in de negentiende eeuw niet meer voor, in tegenstelling tot de echte zuidelijke zanddorpen als Alphen en Baarle. Haver werd vooral gebruikt als paarden- en pluimveevoeder. Ook als grondstof voor de brouwerijen speelde het een belangrijke rol. In Princenhage werd het redelijk veel geteeld. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de teelt van haver, na die van rogge, boekweit en aardappelen op de vierde plaats. Haver wordt in Nederland sinds de bronstijd verbouwd.¹⁹² De oudste vermelding voor de Baronie dateert uit 1246.¹⁹³ Onder haver als dekvrucht werd vaak klaver ingezaaid: na de oogst van de haver bleef het perceel dan een of twee jaar in de groene braak liggen om geweid te worden. Uit 160 schoven haver zou men in de tweede helft van de negentiende eeuw 180 liter haver dorsen (GA Breda, Afd. IV-3, nr. 58).

Als zaaizaad had men voor haver rond 1800 een hoeveelheid van circa 165 liter per hectare nodig.¹⁹⁴ De opbrengst aan haverstro wordt in 1885 600 kilogram per hectare genoemd.

1.10.1.4 Gerst

Voor de bierbrouwerij vormden haver en gerst belangrijke grondstoffen. Gerst kon als winter- of zomergewas gezaaid worden. Het stro was erg kort, in tegenstelling tot rogge, waarvan het stro ook als dakbedekking diende.

Gerst wordt al sinds het Neolithicum in Nederland verbouwd. Het gewas heeft als zomergraan slechts een groeiperiode van circa honderd dagen nodig. De oudste vermelding uit de Baronie dateert uit 1243, toen een landbouwer te Chaam quator sistaria ordeï 'zes zester gerst' moest leveren aan de Heer van Breda.¹⁹⁵ In 1628 horen we van gerst verbouwd op een half gemet land, RH 179, fol. 24.

Nadat in het begin van de negentiende eeuw het areaal aan winter- en zomergerst in Princenhage nog op enkele tientallen hectaren lag, zakte het beteelde oppervlak gerst daarna sterk ineen en verdween het gewas geheel uit het bouwplan. Maar in de twintigste eeuw kwam de verbouw weer op gang om na 1960 weer vrijwel te verdwijnen.

1.10.1.5 Boekweit

Een exoot afkomstig uit het midden-oosten, die pas in de late middeleeuwen op grote schaal in Brabant verbouwd werd. De plant behoort tot de Duizendknopen, hoewel men in de literatuur boekweit vaak bij de granen rekent. Boekweit werd al in de prehistorie in Nederland aangetroffen, bijvoorbeeld in Sint Oedenrode en Bennekom.¹⁹⁶ De oudste vermelding voor Noord-Brabant is uit 1391,¹⁹⁷ en een oude vindplaats uit de Baronie is van 1442,¹⁹⁸ maar in 1435 komt in Oosterhout al een toponiem 'Boeckweydneyninge' voor. Ook komt in een rekening van Willem van Oisterzele, rentmeester van de domeinen, van het jaar 1400 al een vermelding van XI lasten boecweyten voor.¹⁹⁹ Voor Nederland lijkt de oudste vermelding te dateren uit 1390 te Zutphen.²⁰⁰

Boekweit met bloemen en vruchten

Erwt, *Pisum sativum*

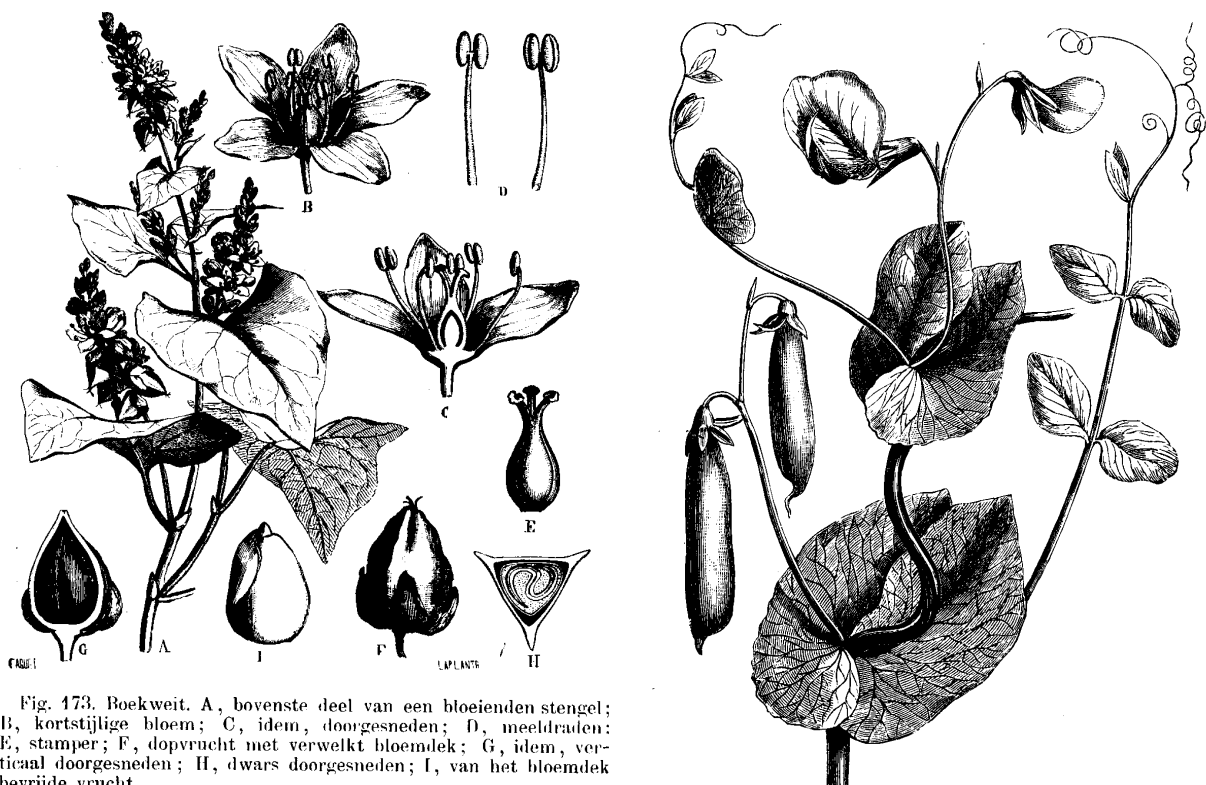

Fig. 173. Boekweit. A, bovenste deel van een bloeienden stengel; B, kortstijlige bloem; C, idem, doorgesneden; D, meeldraden; E, stamper; F, dopvrucht met verwelkt bloemdek; G, idem, verticaal doorgesneden; H, dwars doorgesneden; I, van het bloemdek bevrijde vrucht.

In de elfde eeuw teelde men te Dommelen al boekweit.²⁰¹ Men neemt tegenwoordig aan dat het gewas vanaf de Karolingische tijd verbouwd werd.²⁰² Waarom het pas rond 1400 op grotere schaal geteeld is gaan worden, is niet duidelijk. Toename van de ontginningen (boekweit werd vaak op pas ontgonnen grond gezaaid)? Boekweit groeide goed op de schraalste zandgronden en had bovendien het enorme voordeel dat vrijwel alle onkruiden, zelfs kweekgras ('panen'), eronder stikten. Groot nadeel was de gevoeligheid voor nachtvorst. Na het zaaien in mei en nog tot in juli (berucht is 14 juli 1800 in dit verband) kon door de nachtvorst de boekweit geheel verloren gaan. Ook in de jaren 1857 en 1863 bevroor een deel van de boekweit. Op 3 augustus 1765 bevroor de boekweit op Overa, de Emer en Vuchtschoot in de tiendklampen van Thorn aldaar. In de eerste klamp van Overa was 36 gemet bevroren; in de tweede klamp aldaar dertig gemet; in de klamp geheten de Crekelpolder op Overveld was 33 gemet bevroren en in de tweede klamp Thornse tienden van de Emer genaamd de Huijfakkers 32 gemet. Op Vuchtschoot tenslotte ging maar liefst 59 gemet boekweit verloren en op Bagven dertien bunder en twee gemet, RH 162, fol. 165-167v, fol. 173. Ook hagel kon de boekweit ernstig beschadigen. Op 17 juni 1722 viel een zware hagelbui in het gehucht 't Hout, waarbij de rogge, boekweit, haver en paardenbonen van Hendrik Joghems, huurder van de Hoeve in het Hout, getroffen werden. De schade beliep bij hem wel 890 gulden, RH 138, fol. 79v. Deze hagelbui volgde na een paar warme dagen, waarna in de nacht van 16 op 17 juni een fors onweer met veel regen en hagel ontstond.²⁰³ Op 10 juli 1752 vernietigde een hagelbui twee derde van de boekweit van zowel Peter Cornelis Leyten, huurder van de Grote Hoeve van Gageldonk als van de boekweit van Jan Peters van de Veecken, huurder van de Kleine Hoeve van Gageldonk, RH 142, fol. 6, 6v. Eerstgenoemde had een oppervlak van 13½ gemet waarop hij een schade leed van 135 gulden en de tweede had een oppervlak van tien gemet, met een schade van 90 gulden. De boekweit zou dan ongeveer 13½ gulden per gemet waard zijn geweest, ofwel ruim veertig gulden per bunder. Op 12 juli 1761 trof een hagelbui Overveld, waardoor de pachters van de tienden van de Graduale Kannuniken aldaar getroffen werden. In de eerste klamp tiende was de schade 25 veertel, zijnde de helft van de boekweit; in de tweede klamp was een derde part verhageld, hetgeen een schade van twintig veertel opleverde en in de vierde klamp was de schade twintig veertel, zijnde de helft aldaar verhageld. RH 142, fol. 62. Boekweit werd vooral gebruikt voor mesten van varkens en kapoenen, maar ook in de menselijke voeding kwam boekweit te pas: boekweitkoeken en boekweitpap. Het dorsen gebeurde per traditie door de geburen op een 'plein' bij de boerderij. Op 16 oktober 1764 was Peter Leyten boekweit aan het dorsen voor Jan Adriaen Schipperen: hij viel schielijk dood ter aarde. Na onderzoek van chirurgijn Willem van den Bos werd geconstateerd dat de oorzaak een 'katerre of hartvang' was, RH 142, fol. 156.

Als zaaizaad had men rond 1800 in de omgeving van Breda per hectare ongeveer 75 liter boekweit nodig.²⁰⁴

Boekweit bracht per morgen twaalf tot 36 zak op,²⁰⁵ dat zal zijn 1032 of 3096 liter per morgen (=2/3 oud bunder, dus 2/3 van 1,29 hectare=0,86 hectare). Dat komt neer op 1224 tot

3672 liter per hectare. Leenders gaat voor de vijftiende eeuw uit van een opbrengst van twintig hectoliter per hectare.²⁰⁶ Rond het jaar 1800 experimenteerde men reeds met verschillende soorten bemesting voor boekweit. Een zekere Nahuys (eigenaar van Burgst bij Princenhage) had vier proefvelden aangelegd, waarvan de bemesting wisselde tussen niets, vitrioolzuur (=kopersulfaat), gewone mest, en tenslotte half vitrioolzuur plus half gewone mest. Het laatste proefveld bleek de hoogste opbrengst te leveren.²⁰⁷ In de Kempen nam het gewas in de periode 1866-1870 drie tot negen procent van het totaal met graan bezaaide oppervlak in.²⁰⁸ In de loop van de twintigste eeuw is het gewas geheel verdwenen, hoewel het tegenwoordig weer op zeer kleine schaal verbouwd wordt in de buurt van natuurterreinen.

Boekweit werd wel op grote schaal verhandeld. In 1613 verkocht Wynant Adriaenssen, bakker aan de Vismarkt te Breda vijfhonderd veertelen boekweit 'meest lantsgewasch' tegen 41 stuiver per veertel. Koper was Adriaen Rogiers, R 820, fol. 112v.

1.10.1.6 Bonen

De veldbonen vormden een belangrijk gewas, gezien de vele veldnamen met dit element. Ze werden ook wel paardenbonen genoemd. Bonen konden aan de paarden en schapen gevoerd worden, maar ook de mens kon de ondersoort, de tuinboon, goed eten; ze vormden een eiwitrijke aanvulling op het vleesarme dieet.

In Vlaanderen werd braakland al op het einde van de dertiende eeuw bezaaid met peulvruchten.²⁰⁹ Graaf Karel de Goede moedigde na de hongersnood van 1124 de verbouw van bonen en erwten sterk aan.²¹⁰ Bonen verrijken de bodem met stikstof: het gewas dat erna geteeld wordt gedijt dus ook beter. In 1656 liet Willemeyntje Marten Janssen Cocx, wonend op de hoeve van Gageldonck twintig veertelen (=zakken) bonen van Zwartenberg halen 'tot voetsel ende onderhoud van haere peerden, beesten ende schapen', RH 132, fol. 65. Zij kreeg er nog moeilijkheden mee want de tolgaarders wilden haar aanslaan in de veronderstelling dat het koopwaar betrof.

In de negentiende eeuw werden bonen niet meer op grote schaal verbouwd (nog wel

Spurrie

Suikerbiet

Wilde peen, *Daucus carota*, stamouder van de rode wortel

enkele hectaren stamboontjes, maar die horen tot het geslacht *Phaseolus*), en ook erwten vertoonden in de negentiende eeuw in Princenhage een daling. In de late middeleeuwen bestonden er al verschillende vormen van erwten.²¹¹

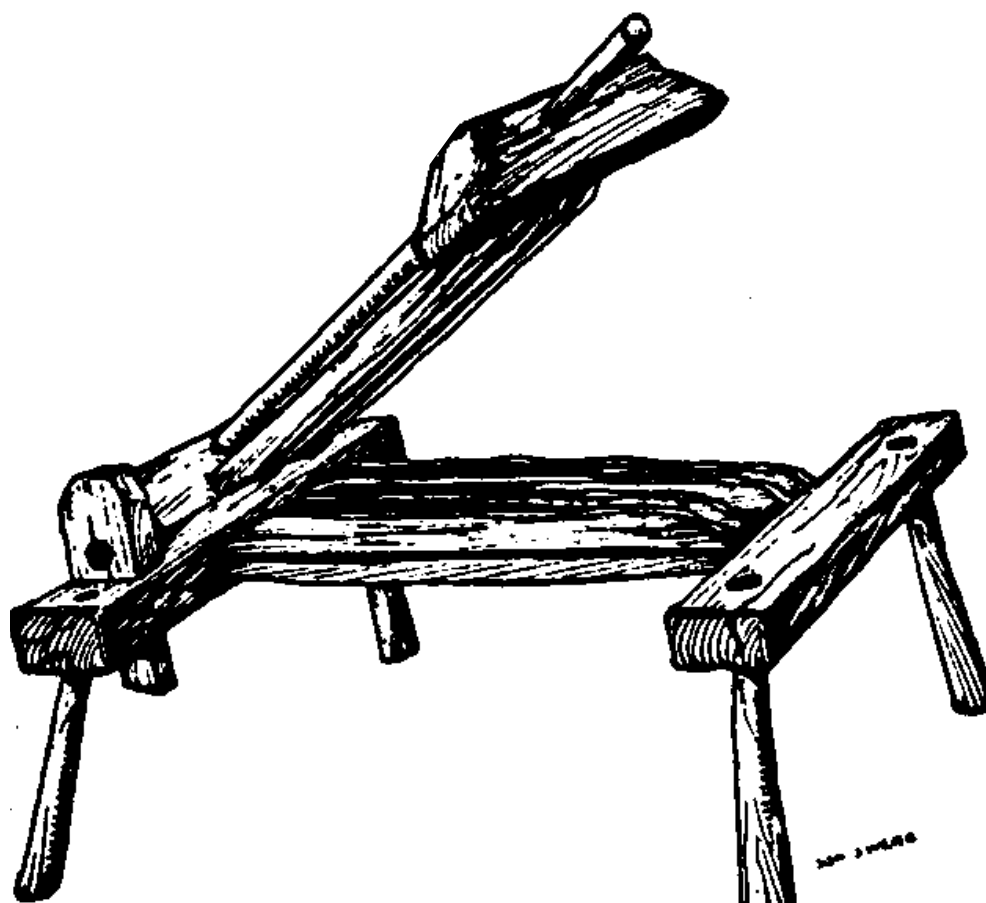
Het areaal erwten besloeg in Princenhage in het eerste kwart van de negentiende eeuw nog enkele tientallen hectare, daarna zakte het terug tot minder dan tien hectare.

1.10.1.7 Spurrie

Dit is een van oudsher inheems gewas (waarschijnlijk het oudst inheemse cultuurgewas), dat op de armste zandgronden nog redelijk groeit.²¹² Spurrie kon gehooïd worden of men kon er de koeien op aan de tuier zetten, dat is gebonden aan een paal. Het was namelijk zaak dat de dieren niet te veel in één keer van dit gewas binnen kregen, anders bestond er gevaar voor trommelzucht (opzwellings door gassen die niet uit de pens kunnen ontsnappen). Spurrie kon zeer goed op pas ontgonnen heidevelden gezaaid worden.

In de tweede helft van de negentiende eeuw zaaide men 25 liter op een gemet, ofwel 58 liter op een hectare.

Een bijkomend voordeel van spurrie was dat de koeien er melk met een aangenaam aroma van gaven; ook de boter van deze melk had dit aroma. Spurrie werd algemeen als het beste voeder voor de koeien beschouwd. De spurrieboter wordt vaak vermeld in pachtcontracten. De meeste spurrie werd door de dieren geconsumeerd in het najaar (de 'spurrietijd'). Spurrie werd ook wel in het voorjaar gezaaid en dan gehooïd (zomerspurrie of hooispurrie). Het zaad

Vlasbraak

werd in tijden van strenge voedselschaarste wel in brood verwerkt.

De zomerspurrie besloeg in Princenhage in de eerste helft van de negentiende eeuw enkele tientallen hectaren. Daarna zakte de teelt in. Herfstspurrie wordt pas in de tweede helft van de negentiende eeuw vermeld en wordt dan als nagewas op grote schaal geteeld. Dit gewas zal ook in de eeuwen ervoor al op veel gronden geteeld zijn.

1.10.1.8 Rode wortelen

Deze komen in de toponymie een enkele maal voor als 'pee' bijvoorbeeld in Peeveld. De rode wortelen stammen af van een in Afghanistan in het wild voorkomende vorm van de Wilde Peen met paars gekleurde wortels.²¹³

De wortelen werden gevoerd aan rundvee en paarden, maar ook de mens consumeerde ze. In Princenhage werden deze wortelen in de negentiende eeuw volgens de overzichten uit de jaarverslagen niet verbouwd, wel koolrapen.

In 1628 werden veertig roeden 'peen'verkocht, RH 179, fol. 24. In 1733 horen we van een aardkar met peeien, dat zijn deze rode wortelen, die bij Peter Janssen van Boxtel op Vuchtschoot werd gehaald, RH 140, fol. 78v.

Voeder- en suikerbieten kwamen pas in de tweede helft van de negentiende eeuw in het bouwplan voor. De voederbiet of mangelbiet diende als veevoeder. De biet vraagt vochthoudende grond. De suikerbiet werd geteeld voor het blad, dat aan het vee gevoerd werd, maar uiteraard vooral voor de suiker uit de knol.

1.10.1.9 Vlas

Vlas werd, zij het op kleine schaal, geteeld op de zandgronden van de Baronie. Het gewas is al duizenden jaren bekend, maar werd vooral vanaf de vroege middeleeuwen verbouwd.²¹⁴ Vlas eist een zwaar bemeste bodem, die ook goed doorploegd of gespit moet zijn. De oudste vermelding van een vlastoponiem uit de Baronie dateert uit 1422.

Vlas was een zeer bewerkelijk gewas: het moest gewied, getrokken, gehekeld, geroot, gedroogd worden etcetera. Een zeer belangrijk bijproduct van de vlasteelt waren de lijnkoecken (en ook de lijnolie).

Over de bewerkingen die het vlas in de Meierij moest ondergaan schrijft Van Iterson:²¹⁵ 'Na het repelen schift men het vlas enigszins naar de lengte en bindt het, niet te vast, in kleine bossen en deze gaan groen in de 'rot'. Tot het 'rotten' (rooten) dient meestal een of andere sloot, bij voorkeur eene onder elzenhout gelegene, omdat elzenblad gezegd wordt gunstig te werken op de kleur van 't vlas. Enkele malen komen rotkuilen voor en dikwijls brengen landbouwers hun vlas naar de, als goed bekende, rotplaats bij vrienden, als in hunne buurt geen of slecht water (bijvoorbeeld ijzerhoudend) is. Daar gewoonlijk de lengte der rotplaats onder water te gering is om het vlas regtop te zetten, wordt dit zoveel mogelijk schuins daarin gelegd met den top naar boven. Men bedekt het vlas in den kuil met staken (liefst elzen-), werpt daarop modder of zoden en laat het vlas 7-12 dagen in de 'rot', welke tijd egter afhangt van een door den landbouwer gedurig herhaald onderzoek naar de vordering der rot-

Rapen

ting, die eer wat bekort dan te lang moet worden. Daarna worden de bundels overeind gezet, dicht bij de rotplaats, op korten gras-of klaverstoppel. Als het vlas enigszins uitgelekt is, dan worden de banden losgemaakt en het vlas in dunne lagen over het (nooit kort tevoren bemest) land gespreid om in daauw rotting op de 'sprei' verder te rotten. Is het weder aanhoudend voor dit laatste te wisselvallig en te nat, dan stelt men de spreij uit en bergt zoodra het vlas eerst wat opgedroogd is, dit binnen, om later te spreiden. Bevindt de landbouwersche het vlas bekwaam om later gezwingeld te worden dan zet men het vlas ter drooging, na weder gebonden te zijn, tot bundels in kapellen. Is het vlas droog dan verenigen zich de burenen bij den braakkul, een eenigszins langwerpige, rechthoekige ruimte, die omringd is door eenen tien tot vijftien palmen (decimeter.) hoogen aarden met gras begroeiden wal, waarvan een der smalle zijden open is om het stookken en luchttoegang. Op den wal legt men over de kuil heen horden, daarop dunne lagen vlas, stookt op den bodem met vlasscheven enzovoorts een goed onderhouden, maar niet te hoog vlammend vuur om het vlas te droogen. Een persoon stookt, anderen dragen vlas aan en af, nog anderen braken op den gewonen, grooten braak'.

In Princenhage zal de bewerking wel niet veel afgeweken hebben van die in de Meierij. Na het braken volgde nog het zwingelen (verwijderen van de houtachtige stengeldelen) en het spinnen.

Het oppervlak met vlas beteeld lag in de eerste helft van de negentiende eeuw in Princenhage nog rond de tien hectare, maar in de tweede helft van die eeuw zakte de teelt in en verdween volkomen.

1.10.1.10 Rapen

Oorspronkelijk werden de rapen waarschijnlijk geteeld voor de olie die uit de zaden geslagen werden. Het restant – de raapkoeken – was een belangrijk krachtvoer voor het vee. Na de opkomst van het koolzaad (sloorzaad) dat meer en betere olie leverde ging men rapen meer als stoppelgewas voor het vee verbouwen. Sommigen geloven in een omgekeerde evolutie: eerst kwam de teelt van de raap als stoppelgewas (al in de Romeinse tijd bekend) en pas later de teelt voor de olie.²¹⁶ Doorgeschoten rapen bloeiden in het voorjaar en leverden in juli zaad op, waaruit olie kon worden gewonnen. De winter moest dan niet te streng zijn, want anders bevroren de rapen. In Vlaanderen werd de teelt van voederknollen al zeker tegen het midden van de vijftiende eeuw beoefend, mogelijk al in de veertiende eeuw.²¹⁷ In 1389 worden ze al vermeld.²¹⁸ In 1482 werd een wagen beladen met tolleren en boekweit tussen Tilburg en Oosterhout in beslag genomen.²¹⁹ In de Baronie waren rapen als stoppelgewas dus zeker in de vijftiende eeuw al bekend.

Rond het midden van de zeventiende eeuw gebruikte men in de Baronie de termen 'raepgroen' en 'knolgroen' (R 828, fol. 25, respectievelijk 22). Maar werd hier de stoppelknol mee bedoeld? De huisvrouw van Theunis Vollenhove had op 4 april 1658 rond twaalf uur een handvol 'cnolgroen' gepakt van een akker van Adriaen Martens Oomen. Oomen sloeg haar vier of vijf maal met een rijff omdat ze enig 'raepgroen' in haar voorschoot had gestopt. Daar het geval zich in april voordeed kan het hier niet om stoppelknollen gaan, maar zullen er mo-

gelijk keeltjes bedoeld zijn. Dat is wel hetzelfde gewas als knolgroen, maar het wordt meer in het voorjaar geteeld, knolgroen in het najaar. In Princenhage was de teelt van 'tollen' enkele decennia geleden nog zeer gebruikelijk. Toen de erfgenamen van Jan van Diependael in 1626 hun boerderij verhuurden aan Jan Pauwels Kersten moest de huurder een sack tollen leveren in het eerste en laatste huurjaar (de termijn was drie jaar), RH 179, fol. 22.

In het midden van de negentiende eeuw werden er te Princenhage maar liefst ongeveer vierhonderd tot zeshonderd hectare met stoppelknollen bezaaid. In de eerste helft van de negentiende eeuw komen de stoppelknollen als tweede gewas niet voor in de jaarverslagen, maar ze zullen ongetwijfeld wel verbouwd zijn, evenals de eeuwen ervoor.

De beste stoppelknollen groeiden op de hoogste zandgronden (bijvoorbeeld op Den Hout). Voor kleigrond was dit gewas niet geschikt: er kwam dan makkelijk knolvoet in en bij het plukken bleef er veel te veel klei aan de wortels hangen.

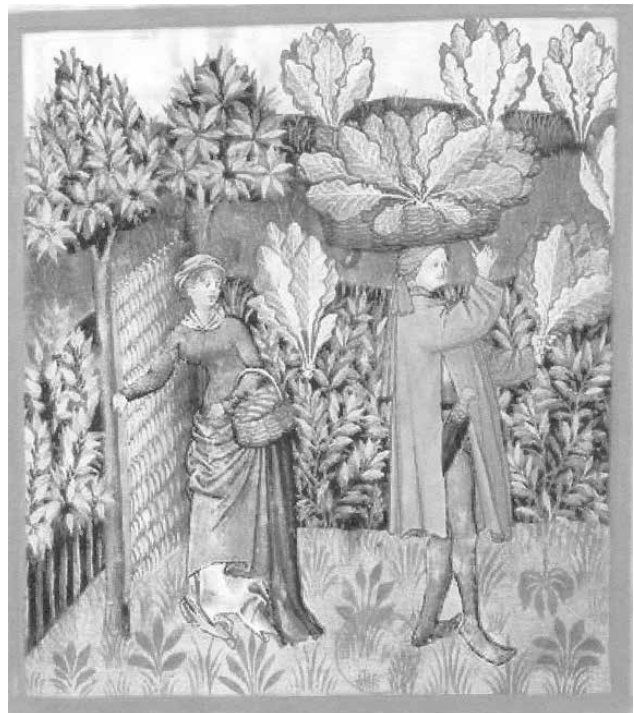
In Princenhage werd in de negentiende eeuw nog een klein areaal winter- en zomerkoolzaad verbouwd. Koolzaad is in de zeventiende eeuw ontstaan uit raapzaad: de plant levert meer en betere olie dan raapzaad. De teelt vereist een redelijk vruchtbare bodem, hetgeen er de oorzaak van is dat we koolzaad in de Baronie vrijwel alleen in Princenhage aantreffen. Koolzaad heet *Brassica napus oleifera*, raapzaad heet *Brassica rapa oleifera* en stoppelknollen horen tot *Brassica rapa rapifera*.²²⁰ Op de Emer komt een toponiem Aveelveld voor; hierop zou aveelzaad, een ondersoort van raapzaad geteeld kunnen zijn. Aveelzaad werd in 1898 nog op één hectare in Noord-Brabant geteeld.²²¹ In 1625 bepaalde verhuurder Jan Peters van de Schoot dat er op zijn hoeve drie weilanden moesten worden geëffend en daarna met haver bezaaid moesten worden, waarna ze in het volgende jaar wel gemest en met aveelzaad bezaaid moesten worden, R 523, fol. 191v. In 1655 horen we eveneens op de Emer over een stuk land van een gemet dat bezaaid was met koolzaad, RH 132, fol. 37v. Zou men

Aardappelplant

Koolsoorten,
Tacuinum sanitatis,
vijftiende eeuw.

Fig. 193. Aardappelplant: a, stengel met bladeren, bloemen b, en vruchten c; d, knol;

met Saetcool, genoemd op 20 juli 1628, doorgeschoten raapzaad bedoelen, dat bleef staan om er zaad van te winnen, RH 179, fol. 24?

1.10.1.11 Aardappel

De aardappel komt pas sinds begin achttiende eeuw in het bouwplan voor. De plant is afkomstig uit Zuid-Amerika. In Vlaanderen wordt de komst van de aardappel in verband gebracht met de vestiging van kloosters van carmelieten, afkomstig uit Sevilla of Genua. Zij stichtten in de loop van de zeventiende eeuw 22 kloosters in de Spaanse Nederlanden, onder andere te Brugge en Gent. Te Hoogstraten stonden in 1660 aardappelen in de hof van Kanunnik Frans van Sterbeek. Rond 1670 was de aardappelteelt in dorpen in de buurt van Diksmuide al gangbaar. Rond 1700 komt de teelt van de nieuwe plant in gebruik in de buurt van Brussel. In 1697 bereikte de teelt Cadzand, in 1699 Bommel in de Betuwe en tussen 1710 en 1720 de Achterhoek.²²²

In de Kempen begon men pas rond 1750 met het kweken van dit uitheems gewas.²²³ Ook Klep vermeldt dat de aardappelverbouw in de Kempen pas rond het midden van de achttiende eeuw van enig belang werd.²²⁴ In het Belgische Essen werden reeds aardappels verbouwd in 1702.²²⁵ De tot nog toe oudste vermelding uit de Baronie komt uit een boedel te Teteringen uit 1713.²²⁶

In sommige landen werd de aardappel gewantrouwd en het eten ervan werd overgelaten aan de lagere standen (Engeland), in tegenstelling tot Ierland, waar de knol lang het hoofdvoedsel vormde.²²⁷

In de zeventiende eeuw had een gemiddeld gezin van vijf personen ongeveer 1825 liter rogge per jaar nodig, overeenkomend met een oppervlakte van 0,7 hectare.²²⁸ Eind achttiende eeuw was er voor de voeding van een zelfde gezin ongeveer 1100 liter rogge en 2370 kilo aardappelen nodig, ofwel 0,44 hectare rogge en 0,10 hectare aardappelen, totaal slechts 0,54 hectare. De opbrengst van de aardappelen zou in de tweede helft van de negentiende eeuw ongeveer een zak per oude roede zijn geweest ofwel $86 \times 300 = 26400$ liter per hectare. De jaarverslagen van de gemeente Princenhage uit de jaren vijftig van de negentiende eeuw geven een opbrengst van 100-250 mud per hectare ofwel 10.000 tot 25.000 liter.

Aardappelen konden nooit twee jaar achtereenvolgend op hetzelfde perceel verbouwd worden wegens het dan sterk toenemende aantal aaltjes in de bodem (aardappelmoehheid). De zeer beruchte aardappelziekte (Phytophthora) trad ook rond het midden van de negentiende eeuw te Princenhage op.

1.10.1.12 Groenten

Princenhage was een dorp waar vanouds veel groente en fruit geteeld werd, vooral met het oog op afzet in Breda, maar ook wel voor verkoop op grotere afstand, zelfs naar het buitenland. Wel werd er reeds in de prehistorie wilde vruchten verzameld zoals bramen, vlier en framboos, waarvan al resten daterend uit de ijzertijd bij nederzettingen zijn aangetroffen.²²⁹ Het is uiterst sporadisch dat er vóór de negentiende eeuw iets wordt vermeld over groen-

	1866	1870	1875	1880	1885
Veulenmerriën	20	12	16	25	18
Veulens en paarden, jonger dan drie jaar	60	41	77	28	55
Overige paarden	415	410	379	422	435
Ezels	?	6	?	3	?
Springstieren	37	60	70	80	110
Melkkoeien	1951	1950	2160	2200	2600
Kalveren, pinken	1761	1800	1800	1400	2400
Mestossen	17	18	28	43	75
Trekossen	65	80	77	74	40
Schape	120	164	290	260	180
Geiten	875	860	840	800	?
Varkens	700	1100	1220	900	1700
Geslachte varkens, jonger dan één jaar	424	502	510	500	60
Hoenderen	6000	7000	7800	8000	8400
Bijenkorven	705	695	340	250	200
Eenden	?	70	80	70	60

ten- en fruitteelt. In 1665 wordt Anthonis Cornelis Cool al genoemd als hovenier in Princenhage, RH 132, fol. 206v. Ruim een decennium eerder worden er zelfs al hoveniers vermeld: Anthonis en Jan den Hovier, 1654, RH 245, fol. 49. Pas eind negentiende eeuw ontwikkelt Princenhage zich tot een echt tuinbouwgebied. Over de soorten groenten horen we maar sporadisch iets. In juli 1746 drongen er soldaten binnen in de tuin van koster Jan van Buren. De asperges werden uit de grond gerukt, de 'cropslaat' werd vernield en van de kersen en 'cruysdorre' werden takken en vruchten afgerukt, RH 141, fol. 134. In de negentiende eeuw teelde men in Princenhage, zoals boven reeds gemeld, steeds enkele hectaren met stambonen. In 1875 horen we voor het eerst in de gemeenteverslagen iets over de tuinbouw. In dat jaar werd er 390 hectare van de Princenhaagse grond beteeld met tuinbouwgewassen, waaronder 18 hectare met koolsoorten en vroege aardappelen. In 1880 wordt er gesproken van 190 hectare tuinen en 180 hectare 'warmoezerijgrond', terwijl bloemen en bloembollen vijf hectare bedekten. Bovendien krijgen we dan cijfers over de aardbeienteelt: elk jaar werd er 5000 hectoliter aardbeien naar andere dorpen en steden en buitenland vervoerd en duizend hectoliter frambozen, terwijl er jaarlijks vierhonderd karren met groenten naar plaatsen als Roosendaal, Oudenbosch en Willemstad werden getransporteerd.

In 1885 was de tuinbouwgrond gelijk gebleven aan 1880, namelijk 190 hectare. Aan warmoezerijgrond, waarop groenten voor de markt werden verbouwd, bezat het dorp honderd hectare, terwijl het areaal waarop bloemen werd geteeld gelijk was aan dat in 1880 namelijk vijf hectare. Met boomgaarden bleek tachtig hectare bedekt te zijn. Nu wordt vermeld dat er jaarlijks naar Engeland, Duitsland, Frankrijk en België vijfduizend hectoliter aardbeien en

duizend hectoliter frambozen vervoerd werden. Ook werden er bosbessen naar Engeland geëxporteerd, namelijk veertig hectoliter.

1.10.2 Veeteelt

Een eerste overzicht van de samenstelling van de veestapel in Princenhage vinden we in 1866. Vanaf dat jaar is de samenstelling in de jaarverslagen telkens vermeld.

Een overzicht uit de tweede helft van de negentiende eeuw (bron, P 401, inv. nrs. 1678, 1679 en 1680):

Enkele opmerkelijke zaken uit de tabel. Het aantal merries en veulens was steeds gering ten opzichte van de categorie 'overige paarden', dat zijn ruinen en niet-dragende merries. De paardenfokkerij stond dus blijkbaar niet op een hoog niveau. Een drachtige merrie was niet altijd goed inzetbaar en men kocht de benodigde jonge paarden aan op de veel gehouden veemarkten. Het aantal springstieren lijkt erg hoog ten opzichte van het aantal koeien. Werden ze gemest of gefokt en naar andere dorpen verkocht? Het houden van stieren was bezwaarlijk wegens de gevaarlijke eigenschappen van deze dieren. De hokken waarin ze stonden waren veelal niet erg stevig. Om al deze bezwaren werd er rond 1800 in de Baronie ook maar één stier op circa vijfhonderd koeien gehouden.²³⁰

Het aantal mestossen neemt toe in de loop der jaren, maar het aantal trekossen neemt juist af. Trekossen werkten traag, hetgeen nadelen had bij het ploegen (de snede werd niet snel genoeg omgeworpen) en bij het vervoer over grotere afstanden, bijvoorbeeld naar Breda, Leur etcetera. Het aantal varkens fluctueert nogal sterk. Het aandeel 'geslachte varkens jonger dan één jaar' is soms meer dan de helft, maar soms ook maar een fractie van het aantal varkens. Werden de meeste varkens in twee jaar vetgemest? Wegens de schrale voeding en geringe groeisnelheid?

Het aantal kippen neemt in de loop der jaren steeds toe. Het aantal bijenkorven vertoont een dalende lijn. Wordt de bijenteelt steeds minder aantrekkelijk door lage prijzen of ziekten? Eenden worden in geen enkel ander dorp van de Baronie genoemd. Zouden ze bij de eendenkooi horen?

Melkvee werd eeuwenlang vooral geweid op wegkanten, driessen, stoppels, spurrievelden en soms zelfs op de heide. In 1665 vaardigde het dorpsbestuur een resolutie uit aangaande het weiden van het vee. Niemand mocht voortaan beesten hoeden op gebuurwegen (die waren particulier bezit van de aanliggende eigenaars), drieskanten of ruggen van akkers. Wie geen geld had om weiland te huren of te kopen, moest zijn beesten maar hoeden op s'Heren banen (de grote doorgaande wegen), maar dan moest het vee wel met een 'seel' (=touw) vastgehouden worden. Ook mocht niemand met sikkels gras snijden op drieskanten, ruggen van akkers, slootkanten of in bossen. Wie bekeurd werd verbeurde zijn sikkels en zakken en kreeg een boete van drie gulden, P 400, inv. nr. 3, fol. 1v. Deze regeling zal de arme ingezetenen benadeeld hebben. Er was in Princenhage zeer weinig heide, waar armen met hun melkvee, geiten of schapen voedsel konden bemachtigen. Daarom waren ze wel

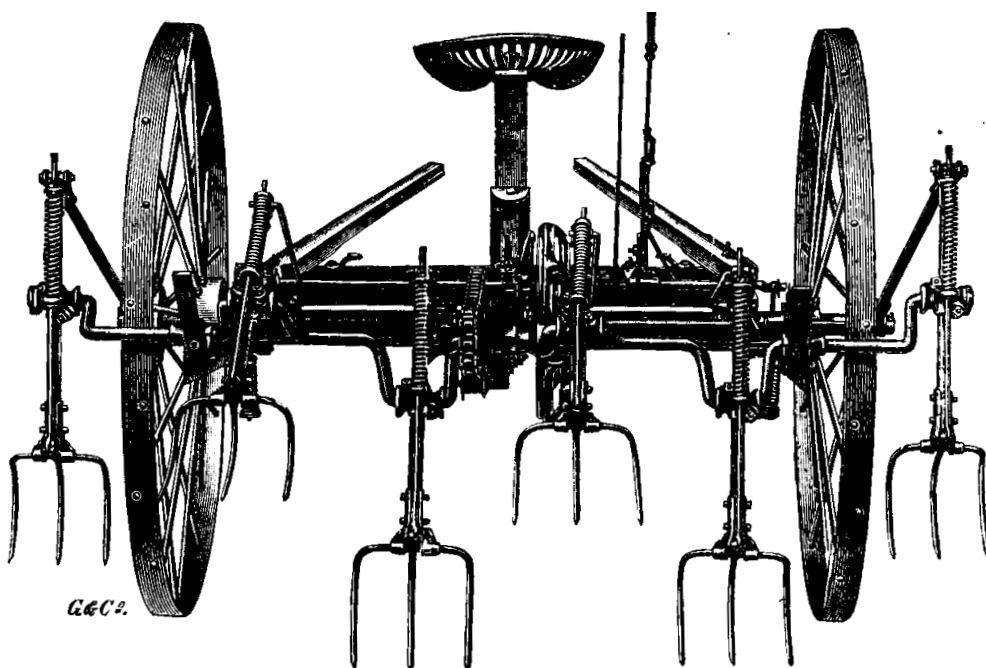
aangewezen op de bovengenoemde drieskanten, slootkanten of ruggen tussen de akkers (als scheiding).

Reeds in 1659 had het dorpsbestuur bij resolutie verordonneerd dat niemand beesten mocht hoeden langs drieskanten, op stoppels of slootkanten en ook dat armen niet mochten gaan 'oigsten' (aren lezen) voordat de schoven van de grond waren weggehaald. RH 233, fol. 193.

In Princenhage kende men een groot areaal aan hooilanden, beemden. Deze lagen ten dele in het zuiden van het dorp langs de rivieren de Weerij en de Mark, maar vooral in het noorden met zijn lage landerijen langs de Mark. Dat was erg gunstig voor de veehouderij, want de bottleneck bij deze bedrijfstak was meestal de hoeveelheid voeder in de wintermaanden. Het belangrijkste voeder in deze periode was immers eeuwenlang het hooi, hoewel stoppelknollen en spurrie in de voorwinter ook nog wel van belang waren. Uit de echte zanddorpen van de Baronie zoals Alphen, Baarle en Zundert, gingen de boeren vaak naar de Langstraat, de Biesbosch of naar de omgeving van Klundert om hooi te pachten of te kopen. Maar ook in dorpen als Princenhage en Oosterhout kwamen veel landbouwers uit de zanddorpen hooien. Ze kochten of huurden er beemden. Deze traditie bestaat al zeer lang.

Als de boeren naar de Biesbosch gingen bleven ze daar overnachten. Via de Groenedijkse Haven op Oosteind werd het hooi naar dorpen als Alphen, Baarle en Gilze en Rijen gebracht. Ook werd er wel jongvee geweid in de Biesbosch.²³¹

Het hooien begon meestal rond half juni. Omdat het hooigras vrij dun stond en het gras al oud was, ging het drogen snel. Na het breken van het zwad en een paar dagen drogen werd het hooi op kleine oppers gezet; was het nog niet goed droog dan werden die weer uit elkaar gegooid. Hoe het hooien eeuwenlang in zijn werk ging horen we in 1673. Twee knechten hadden toen de Wolffaems Bemt in Slanghwyck gehooit voor Christiaan Leyten. Zij ver-

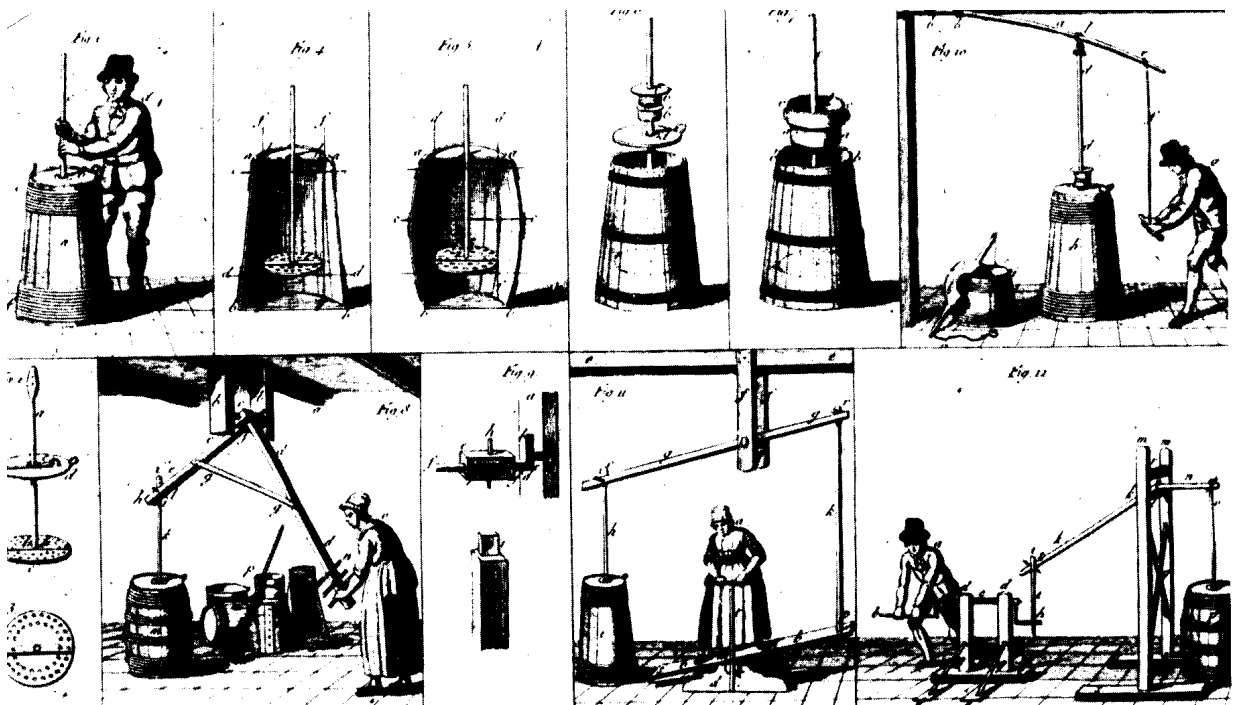
Vorkjesschudder

klaarden 'dat zij in den hoytyt van 1673 gehooyt hebben het gras en hoij op den voors. bemt gewassen ende des avonts in hadden in cleyn opperen geseth ende dat sij des anderen daeghs smorgens aldaer weeder int selve velt oft bemt quamen om tvoorschr. hoy vande cleyn opperen weder te breeken, hoyen ende voorts drooch te maecken'. Het hooi bleek echter 's nachts door soldaten van Breda weggehaald te zijn met een schuit, RH 133, fol. 73. Het vee werd, zoals boven al vermeld geweid op de driessen, akkers, die een paar jaar in groene braak lagen, op wegkanten en op een deel van de beemden in het noorden van Princenhage, als het hooi hier was weggehaald en als de bodem dit beweiden verdroeg. Dit weiden zal ook gebeurd zijn op de maden, maaien aldaar. Op percelen die een naam met beemd droegen zullen de boeren ook nog de toemaat gewonnen hebben, het nagras. En die beemden waren ook al vroeg in particulier bezit, dus daar kon alleen de eigenaar zijn vee weiden.

In de Limburgse Kempen mocht men begin twintigste eeuw met de koeien in de beemden komen (ook op andermans beemden) na 15 augustus en van 1 maart tot 15 april.²³²

In 1866 beschikte Princenhage over 1396 hectare hooiland, waarvan de opbrengst 1500 kilo per hectare beliep. In het jaar 1870 was het oppervlak hooiland 1391 hectare en was de opbrengst 1400 kilo per hectare. Een hectare hooiland bracht bij verpachten vijftig gulden. op. In 1875 beliep het areaal hooiland 1300 hectare, met nog dertig hectare etgroen, waarvan de opbrengst respectievelijk 2500 en 1600 kilo per hectare bedroeg. In 1880 was de situatie wel enigszins anders: het areaal hooiland bedroeg 1300 hectare, terwijl er maar zeven hectare etgroen werd gewonnen. De opbrengst was 950 kilo per hectare (voor etgroen wordt geen opbrengst opgegeven, die zal wel zeer gering zijn geweest). Er werd in dat jaar 300 hectare hooiland verpacht; de gemiddelde pacht prijs was zestig gulden per hectare. Vijf jaar later was het oppervlak hooiland 1300 hectare met een opbrengst die dat jaar veel beter

Karnen met hulpmiddelen (Karngemak).
Natuurlijke historie van Holland.

Jaar	gehucht	koeien	vaarzen	kalveren	paarden	varkens	bron
1608	Gageldonk	2		1		2	RH178.
1608	?	4	2		2	1	RH179-4.
1650	Overveld	3	1	1			RH245-1.
1650	?	2	1	-	1		RH245-4.
1650	?	8	2	2	1		RH245-6.
1663	Overa	5					RH167-1.
1663	Overa	3	2		1		RH167-1.
1663	?	3		2	1	1	RH167-1.
1673	?	8	5		3		RH167-2.
1673	Vuchtschoot	3	1	1	1		RH167-2.
1700	Overa	9	1	3	2		RH168-25, 2.
1700	?	6	6		2	1	RH168-25, 4.
1701	?	9	2		2		RH168-24, 5.
1702	?	5			1		RH168-24, 8.
1703	?	5		2	2	1	RH168-24, 11.
1714	?	6	2	7			RH168-44.
1726	Rith	2	1	1	2		RH139, fol. 82v.
1727	Rith	7	3	2	2		RH139, fol. 88.
1727	Boeimeer	4		2	1		RH139, fol. 93v.
1730	Varent	6	3	3	3		RH140, fol. 30.
1733	Eindhoven	6	5		2		RH140, fol. 94v.
1734	Vuchtschoot	4		2	1		RH140, fol. 108.

was dan in 1875, namelijk kilo per hectare.

Omdat het rundvee afgezien van enkele uren dat het mee naar buiten werd genomen veel op stal stond, was er ook nog aanvullende voeding nodig. Deze bestond uit lijnkoeken, raapkoeken, aardappelen, bostel, hooi, haverstro, kaf, spurrie, meel en alles wat maar eetbaar geacht werd. Meel en koeken werden met groenvoer gekookt in een grote ketel, de sopketel of koeketel. Elke koe kreeg uit een bak een gedeelte van deze ketel. Goldberg schrijft in 1800: 'Overall wordt het vee op stal gevoederd. Komen twee maal daags drie uren lang op de wei, gedurende die tijd moet er een jongen of meid oppassen. 's Winters moeten zij niet alleen buiten hooij en stroo met alle voeder van klaver, spurrie, maar ook met gekookt voeder van Lijnkoeken, Boekweit koeken, rode aardappelen etcetera gevoerd worden, bij enkele boeren, die Brouwers zijn, gebruikt men in de zomer het overblijfsel van de beslagbak bestaande in Garst, Boekwijn en eenige Tarw'.²³³

In de Baronie zou rond 1800, volgens de Landbouwenquête, een aantal koeien van vijf tot acht per bedrijf normaal zijn, maar volgens een andere waarnemer zou vier melkkoeien al

aan de hoge kant zijn.²³⁴

In 1574 moest de pachter van de Merlijnshoeve op Prinsenbeek minstens veertig hoornbeesten houden: daar zal melkvee en jongvee mee bedoeld zijn. Dat is toch een zeer behoorlijk aantal; mogelijk ongeveer twintig melkkoeien en twintig stuks jongvee. In 1770 bezat Jan Peter Maas, huurder van de hoeve te Eindhoven een paard, vijf melkbeesten, vier kalveren, twee jonge paarden en drie varkens. Peter Maas (vader of zoon van Jan Peter Maas?) huurde in dat jaar de eerste hoeve van Vredenberg en had een huurachterstand die hij kon verrekenen met de overgave van zijn vee: een eenjarig veulen, drie trekpaarden, drie 'gebeeterde' (genezen van de veepest) veersen, vier melkbeesten, twee kalveren, drie varkens, RH 142, fol. 235, 236v.

Een overzicht van de aantallen vee op enkele bedrijven in de zeventiende en achttiende eeuw:

De aantallen zijn wat klein om er een tendens aan te ontleen. Maar in de achttiende eeuw zien we toch wel wat grotere aantallen. Of dit komt doordat er bijvoorbeeld meer grote huurboerderijen bij zitten is moeilijk uit te maken.

Princenhage stond in de Baronie in 1840 bovenaan met een bezetting per bedrijf van maar liefst 11,0 en Den Hout (onder Oosterhout) was tweede met 8,9 stuks vee /bedrijf.²³⁵ Doorslaggevend bij deze getallen is waarschijnlijk de aanwezigheid van voldoende hooi-en weiland dicht bij het dorp.

Voor Princenhage vormden de Haagse Beemden een uitgestrekt hooilandgebied en bij Den Hout lag ook een groot beemdengebied. Daarnaast zal het telen van stoppelgewassen ook een belangrijke rol bij de veedichtheid gespeeld hebben

De kleuren van het vee waren in de periode vóór de twintigste eeuw zeer divers: rood overheerste, maar ook vale, bonte, blaren, ruggelingen (met een aalstreep), gegrimmelde (met vlekjes) waren niet ongewoon.²³⁶ In 1673 bezat Jacob Beens 'een bloetrootje melckkoeij met

Adriaan van den
Stalbeemd: Vee

een bloedroode beest gaende op sijne twee jaer, met een beest synde root en witharich, twee jaer', R 728, fol. 66v. Het bloedrode dier was dus nog geen twee jaar.

In het jaar 1713 verklaren schepenen dat een aantal beesten geen ziekte (hier: veepest) onder de leden had. Het betrof: 'een bruijne koey van zeven jaer, een grijse koey van zes jaer, een bleecke rooije koeye van zeven jaar een bleecke rooye van twaalf jaer, een swarte koey met een steir (ster op de kop) van twaalf jaer, een rooye steir koey van acht jaer, een roy bruynse koey met weynig wit, van zeven jaar een rooij koey van vier jaar en een rooij koey met weynich wit haer van twaalf jaer', RH 137, fol. 32. De gemiddelde leeftijd ligt behoorlijk hoog. De koeien kalfden pas laat, waarschijnlijk pas met drie jaar.

In 1770 werden er koeien verkocht aan Willem de Lindt uit Klundert; het betrof een bleeke en een blauwe getigerde koebeest, een swart bonte vaers, een bleekbonte os en een vale getigerde os. Verder nog een bleek getigerde koebeest, een blaauw getigerde, een swart bonte vaers een bleek bonte os en een vaele getigerde os RH 142, fol. 224, 224v. Eveneens in het jaar 1770 horen we van koeien die verkocht worden aan Michiel Willemsen in Roosendaal: een vaale koebeest met eenige witte plekken, circa tien jaar oud, een grijse koebeest met een gespikkelde kop van vijftien jaar, een witte van veertien jaar, een swarte blaire van veertien jaar, een swartebonte van drie jaar, een witte grijse veers drie jaar, RH 142, fol. 238, 238v. In 1727 bezat Jan Peter Lenders een roije blair, een bloetroije moor, een swarte en een swarte blair, een swart kalff met een gespikkelde kop en een moorswart kalff, RH 139, fol. 92. In 1730 wordt de levende have van Adriaentje Pieters op Varent overgedragen aan Margrita van Muijden, weduwe Johan Snellen en dit weer om achterstallige huur. Haar veebestand telde een vaale gremel veers, gaande op haar derde jaar, een swart bleere koeijbeest van twee kalveren, een vaale bleer koeijbeest van twee kalveren, een swart bleer van vijf kalveren, een swarte gremel koeijbeest van vijf kalveren, een bloetrood koeijbeest van zes kalveren, een blauw gryse koeijbeest van vijf kalveren, een swarte gremel veers en een rooye gremel veers, gaande beyde op haar drie jaar, RH 140, fol. 30. De uitdrukking van vijf kalveren wil zeggen dat de koe vijf keer had gekalfd.

In 1733 stelde de huurster van de hoeve Scharenburg haar vee en inboedel ter beschikking van de verhuurder: zes melk-koeien, waarvan een swarteblaauwe en vijf rooyen, waarvan er een gespikkelt was, RH 140, fol. 94v.

We zien dus een mengelmoes aan kleuren, maar de meest voorkomende was toch wel rood. In het jaar 1905 waren van 23 vaarzen in Princenhage er twaalf zwartbont, drie blauwbont, zes vaalbont, een roodbont en een witkop (Blaar?) (De Bredanaar 24, nr. 220); hier zien we dus al een sterke vertegenwoordiging van de zwartbonte.

De zwartbonten, die in de twintigste eeuw in de Baronie zo gewoon waren, kunnen voor een belangrijk deel hun oorsprong vinden in de importen na de explosies van de veepest (1713/1714, 1744/1756 en 1768/1782) waarna vooral vee uit Jutland en Holstein werd aangevoerd, streken waar voornamelijk zwartbonten gefokt werden.

Soms horen we van koeien die een naam hebben. Dit gebruik bestond tot eind twintigste eeuw, toen de koeien oormerken kregen en de aantallen per bedrijf zeer sterk stegen. In het jaar

1671 stelde Jan Adriaen Janssen van Dorst zijn vee als onderpand voor de huur van een boerderij. Hij bezat een roy koy genaemt Plackenelle, out vier jaer; een roij koj: Grevel (Gremel?), out twaalf jaer; een roij koj genaemt Cras, out vijftien jaer; een bruyn koj; een roode koj genaemt t Hoefken; een roode veers genaemt Cleijnen van vier jaer, R 728, fol. 25. In 1726 werd het vee van Adriaen Bernaert Naes op de Rith wegens achterstallige huur overgedragen aan Cornelis van Riethoven. Het ging om een roije koj genaemt Van Roij, een roije koj genaemt Blom, een veers genaemt Roijken, een kalff genaemt Moorken en een veerskalff genaemt Grijs, RH 139, fol. 82v. De eigenaar bezat blijkbaar niet veel fantasie. Een jaar later gaf Mighiel Peter Aertssen eveneens wegens achterstallige huur aan Cornelis van Riethoven over: een swarte koe genaemt Haes, zes jaar oud, een swarte koe genaemt Lange van negen jaer, een roye koe genaemt Tuijl van zeven jaer, een swarte koe genaemt Jonker van vijf jaer, een swarte koe: Moorken van zes jaer, een eveneens swarte koe: Blommeken van zes jaar. Verder een swarte veers genaemt Wilde van drie jaar en nog een swarte veers van drie jaar: Ster, RH 139, fol. 88. In 1734 horen we de namen van een stel koeien op de hoeve Boomkensberg: een melkkoe van zes jaar genaamd de Bond, een van negen jaar: Rooy, een andere die de Bonte Blair genoemd werd en nog een die luisterde naar de naam Swarte Gremel, RH 140, fol. 108.

Uit een gebeurtenis uit 1731 weten we dat de koeien gemerkt werden met de naam van de eigenaar op de hoorns. Een koe van Jan Dingeman Rombouts was tussen 8 en 9 oktober 1731 's nachts uit een weide in de Polder van Wymeren gehaald. Ze was geslacht te Gierle in een herberg. Op een hoorn van dit rode koebeest stonden de letters IDR (de initialen van Jan Dingeman Rombouts) gebrand; die hoorn had men afgezaagd. RH 140, fol. 58.

De melkopbrengst was rond 1800 in de omstreken van Breda ongeveer vijf of zes kan per koe per dag; als we de kan rekenen voor 1,6 liter komen we op acht tot tien liter per dag, gedurende een lactatieperiode van ongeveer negen maanden. Tegen Nieuwjaar stonden de meeste dieren droog: de spurrie en stoppelknollen waren dan op en waarschijnlijk werd er

Melken in een houten emmer

GODS SLAANDEHAND OVER NEDERLAND. DOOR DE PEST-SIEKTE. ONDER HET RUND VEE.

vervolgens tot april weinig meer gevoerd dan hooi.

De melk werd hoofdzakelijk gebruikt om te karnen. Kaas werd vrijwel niet geproduceerd, zoals ook overal elders het geval was in de Baronie. De boter werd verkocht in Breda, Tilburg en andere plaatsen. Na 1650 daalde prijs van de boter aanzienlijk, maar daar de boeren van de zuidelijke zandgronden boter van mindere kwaliteit leverden dan die van weidegebieden, konden ze door een lagere prijs te bedingen de regionale markten blijven bedienen.²³⁷ Daardoor zou de produktie van boter vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw voor de boeren op de Brabantse zandgronden steeds belangrijker zijn geworden.

Een ziekte die vooral in de achttiende eeuw veel voorkwam onder het vee was de runderpest. Volgens een lokale bron (dagboek van een boer) zou de ziekte in 1714-1715 in Breda, Oosterhout en de Hage zijn begonnen. In laatstgenoemde plaats zouden er voor lichtmis in vijf dagen twintig beesten zijn gestorven.²³⁸ Uit het jaar 1713 dateert een verklaring dat een tiental koeien die in Hage en in Zwartenberg geweid waren gezond waren, omdat er dat jaar geen 'quade sieckte' geweest was, RH 137, fol. 32.

Uit 1747 stamt een verklaring over een beest dat door Christiaan van Dijk naar Holland gebracht moest worden. Drie geburen attesteren dat de koe in april 1745 de besmettelijke ziekte had gehad, maar daarvan goed was opgeknapt en nu weer 'fris en gezond' was. In de stal was sedert jaar en dag geen ziekte meer opgetreden. RH 141, fol. 167v. Soms wordt zelfs verklaard dat er binnen een bepaald omschreven gebied geen ziekte heerst, zoals in 1745 toen twee getuigen verklaarden (voor de uitvoer van twee koeien naar Holland) dat er binnen een straal van honderd roeden Rijnlandsche maet (377 meter) van de betreffende stal geen veepest heerste, RH 141, fol. 111v.

Instrument om de blaasjes bij Mond- en Klauwzeer te openen, 1682, P 400, inv. nr.77, fol. 42.

Voor het keuren ('visiteren') van koeien die men verdacht van veepest waren speciale 'koeij-meesters' aangewezen; in 1752 waren dit Laureijs Claes Nelissen en Adriaen Jacob Gastelaers. Zij kregen twee koeien te keuren die op zaterdagnacht begin juli 1752 op de Nieuwveerseweg in beslag waren genomen (kwamen die uit Holland?). Zij konden niet duidelijk uitmaken of de koeien leden aan veepest of niet en daarom werden er drie meer bevoegde personen uit Breda bij gehaald, welke concludeerden dat ze gezond waren, RH 142, fol. 5. In 1732 verklaren twee burens dat een koe en een kalf uit de stal van Antony van Alphen 'fris en gesont' waren en dat er geen 'contagieuse' (= besmettelijke) ziekte heerst in die stal, RH 140, fol. 61v. In 1777 verklaarde Cornelis Simon Frijters en Pieterneel Huybregts dat een bepaald 'zwarte ruggel koebeest' wel degelijk in de stal van laatstgenoemde had gestaan en daar 'van de besmettelijke ziekte gebeiterd was'.

De met veepest besmette dieren werden nog wel illegaal geslacht. Zo vonden de schepenen bij Jan Lips op Buurstedeheide en bij de weduwe Rombouts op Heilaar begin januari 1770 verschillende manden met rundvlees afkomstig van besmet vee, dat door Jan Boot was geslacht. RH 142, fol. 219v, 220.

Een bijzondere gebeurtenis, die verder uit geen enkel dorp van de Baronie is opgetekend, vond in de nacht van 22 op 23 juli 1697 plaats in de stal van Marynis Stevens op Effen waar een misvormd kalf geboren werd: 'een swart calff off wanschepseel, hebbende op zyn hooft eenen witten thuijl met eenen dobbel hasemont' (thuijl=kuif). De monstrositeit bleef in leven tot 26 juli en het dier kon ook lopen, RH 135, fol. 178.

Veeartsen kwamen in Princenhage pas voor in de tweede helft van de negentiende eeuw. Zo worden in 1870 als zodanig genoemd Hendrik Brielemans en Christiaan van Gool, P 401, inv. nr. 1679. In de voorafgaande eeuwen deden paardemeesters ongeveer hetzelfde werk als veeartsen. Ook smeden wisten uiteraard wel iets van ziekten bij paarden. Vooral in het leger was een paardenmeester al vroeg nodig.

	1880		1885	
Bedrijven met	Eigenaar	pachter	eigenaar	pachter
Vier of meer paarden	4	8	-	2
twee of drie paarden	52	40	41	73
één paard of os	111	106	146	129

Princenhage bezat eeuwenlang het recht op een vrije beestenmarkt: deze werd gehouden op 9 november. Twee commiezen hadden op die dag in 1742 in de herberg van Dingeman van Ginneken stevig zitten drinken. Eén van hen hield vervolgens een door Antony Voeten gekochte koe aan. Hij wilde dat er tol voor het dier zou worden betaald. Hij trok het dier met geweld uit handen van Voeten en dreigde met zijn degen. Het dier was echter geweid binnen Princenhage en er hoefde dus geen tol over betaald te worden. Ook van Jacopmijn Jan Lips werd een dier in beslag genomen, zogenaamd omdat ze geen tolbriefje kon tonen;

maar later gaf de commies dit dier weer terug. RH 141, fol. 16-20v.

Het aantal ossen varieerde in de Baronie in de negentiende eeuw aanzienlijk per dorp.

In Dongen liepen in 1840 nog veertig van deze dieren rond en in Rijsbergen zelfs nog 59, terwijl Baarle-Nassau in dit opzicht wel de kroon spande met 85 exemplaren. Teteringen, Bavel en Zundert bezaten in 1840 geen enkele os meer.²³⁹ Het getal voor Princenhage in dat jaar weten we niet. Kort na 1800 werden er in de Baronie-dorpen meer ossen gehouden, omdat deze in tegenstelling tot paarden, niet gerequireerd werden voor het leger.

In Princenhage horen we bijzonder weinig over ossen. In 1656 bezat Marynis Jan Daem Leyten twee ossen die hij naar Bergen-op-Zoom wilde stouwen om ze daar te weiden of te verkopen, RH 132, fol. 59v. Bij de levende have van Jan Janssen Robs wordt in 1714 een rooie os vermeld, maar of dit dier gemest werd of diende als trekdier is onbekend; op het bedrijf waren ook twee paarden aanwezig, RH 168-44. Aan het eind van de negentiende eeuw, in 1885 resteerden er in Princenhage nog veertig trekossen en 75 mestossen.

Per bedrijf werden in de Baronie meestal meestal een of twee paarden gehouden. In 1840 hield men 0,8 paard per boerderij. Het gemiddelde aantal paarden per bedrijf in Noord-

	1815	1905
Oosterhout	633	-
Alphen	1671	148
Baarle-Nassau	951	20
Chaam	338	120
Gilze-Rijen	860	24
Ginneken	452	-
Rijsbergen	219	75
Zundert	636	247

Brabant was in 1807 1,4.²⁴⁰

Uit de jaarverslagen uit de tweede helft van de negentiende eeuw blijkt dat er in het dorp Princenhage ongeveer vijfhonderd paarden werden gehouden. In 1880 en 1885 geeft men in het jaarverslag een overzicht van de bedrijven en aantallen paarden:

Blijkbaar is in de korte periode tussen 1880 en 1885 een nogal ingrijpende verandering in het aantal paarden opgetreden. Het aantal bedrijven met vier of meer paarden is zeer sterk gedaald. Een toename zien we vooral bij de bedrijven met slechts één paard of os. Wat is de reden hiervan?

De paarden waren tot de twintigste eeuw veel kleiner dan het Belgisch trekpaard van de twintigste eeuw; waarschijnlijk leken ze meer op een hit dan een op een zware Belg. In 1673 was Anthonis Marten Marten Brouwers met kar en paard naar Namen gereden om materiaal voor het leger te vervoeren. Het signalement van dit dier luidde: 'een root bruynharich merrie peert, onder aen syn buyck wat bleecker van hair als opt lijff, wat droevich van kop,

en platachtig van voeten, voorts swartte maenen en swartten steert, in maey vier jaer wordend', RH 133, fol. 62v, 63.

In 1735 wordt er van een gestolen paard een uitvoerige beschrijving gegeven. Het dier was eigendom van Sebragt Jan Bastiaenssen en was in de nacht tussen 18 en 19 januari ontvreemd. Het signalement luidde: 'een grauw off blauw merrie paerdt, zes jaar oud, tusschen vijftien en zestien palmen hooch, heel net van lijf en leden, heel helder van gesigt en vinnig van kop en aen den kop maenen en staart wat witter als aan het lijff, synde vlugtig op sijn beenen, welke beenen het selve paert vierkant opraept, synde de agterste voeten niet al te groot', RH 140, fol. 116v. Als we de palm mogen rekenen voor 9,2 centimeter. zou het dier rond 1,45 meter schofthoogte gemeten moeten hebben. Dat is tegenwoordig de stokmaat van een grote pony, maar lang niet die van een Belgisch trekpaard.

Schappen werden in Princenhage vooral gehouden op de heidevelden in het zuiden van het dorp. De achteruitgang van de schapenhouderij in de Baronie in de negentiende eeuw blijkt uit het volgende staatje:²⁴¹

In 1840 telde men in Princenhage nog drie kleine kudde schappen, in 1905 waren ze geheel verdwenen.

Alleen in Zundert, Rijsbergen, Gilze en Rijen, Baarle-Nassau, Alphen en Chaam resteerden in 1905 nog wat kudden. Het type schaap dat hier gehouden werd was het Kempische (of beter: Kempense) Heideschaap, een landras, tamelijk hoog op de benen, met een lange, smalle, onbewolde kop, hier gewoonlijk 'inlandsch ras' genoemd. De kwaliteit van de wol was tamelijk goed, alleen was de opbrengst gering.²⁴² Het dier was bijna uitgestorven, maar tegenwoordig loopt er weer een kudde op de Strabrechtse Heide en in andere natuurreservaten.

Een kudde bestond in Princenhage en ook elders wel uit ongeveer dertig tot vijftig, soms honderd dieren. De schaapherder, meestal een aankomende jongen, nam de schappen 's morgens mee naar de heide, de stoppels en wegkanten, waar ze konden grazen. De schapenmest was bijzonder waardevol: daarom werden de dieren 's nachts opgesteld in een schaapskooi (overdag keutelen ze minder dan 's nachts). Rond 1800 was het aantal schappen al gevoelig verminderd ten opzichte van de decennia daarvoor en dit door de duurte van het graan, zoals in de Landbouw-enquête wordt beschreven.²⁴³ Schappen zouden 's winters behalve met hooi ook met halfuitgedorste rogge gevoerd worden. Er waren ook boeren die het hele jaar door schapen mestten, onder andere met gemalen bonen. Het vlees zou vooral door het eten van wilde thijm zeer smakelijk zijn. Maar groeide die plant hier vroeger dan in zulke grote hoeveelheden? Mogelijk, maar tegenwoordig is hij vrijwel alleen bekend uit Zuid-Limburg en de duinstreek. In 1677 bepaalde het dorpsbestuur dat er geen 'ruydiche oft pockachtige' (schurftige?) schappen op de wegen of andermans goed mochten komen op boete van zes gulden, P 400, inv. nr. 3, fol. 65v. In 1656 had Lambrecht Cornelis van Beeck 36 hamels laten scheren en had die later verkocht aan een beenhakker uit Antwerpen. Die schappen waren volgens de twee scheerders 'geeff ende schoon, sonder de minste besmettinge off ruychte'. Ook de schappen van de buurman van Van Beeck, Jan Jan Adam Leyten, die zij ook

geschoren hadden waren zonder besmetting of ruigte, RH 132, fol. 51, 51v. Het mesten van schapen was in Princenhage wel bekend. In 1697 wilde Jan Dingeman Lips, die circa vijftig schapen verkocht had aan Willem van Gils, vleeshouwer te Breda, die schapen zelf naar de stad brengen. Hij had die schapen zelf gemest, RH 135, fol. 166v. In 1745 verkocht Dingeman van Ginneken 86 schapen, zowel ooien, hamels als lammeren aan Arnoldus van Baal, die ze naar Den Bosch wilde vervoeren. De dieren waren afkomstig van een gezonde stal, RH 141, fol. 115v, 116. Waren het weer mestdieren?

Soms komt in de bepalingen bij het verpachten van boerderijen de conditie voor dat er geen schapen gehouden mogen worden, zoals bijvoorbeeld in 1662 bij een stede op Overveld, R 726, fol. 146, en eveneens bij een hoeve in Bagven in 1625 (althans de huurder mocht de schapen niet laten weiden), R 523, fol. 193. Zou dit verboden zijn omdat schapen het gras erg kort afgrazen en zodoende weinig organische stof op een weide achterlaten? Maar ze leveren toch ook bijzonder goede mest. Of zou met de bepaling bedoeld zijn dat de schapen alleen op de heide mochten grazen om zodoende extra mest op het bedrijf aan te laten brengen? In 1621 horen we uit een huurcontract dat een pachter juist verplicht werd om schapen te houden. Als de huurder bij sterfte van de schapen geen nieuwe zou kopen, zou de verhuurder veertig dieren aanschaffen en die door de huurder ten halve laten houden (helft van de opbrengst was dan voor huurder), RH 233, fol. 30v.

Op vastenavond 1664 verkocht Jan Cornelis Henrick Dyrven twintig schapen aan Jan Domis Mertens voor zes gulden per stuk. De verkoper moest ze nog een week houden tot de kooi van de koper gereed was en ook moesten de schapen gekeurd worden of ze niet ongans waren, RH 132, fol. 180, 180v. Ongans wil zeggen dat ze besmet waren met leverbot, *Fasciola hepatica*, een platworm die zich in de lever ophoudt. De zieke schapen groeien slecht en ook de wol wordt minder. Leverbotziekte komt alleen voor als er een bepaald slakje, dat als tussengastheer fungeert, in de weilanden aanwezig is. Dat slakje komt alleen voor in natte weilanden. De leverbotziekte was in de twintigste eeuw vrijwel beperkt tot Holland en Friesland. De waterstand in de Brabantse weilanden was toen te laag voor het slakje en bovendien werden er in Noord-Brabant vrijwel geen schapen meer gehouden.

De schapen konden aan leverbot sterven. Dat gebeurde in 1656, toen Sebastiaen Elias vijftien schapen had gekocht van Mathijs Peter Dijckers. Die schapen hadden 'groote cossemen' en dat werd als een teken van ongansheid beschouwd. Van de vijftien schapen stierven er elf en die overbleven waren ook niet veel meer waard, R 827, fol. 113, 113v.

De achteruitgang van de schapenteelt in de periode 1815-1865 wijt men wel aan een toenemende specialisatie van de landbouwbedrijven op de melkveehouderij.²⁴⁴ De afname van het heide-areaal kan toch ook een rol gespeeld hebben: op de heiden werden vooral bossen aangeplant. Ook ging men misschien het schapenvlees vervangen door varkensvlees. Aardappelen vormden een uitstekend varkensvoer en aardappels kon men in grote kwantiteit telen (behalve als de oogsten mislukten zoals halverwege de negentiende eeuw door aardappelziekte).

Schapen veroorzaakten wel eens overlast als zij in andermans velden kwamen. Zo liepen de schapen van Schoonen Claes (Claes Goris Nuijten) op een zondag in juni 1713 in de ak-

kers op Westrik. Vorster en ondervorster gingen er op af en wilden de schapen meenemen naar de bocht. Maar de herder die erbij was werd behoorlijk agressief: 'als gij dat meent dan sal ik er eenen overhoop steeken en mijnen hondt is oock goet voor eenen, gijlie zultse niet mede nemen of het sal oulie leven kosten oft het mijne'. Hierop trok hij zijn mes en hitste zijn hond op, RH 137, fol. 29. Over de prijzen voor schapen zijn we niet goed ingelicht. Incidenteel vernemen we er iets over zoals in 1699 toen Cornelis Neven vier schapen verkocht voor drie gulden, vijftien stuiver per stuk en zes voor drie gulden 17 stuiver per stuk. RH 136, fol. 4. In 1664 werden twintig schapen verkocht voor zes gulden het stuk, zoals boven al vermeld.

	1866	1870	1875	1880	1885
aantal	6000	7000	7800	8000	8400

Varkens werden niet veel gehouden tot de negentiende eeuw. Mogelijk waren er in de late middeleeuwen nog wel behoorlijke aantallen van deze dieren, die dan in het najaar met eikels werden gemest. Halverwege de negentiende eeuw was het aantal van deze dieren misschien rond de zevenhonderd. Aan het eind van de eeuw liepen er ongeveer drie maal zoveel rond. Varkens konden gevoerd worden met boekweitmeel en aardappelen en uiteraard met allerlei afval. Veel burgers hielden een varken en/of een geit. De varkens zouden rond 1800 veelal uit het Luikse aangevoerd worden.²⁴⁵

In 1646 waarschuwt het dorpsbestuur de inwoners tegen varkensdrijvers die onganse varkens verkochten. Om dit te voorkomen moesten de varkens in het vervolg gekeurd worden door Marten Maertens van Cruybeeck, beenhakker. Deze moest ook alle vette varkens die uit Princenhage naar andere plaatsen werden verkocht keuren, P 400, inv. nr. 2, fol. 116v. In 1659 werd beenhakker Adriaen Michielsens van de Camp met deze taak belast. Hij mocht voor een varken uit het Dorp een stuiver in rekening brengen voor het keuren en voor een

Zwijnhoeder slaat eikels uit een eikeboom.

Kippen voeren, Tacuinum sanitatis, vijftiende eeuw Parijs.

exemplaar uit de gehuchten twee stuiver. Voor een vet varken mocht hij overal twee stuiver rekenen. Verder moest hij de ongansche varkens met rode verf merken op de schouder of in de nek. Als Van de Camp varkens goedkeurde en ze bleken na de slacht ongans, moest hij ze zelf overnemen, RH 233, fol. 19. Ongans of gortig wordt gezegd van varkens die besmet waren met trichine, een parasiet, die zich in de spieren van het dier inkapselt. Wordt het vlees van een varken niet goed verhit voor consumptie, dan kunnen de trichinencysten overleven en die komen dan uit hun kalkkapsel vrij in de maag van de varkenseter. Van hieruit

	1866	1870	1875	1880	1885
Aantal korven	705	695	340	250	200
Kilo honing/korf	12	15	16	5	4
Kilo was/korf	2	3	4	1, 5	2

migreren ze naar de spieren en andere organen van de mens.

Dierenmishandeling is van alle tijden. In 1665 had Joris Woutersen, schepene, een vergoeding gekregen voor het afsnijden van de staart en oren van zijn varken door 'enniche fielen ende straetschenders', RH 132, fol. 207v, 208.

Pluimvee werd in de loop der negentiende eeuw in steeds grotere aantallen gehouden. We laten de cijfers van de gemeenteverslagen spreken.

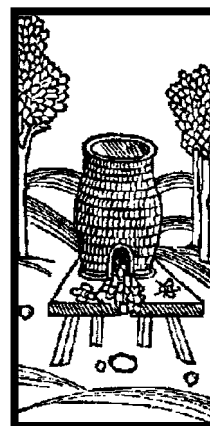
In het laatste jaar waren de eieren duur.

In de tijd voorafgaand aan de negentiende eeuw was het aantal hoenders betrekkelijk laag. Op elke boerderij liepen er wel vijf of tien rond. Ze moesten hun kostje op het erf zien op te scharrelen. De hof was voor hen, althans zeker in de zaaitijd, taboe. Of er in Princenhage ook kapoenen gehouden werden is niet bekend. Kapoenen moesten oudtijds veel geleverd worden als cijns. Kapoenen waren twee maal zoveel waard als een kip: ze waren vetter en zwaarder.

Eenden werden in Princenhage ook gehouden. Dit is uniek voor de Baronie. We horen verder in geen enkele plaats over deze dieren. Men hield ze voor de eieren en het vlees.

Bijen konden op de bloeiende boekweit en de heide veel nectar verzamelen. In april werden ze ook vaak naar de koolzaadvelden in Zuid-Holland en Zeeland gebracht. Op een boerderij was één van de zoons meestal belast met de bijenhouderij; hij was de 'bieman'. Door verkoop van honing en was kon een bieman een redelijk inkomen halen. In de biestel of bietuin stonden de van stro of bunt gevlochten korven opgesteld. In 1701 verhuurde Jan Dingeman Backers zijn boerderij op de Rith, maar hij behield aan zich enkele kersen-en appelbomen en 'den biethuyn', RH 233, fol. 60v. In 1671 spreekt men in plaats van bietuin van een Bieplack, RH 133, fol. 11v.

In de jaarverslagen wordt vanaf 1866 de opbrengst van de bijen aan honing en was aan gegeven.

Bijenkorf

We zien na een aanvankelijke stijging een stevige afname van het aantal korven, evenals een daling van het aantal kilo's honing per korf. Wat was er aan de hand? Waren de prijzen te laag door concurrentie uit het buitenland? Zaten er ziekten in de bijen? In Gilze-Rijen lag het aantal korven rond het midden van de negentiende eeuw op ongeveer duizend, maar daar was uiteraard ook veel meer heide dan in Princenhage.

Wat de waarde van een korf met levende bijen was, horen we soms uit boedelverkoop. Zo werden op 14 april 1650 acht bijenkorven van de kinderen van Jan Cornelis Grauwmans verkocht, telkens met twee tegelijk. Ze brachten respectievelijk vier gulden, twaalf stuiver, vijf gulden, tien stuiver, zeven gulden, zestien stuiver en zeven gulden, twee stuiver op, RH 245-7.

Een merkwaardig geval deed zich omstreeks 1620 voor toen Peter Mathijs Meiren zijn aandeel in een stuk moer ontrent het Hellegat verkocht aan zijn broer Mathijs en dat voor twee stocken bijen. Peter woonde in de jaren voor 1652 in een kamer van de boerderij van Cornelis Donckers in het Hout: hij stookte zelf en hij stak toen turf op de heide van Effen en ook kocht hij soms turf van de turfschuiten die uit de Brouwersmoeren kwamen. De erfgenamen van Peter vonden die verkoop maar niets, 1671, RH 133, fol. 282, 28v.

De bijen uit de Baronie werden in het voorjaar vaak naar Zeeland of de Zuidhollandse eilanden gebracht om daar op het koolzaad te vliegen: 'om met de bien op de blom te vliegen in Hollandt'. In 1714 had een vijftal personen die zich met 'biehandel' inlieten geprobeerd paspoorten te krijgen voor een aantal korven. Daartoe moesten ze naar Breda en Zundert om tol te betalen; vervolgens moest er in Standaardbuiten ook nog geld worden gegeven, RH 137, fol. 62. Omgekeerd kwamen Hollandse en Zeeuwse bijenhouders vaak naar de Baronie om op de heide (en de boekweit?) te vliegen. Zij werden nooit gemolesteerd (belast met licent?). In de verklaring van 1663 worden enkele leden van het biegilde en biehandelaars genoemd: Jan Sebastiaen Adriaen Dyckers, hooftman, Anthonis Gillis van Loon, deeken, Jacob Rombout Bevers, Jan Huybrecht Croon, Cornelis Cornelis Robs, Jan Janssen van Helchteren, Jacob Jacob Bellekens en Adriaen Jan Bacx, RH 132, fol. 161.

Honing uit de Baronie werd wel door schippers naar Holland vervoerd, zoals bijvoorbeeld in 1694 door Franchoy Flaes, schipper van Rotterdam op Breda, die van vijf verschillende honinghandelaren in totaal 87 tonnen honing had getransporteerd, R 832, fol. 31v.

1.10.3 Landbouwgereedschap

Om het dagelijks werk naar behoren te kunnen uitvoeren had een boer de beschikking over velerlei werktuigen. Die konden bestaan uit ons nu nog bekende, zoals een ploeg, eg, kar, spa, riek, vork, maar er waren ook voorwerpen waarvan wij vrijwel nooit gehoord hebben (en die ook in de woordenboeken niet vermeld worden). Bij boeldagen weten we ook de prijs waarvoor een voorwerp gekocht werd door een geïnteresseerde. Arme boeren bezaten zeer weinig getuig, soms niet eens een kar of een ploeg. Maar er waren in Princenhage ook

veel rijke boeren.

Een indeling van de gebruikte materialen kan bijvoorbeeld gebeuren op basis van gebruik in de akkerbouw of veeteelt, twee bedrijfstakken die op elke boerderij voorkwamen. Bij de verkoop van inventarissen volgde men soms de kamers in de boerderij, soms ook werd ijzer bij ijzer, aardewerk bij aardewerk enzovoorts verkocht.

In de archieven komen inventarissen voor vanaf halverwege de zeventiende eeuw. Aan de hand van deze inventarissen zou men ook de ontwikkeling in de materiële cultuur kunnen nagaan, want de inventarissen geven ook overzichten van wat er in de keuken, kamer, opperkamer etcetera aanwezig was aan keukengerei, meubels, kleren etcetera. Maar die voorwerpen zijn in het onderstaande overzicht niet opgenomen: we beperken ons hier vooral tot de landbouwwerktuigen.

Hier een inventaris van Joos Jan Cornelis Graumans uit 1650, RH 245-1.

Aan akkerbouwgetuig bezat deze: creugel (kruiwagen), egd, wan, vlegels, oosvath, kercussen, light, schoep, rieck, haeck. Aan veeteelt-getuig: melckaecker, melckcan, koijketel, schaepsben, muylcorven, snijseijsie.

Aan granen en andere voorraad: mutsaert en hout, santtorf, hoop caff, een hoytas, hoy-speurrie en haverencaff, coolen, rapen en peen, wat bijltorff, slachtorff, roggenstroij. Wat verder in deze inventaris opvalt is een aantal 'kopen' vlees: er was mogelijk pas een koe geslacht, want er werden diverse porties rundvlees aan de man gebracht.

De voorwerpen:

Een egd is een eg. Een kercussen is een kussen waarmee men op de kar zacht kan zitten. Een light is een onderdeel van het paardentuig waarmee de burries steunen op het zadel op de rug van het paard.²⁴⁶ Een melckaecker is een melkimmer. Een koijketel dient om veevoer te koken. Een schaepsben is een voorziening aan de wand van de schapenstal, waaruit schapen hooi kunnen eten. Muylcorven dienden om vee zonder schade over andermans land of weide te leiden. Een snijseijsie was waarschijnlijk een zeis in een strosnijder, waarmee het stro kort kon worden gehakseld. Santtorf is turf gestoken op de heide, meestal op plaatsen waar veel mos groeide. Hooyspeurrie is spurrie die in het voorjaar gezaaid is en die in de zomer gehooïd kan worden. Bijltorf is turf die met een turfbijl geslagen is, dus niet van de heide maar bijvoorbeeld uit beemden. Slagturf is turf die uit het water is opgebaggerd en daarna in vormen verdeeld en gedroogd is.

In hetzelfde jaar-1650- was er koopdag van Cornelis Janssen van Beeck alias Heijnen, RH 245-3.

Hij verkocht aan akkerbouwgereedschap: bijlen, seelen, sicht en haeck, ploech, lange kerre, sight, vorck, both, twee riecken en twee schuppen, drie wannen, gaffel, hoijhaeck, mishaeck, eertkerre, molen, lopen, hoijhaeck, egd, kercussen, wagen. Aan veehouderijzaken: koijback, melckcanneken, melckcan, koijketel, koijback, aecker, twee hoijmanden, snijback en seyse.

Een bot is een scherpe schop met een lange steel, bijvoorbeeld om mest of turf te steken (het blad lijkt op een bot, de vis). Een gaffel is een vork uit één stuk hout, dienend om stro om te draaien. Met een hooihaak kon hooi uit de hooitas getrokken worden en met de mis-

haak kon men mest van de aardkar in hoopjes afladen. Met hooimanden kon hooi gedragen worden.

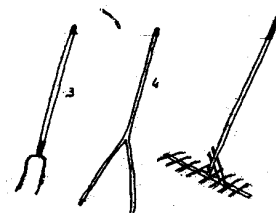
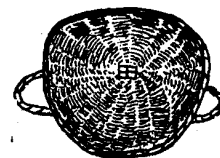
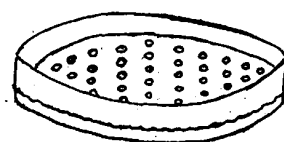
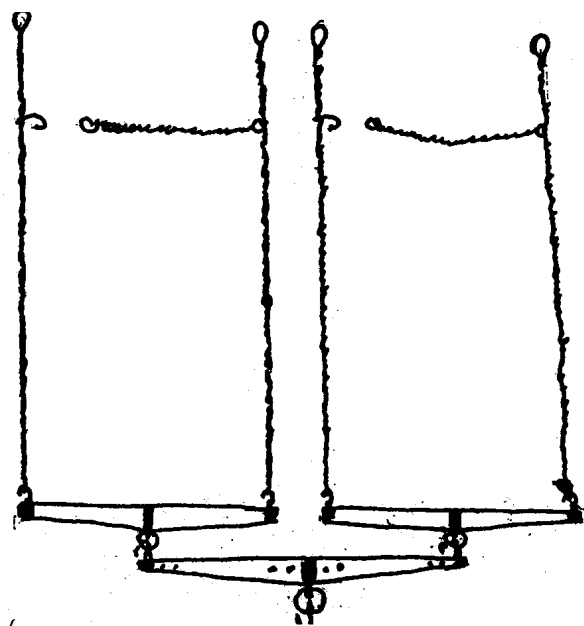
In 1663 werd de inventaris van Adriaen Anthonis Clep op Overa verkocht. Aan akkerbouw-gereedschap treffen we hier aan zaeycorff, trogh, schoepen, riecken, vlaghseysie, lange seysie, sighten, seysie, sicht, werven, ploegh, egde, wan, vlegels, gaffel, querne, haergetouw, bleckstock, lange karre, sadel, licht, quaey eertkarre, drie quaey sacken, loopen en oesvath. Veehouderijartikelen waren bij hem: koyketel, melckaker, stande, staff, lith, saenton mette boter gereetschap, koybacken, slobcuypen en andere cuypen, snijbanck, seysie, cluyster, voetwissen. Aan voorraad bezat hij: branthout, mastmutsaerts, hoopken hoij, 32 ellen rouw lynwaet, 9½ ellen wercken rouw lijnwaet, 6½ pont gesponnen garen, eenich vlas, drie veertel en half lopen rogge, een lopen boeckweyt, 2½ lopen sloorsaet. Te velde stonden nog vlasch, eenich saet en speurie en een veertel boeckwey. RH 167-1.

Een zaikorf dient om graan en boekweit te zaaien. Een langhe seysie gebruikte men voor het maaien van hooigras. Een werf is een steel van een zeis of zicht. Met een bleckstock kan de schors van eikenhout worden verwijderd: de schors werd gedroogd en vermalen tot run. Een stande is een karn: er wordt een staff bij genoemd, dat is de stok waarmee de karnschijf op en neer wordt bewogen. In de inventaris wordt ook een lith, dat is een deksel van de karn genoemd. Een saanton is een ton warin zaan, dat is room werd bewaard (of waarin de room op kon stijgen?). Is een slobkuyp een kuip waarin vloeibaar voedsel werd gegeven aan het vee? Een kluister dient om een paard of koe in zijn bewegingsvrijheid te beperken, zodat het dier slechts op een klein gebied kan grazen. Voetwissen hebben hetzelfde doel, maar zijn niet van ijzer maar waarschijnlijk van wilgenhout.

In het jaar 1703 werd de inboedel van Cornelis Peter Leenders, weduwnaar van Cathelyn Adriaen Huybregths opgemaakt. Aan akkerbouwgereedschap bezat hij: trogh, byl, kapmes,

Zwing met twee
aamsklippels

Een zeef, wan, vork,
gaffel en rijf

rijven, kruijwagen, eertrysen, snijback, kist, trogh, kuijp, backen, seysie. Aan veehouderijmateriaal: stant, saenton, aeker, biekorven. Aan voorraad: hoij, rogge en boeckendestroij, torff, twee veertelen korenwerck, RH 168-21, nr. 15. Duidelijk een keuterboer! Geen ploeg en geen kar, geen eg etcetera.

In hetzelfde jaar trof men bij Cornelis Jan sGrauwen op de Emer aan akkerbouwgetuig aan: wagetouw, ploeghkouter, seven, vaten, drie sacken, sight, twee pickhaken, bockentseeff, wan, quernmolen, schijff, twee greelen, saal, twee toomen, light, vijf koebacken, swingh, twee haemklippels, drie manden, twee vorcken, rieck, schoep, seysie, eertbeugel, slijpsteen, wagen, lange kar, twee eertkarren, ploegh, eght, met ysere tanden, een met houte tande. Voor het vee bezat hij: kopere koijsketel, marcktkorff, trogh, botergemack, hoyhaek, Aan voorraden vond men bij hem: een biekorff met spurriesaet, een kuypken met spurriesaet, hoijtas, een mijt met roggestroij, een tas byltorff, een mutsaertmyt, een dito over de straat, een mijt met blockeelhout, eenige blocken op de werff, RH 168-21, nr. 18.

Een wagentouw is denkelijk een touw dat de lading van een wagen bij elkaar houdt. Een kouter is een ploegmes, dat de grond los snijdt. Een bockentseeff is een boekweitzeef, om het onkruidzaad uit boekweit te zeven. Een greel is een gareel ofwel een haam, een getuig voor om de nek van een paard, waar de strengen aan bevestigd worden. Een saal is een zadel, waar de lichten aan bevestigd zijn. De licht is een zware riem, met een oog, waarin de burrie bevestigd wordt. Een zwing is een balk, waaraan twee aamsklippels kunnen worden aangebracht. Aan een aamsklippel (handklippel) worden de strengen vastgemaakt. Een eertbeugel is een baggerbeugel, waarmee bagger of waterplanten kunnen worden opgeschept. Een botergemak is een mechanisme waardoor het karnen vergemakkelijkt wordt. Blockeelhout is gekleefd hardhout.

Jan Jansen Robs liet in 1714 achter aan akkerbouwgetuig: trog, saeyback, twee seeven, eenige tonnen, twee ploegschijve, yseren haeken en kouter, drie bylen, kapmes, evergaars, boor, saeg, trektang, twee haergetouwen, twaalf sakken, boekentseef, boekentmolen, half veertelmaat, schepel, eenige sigten, wan, tonnekens, riethaeken, ysere kevie en vlegels, waegen, twee lange karren, twee ertkarren, snyback, haverkist, stoubrug, paertsgetuygh, querenmolen, hakmes, seijsie, swingvoet, wan, ploeg, slijpsteen, seysie, schuthort, terpot, bot, schoep, riek, vlagseyse, hooyhaek, greef, mishaeck,. Veehouderijgebonden gebruiksvoorwerpen waren: twee kopere mekkannen en twee akers, kopere deurslag, temst, koperen koeyketel, twee water emmers, melckemmer, boterschoel en maet, stant en melckton, kluyster, botermolen, saenton, kuyp, meilton, kist en slopkuyp, drie hooy en torfmanden, acht koeybakken, stouwbrug, kruiwagen. De graan- en andere voorraden waren: elf veertelen haver, tien potten witte boonen, drie veertelen rogge, zeventig veertelen boekwijt, een gebint ongedorsen rogh tot den lyst toe, vijf veertel soo gedorsse als ongedorsse tarwe, een gebint hooy, tot den lyst toe, vijftien stokken met bien.

Hier duidelijk een rijke boer.

Een halfveertelmaat is een maat van 43,2 liter (dus van twee lopen van elk 21,6 liter). Een schepel is een gebogen houten schop om graan op te scheppen. Riethaken dienen bij het

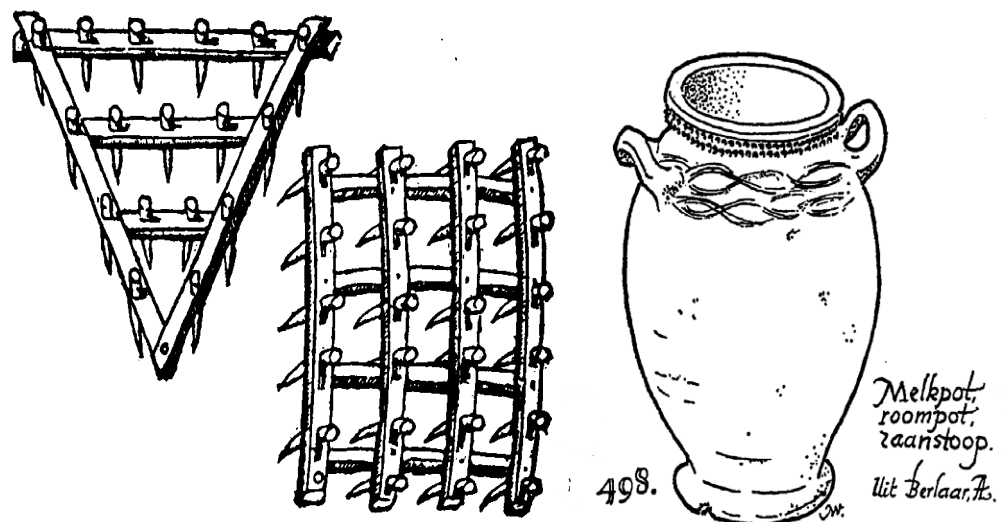
dakdekken om in het dak te zetten. Een kevie is een traliekooi (soms ook een bouwsel op een slee om turf te vervoeren). Een snijbak dient om stro kort te snijden. In een haverkist wordt haver voor de paarden bewaard. Een stouwbrug dient waarschijnlijk om varkens op een wagen te stouwen. Een swingvoet zal een onderdeel van een zwing zijn, maar welk? Een schuthort is een uit gevlochten takken bestaande scherm om de wind weg te nemen bij het rusten op het veld. Terpotten kwamen veel voor: de platen van de schuur moesten geregeld geteerd worden. Een deurslag is een aardewerk vergiet. Een temst is een vergiet waar een doek in gelegd wordt met het doel de erdoorheen sijpelende melk te zuiveren. De lijst is de horizontaal lopende balk van een gebint. Een stok bien is een korf bijen.

Jan Anthony van Aert liet in 1782 na het overlijden van zijn vrouw, Johanna Jansen de Bruyn, de inboedel taxeren.

Akkerbouwtuig: boekendzeeff, haargetouw, trog, graef, hak, bijl, vlagseysie, drie rieken, schop, sysien, gaffels, pikhaak, vleegeles, schepel, schop, vlasbraak, twee kuypen, twee manden, zeven sakken, kafmoolen, een loopen, twee wannen, twee hoosvaten, twee ladders, paardentuyg, haverkist, snijbak, een lange kar, een korte kar, ploeg, igten, swing, aanklippel, slee, vijf horden, vier vorken, hooyriek, twee asbakken, drie manden, boonstaken, ertrys, mishak. Aan veehouderijtuig: een ton met zaan, twee koopere koeketels, vier koeybakken.

Aan voorraad: veertig sakken boekwijt, 5½ sak rogge, een sak met gierst, een sak met boonen, ton met groote boonen, ligte boekweyd en haver, tyl met erten, korff met lijsemeel, tyl met raapsaat, 250 raapkoeken, rogge en stroy in den tas, haver en strooy inden tas, 2400 pont hooy, heijtorff, brandhout, mutsaard, strooy, misch en assche, RH 171-4.

Een hoosvat is een schepel. Een asbak dient om de as van het haardvuur in te bewaren: het was een belangrijke meststof (bijvoorbeeld voor klaver). Ertrys zijn stokken waar erwten tegenaan groeien. Opmerkelijk is de gierst bij de voorraden. Groote boonen zijn lapbonen, tuinbonen. Lichte boekweit zal een bepaald soort boekweit zijn (of slecht gegroeide?). Lijsemeel is lijnzaadmeel. Raapkoeken worden niet vaak genoemd: ze waren een restprodukt van het slaan van raapzaad en een gewaardeerd krachtvoer. Hoe kon men het gewicht van het

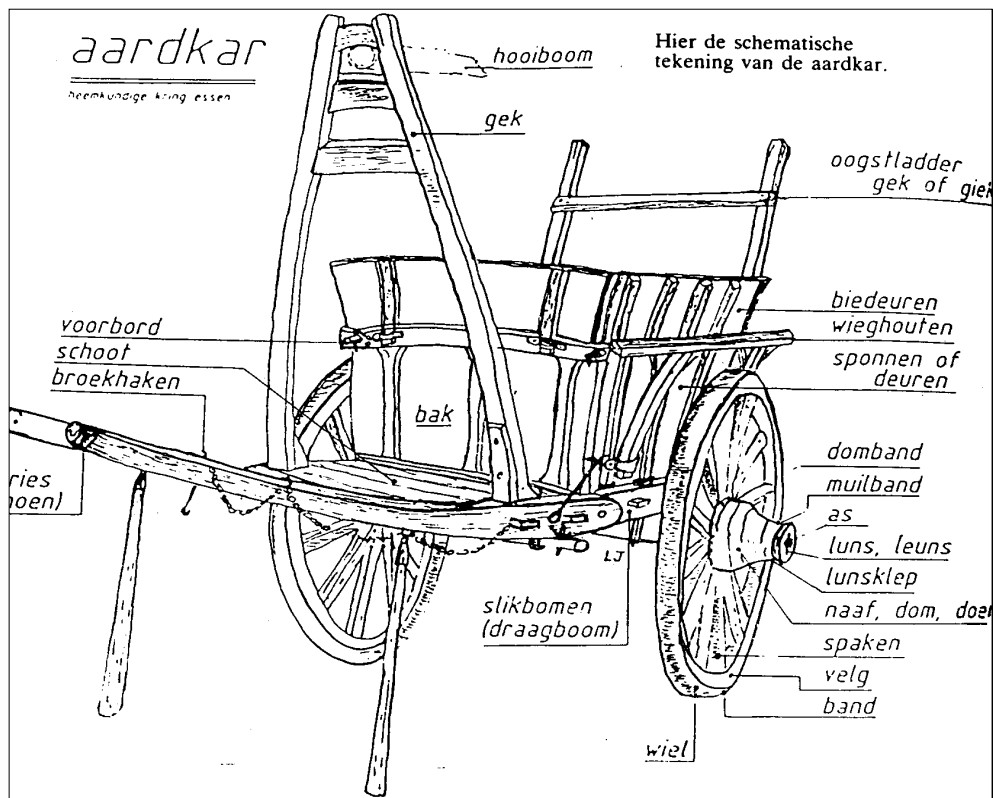
Twee eggen. Is. Thijs

Zaanton uit het openluchtmuseum Bokrijk, afkomstig uit Berlaar.

hooi bepalen? Er was 2400 pond hooi aanwezig. Geschat of ergens op een waag in de stad Breda gewogen?

Een zeer uitvoerige boedel vinden we bij Christiaan Joggem Rommen, wiens vrouw Jacomyn Jan Naalden kwam te overlijden, 1784. Hij bezat maar liefst dertien koeien, vier vaarzen, tien kalveren, een stier en vier paarden Aan akkerbouw-getuig: saaybak, rysaal en schabernack, vier vleegels, twintig lege koornsakken, saaybak, acht rieken, zes hooyvorken, drie trekseysen, drie ladders, zeven sysen en haargetouwen, vier sigten, twee pikhaken, twee schepels, drie spaayen, drie platte rieken, vier vlagsysien, twee torfbotten, twee hakken, bijl, twee lange en drie korte karren, een kleykarretje, vier groote en twee klyne ligten, vier ploegen, twee sleen, zes igten, vier swingen, twee aamklippels, twee wagens, een drieswing, kerffsaag, tarpot en tarkan, boonset, werkbank, brootbank, blok, slagseysie en moerhak, vijf gereelen, vijf zaalen, vier paar seele strengen, drie paar ysere dito, acht toomen, een karwats, kan, borstel, roskam, twee seelen helsteren, een braak en reep, drie bakjes, twee greeven, een kaffseeff en voet, kafmoolen, haverkist, oude gebrooke aardkar, slypsteen, kruywagen, aschbak, twee keulse waterpotten, Voor het vee bezat Rommen: twee saantonnen, twintig maaten boter, botertyl, boterpot, eenige boter, drie onderbakken, oude boterbak, vijf koeybakken, zeven kuypen, een meelkist, karnmolen tien tuurstaken, een slag, zeven levendige stokken bien, veertien ledige biekorven.

Aan voorraden werden gevonden: zeventig sakken rog, zestig sakken boekweyt, dertig sakken haver, een half veertel tarwe, drie lopen garst, een veertel groote boonen, een halve sak grauwe erten, een loopende voedergoet, twee bakjes met spurriesaat, een korff met raapsaat, twee bakken met claversaat, een bak met carmilsaat, sak met voedermeel, een pot met haverwort, een pot met Portegiese boonen, een kuyp met witte boonen, vierhonderd bos-

Aardkar,
Lode Jordaens

sen roggestrooy, zes sakken aardappelen, achthonderd bosse roggestrooy, zevenhonderd drooge mutsaard, brand-en geriefhout, twee partijen boonstaken en ertrys, drie sakken aardappelen, zevenduizend telhout, vijfhonderd mutsaard, hoopje hooy en rouw mis, een cavel hout, RH 171-4.

Wat een schabbernak in het bovenstaande moet verbeelden is niet duidelijk. Een schabbernak kan een onooglijk kledingstuk zijn, maar ook een kavalje, een oud paard. Werd een trekzeis gebruikt voor uitmaaïen van sloten?

Wat een kleikar is, weten we ook niet. Een kar die uit het kleigebied stamt, of een kar om klei mee te transporteren? Een drieswing is een zwing waaraan drie handklippels kunnen worden gekoppeld. Men kan dan met een driespan rijden. Een boonzet is een werktuig waarmee bonen in de grond kunnen worden gezet. Is een slagzeis een zeis om turf te hakken? Het getuig wordt samen genoemd met een moerhak, dat ook voor zulk werk dient. Een selen helster is een halster van touw. Een reep heeft mogelijk iets te maken met braken. Of moeten we denken aan een reep van een zadel (waar de licht overheen gelegd wordt)? Onderbakken komen voor in een brouwerij; maar hier was toch geen sprake van een brouwerij. Tuurstaken zijn palen om in de grond te slaan (met een slaggh, een zware hamer) om daar de koeien mee te tuieren.²⁴⁷ Carmilfaat genoemd bij de voorraden is zaad van Karmil ofwel huttentut, een gewas met oliehoudende zaden en stengels die als bezem gebruikt werden. Is voedermeel een slechte kwaliteit roggemeel? Portugese bonen?

Catharina van Zundert, weduwe van Willem de Ronde verkocht in 1808 aan akkerbouwgeereedschap: kapmes en bijltje, zigt, pikhaak, twee zeysies, haargetouw, hak, bijl, vier schoppen, twee graiven, twee vorken, twee rieken, vlagzysie, wan, twee manden, een ladder, twee bakjes, een kuyp, kruywagen, kafmole, twee vlegels, rijven, twee zeven, twee tuyezelen, schale en balans met gewicht, loopen en oosvat, koorezeef, koorezakken, trog. Aan voorraad: op de zolder zes lopen kooren, een loopen boekweit, kist met spurriesaat, en op de werf: brandhout,. Aan vruchten te velde: hofvruchten, een gemet kooren, anderhalf gemet haver, een gemet aardappelen, een gemet boekweit, acht roeden vlas, zestien roeden erten, hoop gras en hooy, RH 178.

Een toelichting bij de diverse termen. Een zigt is een zeis met korte steel en alleen bestemd om graan te maaïen. Bij een zich hoort een pikhaak, waarmee het gemaaide graan kan worden vastgehouden en tot een garf verenigd kan worden. Een haargetouw bestaat uit een mini-aambeeld met een spitse hamer: het aambeeldje wordt met een eraan zittende pin in de grond geslagen en de boer kan dan het blad van een zeis of zicht gaan uitslaan, dunner maken. Een graif is een greef, een brede, scherpe schop met korte steel, die met twee handen bediend wordt; men kan er turf mee steken, maar ook en vooral stalmest in blokken snijden. Een vlagzeisie dient om vlaggen op de heide te ‘steken’. Men slaat met de vlagzeisie naar achteren. Het vlaggen gebeurde vooral op plaatsen met dopheide en korstmossen. Een wan dient om het kaf en graan te scheiden, door ze in de wind op te werpen en vervolgens het graan op te vangen. Een kafmolen doet hetzelfde, maar dan veel sneller en beter. Een tuyer-

seel is een touw waarmee vee aan een paal kan worden vastgezet, temidden van klaver of spurrie: ze kunnen dan niet te veel in een keer vreten (dan zou de pens oplopen, trommelzucht). Een loopen is een inhoudsmaat voor graan: bij rogge 21,6 liter. Een oosvat is een schep om graan op te scheppen en in de zak te doen.

Een andere negentiende-eeuwse boedel vinden we in 1817 bij Adriaan Jan Boot, op de Beek (SAB, Afd. III-86, inv. nr. 15).

Hij beschikte over de volgende akkerbouwgereedschappen: een koorenseef, een klijne dito, vijftien ledige sakken, twee sysens, haargetouw, pikhaken, een graaf, twee schuppen, drie rieken, zes vorken, een trog, acht kuypen, een lange kar, twee korte karren, twee ploegen, een wagen, twee egten, een paar karburries, paardentuig, swingen, hooyboomen en vlegels, kafmolen, twee swingen en haamsklippels, slijpsteen en een slee. Aan veehouderij-

Brouwer	ketel (in tonnen van ca. 160 l.)
Jacob Anthonis Lips	5
Jan Anthonis Lips	3
Lambraght Lodders	6
Jan Adriaenssen van Beeck	3½
Adriaen Cornelis Leyten	4
Weduwe Jacob v. d. Brandelaer	8
Dilis Jan Rombouts	4¼
Willem J van den Eynde (Sprundel)	10

artikelen: een zaanton en waskuyp, een pot met boter. Als voorraden worden bij hem genoemd: 2½ zak boekweit, vijf zak kooren, vijftien zak haver, 3½ zak groene erwten en boonen, een sak spurriesaat, sak roggemeel, oude biekorven, vlaszaad, mest in de stal. Verder tweeduizend ponden paardenhooi, een party hooyspurrie, een partij ongedorsen haver en strooy, een party ongedorsen kooren en strooy, vierhonderd bossen roggestrooy, honderd bos roggestrooy, een party kaf, brandhout en turf, twintig sak aardappelen.

Opvallend is het kleine aantal veehouderijwerktuigen, terwijl het juist een boerderij was met zeer veel vee: acht koeien, vier vaarzen, twee hokkelingen, een merriepaard en nog twee veulens. Een hooyboom is een boom die over de het hooi op de lange kar gelegd en vastgesnoerd wordt om het hooi niet van de kar te laten vallen. Kooren is rogge.

Overzien we de inventarissen dan vallen er sommige dingen op. De frequentie van de aardappel neemt in de loop van de tijd toe. Op vrijwel elke boerderij was standaard aanwezig een schop, riek, zeis, vlagzeis, zicht, pikhaak, vorken, gaffels, vlegels, schepel, zeven en dergelijke handgereedschap. Ook zijn er vrijwel overal koekuipen en -ketels, emmers en zaantonnen, omdat er op vrijwel elke boerderij koeien werden gehouden. Maar toch is het verbazingwekkend hoe weinig werktuigen sommigen boeren bezaten: ze zullen veel hebben moeten lenen of samenwerken met familieleden. Om te kunnen beoordelen of de boedels in de loop der tijd rijker worden, zou een wat grootschaliger onderzoek moeten worden uitgevoerd. Het materiaal ervoor is ruimschoots aanwezig.

1.11 Brouwerijen

De bierconsumptie was eeuwenlang zeer groot. Voordat thee en koffie hun intrede deden (achttiende eeuw), dronk men bij voorkeur bier. Ook karnemelk en water werden wel gedronken. Op het platteland was het putwater heel wat betrouwbaarder dan het water uit grachten of putten in de steden, dat vaak verontreinigd was. Waterputten op een boerenerf konden uiteraard wel besmet raken door insijpeling van mestwater.

In 1687 wordt een lijst van brouwerijen in Princenhage gepubliceerd met vermelding van de grootte van de door hun gebruikte brouwketels. Een brouwerij werd gewoonlijk met brouhuys aangeduid.

Huisbrouwers

Eeuwenlang werd er op veel grote boerderijen bier gebrouwen. In Princenhage was in de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd op elk gehucht wel een brouwerij annex tapperij. Zo horen we in 1630 van een stede verhuurd door Henrick Dyrven aan Niclaes Wouter Kegels op de Hoge Put, waar een 'besydencamer' en een brouwhuys aan verbonden was, R 527, fol. 18v.

In het jaar 1549 verkocht de weduwe van Adriaen Laureys Amels een huysinge, schuere, kooye brouhuys hovinge en erffenisse in het Hout aan Willem Dyrck Roovers, R 710, fol. 207v. Op de hoeve van de Emer werden in 1655 tien tonnen bier gebrouwen R 826, fol. 94v.

Herbergen brouwden vaak zelf, maar lieten ook vaak bier uit de stad Breda komen of van andere steden, zoals Delft.

Rond 1450 gaf de Heer van Breda een ordonnantie uit waarin de kwaliteit van het bier werd gewaarborgd. Voor het beste bier moest men per vat gebruiken twee lopen tarwe, een lopen gerst en drie lopen haver, terwijl het mindere bier ('cleyn bier') moest gebrouwen worden van een lopen tarwe, één derde lopen gerst en twee lopen haver.²⁴⁸

In 1596 en enkele jaren daaraan voorafgaand stonden er in Hage geen brouwerijen, geen oliemolens en geen eesten om mout te maken meer: allemaal door ontvolking wegens oorlogsgeweld, R 818, fol. 42.

In het onderstaande overzicht staan alleen de brouwerijen, die niet aan een herberg verbonden waren. De herbergen hadden vrijwel steeds een naam en zijn in de lijst met toponiemen terug te vinden.

WESTRIK – 1510 – R419, F198v

Dyrc Willem Dyrxc verkoopt Kathelyne Claeus Wils weduwe Willem Dyrxc, syn moeder: die huysinge, schure, kooye en erffenisse mette brouwhuys en toebehoorten, in veel percelen, onder weyde en lant 32 lopensaet in Westrick.

WESTRIK – 1511 – R419, F116v

Kathelyn Claes Wils X Cornelis Adriaen Cornelis Mazen bezit: Huysinge, schure mette brouwhuys, noortwaerts neven de gebuerstrate die ter ackerwaert leydt, westwaerts ne-

ven de gebuerstrate die ter Kerckewaert leydt.

OVERA – 1529 – R706, F27

Huysinge en erffenisse, de huysinge, schuere, kooye, brouhuys, torffhuys, hovinge, boghaert en erffenisse, een bunder.

HOUT – 1529 – R706, F56v

Berthelmeeus Jan Noyts X Cornelia Alaerts verkopen een erfpacht uyt honne huysinghe, schuere, kooye, brouhuys, hovinge en erffenisse, drie bunder int Hout, oostwaarts aen myns Gen. heeren van Nassau.

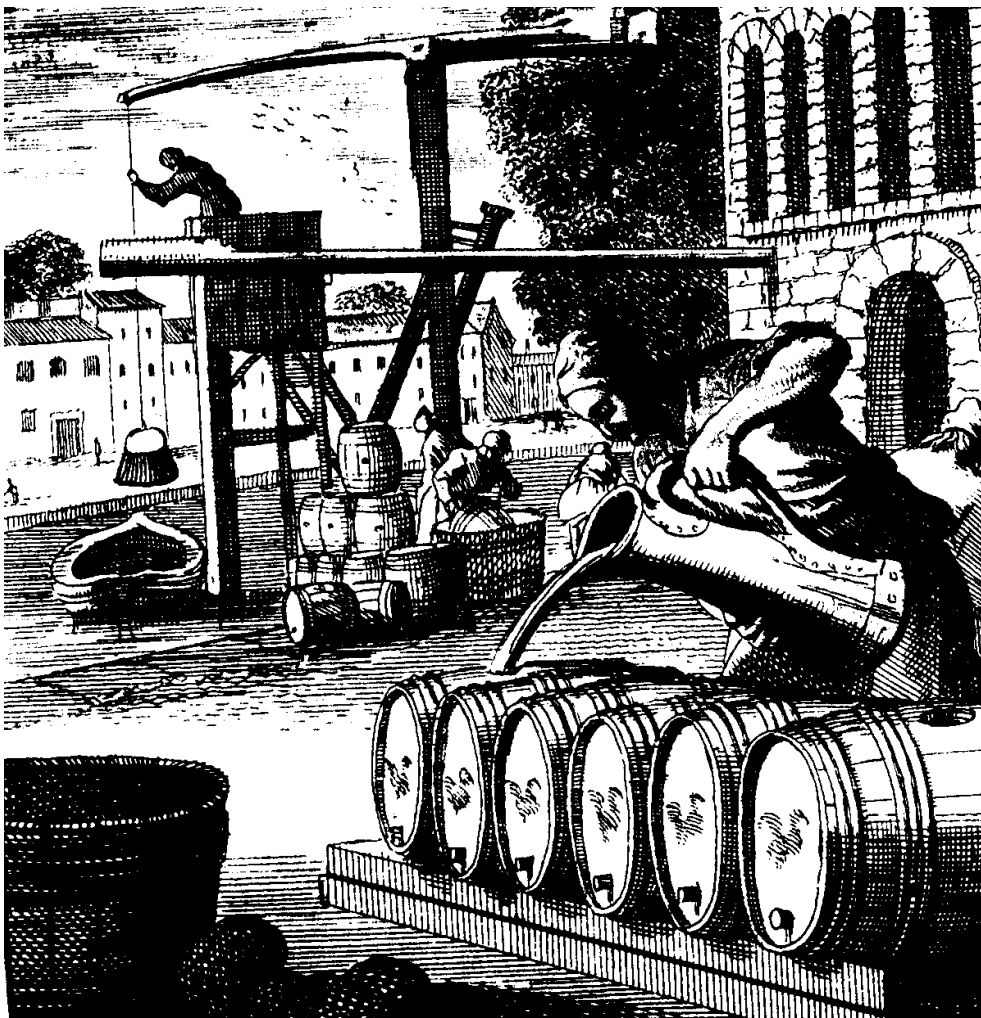
HOUT – 1541 – R709, 3v

Adriaen Laureys Amels verkoopt Adriane Claes Petersen van Tylborch X Jan Merten Nycasius van Herentals een zester op een huysinge, schuere, kooye, brouwerie, hovinge en erffenisse mette toebehoorten en erve, drie bunder, oostwaarts den Prince van Aurangien.

HOUT – 1549 – R710, F207v

Marie Claes Peters van Tylborch, weduwe Adriaen Laureys Amels verkoopt Willem Dyrck Roovers de huysinge, schure, kooye, brouhuys, hovinge en erffenisse mette toebehoorten en erve, drie bunder, en den Slootacker en de Middelste weyde.

HOUT – 1553 – R711, 225v

W. Dyrck Roevers verkoopt Michiel C.W. Daems de huysinge, schuere, kooye, brouhuys, hovinge, erffenisse mette toebehoorten en erve, drie bunder.

VIJFHUIZEN – 1538 – R708, F139

Hoeve, huysinge, brouhuys oft kooye, hovinge en erffenisse, mette erffenisse en toebehoorten, een lopensaet welke zij alnu van Cornelis Meyvisch gekocht hebben ontrent sRuyseners watermolen aende waterstap, oostwaarts aende Wegreyse.

VIJFHUIZEN – 1543 – R709, 163

Voor schepenen van Breda en de Haghe bekennen Jan, Aert en Baernaert wylen Mercelis Ruyseners dat zij eertyts voor Anthonis hunnen broeder betaelt hebben de huysinge, poortstalle (?), brouwhuys, torfhuys, hovinge en erffenisse, mette toebehoorten en erve, half bunder verkregen van J. Rombout sGrauwen, buyten den Haeghdyck tusschen de twee wyndmolens.

BAGVEN – 1550 – R711, 24

Juffrou Margriete van Rooy X Everaart Nicolai verkoopt Ghorys Adriaen Dyrven de huysinge, schuere, brouhuys, kooye, boghaert, hovinge, erffenisse mette toebehoorten en erve, vier bunder, twee lopensaet, drie quartier van een lopen, onder landt en weyde, aent Bagvens veken, die wylen Zeghelyn van Alveringen van Juffrouw Adriaen Boot, weduwe Adriaen de Vogheler gecocht had, en landt inde oudt Huyfacker.

EMER – 1560 – R713, 103

Joncker Corn. van wyck, drossaet en casteleyn te Bueren, verkoopt Mr. Glaude Michault een huys en goede opten Eemeren: de principaelen huysinge, brouhuys, schuere, stallinge, hovinge, boogaert en erffenisse, mette weykens en twee ackerkens bynnen cingels en den Cingel met den houtwasch daer op staende, vier bunder en de Akers, het Ketelken, de Brabantsche Weyde, den Reep, de Vennen, de Hochspanck, de Leechspanck, de Steer acker, tPeertbroeck (belast met onder andere zestien stuiver erfchyns aende Capitlele va Breda en een capuyn Gageldoncxen cijns).

RITH – 1695 – R732, 90

Jan Dingeman Backers onderpand een huysinge, brouwerije, twee gemet, suytwaerden Aert en den Hooghen Acker.

DORP – 1697 – R732, 176

Erfdeling Adriaen Cornelis Leyten X Adriaentje Claes Naelden. Jan Adriaen Lips ontvang eene stede met huysinge en brouwerije: het Hooghuys, een bunder achter de Kerck, oostwaerts en suytw. aen het straetje hier aen behoorende.

DORP – 1701 – R733, F128v

De erfgenenamen Peter Ladders verkopen Antony Adriaen vanden Muysenberch: een huysinge, brouwerije, kooie, hoff, boomgaert en erve, 25 á dertig roeden, omtrent de kuyp van 't dorp tegenover de Paepse kercke, oostwaerts en suytwaerts de Pastorale landerijen, nu Syne Maj:t van groot Brittainne toebehorend, westwaerts den kerckpat oft gebuerwech.

DORP – 1731 – RH278, 79

Peter Adriaen van Loon laat na een huysinge, brouwerije, schure, hoff, boomgaart, lant en erve, 2½ gemet by de Cuijpe van desen dorpe, noortwaerts de Dreeff (80 roeden is leen).

DORP – 1731 – RH100, 111

Erfdeling Pr. Jan Lodders: Anthony P. J. Lodders bevalt op eene huijsinge, brouwerije, schure, koijs, hoff, boomgaart, lant en erve, 2½ gemet bij de Cuijpe van desen dorpe de Hage.

DORP – 1734 – RH101, F55V

Juffrouw Adriana van den Bruele, weduwe Sr. Johannes Hermans, verkoopt openbaer aen Cornelis van Genck: eene huysinge, brouwerije, brouwkuyp, ketel en koelback met alle verdere ap- en dependitien van dien, hovinge en erve, 25 roeden, binnen syne thuynen, tegenover de Roomsche kerke, aangekomen van haar man, dd. 1729, 14 maart.

DORP – 1790 – RH282, 217V

El. van den Muysenberg laat na de helft in eene huysinge, schure en brouwerije, hoff en erve, een bunder.

DORP – 1791 – RH113, 32

Hendrik Rademakers verkoopt Cornelia van de Veecken, weduwe Aarnout Nooren, eene huysinge, schure, brouwerije met toebehoorten, hoff, boomgaard, erve en een perceel land, een bunder, by de kuype, beneevens de dreeve, lopend na het Liesbosch.

HEUVEL – 1749 – RH280, 105

Cornelia Jan Onincx laat na een stede, bestaande in huijs, schuure, kooye en brouwerije, hoff, boomgaard, land en driesen, twee bunder, opden Heuvel.

OVERVELD – 1758 – RH107, 53V

Een brouwerij met enkele grote bakken

Erfd. J.C. van Beek X Maria J. Poppelaers: een steede, huysinge, schuere, kooye en brouwerije, hoff en erve, drie gemet, op Kleyn Overvelt.

OVERVELD – 1787 – RH282, 148v

J.C. van Beek laat na een steede, huysinge, schure, kooye, brouwerije, hoff en erve, drie gemet, op Klijn Overvelt, oost de straat en den H. Geestakker.

OVERVELD – 1771 – RH108, 244

Erfgenaam Ladders verkoopt Hendrik Rademakers een huysinge, schuere, brouwerije met toebehoorten, uytgesondert een lapkuyp, hoff, boomgaard op Overveld.

Brouwerij, circa 830,
Utrechts psalter

Jacobus J. Melissen verkoopt Adriaen Lambregts eene huysinge, brouwerije, schuure, kooye, hoff, boomgaard, dries, zaayland en heyde, drie bunder te Beek.

In dit overzicht staan lang niet alle brouwerijen die in Princenhage bestonden.

In 1687 onderscheidde men in Princenhage wit bier en bitter bier, die respectievelijk voor zes en zeven gulden. per ton verkocht werden, R 831, fol. 100, 100v.

De grootte van de biertonnen was door de eeuwen heen niet constant:

In 1656 legt Jan Vergouwen uit Zundert een verklaring af over de vroegere grootte van de biertonnen in Breda: die waren wel 110 potten groot, dat is ongeveer 177 liter. Later werden ze kleiner gemaakt tot ongeveer de Hollandse maat. In Amsterdam mat een ton bier 155 liter. Voor Breda worden verschillende tongrootte's aangegeven: vóór 1581 148,2 liter, in 1561 161 liter en in 1733 177 liter en in 1778 weer 161 liter. Deze gegevens kloppen niet met de verklaring van Vergouwen. In 1659 horen we nog een interessant gegeven over de bierbrouwerij: van dertig vers 'gevaete' tonnen blijven er maar 27 over, doordat het bier wel drie of vier, of zelfs bij koud weer wel vijf of zes dagen blijft gisten en overlopen voordat de tonnen dicht gemaakt worden, R 828, fol. 36.

In 1672 nam het dorpsbestuur een resolutie aan over de prijzen van de consumpties in de herbergen: een kan bier moest verkocht worden tegen 2½ stuiver en een kan wijn tegen tien stuiver (een halve gulden), P 400, inv. nr 3, fol. 48. Een kan heeft een inhoud van 1,6 liter. Rond 1830 zou Princenhage nog maar twee brouwerijen bezeten hebben.

Over de inventaris van de brouwerijen zijn we maar summier ingelicht. Bij boedelbeschrijvingen worden niet veel werktuigen genoemd. In 1702 werd de brouwerij van Peter Jan Lod-

Dorsvlegel:
A. Sieger.
B. Leren lus.
C. Leren verbindingsveters.
D. Ijzeren beugel.
E. Steel.

Dorsvlegel. Uit:
C. jaar Verhoeven:
Op z'n Haores.

Joost Amman:
leerbewerking.

ders getaxeerd. Enige kuipen, een kruiwagen en een trog waren samen negen gulden waard. Aan gerst, mout, rog en boekweit was een grote hoeveelheid aanwezig, die geschat werd op 120 gulden. Verder stond er een boekweitmolen, een maat van een half veertel en een lopen, die samen met zeven zakken op de somma van dertien gulden gewaardeerd werden, RH 168-23, fol. 8. Deze brouwerij vererfde in 1731 aan zoon Anthonis. Ze wordt dan omschreven als: eene huijsinge, brouwerije, schure, koijs, hoff, boomgaart, lant en erve, 2½ gemet bij de cuijs van desen dorpe de Hage, RH 100, fol. 111.

In 1706 werd de brouwerij van Jan Dingeman Backers op de Rith getaxeerd. Er bevonden zich twee koperen akers, drie emmers, vier kuipen, twee halfvaten, drie vaatjes met een onderbak, een trechter en twee spitrieken die gezamenlijk gewaardeerd werden op veertien gulden, RH 168-20.

Een negentiende-eeuwse inventaris komt van de erven van F.A. van den Muysenberg, die een brouwerij in het dorp exploiteerden: een bierbrouwerij en Mouterij bestaande in een zeer groote huyzinge, met verscheidene kamers, keuken, kelders, ruime zolders, vliering, regenbak, zeer grote welput, mouterij, es, twee koperen ketels van 23 en zestien vaten, twee kuypen, koelbakken, stal, grooten tuin met vruchtboomen (kad. O 207), 1841, N 6408, nr. 169.

Soms werden frauduleuze praktijken gehanteerd bij de bierproductie. Vorster Heestermans zag op 29 september 1702 dat brouwer Anthony van den Muijsenbergh met een knecht water in een vat bier pompten (op de Plaats van het dorp), R 320.

Als we een resolutie uit 1646 mogen geloven gingen de herbergiers nogal hardhandig te werk om aan voldoende klandizie te komen. Op zon- en feestdagen werden kinderen en 'maerten oft dienstboden' uit de kerk getrokken en gesleurd door de taverniers om deel te nemen aan 'vergaderingen van jonggesellen', P 400, inv. nr. 2, fol. 117.

1.12 Molens

Vanouds bezaten de meeste boeren een handmolen, een queern, kweern. Hiermede konden zij een kleine hoeveelheid graan of boekweit malen. Dit malen kon waarschijnlijk alleen grof meel opleveren, eerder geschikt voor het vee dan voor de mens. In 1654 werd een aantal oude lieden gevraagd of er ten tijde van het Twaalfjarig Bestand met deze kweerns gemalen mocht worden. Dat was zeker het geval. Zij hadden de queernen 'altyt rustelyck ende vredelyck gebruyckt te weten tottet malen ende breken van Boeckweyt ende voorder goet voor hennē beesten en eygen nootdruft'. Ook in hun jeugd was het gebruik toegestaan; dat was dan rond 1600, want er waren diverse getuigen van zeventig jaar of ouder. RH 132, fol. 9v. Mogelijk was de aanleiding tot deze vraag geweest de inbeslagname van de queern van Adriaen Cornelis Hollanders, uitgevoerd door de pachter van het gemaal Cornelis Goris Buysen (het gemaal was een belasting op het malen van graan op de molens), P 400, inv. nr. 2, fol. 166v.

In 1699 zou een twintigtal boeren bekeurd worden wegens het gebruik van queernen, maar zij hadden toestemming gekregen van de collecteur (Dirck Kool) van de pachter van het gemaal, Rademakers, om een dergelijk werktuig te gebruiken.

In 1741 had Dingeman van Ginneken het recht verkregen om gedurende twintig jaar een grutmolen te exploiteren. Hij kon hierop boekweit breken en malen. Voor dit recht was hij twintig gulden per jaar verschuldigd. Voor het tegengaan van concurrentie was het natuurlijk nodig dat andere lieden geen boekweit maalden: daarom werd het gebruik van handmolens niet meer toegestaan. Op 8 januari 1742 betraptten schepenen echter Cornelis Ossenblok op het Weversheike die net twee zakjes van elk ongeveer een lopen aan boekweit gemalen had. Ook in het huis van Peter Adriaen Koeken, eveneens op het Weversheike werd een grutmolen gevonden met een halve veertel gemalen boekweit erbij, RH 141, fol. 1 respectievelijk 5v.

Handmolens dienden dus voor het malen van een kleine hoeveelheid graan, maar voor hele zakken te malen gingen de boeren toch naar de windmolen.

Rond 1830 had Princenhage twee windmolens en een rosmolen; er bestonden toen ook twee grutterijen.

In rosmolens kon graan gemalen worden, maar ook konden ze gebruikt worden als oliemolen. In 1547 wordt Jan Henricx de Olyslager vermeld, R 710, fol. 125.

1.13 Leerlooierijen

In 1836 wordt door Adriaan Oomen een leerlooierij in het dorp verkocht. Er stonden tien kuipen in dit bedrijf; er hoorde een stal en loods bij, het perceel was kadastraal bekend als O blok C nr. 136, 137 (N 1272, nr. 73).

Rond 1830 bestonden er in Princenhage drie leerlooierijen. Dat is niet veel in vergelijking met dorpen als Rijen en Alphen, die in de negentiende eeuw veel meer leerlooierijen bezaten.

Enkele leerlooierijen uit de achttiende eeuw:

LOOIERIJ – 1733 – RH100, 177V

Huysinge, kooye, looijereije, hoff en erve, binnen den cuype van desen dorpe met den geheelen besemtuijn en gelint tussen de erven van C. van Alphen.

LOOIERIJ – 1747 – RH104, 62V

Een huys, kooye, looyerey hof en erve, vijftien roeden in de Cuijpe, noord den Steenweg.

LOOIERIJ – 1780 – RH110, 235V

Catarina van den Cuijp X Pieter Poppelaers verkoopt Arn. Joost Heunen een huysinge, klyn huysje, schuure, looyerie, hoff en erve, dertig roeden, in de Kuype, oost sheeren straat, zuid het Doelstraatje.

LOOIERIJ – 1784 – RH111, 147

Onderpand Arnold Joost Heunen X Anna Anth. Krynen: huysinge, schuure, looierije en erve, dertig roeden, in de kuype van den dorpe de Hage, zuid het Doelstraatje.

LOOIERIJ – 1785 – RH111, 212

Joost Heunen X Maria Marynus Poppelaars verkoopt H. Roels eene huysinge, bestaande in twee wooningen, kooye, looyerie, hoff en erve, 23 roeden op het Oosten eynde, zuid den Steenweg.

LOOIERIJ – 1786 – RH111, 192

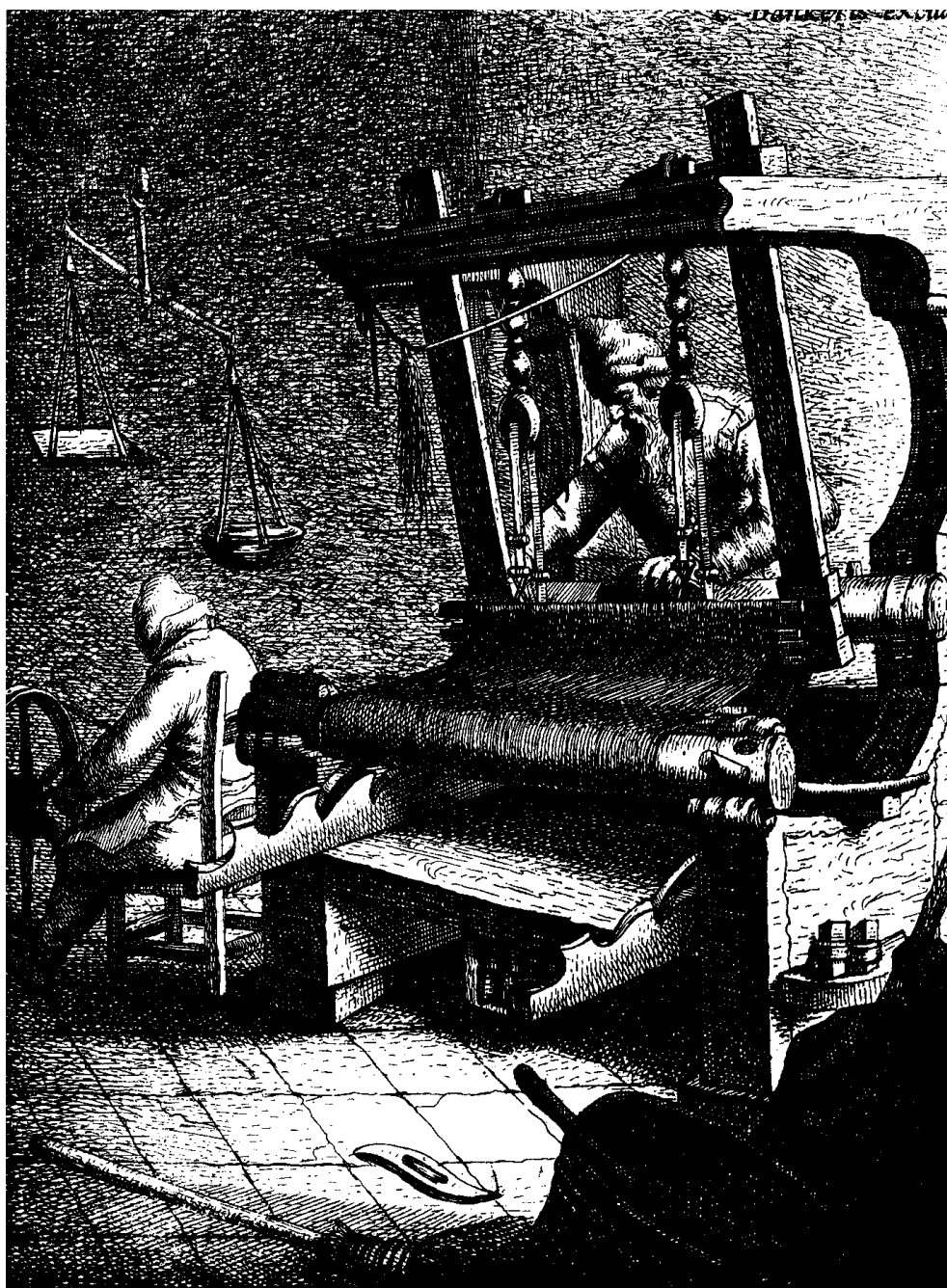
Arnoldus Joost Heunen verkoopt H. Rademaker een nieuw getimmerde Huysinge en klyn huysje, schuure, looierije, hof en erve, dertig roeden, in de Kuype vanden dorpe, oost s'heeren straat, zuid het Doelstraatje.

LEERLOOIERIJ – 1836 – N1272, 73

Adriaan Oomen verkoopt een huizinge en leerlooyerye voorzien van tien kuipen, stalling, loots, hof en erf in het dorp, Sectie O, blok C nr. 136, 137.

De vier laatste vermeldingen hebben vrijwel zeker betrekking op een en dezelfde looierij. De leerlooier werd meestal leertouwer genoemd.

Wevers kwamen vanouds veel in de Hage voor; zij woonden vooral op Varent en Westrik.

Een wever aan het
werk op een raam

In 1634 wordt genoemd Cornelis Cornelis Adriaensen, wever, te Westrick, P 124, fol. 11v. Vgl. ook Jacob die Wever, 1388; Jan Janssen Wever, 1673, Jan sWevers, 1422, Nout Nouts Weverszoen, 1450. Verder in Princenhage: Cornelis Cornelis Adriaensen Wever, 1634, P 124, fol. 11v. In 1613 wordt vermeld: Cornelis Adriaensen des Wevers erve, R 720, fol. 26v; in 1670 Jan den Wever op Heuvel, R 727, fol. 329v, verder Mattijs Cornelis de Wever en Jacob Cornelis de Wever, in Varent, 1672, R 728, fol. 15v. In het jaar 1617 blijkt Jan Aelbrechts de Wael, wullewever, debet te zijn Cornelien van Luchtenborch, weduwe Jan Mathys Dirven zestig gulden. Onderpand: een wulle werckgetouw met een scheirraem, vijf wielen en syn andere toebehoorten soo hy comparant op tselve is werckende en staende int huys van Thiel de Wullewever, R 516, fol. 39. In 1548 komt Cornelis Jans Verheyningen de Lyneweve voor, R 710, fol. 136v. In 1525 horen we van Jan Adriaensen Tycwevers, R 705, fol. 1, en in 1598 van Adriaen Philips Willems, lijnenwever, R 718, fol. 35v (Lijnenwever=linnenwever).

In 1652 vernemen we over een nagelaten inventaris van Daniel Willemsen, wever, die onlangs uit de Haghe vertrokken was (was hij failliet gegaan?). In deze inventaris komen allerlei weversgereedschappen voor (zeldzaam): tempel, riet, schatiens, effenaer, spraeycken, slapstock en tempel, wiel, cammen, raem, weeffgetouw (dat wel achttien gulden en vijf stuiver waard was), RH 245, fol. 29. Verder heel veel garen. Veel onderdelen van de inventaris werden gekocht door wevers. Genoemd worden als koper Willem de Wever, Frans de Wever, Jan de Wever, Mathys de Wever, Peter Henricx Wever en de weduwe van Jan de Wever. Een tempel is een werktuig om het doek gelijkmatig te spannen Een riet is een stift of tand van een weefblad (vroeger van riet vervaardigd). Schatiens=? Een effenaar is een werktuig dat de draden uit elkaar houdt. Een spraeycken=? Een slapstock=? Een kam is een weefkam, min of meer hetzelfde als een schacht. In een koopdag van Cornelis Cornelis de Wever in het zelfde jaar treden als kopers op Jacob de Wever (wonend int Watergath), Cornelis de Wever, Cornelis de Wever de jonge, Mathys de Wever, Frans de Wever, Rijnier de Wever, Willem de Wever, RH 245, fol. 31 Een totaal van ongeveer tien wevers!

In het jaar 1713 werd de inventaris opgemaakt van Jan Claessen van Beek. Hij bezat merkwaardigerwijs zowel klompenmakersgereedschap als weversgetuig. Wat dat laatste betreft werden er in zijn inboedel aangetroffen twee weversgetouwen, veertien kammen met allen twevers toebehoren, RH 168-40 Hij was daarnaast ook gewoon boer, want er werden ook allerlei landbouwwerktuigen bij hem aangetroffen. Zo ook in de inventaris van Cornelis Baertmans, weduwnaar van Maeyken Adriaensen van Loon in 1702. In zijn inboedel vinden we onder andere twee weefgetouwen, twintig ellen linden en weefgereetschap, RH 168-9. Waarom de wevers speciaal op Varent en Westrik woonden is niet duidelijk.

1.14 Winkels

Winkels kwamen in het dorp Princenhage ongetwijfeld al in de zestiende eeuw voor. In 1691 wordt Symon Matheus Roels genoemd als winkelier; hij had als nevenbaan het castreren van hengsten, stieren en beren, en dat baantje had hij uitstekend gedaan volgens de schepenen, RH 135, fol. 84. In 1701 verhuurden de erfgenamen van Catharina Bacx een huysinge, keucken met de winkel, in het Dorp, die eerst in huur gebruikt werd bij Jan Lenaert Bellekens RH 233, fol. 62v. In hetzelfde jaar verhuurde de weduwe van Jan Goorden, tim-

merman een keucken, winkel, kooij, koeijenhuijs, hoff en boomgaert, maar niemand wilde voor zestig gulden, de gevraagde huurprijs, de zaak huren, RH 233, fol. 67v. In 1735 horen we van een winkel van Cornelis Porcelius die van plan was te hertrouwen en daarom zijn inboedel wilde laten taxeren. In de winkel bevond zich weinig bijzonders: een meelbak met meel, vijf pond vlas, een strijkijzer, een ijzeren pot, een seepkinneken met seep, vier dozen, een schooldoos, lint, garen, zakske met bonen, een netje met kranen (?), drie vrouwen 'ondersjens', drie messen met twee scheijen (scheden), een persijzer met een schaar, vijf pond gewicht, een halfpond en een vierendeel gewicht, zeven boterspanen, twee vogelkooien, vier bezems, twee struikbijlen, drie blikken trechters, gewicht van drie pond, houten schaal met ijzeren balans, RH 140, fol. 121v. In het jaar 1780 deelt Pieter Cornelis van den Goorberg een huysinge, bestaande in keuken, winkel, kooye, helft van den hoff, zes roeden aent westen van desen dorpe. Anthonette krijgt een kamer en helft vanden hoff, RH 110, fol. 175v. In 1791 wordt deze door de kinderen van Van den Goorberg weer verkocht aan Adriaan Dirven: eene huysinge, bestaande in keuken, winkel, kooije, hoff, zes roeden aan het westen van desen dorpe de Hage, RH 113, fol. 13.

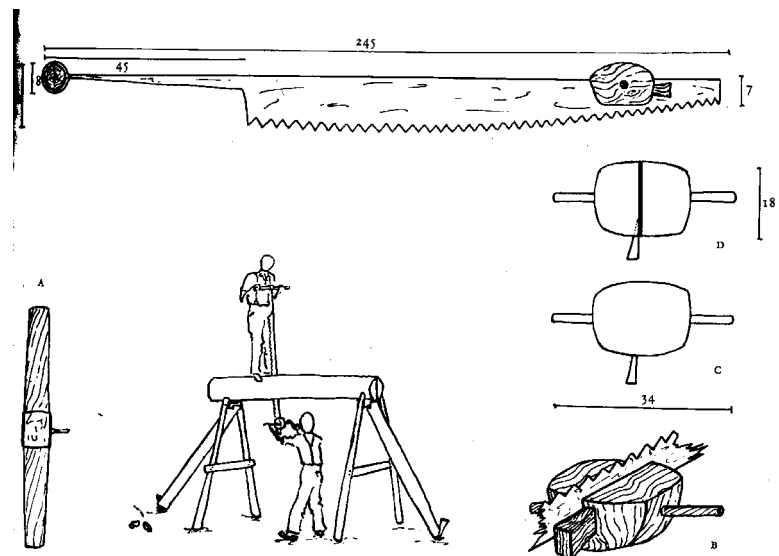
Smeden op dorpen waren nodig voor het vervaardigen van ploegijzers, egtanden, ijzeren delen van wagens, schoppen, rieken etcetera.

Wat er in een smidse aan werktuigen aanwezig moest zijn vernemen we in 1667, althans voor de smeden in Breda: blaasbalg, aambeeld, hamer, tang, hoefstal, slijpsteen, sperhaak, schroeven (sgrouen), R 830, fol. 8. Dat was dus nog een zeer simpele inventaris.

Jan Peters van Harck wordt in het jaar 1601 genoemd als smid, R 718, fol. 147v. In 1662 was Jan mr. Lendert Jan Gerits, smid, RH 132, fol. 14. In 1671 was Jan Joost Deckers smid; hij was toen 29 jaar, RH 133, fol. 29v. In het jaar 1724 komt Adriaen van den Poel als smid voor, ook weer in het dorp, RH 138, fol. 179v. In 1783 verkoopt Joh. van Baal, smitsbaas, aan Adriaen Antonij van Genk: eene huysinge, met bovenkamer, smits, hoefstal en erve, acht roeden in de kuype, zuid 's heeren straat, RH 111, fol. 98v. Op de Beek zat ook meestal een smid. In 1770 wordt verklaard dat er in het dorp drie smeden woonden en een op de Beek.

Smid met hamer en blaasbalg

Kraanzaag. Uit: Jaar Theeuwissen Het landbouwvoertuig in de etnografie van de Kempen, Antwerpen/Utrecht (1969).

Die vier waren Cornelis van Bael, Adriaen vanden Muysenbergh, Govert van Strijbos en Jan van Baal; een vijfde smid vinden zij overbodig. Deze verklaring werd opgesteld omdat Jacobus Vincenten te kennen had gegeven ook een smederij te willen beginnen. ARAH, ND 8022, fol. 325-328.

Als familienaam al genoemd in 1474: Bertelmeeus Janssone de Smet, D, fol. 22v.

Timmerlieden speelden een zeer belangrijke rol in het tijdperk dat nog bijna alle huizen vooral van hout gemaakt werden. Men sprak niet voor niets van een 'huysinge tymmeren'. In 1749 werd de inventaris opgemaakt van timmerman en wagenmaker Vincent Leendert Vincenten, RH 169-15. Deze inventaris bevat in tegenstelling tot de meeste andere, veel items. Een dergelijke inventaris is bijzonder zeldzaam. Bij het bedrijf hoorde een winkel, waarin de volgende voorwerpen werden aangetroffen: drie koperen schaaltes met gewigten; drie tinne matiens met een tregter, eenige blikken doosjes en maten met eenige tregterkens, een caffijmolen, eysere mortier, acht klyne houte tonnekens, houte doosjes, een oxhooft omtrent half vol genever, een canne brandewyn, ysere elle, ligterstok, stelling, twee flessen, half aam annys, twee ijsere vatten, twee kannen aneys. Veruit het hoogst getaxeerd werd het okshoofd dat half vol jenever zat, namelijk op veertien gulden. Een okshoofd kan 230 liter bevatten, dus daar lag een behoorlijke voorraad jenever. De ijzeren el (ca. 0,7 m.) zal hier gediend hebben om hout af te meten (maar meestal gebruikt voor textiel). Een ligterstok dient om een lamp aan te hangen. Een aam (hier met anijs erin) kan ongeveer 150 liter bevatten. Zou met anijs hier anijsbrandewijn bedoeld zijn? Wat er in de winkel nu precies verkocht werd is niet duidelijk. Drank? Naast de winkel was een werkhuis, waarin zich vooral timmermansgereedschap bevond. Er waren drie groote sagen, twee schorpsagen, twee boogsaagkens en een handsaag. Verder maar liefst veertien avigaars, acht nagelboors, zes snymessens, een eysere schroeffstam (?), een byl, twee struykbylen, een groote hamer, drie klyne hamers, negen bytels, een knyptang, twee snitken, een ysere baut, een toognagel, een dapgoedsie (?), een hakmes, zeven goede en vijf quade schaven, een schaafbalk, negen paar karburrie, vijf lange karasschen, drie corte karasschen, twee paar bouten, een paar sluytbooms, twee paar aartcarburrie, twaalf kerboomkens, dertig igtebooms, vier vullingstukken, twee planken, ploegbalk, vijftig kardellingen, spaken en schyven, zes ploegbalken, vijf ploegsteerten, twee hakken, tien veylen, een leer, vijf boterscheyven. Voor de deur van de zaak bevonden zich vijf eykeboomen, een esel en pinblok, terwijl op de werff aanwezig waren: een sleypsteen, twee emmers, een reyselblok, oude pannen, waskuyp met syn stoel, cuypkens, een kruywagen, bak met eysere ringhen, vijf karren vademhout, een hoopken blayermustert.

Naar de betekenis van sommige voorwerpen is het raden, bijvoorbeeld een dapgoedsie. Andere voorwerpen zijn wel bekend. Een schorpsaag is een schropzaag, een puntige zaag waarmee ronde vormen kunnen worden gezaagd. Een avegaar is een grote boor, om bijvoorbeeld gaten in dommen te maken. Voor het boren van nagelgaten wordt een nagelboor gebruikt. Wat een schroeffstam mag zijn is onbekend. Een struikbijl is waarschijnlijk een bijl om de wortels van bomen door te hakken (bomen werden niet boven de grond afgezaagd, maar uitgegraven, waarna de wortels doorgekapt werden). Een snit is een halvemaanvormige

zeis. Een toognagel is een ijzeren pin met een oog. Karassen waren er voor korte karren (aardkarren) en voor lange karren. Karbomen zullen ook met de wagenmakerij vandoen hebben. Een igteboom is een balk voor in een eg. De betekenis van vullingstukken is ook niet duidelijk: dienden die om een gat te dichten? Ook de term kardellingen is niet bekend. Heeft het woord te maken met kardeel, een takel? Een boterschijf zal het onderdeel van een karnton zijn, waar de staf aan bevestigd kan worden. Een pinblok=? Een reyselblok diende mogelijk om koren oppervlakkig te dorsen (vgl. rijselfkoren en baarslagen). De stoel van de waskuip zal het onderstel zijn.

Vademhout is hout dat per vadem werd verkocht. Een vadem is een inhoudsmaat van 3,5 X 0,8 X 0,2 meter, dus 0,56 kubieke meter. Blayermusterd zal mutsaard zijn met de bladeren er nog aan, dus in de winter gehakt van jonge beuk of haagbeuk?

Brood werd eeuwenlang op de boerderij gebakken ofwel in een bakhuis ofwel in een oven binnenshuis. Het bakken gebeurde meestal eenmaal in de week, vooral op zaterdag. Roggebrood is prima een week te bewaren. Soms kwam er wel schimmel in ('garstig brood'). In het dorp woonden enkele bakkers, die brood bakten voor de ambachtslieden, die zelf geen oven hadden. Het brood in de Hage moest even zwaar zijn als in Breda.

In 1687 verordonde de Raad van State dat de roggebroden van zes pond (pond= 469 gram) in de Hage voor een oordje (een kwart stuiver) minder verkocht moesten worden dan in Breda. Het grof tarwebrood zou in het vervolg drie pond moeten wegen (en zou een oordje minder moeten kosten dan in de stad). Het fijn tarwebrood zou twee loot (loot=1/32 pond) zwaarder moeten zijn dan in Breda en het wittebrood eveneens, P 400-4, fol. 97.

In chronologische volgorde volgen hier enkele Haagse bakkerijen: in 1597 wordt als bakker vermeld: Peeter Jan Jacop Schoenmaeckers, R718, fol. 26.

In 1601, R718, fol. 167 wordt Dyrck Willems van Roij genoemd als backer (koopt huis de Raepcoeck). In het zelfde jaar was ook als bakker Adriaen Mertens Willem Spierincx werkzaam in het Dorp, 1601, R 718, fol. 151.

Nog meer bakkers in het Dorp:

1653, R725, FOL. 84.

Peeter Henricx van Denderleeuw X Anneken H. Strijbosch onderpand: huys, hoff, backerye, boomgaert, aende Plaetse.

1682, R729, FOL. 215V

Erfgen. Bastiaen Boogaerts verkoopt Bernaert Bast. Boogaerts een keucken en backerije in de Cuype oft dorp van de Hage, noortwaerts sheeren straet.

1730, RH 100, FOL. 55V.

Juffrouw Adriana vanden Bruele verkoopt Antony Geerts: eene huijsinge, backerije, koijsen erve met den halven gangh naest de huyzingen en erve, het poortie off deuren hangende voor aen de straat ofte steenwegh alhier ten zynen kosten alleen te maken en onderhouden, alsmeede het vrije gebruik vanden Puth, zes roeden.

1762, RH 107, FOL. 206V.

Onderpand Jan Sandvoort X Martijntje Pr. Lodders een huys, bakkerije en caemer, in de cuype van desen dorpe.

1771, RH 108, FOL. 215V.

Arn Donkers verkoopt Jac. Vincenten stallinge, bakkerije, moos, vijf roeden, hoff, in de cuype van den Dorpe, noort de straat.

1782, RH 111, FOL. 68V.

Fam. van Genk verkoopt Jac. Gerardus van Genk eene huyzinge, bakkerije, kooye en erve, twee roeden, in de Kuype van den dorpe, zuid 's Heeren straat.

1795, RH 283, FOL. 144V.

Gerard van Genk laat na 1/5 part in een huyzinge, bakkerye, kooye en verdere timmerage, tien roeden, noord de straat.

De bakkers bakten naast roggebrood ook wel tarwebrood en kleine broodjes, misschien ook masteluinbrood (mengsel tarwe-rogge).

De chirurgijn had vroeger de taak om gebroken ledematen te zetten, steekwonden te genezen, doden te visiteren etcetera. Mogelijk bestond er zelfs een speciale woning voor de chirurgijn. Zie onderstaande vermeldingen.

CHIRURGIJNSHUIS, 1576, R715, FOL. 199.

Jan, Suzanne en Marie wylen mr. Frans van Wynoncxbergen, chirurgyns kinderen (moeder is Sara Adr. Adr. Jans) e.a. verkopen een huys, erve en hof omtrent de Haechkercke, oostwaerts aende loop.

CHIRURGIJNSHUIS, 1640, R724, FOL. 21V.

Jacob Henrick Bellekens heeft vercoft Adriaen Symon Lenaert Cornelis Vaes, Chirurgyn inde Haghe een huys ofte huysken, wesende twee camerken van syne groote huysinge bij de kercke, west de straet.

CHIRURGIJNSHUIS, 1699, R733, FOL. 53.

Maria Heestermans, weduwe Adriaen van Rethy, vorster, verc. Carel vanden Brule, chirurgyn, eene huysinge dertien a veertien roeden, aende noortsyde van de kuijpe vanden dorpe vande Hage.

Blijkbaar een huis dat in de loop van de tijd door een aantal chirurgijns bewoond werd. In 1539 was meester Jan van Doirne, surgyn, R 708, fol. 154v. In 1548 bekleedde Cornelis Peters dit ambt, R 710, fol. 137, terwijl we in 1602 Mr. Jan de Hooge tegenkomen, R 718, fol. 183. In 1605 wordt meester Jan de Hooge ook nog vermeld als chirurgyn; hij was toen gehuwd met Anneke Adriaen Marten Spierings, R 718, fol. 286v. In 1610 wordt Cornelis Peters genoemd; hij wordt genoemd als grootvader: meester Cornelis Peeters, chirurgyn, hunne oude vader was, R 719, fol. 164.

In 1641 wordt Adriaen Symons als chirurgyn genoemd, R 724, fol. 41v. In 1667 werd het beroep uitgeoefend door Peter Vaas: Peeter Faes gehuwd met Maeyken Peter Smits, R 727, fol. 145v. In 1674 wordt hij Peeter Adriaen Vaes genoemd, R 728, fol. 122v.

In een dorp als Princenhage leefden ook ambtenaren als de schout, de schepenen, de secretaris, klerk, pastoor, kapelaan, rentmeester van de domeinen, rentmeester van de abdij Thorn, die ten dele een voltijdsbaan hadden en daarvoor betaald werden, maar die soms ook maar een klein aantal uren per week met hun taak bezig waren, zoals de schepenen.

Enkele andere beroepen die in de archieven vermeld worden:

Beenhouwer: Peeter Peeterssen de Ras, 1602, R 718, fol. 205.

Biersteker: Henrick Adriaen Biersteecker, 1645, R 724, fol. 214. Een biersteker is een biertapper of iemand die de tappers voorziet van bier dat van buiten de stad (het dorp) is ingevoerd.

Boormaker: in 1549 horen we van Laureys Jansz. de Boormaecker, R 710, fol. 203v.

Boswachter: Henrick den Boschwachter, 1606, R 719, fol. 17.

Zie verder voor de boswachters van het Mastbos en Liesbos respectievelijk onder Overa en Lies.

Broodsnijder: Mathys Adriaenssen Brootsnyder, 1634, P 124, fol. 26v. Iemand die brood snijdt in een weeshuis, gasthuis?

Dekkers: Cornelis Adriaen Decker, 1572, R 715, fol. 96, rietdekker.

Dijkers: Adriaen Claes Peter Dyckers, 1710, R 736, fol. 52. Cornelis Sebastiaan Adriaen Dijkers, 1668, P 400-263, fol. 51, dijkwerker. Vanuit de Baronie vertrokken veel jongelui om aan de dijken in Zeeland en Holland te werken.

Gareelmaker: Lambrecht Symons van Lommel, greelmaecker, 1694, R 732, fol. 154v.

Grutter: Dingeman van Ginneken bezat voor 1785 een grutterij in het Dorp, die verkocht werd aan Abraham van den Muysenbergh, RH 111, fol. 172.

Hoedenmaker: Cornelis Thomas Hagaerts, hoeymaker, 1597, R 718, fol. 7.

Ketelmaker: Jan Aert Weyns, keteler, 1567 R 714, fol. 131, 131v.

Kleermaker: Ghysbrecht Henricx des cledermakers, 1527, R 705, fol. 116v. Verder genoemd als Cleermaecker: Henrick Anthonis Bervoets, 1575, R715, fol. 166v, ook in 1603, R 718, fol. 242; Anthonis Rombout Peeter Dyrven, 1597, R718, fol. 7; Aerden Jan Stappaerts, 1598, R 718, fol. 36; Jan Henricx, cleermaecker, 1663; RH 132, fol. 163.

Huybrecht Rombout Peter Hagaerts, 49 jaar was kleermaker in 1671, RH 133, fol. 18. Peeter Talboom, kleermaker, 1674, RH 133, fol. 53v. Jan Janssen van Helchteren, 47 jaar was cleermaker in 1675, RH 133, fol. 72.

Klerk: Quirijn de Clercq, 1646, R 724, fol. 234. Een gemeenteklerk legde de akten van de schepenen op papier vast, stelde de netlijsten op van de verpondingsboeken, gemaallijsten etcetera. Noteerde de posten op boedeldagen en dergelijke.

Kramer: Rond 1548 werd Coenaerd Eeuwouts de Cremer vermeld, R 710, fol. 131.

Kuiper: Jan Peter sCuypers, 1525, R 705, fol. 25v. Ook kuiper waren Jan Lucas Peter Cocx, 1662, RH 132, fol. 141, en Herman Janssen vander Dusschen, 1597, R 718, fol. 22v.

Lathouwer: Jan Peeter Lathouwers, 1474, D, fol. 21v. Een lathouwer hakt latten.

Lemer: Dyerwyve Jacop Leemers de Jonge, 1571, R 715, fol. 50v. Een lemer bepleistert de vitselstekwanden van boerderijen. In pachtcontracten heeft men het vaak over 'plecken ende leemen' van de weegten.

Metselaar: In 1750 woonden er tenminste een metselaar (metser) in Princenhage: Philippus van de Laer, RH 141, fol. 203. Reeds in 1572 wordt Gielis Jansz. Verheyningen genoemd als metser, R 715, fol. 81. Nog veel eerder, in 1525, woonde Henric Jan Peters als metser in de Hage, R 705, fol. 1.

Molenaar: Willem Dierix sone geheiten de Molener, 1474, D, fol. 18 Adriaen Dyrck Peters moleneren, 1538, R 708, fol. 128v. Reijnier Leunis Cornelissen, 1599, R 718, fol. 97; Peeter de Slachmolder, 1597, R718, fol. 6v, Cornelis Steven Adriaens van Bedaf, 1601, R 718, fol. 150; Jan Anthonis Adriaens, 1606, R719, fol. 26. Zie voor verdere namen van molenaars onder Liesbossemolen, Keizermolen en Ruissenaarsmolens.

Peperkoekbakker: Adriaen Mathys Janssen, peperkoekbacker, 1526, R 705, fol. 71.

Scheerder: Jan Cornelis Scheirders, 1618, R 517, fol. 117. Een lakenscheerder of een barbier?

Schoenlapper: In 1659 wordt ene Denys de schoenlapper vermeld, R 828, fol. 57. In 1674 wordt genoemd Peter Michiel Christiaenssen, schoenmaker, RH 133, fol. 53v. In 1674 was Peter Michiel Christiaens van Beeck schoenmaker; hij had klachten over de leden van het kloveniersgilde, want die hadden hem nog niet betaald, RH 133, fol. 57.

Schrijnwerker: In 1567 worden vermeld Jan Wouter Willems van de Beemden, schrijnwerker, R 714, fol. 131.

Stoeldraaier: In 1671 was Peter Jacob Henricx, 32 jaar stoeldraeyer; ook bezat hij een winkel, RH 133, fol. 18.

Timmerman: Peter Michiel Aertssen, timmerman, 1663, RH 132, fol. 163, 163v. Timmerman Dingman Christiaan trad op als taxateur van huizen, 1750, RH 141, fol. 203.

Touwmaker: Adam Claes de Zeelmaecker, 1538, R 708, fol. 107v. Gheerit Jacop Zeelmakers, 1474, D, fol. 13.

Voerman: Ghysbrecht Gerijts des cardrivers erve, 1538, R708, fol. 169v.

Vorster: Jan van Eyck, gesworen vorster, 1539, R 708, fol. 151v. In 1575 verkoopt Digne Lenaert Cornelissen, weduwe Berthelmeeus Pr. Meeus aan Claes Corneliszone vande Venne, vorster inde Hage, de huysinge, schuere, hovinge en erffenisse mette toebehoorten en erve, een gemet omtrent de Haechkercke. R 715, fol. 193v. In 1603 wordt Joost Wijnants van Ruth genoemd als vorster, R718, fol. 242.

Wagenmaker: In 1665 horen we van Jan Cornelis Jan Adriaen Huybrechts die wagenmaker van beroep was en naar Frankrijk wilde om de taal te leren, RH 132, fol. 215. Adriaen Janssen Heestermans, 35 jaar was wagenmaker in 1671, RH 133, fol. 53v. Henrick Herman Claessen, 1600, R 718, fol. 124. In 1474 reeds als familienaam: Godevaert Jacop Wagemakers, D, fol. 20v.

In 1751 verkocht Jan Lambregt van Oers aan zijn schoonzoon al zijn wagenmakersgereedschap, zo binnen als buiten de winkel voor het bedrag van 550 gulden, RH 141, fol. 233v.

Interessant is het ook om te weten hoeveel en welke ambachtslieden er in één bepaald jaar in Hage werkzaam waren. We hebben drie peiljaren: 1650, 1668 en 1680.

In het jaar 1650 vinden we de volgende beroepen vermeld in de lijst van het hoofdgeld:

Fol. 6: Michiel de Metser (Dorp),
fol. 6v: Henrick Adriaenssen, schoenlapper; Elisabeth Jan de Wevers weduwe (Dorp),
fol. 7: Lendert de Smit; Lucas de Cuijper, Anthony Galmaers, cledermaecker (Dorp),
fol. 7v: Adriaen Augustynen, cleermaecker; Michiel Aertsen, timmerman,; Anthony de Keteler;
 Nijs de schoenlapper, Godert den timmerman (Dorp),
fol. 10-11: Jan Janssen Wever; Cornelis Cornelissen Wever; Mathys Cornellissen, wever;
 Peeter Henricx Wever, Reynier de Wever; Jacob de Wever (op Varent en Westrik); Jan de
 Meulder,
fol. 11v: Joris de Wagemaecker; Laureys de Cleermaecker; Marten de Smit (op de Beeck).

Uit 1668 dateert een pondboek, waarin alle ingezetenen die land bezaten, vermeld staan,
 P 400, inv. nr. 263.

Dorp:

Fol. 9: Adriaen Claessen van Beurden, metser,
fol. 9 : Adriaen Vaes, chirurgijn,
fol. 93v: Jan Joris Cops, smit,
fol. 95: Jan Goderts van Eff, speelman,
fol. 96: Jan Janssen Bogaerts, backer,
fol. 96: Johannes Wagemaeckers, glasmaecker,
fol. 96v: Jan Janssen, cleermaker,
fol. 97v: Jacob Mathijs Abels, cleermaker,
fol. 125: Lendert Jan Geertssen, smit,
fol. 125v: Lucas Peeter Cocx, cuijper,
fol. 148v: Peeter Michiel Christiaenssen, schoenmaker,
fol. 149: Peeter Thomas Wijers, kleermaker,
fol. 151: Peeter Michiel Chirtiaensen van Baerl, schoenmaecker,
fol. 158: Roelant Janssen, seeldreyer.

Varent, Westrik:

Fol. 106: Jacob Cornelis de wever (Moleneind),
fol. 132v: Maeijcken Anthonis Cornelissen, wever,
fol. 133: Mathijs Cornelissen, wever,
fol. 150v: Peeter Anthonis Cornelissen de wevers weduwe,
fol. 150v: Peeter Hendrick Nuijten, wever.

Beek:

Fol. 107: Jan Laureijs Adriaenssen, cleermaker,
fol. 108v: Jan Henrick Nouts, cleermaker,
fol. 152: Peeter Cornelis van Bergen, schoenmaker,
fol. 162: Thomas Peetersen, smit,
fol. 126v: Laureijs Adriaenssen, cleermaker,

fol. 129: Nicolaes Laureijssen, cleermaecker.

Bagven:

Fol. 113: Jan Marynis Jacobs, mandemaecker.

In het jaar 1680 worden in de lijst van het hoofdgeld de volgende beroepsbeoefenaren genoemd, P 400, inv. nr. 35, fol. 16.

Overa: Jacob Aertsen van Oekel, boschwaghter.

In het Dorp: Anthonij Jan de Lapper; Peter Diricksen de schoenmaker; Adriaen Cornelis Cley-nens, kuijper; Jacob Henricx van Bedaff, decker; Peter Rutten, wever, Hendrick de Wever, Mighiel Adriaensen van Beurden, metser, Andries Bacx, timmerman; Jan Goris Cops, smith; Christiaen Daniels, decker; Peter Mighielssen van Bael, schoenmaker; Adriaen Jansen Heestermans, wagenmaker.

Op Bagven: Jan Marynis Jacobs, mandemaker.

Op Westrik: Cornelis Cornelis Baertmans, wever; Hendrick Mathyssen, wever; Jacob Adr Berghmans van Baerl, decker.

Op de Beek: Cornelis Wouters cleermaker, Thomas Peters, Smith.

Zoals te verwachten was woonden veruit de meeste ambachtslieden in het dorp. Verder ook wel enkele op de Beek en de wevers in Varent en Westrik. In 1650 gaat het om in totaal 21 ambachtslieden, in 1668 om 26 en in 1680 om negentien. De verschillen in aantallen kunnen voor een deel verklaard worden door de onvolledigheid van de lijsten. Soms staat namelijk het beroep niet vermeld bij de persoonsnaam. In de verpondingsboeken staan lieden die geen grond in gebruik hadden niet vermeld. We mogen dus aannemen dat zelfs het getal in 1668, 26 ambachtslieden, nog te laag zal zijn, omdat er arme ambachtslieden waren zonder grond. In Hilvarenbeek werden in de zeventiende eeuw ongeveer 65 tot zeventig verschillende beroepen uitgeoefend (buiten de landbouw); in Goirle in 1663 ongeveer 23. Typische stedelijke beroepen waren: naaister, wasvrouw, barbier, schaliedekker, slotenmaker, glazenmaker, apotheker, uurwerkmaker, mandenvlechter, advokaat en vroedvrouw, maar van deze reeks kwam alleen de apotheker niet in Hilvarenbeek voor. In Princenhage komen we voor de drie peiljaren niet veel verder dan twaalf beroepen. Mogelijk zijn een aantal beroepen niet genoemd. Een glazenmaker, genoemd in 1668 zou typisch stedelijk zijn. Misschien werkzaam bij het herstel van de kerkramen? Ook een speelman is wel bijzonder te noemen (ook in 1668).

- 1 Verhagen, J.W: Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant, Waalre (1984), p. 13-15.
- 2 Koot, C.W. en R. Berkvens (red.): Bredase akkers eeuwenoud, p. 38-40.
- 3 Zie voor deze paragraaf: D. van Diepen: De bodem van Noord-Brabant, Wageningen (1968) met bijbehorende kaart van de bodems.
- 4 Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 164.
- 5 Gouw, M. en L.I. Kooistra: Geologie en vegetatie, in: Witte vlekken ingekleurd, Archeologie in het tracé van de HSL-Zuid, Amersfoort (2006), p. 153, 155.
- 6 Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 144.
- 7 In het voorgaande is vooral gebruik gemaakt van: Maes, Bert (red.): Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen, herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik, Amsterdam (2006), speciaal p. 35-47.
- 8 Passen, R. van: De landschaps geschiedenis ten zuiden van Antwerpen in het licht van de naamkunde, Naamkunde en milieustudie, Leuven (1974), p. 259 (Citeert Prims en Tummers).
- 9 Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 145.
- 10 Gouw, M. en J.J. Kooistra: Geologie, bodem en vegetatie, in: Witte vlekken ingekleurd, Archeologie in het tracé van de HSL-Zuid, onder redaktie van P. Kranendonk, P. vander Kroft, J.J. Lanzing, B. H. M. F. Meijlink, Amersfoort (2006), p. 135.
- 11 Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 240.
- 12 Van Goor, p. 300, 301.
- 13 Dirven, Herman en Karel Leenders: De gemeentegrens van Rijsbergen en Princenhage (nu Breda) of De limiete tussche Haeghe en Rijsberghen, Hage 3, nr. 2 (1973), p. 4-39.
- 14 Regionaal Archief West-Brabant, Gemeentearchief Rijsbergen, inv. nr. 5.
- 15 Gommers, J.W.A.: Beschrijving van Rijsbergen (1909), p. 12.
- 16 Stedelijk Museum Breda, inv. nr. 544.
- 17 Dirven en Leenders, Hage 3, nr. 2 (1973), p. 4-39.
- 18 Buiks, Chr. en José Buiks-Hendrickx: Veldnamen in Rijsbergen, 1: Historisch overzicht, Rijsbergen (1986), p. 6-16.
- 19 Cerutti, I, p. 123.
- 20 Oud Archief Etten 276; een vrijwel gelijklopende versie in NA, ND 8022, f14, 14v.
- 21 Oud Archief Etten, 276. Ook in SAB, P 400, folio 142, 143.
- 22 Verhagen, J.H: Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant, Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem 24, Waalre (1984), p. 59.
- 23 Leenders, K.A.H.W: Burgst, Hage 3, nr. 3 (1973), p. 20-24.
- 24 Idem, p. 70.
- 25 Idem, p. 74, 75.
- 26 Koot, C.W. en R. Berkvens: Bredase akkers eeuwenoud 4000 J. bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei, Erfgoed Studies Breda, Breda (2004), passim.
- 27 Idem, p. 80.
- 28 Idem, p. 75.
- 29 Idem, p. 149.
- 30 Idem, p. 171.
- 31 Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 138.
- 32 Idem, p. 212, 213.
- 33 Idem, p. 371-375.
- 34 Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 200.
- 35 Idem, p. 382.
- 36 Idem, p. 400-412.
- 37 De Vries, Jan: Nederlands etymologisch woordenboek, Leiden, (1987), p. 412.
- 38 Roymans, N. en Frans Theuws (red.): Een en al zand, twee jaar graven naar het Brabants verleden (1993), p. 31.
- 39 Buiks, Chr: Veldnamen in de gemeente Gilze en Rijen (2002), p. 32.
- 40 Buiks, Chr: Boerderijpacht in de de Baronie, 15e-18e eeuw, Brabants Heem 40 (1988), p. 115.
- 41 NA, N.D, inv. nr. 1026, folio 529.
- 42 Leenders, K.A.H.W: Historisch-geografische context, in: Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 178-185.
- 43 Jaarboek Hoogstratens Oudheidkundige Kring 17 (1949), p. 167.
- 44 Buiks, Chr. m.m.v. José Buiks-Hendrickx: Veldnamen in Rijsbergen, deel 1 (1986), p. 27.
- 45 Buiks, Christ: Boerderijpacht in de Baronie van Breda, 15e-16e eeuw, Jaarboek De Oranjeboom 51 (1998), p. 132- 187.
- 46 Goossenaerts, J: De taal van en om het landbouwbedrijf in het n. -w. van de Antwerpse Kempen, p. 229.
- 47 Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 241.
- 48 Nagelkerke, Kees en Jan Tankink: Beekse bakhuizen. Als een bakhuisje praten kon (2004).
- 49 Leenders, Karel en Ria Berkvens: Oude Brabantse Akkers met een focus op de omgeving van Breda, p. 183.
- 50 Vera, Hein: Potstallen en esdekken, Een kritisch onderzoek naar het Brabantse landschap, Brabants Heem 54, (2002), p. 55-66.
- 51 BHIC, Archieven van het Provinciaal Bestuur, inv. nr. 4005, Tabel 5.
- 52 Idem, inv. nr. 4007, tabel 5.
- 53 Idem, inv. nr. 4115.
- 54 Idem, inv. nr. 4116.
- 55 Werkgroep Velhoven 1832: Atlas van de kadastrale gemeenten Oerle, Veldhoven, Zeelst in 1832, Eersel (2000). Vergelijk p. 3 en p. 6.
- 56 BHIC, Archieven van het Provinciaal Bestuur, inv. nr. 4164, tabel 5.
- 57 Idem, inv. nr. 4165, tabel 5.
- 58 Idem, inv. nr. 4166, tabel 5.
- 59 Idem, inv. nr. 4167, tabel 5.
- 60 Idem, inv. nr. 4176, tabel 5.
- 61 Idem, inv. nr. 4172, tabel 5.
- 62 Idem, inv. nr. 4312, tabel 5.
- 63 Idem, inv. nr. 4173, tabel 5.
- 64 Bieleman, J: De verscheidenheid van de landbouw op de Nederlandse zandgronden tijdens 'de lange zestiende eeuw'. Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 105 (1990), p. 551.
- 65 Verhoeven, A. en F. Theuws: Het Kempenproject 3, De Middeleeuwen centraal, Waalre (1989), p. 202.
- 66 Mietzner, Erhard: Die Flurnamen der Gemeinde Südlohn (1997), p. 88, 89.
- 67 Bieleman, J: Plaggenbemsing in Drenthe; oud fenomeen in nieuw perspectief, Historisch Geografisch Tijdschrift 12 (1994), p. 2, 3.
- 68 Behre en Heidinga, geciteerd in J.P. Pals: Reconstruction of landscape and plant husbandry; Farm Live in a Caroligan village, Assen (1987), p. 75.
- 69 Spek, Theo: Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie, Utrecht (2004), deel 2, p. 1009 respectievelijk 751.
- 70 Leenders, Karel en Ria Berkvens: Oude Brabantse Akkers met een focus op de omgeving van Breda, in: Essen in zicht, Essen en plaggendekken in Nederland: onderzoek en beleid, onder red. van J. van Doesburg e. a. Amersfoort (1908), p. 169.
- 71 Haaster, Hendrik van: Archeobotanica uit 's-Hertogenbosch (proefschrift Amsterdam), 2003, p. 90.
- 72 Idem, p. 91.
- 73 Haaster, Henk van: Plantaardige en dierlijke resten uit de middeleeuwen. De resultaten van het oecologisch onderzoek op het Sint Janskerkhof, in: H. W. Boekwijt en H. L. Jansen: Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan, Den Bosch (1997), p. 145.
- 74 Troels-Smith, J: Stall-feeding and field-manuring in Switzerland about 6000 years ago, Tools and Tillage 5 (1984), p. 13-25, geciteerd in A. E. de Hingh: Food production and food procurement in the Bronzen Age and Early Iron age (2000-500 BC), Archeological studies Leiden University, (2000), p. 159.
- 75 Pape, J.C.: Plaggensoils in the Netherlands, Geoderma 4, nr. 3 (1970), p. 229 e. v. Domhof, J: Strooiselwinning voor potstallen in verband met profielopbouw van heide en oude bouwlanden, Boor en spade, 6 (1953) p. 192.

- 76** Van der Poel, J.M.G.: De landbouwenquête van 1800, *Historica Agriculturae*, I (1953), p. 80, respectievelijk 93.
- 77** Roo, H.C. de: Enkele bodemkundige aantekeningen over de Drentse essen, *Boor en spade*, 6 (1953), p. 59.
- 78** Bieleman, Jan: Geschiedenis van de landbouw in Nederland, 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid, Meppel (1992), p. 86.
- 79** Burny, Joël: Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen. Tweehonderd gesprekken samengevat. Z. pl, z. jaar (2001?), p. 38.
- 80** Crijns, A.H. en F.W.J. Kriellaars: Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden 1800-1885, *Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland*, LXXII, Tilburg (1987), p. 174.
- 81** Vervloet, J.A.J.: Plaggengronden in kaart, *Historisch-Geografisch tijdschrift* 20, nr. 3 (2002), p. 153, 154, 155.
- 82** Bodemkaart van Nederland, Toelichting bij het kaartblad 45 West: 's-Hertogenbosch, Wageningen (1969), p. 78.
- 83** Bieleman, Jan: Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw, AAG *Bijdragen* 29, Wageningen (1987), p. 610.
- 84** Heeroma, K: Brabants uit de achttiende eeuw. De Meierijse woordenlijsten van J. Verster, Amsterdam (1968), p. 28.
- 85** Oudenhoven, Iacob van: Een nieuwe en vermeerderde beschrijving van de Meyerye van s'Hertogenbosche, Den Bosch (1670), p. 4.
- 86** SAH, Archief kwartiersvergadering Oisterwijk, inv. nr. 51.
- 87** SAH, Archief Kwartiersvergadering Peelland inv. nr. 121.
- 88** SAH, OA 1169, p. 5.
- 89** Buiks, Christ: Boerderijpacht in de Baronie van Breda, 15e-achtste eeuw, *Jaarboek 'De Oranjeboom'*, LI (1998), p. 159.
- 90** SAB, R474, folio 63.
- 91** SAB, R479, folio 3.
- 92** SAB, R484, folio 44.
- 93** Peeters, Raym: De keuren van Turnhout (1550), *Taxandria* Turnhout, Nieuwe Reeks, XXIX (1957), p. 110.
- 94** Idem, p. 169.
- 95** Erens, A: Alphen in de Baronie van Breda, deel 2 (uitgegeven door streekarchief Oosterhout onder redactie van A. Zom en G. Rehm) (1978), p. 139.
- 96** Buiks (1998), o. c, p. 177.
- 97** Beijers, Henk (red.): Het Schijndels landschap. Cultuurhistorische notities rond bodemarchief, landschapontwikkeling en historische perceelsnamen, *Schijndel* (2003), p. 45.
- 98** Zie over dit woord ook J.M.G. van der Poel: Een onbekende verhandeling van Jan Kops, *Historia agriculturae*, I, Groningen (1953), p. 30.
- 99** Molemans, J: De Kempische gemeente, *Brabants Heem* 38 (1986), p. 89.
- 100** Hoeufft, J: Proeve van Bredaasch taal-eigen, Breda (1836), p. 655, 656.
- 101** Deckers, Laurent: De landbouwers van den Noordbrabantschen zandgrond, Eindhoven (1912), p. 5.
- 102** Iterson, W.J.D. van: Schets van de landhuishouding der Meierij, 's Hertogenbosch (1868) p. 60.
- 103** Deckers, o. c, p. 111-116.
- 104** RAH, Collectie Cuypers van Velthoven, inv. nr. 1687.
- 105** SAB, R436, folio 69.
- 106** Dam, Bernard van: Oud-Brabants dorpsleven, (1972), p. 41, 42.
- 107** Poel, J.M.G. van der: Boeren op schrale grond, in: Charles de Mooij en Renate van de Weijer: *Rijke oogst van schrale grond*. Zwolle, p. 29, 31.
- 108** Beijers, Henk en Geert-Jan van Bussel: Van d'n Aabeemd tot de Zwijsput, Helmond (1996), p. 170.
- 109** Iterson, o. c, p. 59, 60.
- 110** SAB, R Princenhage 179-22.
- 111** Brekelmans, F: De dorpskeuren van Gilze, *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot uitgave der Bronnen voor Oud-Vaderlands recht*, deel IX, 2 (1956), p. 405.
- 112** Leenders, K: Gemene gronden in de Hage, *Tijdschrift Hage* 1, nr. 3 (1971), p. 19.
- 113** SAB, P400, folio 70v, 71.
- 114** Helsen, J: Het dorpskeurboek van Retie, *Bijdragen tot de geschiedenis, bijzonderlijk van het oud hertogdom Brabant*, Reeks III, jaar 1 (1949?), p. 85 e. v.
- 115** SAB, R Princenhage 179-6.
- 116** Jansen, H.P.H: Landbouwpacht in de Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw, Assen (1955), p. 42.
- 117** Jansen, o. c, p. 43.
- 118** SAB, Gemeente-archief Princenhage 1643, folio 71, 71v.
- 119** Kappelhof, A.C.M: Ontginningen in de Meierij van den Bosch, 1655-1792, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985), p. 201.
- 120** Kappelhof, A.C.M: De hoeven van het Bossche Geefhuis, Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 1 (1984), p. 101, 102. Zie ook: A.C.M. Kappelhof: Ontginningen in de Meierij van den Bosch 1655-1792, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985), p. 201.
- 121** Bieleman, Jan: Boeren op het Drentse zand 1600-1910, Een nieuwe visie op oude landbouw, A. A. G. *Bijdragen* 29, Wageningen (1987), p. 611.
- 122** Zie over dries bijvoorbeeld Cl. Lesger: Regionale tegenstellingen tijdens een periode van expansie 1500-1650 in Agrarische geschiedenis van Nederland, 's-Gravenhage (1986), p. 47. J.H. Hoeufft: Proeve van Bredaasch taal-eigen, Breda (1836), p. 127, 128.
- 123** Smulders, F: Overzicht der gemeyntes, *Brabants Heem* IX (1959), p. 14.
- 124** Notaris Van den Heuvel, 14, folio 167v (site Beijers).
- 125** Smulders, F: De gemeynt van Haaren, *De Kleine Meierij*, 4, nr. 2 (1950), p. 7.
- 126** Schijndel, Tarcisius van: Stukken betreffende de gemeynt van Helvoirt, *De Kleine Meierij* 20, nr. 4 (1967), p. 31.
- 127** Oosterhout, W. C. M. van: 't Veth of mis, Een historisch-geografische ontwikkeling van de landbouwproductie in Loon op Zand tussen 1650 en 1800, Amsterdam (1994), p. 39.
- 128** Adriaenssen, L.F.W: Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit, Amsterdam/ Hilvarenbeek (1987), p. 15.
- 129** Knaepen, R: Lommel, De vrijheid en het teutendorp, (1972), p. 12.
- 130** Regionaal Archief Tilburg,, Oud Archief Baarle-Nassau, inv. nr. 661.
- 131** Regionaal Archief Tilburg, Oud Archief Baarle-Nassau, inv. nr. 67.
- 132** Regionaal Archief Tilburg, R Alphen 226.
- 133** Buiks, Chr, m.m.v. J. Buiks-Hendrickx: Veldnamen van Rijsbergen, deel 1 (1986), p. 48.
- 134** Buiks, Chr: De materiële cultuur van Oosterhout, *Mededelingenblad van de heemkundekring 'De Heerlijkheid Oosterhout'*, 18 (1994), p. 2112.
- 135** Regionaal Archief Tilburg, R Oosterhout 148.
- 136** Idem, R Oosterhout, 150, f39v.
- 137** SAB, R Hage 245-9 en R Hage 167-1.
- 138** Idem, III-55b, 168, inv. nr. 44.
- 139** Goossenaerts, J: De taal van en om het landbouwbedrijf in het N. -W. van de Kempen, Gent (1956/8), p. 252 respectievelijk 828.
- 140** Zie over het woord onder andere Cor en Jos Swanenberg: *Eige Gerey, 'n Meijerij's woordenboek*, Enschede (1996), p. 114.
- 141** Site RHC, Eindhoven. Hier ook vermeldingen van aardkarren uit de Meierij van 1654, 1665, 1667, 1671 etcetera.
- 142** Cate, J.A. ten: H uwelijksvoorwaarden van de ouders van Adriaen Poirters, *Brabantia* 5 (1956), p. 79.
- 143** SAB, R 581, folio 150v.
- 144** *Woordenboek der Nederlandsche taal*, s. v.
- 145** Boschma, C, e. a: Meesterlijk vee, *Nederlandse veeschilders* 1600-1900, Zwolle, p. 209.
- 146** Deckers, o. c, p. 193.
- 147** Van Dale: *Etymologisch woordenboek*, s. v.

- 148** Veenmans agrarische Winkel Prins, p. 235.
- 149** Weyns, Jozef: Het Kempisch Boerenhuis, een beknopt overzicht, Bokrijkse berichten VI, overdruk van Kultuur-historische verkenningen in de Kempen, I (1960), p. 19.
- 150** Idem, p. 19.
- 151** Buisman, J: Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 3: 1450-1575, Franeker (1998), p. 403.
- 152** Wijngaarden-Bakker, Louise van, en Otto Brinkkemper: Het veelzijdige boerenbedrijf, in Leendert P. Louwe Kooijmans, Peter W. van den Broeke, Harrie Fokkens, Annelou van Gijn: Nederland in de prehistorie, Amsterdam (2005), p. 511.
- 153** Fokkens, Harry: Vee en voorouders: centrale elementen uit het dagelijks leven in de bronstijd, in: 2000 jaar bewoningsdynamiek, Oss (1999), p. 131.
- 154** Buiks, Christ: Boerderijen in de Baronie van Breda, 15e-negentiende eeuw. Onderdelen en terminologie, Jaarboek 'De Oranjeboom', LIII (2000), p. 25.
- 155** Stadsarchief Breda, R 486, folio 3.
- 156** Verwers, W. J.H: Romeinse boerderijen in Oosterhout, Archeologische Vereniging Breda, (1988), pp. 35-39.
- 157** Gallo-Romeinse nederzetting op het HSL-traject aangetroffen, Archeologie magazine, nr. 3 (2001), p. 56.
- 158** Hoof, Leon van: 'En zij begroeven zich een huis', in: 2000 jaar bewoningsdynamiek, brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demer-Scheldegebied, onder redactie van H. Fokkens en R. Jansen, Leiden (20002), p. 79 (citeert Slofstra).
- 159** Beurden, Liesbeth van: Botanisch onderzoek in het Maas-Demer-Scheldegebied, in: 2000 jaar bewoningsdynamiek, Leiden (2002), p. 300.
- 160** Op Steenakker werden in de boerderijen uit de Romeinse tijd verdiepte delen aangetroffen, die als potstal gediend zouden kunnen hebben.
- R. D. Hoegen, L.I. Kooistra en C.W. Koot: De Romeinse Tijd, interpretatie en conclusies (synthese), in: C.W. Koot en R. Berkvens: Bredase akkers eeuwenoud, 4000 Jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei, Breda (2004), p. 385.
- 161** Goossenaerts, o. c, p. 599, 600.
- 162** Molemans, J: De Kempische gemeente, Brabants Heem, 38 (1986), p. 89.
- 163** Bieleman, o. c. (1992), p. 100 en p. 206.
- 164** Flamman, J.P. M. Schabink en F. Theeuws: Inventariserend veldonderzoek van een nederzetting uit de Vroege ijzertijd en een boerderij uit de 15e-zeventiende eeuw in de gemeente Geldrop, AAC Publicaties 1, Amsterdam, p. 33, 34, geciteerd in Spek (2004) 2, p. 777.
- 165** Luyckx, Jac. J: Jaar van de boerderij, De Duinsche Hoeve 'n pronkjuweel, Bossche Bladen 5, nr. 3 (2003), p. 98.
- 166** Gids Rijksmuseum voor volkskunde. Het Nederlandse openluchtmuseum, Arnhem (1978), p. 48.
- 167** Zundertsche Courant 31, nr. 24 (deze krant, verschenen vanaf 1903 wordt bewaard bij drukker Vosselmans, Zundert. Na WO II heette dit tijdschrift: Weekblad De Boer).
- 168** BHIC, Arch. van het Prov. Bestuur (toegang 17), inv. nr. 4172, tabel 5.
- 169** NA, ND 802, folio 98.
- 170** Leenders en Berkvens: Oude Brabantse akkers, met een focus op de omgeving van Breda, p. 175.
- 171** Voordt Pieck, L van der, en M. Kuijl: Statistiek der Provincie Noord-Brabant volgens de uitkomsten van het kadaster bij desselfs invoering, Maastricht (1842).
- 172** Poel, J. M. G. van der: De landbouwenquête van 1800, Historia agriculturae, Jaarboek Ned. Agronomisch Instituut te Groningen, I, (1953), p. 70.
- 173** Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 344.
- 174** Het onderstaande verscheen in iets andere vorm reeds in Buiks, Chr: Veldnamen in Gilze en Rijen (2002).
- 175** Houtte, J.A. van: Het verleden van Europa. Twintig eeuwen sociaal-economische geschiedenis, Tielt (1992), p. 87.
- 176** G. Hillman: The Plant food economy of Abu Hureys, geciteerd in: Louis Beyens: De Graangodin, Het ontstaan van de landbouw, Amsterdam/Antwerpen (2004), p. 113.
- 177** Zeist, W. van: Prehistoric and early historic food plants in the Netherlands, Paleohistorica, Vol. 14 (1968), p. 14.
- 178** Regteren Altena, H. H. van: De Middeleeuwse nederzettingen op de Kerkakkers bij Dommelen, Het Kempenproject, I, Waalre (1982), p. 124.
- 179** Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 313.
- 180** Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 315.
- 181** Houtte, van (1992), p. 90.
- 182** Klep, P. M. M: Groeidynamiek en stagnatie een agrarisch grensgebied (1973), p. 174.
- 183** Cruyningen, J.P. van: Boeren binnen smalle marges. Landschap en landbouw in Vessem, 1650-1950, Jaarverslag SHBO over 1998 (1999), p. 16.
- 184** Gils, Jef en Frank van: Drie eeuwen landbouwgeschiedenis van Goirle, Goirle (2000), p. 103.
- 185** Poel, J. M. G. van der (1953), p. 85.
- 186** Vermetten-Hoevenaars, A: De levenswijze van de inwoners van Gilze in het begin en midden van de vorige eeuw, in De Mulder, nr. 15 (1985), p. 18.
- 187** J.M. en J.A. van Berlo: Een jaargang koren, Het Hagelkruijs 4 (1987), pp. 43-57.
- 188** Buiks, Chr: Wolvenjacht in Gilze, De Mulder, nr. 14, (1985), pp. 10-13.
- 189** Buisman, 5, (2006), p. 576.
- 190** Buisman, 5, (2006), p. 509.
- 191** Van Haaster, H: De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de middeleeuwen, in: A. C. Zeven (red.): De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders van het Neolithicum tot 1500 A. D, Wageningen, p. 69.
- 192** Poel, J.M. G. van der: De landbouw in het verste verleden. Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, 19-11 (1960/1), p. 125 e. v.
- 193** Testament van Godevaart, Heer van Breda. Bijdragen tot de geschiedenis, bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant 5 (1906), p. 355.
- 194** Poel, van der (1953), p. 67.
- 195** Cerutti, I, p. 18.
- 196** Heesters, W: Uit de voor-geschiedenis van een Brabants dorp, Brabants Heem 25 (1973), pp. 125-149. Poel, J.M.G. van der: De landbouw in het verste verleden, Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, 19-11 (1960/1), p. 125 e. v. Leenders, K.A.H.W: De boekweitcultuur in historisch perspectief, Geografisch tijdschrift 21 (1987), pp. 224-225.
- 197** Smulders, F, in Brabants Heem 7 (1955), p. 55.
- 198** Cerutti, Mr. F. F. X: Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en land van Breda, deel II, Bussum (1972), nr. 207.
- 199** BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven 3592.
- 200** Bieleman, J: De verscheidenheid van de landbouw op de Nederlandse zandgronden tijdens de 'lange zestiende eeuw', Bijdr. en Meded. van het Genootschap voor Ned. Geschiedenis 105 (1990), p. 546.
- 201** Steurs, Willy: Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc, Gembloux (1993), p. 243.
- 202** Van Haaster, (zie noot 191), p. 62.
- 203** Buisman 5 (2006), p. 492.
- 204** Poel, J.M.G. van der (1953), p. 67.
- 205** Poel, J.M.G. van der (1953), p. 85.
- 207** Poel, vander (1953), p. 67.
- 208** Leenders, K.A.H.W: De boekweitcultuur in historisch perspectief, Geografisch tijdschrift 21 (1987), nr. 3, p. 221.
- 209** Houtte, van (1992), p. 77.
- 210** Buisman, J: Duizend jaar weer, wind en water in de Lage

- Landen (onder redactie van A. V. F. van Engelen), deel 1, tot 1300, Franeker (1995), p. 303.
- 211** Van Haaster, p. 72.
- 212** Van Haaster, p. 71.
- 213** Van Haaster, p. 75.
- 214** Zeist, Van (1968), p. 41.
- 215** Iterson, W. D. van: Schets van de landhuishouding der Meiry (1868), p. 115, 116.
- 216** Van Haaster, p. 71.
- 217** Houtte, van (1992), p. 77, respectievelijk 103.
- 218** Van Haaster, p. 71.
- 219** Drossaers, S.W.A.: Het archief van den Nassauschen Domeinraad, deel I: Het archief van de Raad-en Rekenkamer te Breda tot 1581, Den Haag (1948), 2, p. 226.
- 220** Reinders, G.: Handboek voor den Nederlandschen landbouw en de veeteelt, Tweede deel, Groningen (1901), p. 210.
- 221** Idem, p. 219.
- 222** Buisman, deel 5, p. 724.
- 223** Verhulst, Adriaan: *Precis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel (1990), p. 169.
- 224** Klep, P.P.M.: Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied, Stichting Zuidelijk Historisch contact, Tilburg (1973), p. 187.
- 225** Vercammen, L.: De eerste aardappelen, *De Spycker* 27 (1980), p. 81.
- 226** Buiks, Chr.: Inventarissen uitgeplozen, *Teterings erfeel*, 2, nr. 6 (1993) pp. 14-31.
- 227** Sarti, Raffaella: *Thuis in Europa, Wonen, eten en kleden in Europa van 1500 tot 1800*, Rotterdam (2004), p. 235.
- 228** Klep, P.P.M.: Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied, Stichting zuidelijk Historisch Contact, Tilburg (1973), p. 18.
- 229** Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 240.
- 230** Poel, van der (1953), p. 86.
- 231** Vermetten-Hoevenaars, A.: De levenswijze van de inwoners van Gilze in het begin en midden van de vorige eeuw, *De Mulder* 2 (1982), p. 14, 15.
- Poppel, G. J. van: *Gilze en Rijen in de negentiende eeuw*, *De Mulder*, 20, nr. 70 (1999), p. 32, 32.
- 232** Burny, Joël: Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950). Tweehonderd gesprekken samengevat, z. pl, z. jaar (2001?), p. 108.
- 233** Hekker, R. C.: *Het Brabantse boerenleven omstreeks 1800*. Naar gegevens uit de nagelaten papieren van jaar Goldberg. *Brabantia* 3 (1954), p. 11.
- 234** Hekker, p. 10.
- 235** Klep, p. 143.
- 236** Buiks, Chr.: De kleuren van het vee in de zeventiende en achttiende eeuw, *Mededelingenblad van de heemkundekring 'De Heerlijkheid Oosterhout'*, 22, nr. 1 (1998), pp. 2740-2757.
- 237** Bieleman, Jan: *Geschiedenis van de landbouw in Nederland, 1500-1950*, Amsterdam (1992), p. 190.
- 238** Herman Dirven, Christ Latour: *Dagboek van enkele Bekenaren, 1690-1826*, Hage 43/48 (1986), p. 19.
- 239** Stadsarchief Breda, aanwinstnummers 1980-58, 1980-60 en 1980-61. Onderschrift op Topografische kaarten schaal 1: 25.000.
- 240** Gogel, I.J.A.: *Memoriën en correspondentiën*, Amsterdam (1844) p. 483-501.
- 241** Deckers, L.: *De landbouwers van den Noordbrabant-schen zandgrond*, Eindhoven (1912).
- 242** Minderhout, G, e. a. (red.): *Veenman's agrarische encyclopedie*, Wageningen, z. j, p. 501.
- 243** Poel, van der (1953), p. 72.
- 244** Cruyningen (1999), p. 17 (zie noot 183).
- 245** Poel, van der (1953), p. 71.
- 246** Goossenaerts, p. 459.
- 247** Vromans, J, A. Weijnen en J. Berns: *Woordenboek van de Brabantse dialecten*, Assen/Amsterdam (1976), Afl. 3, p. 321, 322.
- 248** Dirven, Herman: *Bierbrouwers in Princenhage*, Hage 5, nr. 1 (1975), p. 6.
- 249** Verhoeff, J.M.: *De oude Nederlandse maten en gewichten*, p. 5.
- 250** Idem, p. 14.
- 251** Van der Voordt Pieck en Kuijl, letter E.
- 252** Idem, letter E.
- 253** Buiks (1994), p. 123.
- 254** Verhoeff, p. 117.
- 255** Verhoeff, p. 99.
- 256** Van Dale: *Groot woordenboek der Nederlandse taal*.
- 257** Verdam, p. 97, 98.
- 258** Adriaenssen, L.F.W.: *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit*, Amsterdam/ Hilvarenbeek (1987), p. 41. R. van Uytven: *Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755*. In: *Bijdragen tot de geschiedenis LV* (1972), p. 190.

2

ALGEMENE SAMENVATTING

2.1 Bodem, hoogteligging, delfstoffen

De bodem van de voormalige gemeente Princenhage bestond in het noorden voor een deel uit kleigrond, voor een deel uit veengrond terwijl het zuidelijke deel was overwegend zandgrond was. Naar het zuiden werd het terrein geleidelijk hoger. Er bestond veel micro-reliëf: binnen één perceel kon een laag stuk liggen, dat bijvoorbeeld als beemd in gebruik was, tegen een hogere kop, die als akker bebouwd werd. De boeren hebben die hoogteverschillen in de loop der eeuwen danig afgevlakt. Dit heeft veroorzaakt dat de moderne hoogtekaarten lang geen goed beeld meer geven van de laatmiddeleeuwse toestand. In de twintigste eeuw zijn veel percelen op de zandgronden bovenden ontgrond: de zwarte teelaarde werd opzij geschoven en het witte zand werd gewonnen, bijvoorbeeld voor de aanleg van autowegen.

2.1.1 Bank

1545 De Bancken.

Bank 'Veenakker, door evenwijdige lijnen afgedeeld, die de grootte van de turf bepalen' of 'laag turf van één turf lang en diep tot de bodem over de breedte van de veenkuil'.¹ Bank is een term uit de veenderij: het betreffende gebied zal dus wel turf bevat hebben. Na de turfwinning kon het terrein door de boer gebruikt worden als akker of weiland, als het tenminste niet te nat was.

2.1.2 Berg

391 vermeldingen = $391 / 12.234 = 3,2\%$

Aardenberg	-, voorste	Bergen	Bergveld
Addenberg	Bergakker	-, lange	Bergven
Arendberg	-, grote	Bergendongen	Bergweibos
Berg	-, kleine	Bergshillen	Bergweide
-, achterste	Bergakkers	Bergske	-, achterste
-, grote en kleine	Bergdongelen	Bergstede	-, voorste
-, hoge	Bergdongen	Bergstraat	Bergweike

Boomkensberg	Hoeve van Vredenberg	Luchtenberg	Stopenberg
Bundersehooiberg	Hokkenberg	Middelberg	Toverberg
Derde Liesenberg	Hondsberg	Molenberg	Trippelberg
Deusige berg	Hooiberg	-, oude	Tuitelberg
Deusige berg, oude	-, achterste	Muizenberg	Tweede Liesenberg
Eerste Liesenberg	-, kleine	Muskensberg	Valkberg
Eikberg	-, voorste	Ooyendonkseberg	Vette berg
Emerbergen	Hunnenberg	Oude Rijsbergsebaan	Vierde Liesenberg
Goorberg	Kleiberg	Rapenberg	Vredenberg
Gouwberg	-, achterste	Rijsbergbos	Waagberg
Hazenberg	-, grote	Rijsbergsebaan	Waaenberg
-, kleine	-, voorste	Rijsbergsedijk	Weerberg
Heiberg	Koggenbergsakker	Rijsbergsepad	Winbergsehoeven
-, grote	Koudenbergsakker	Rijsbergseweg	Wolfsberg
-, kleine	Leidersberg	Scherbergsestraat	Zwartenbergsedijk
Hengstenberg	Lenenberg	Scherpberg	
Hennenberg	Liesenberg	Spaaiberg	
Hennenbergswaie	Looienberg	Stelbergsgoed	

Oudste vermelding: 1310 Valckberch.

Vergelijken we het aandeel berg- records (uit de data-base Access) in diverse dorpen, in procenten, dan komen we tot het volgende overzicht:

	Alphen	Gilze en Rijen	Teteringen	Chaaam	Hage
Berg	3, 5	3,0	2,5	2,3	3,2

Blijkbaar heeft Chaaam weinig bergen, terwijl Alphen juist een bergrijk gebied kan worden genoemd. Dit zal te maken hebben met de hoogteligging: Alphen ligt diverse meters hoger dan Chaaam. Bergen komen in hoge zandstreken dus meer voor dan in dorpen op de lagere gronden, nauwelijks een opzienbarende conclusie. Toch lagen er ook bergen langs de rivieren, bijvoorbeeld langs de Mark: daar zijn het vaak rivierduinen, zoals hier in Princenhage.

Bergen zijn de hoogste punten in het landschap van de Baronie; soms liggen ze zoals gezegd langs een rivier, maar ook vaak in binnenland. Ze bestaan uit grof zand. Als de vegetatie door overbeweiding of te veel vlaggen steken op een dergelijke plaats verdwenen is, kan de berg gaan stuiven. Schoolmeester Hendrik Broeders uit Hilvarenbeek omschreef bergen in 1838 als 'grote heuvelen los zand'.²

Naar dieren zijn genoemd Arendberg, Hazenberg, Hengstenberg, Hennenberg (kor-of patrijshennen), Hokkenberg, Muizenberg, Valkberg en Wolfsberg. Muizenberg kan ook een familienaam bevatten.

Zeearenden waren eeuwenlang een gewone verschijning in de Baronie. Halverwege de zestiende eeuw kreeg de pluimgraaf van het kasteel van Strijen onder Oosterhout flinke premies voor het schieten van deze dieren, omdat ze de zwanen van het kasteel 'bedierven'. Daar zal mee bedoeld zijn dat ze de jonge zwanen bemachtigden. In de meeste jaren kreeg de pluimgraaf voor elke geschoten 'gansarent' zes stuivers. Hij verschalkte in een zestal jaren (namelijk 1548 en 1552-1557) gemiddeld ruim zes zeearenden per jaar.³ Dat wil uiteraard zeggen dat er in de Oosterhoutse Polder veel meer dan zes exemplaren van deze nu zeer zeldzame vogelsoort moeten hebben rondgezworven. De polder stond waarschijnlijk elke winter voor een groot deel onder water en dan was er voor een zeearend veel prooi: eenden, ganzen, vis, aas en dan nog in het voorjaar bij het kasteel jonge zwanen. Sinds kort broeden er weer zeearenden in de Oostvaardersplassen. Waarschijnlijk zullen in de toekomst weer meer gezien worden in de winter in de buurt van grote watervlaktes.

Een dergelijke zestiende-eeuwse overvloed aan zeearenden doet veronderstellen dat er ook in andere geschikte gebieden volop zeearenden moeten hebben gezeten, bijvoorbeeld in het Rijensbroek en in de Haagse Beemden.

Hokkenberg is genoemd naar een wild zwijn, Germ. hugna⁴ (vergelijk Eng. hogg). Een deel van het gebied Hokkenberg lag onder Terheyden.

Naar planten heten: Boomkensberg, Eikberg en Liessenberg.

Boomkensberg zal een berg 'zandige hoogte', dicht bij het Boomke zijn. Dit boomke is één van de drie grensbomen op het punt waar Etten, Rijsbergen en Princenhage bij elkaar komen. De boerderij heeft vanaf de jaren zeventig enkele tientallen jaren leeg gestaan en is daardoor volledig vervallen. Het was een boerderij met een grote Vlaamse schuur en nog twee andere schuren. De boerderij zou in 1771 gebouwd zijn.⁵ Een late ontginning dus? Maar in 1734 bestond de boerderij al. In dat jaar stelt Peeter Jansz. van Bocxel die dan op de stede Boomkensberch woont zijn vee en inboedel als onderpand voor de achterstallige huur verschuldigd aan Corn. van Riethoven, advocaat, die ook boerderijen op de Rith bezat, bijvoorbeeld Hondsdonk, RH140, fol. 108. In dat jaar liepen er op de boerderij vier melkkoeien en twee kalveren rond, alsmede een paard. Verder werd er een kudde van dertig schapen gehouden.

Enkele bergnamen zijn samengesteld met een persoonsnaam: Aardenberg, Kouwenberg (= Koggenberg), Leidersberg, Looiensberg, Muskensberg, Stopenberg en Trippelberg.

Moeten we voor Addenberg lezen Adderberg? Dan zandige hoogte waar adders huisden. Dan moet de -r voor b veranderd zijn in -n. De oude vorm van adder is nadre; in het Nederlands is de aanvangs-n weggevalen.⁶ Of een berg van Addo, een oude mansnaam, of een mansnaam met het element -adel;⁷ vergelijk Cornelis Alaert Addenzone alias Tapper, 1461, Oudenbosch.⁸

Bergdongelen is een combinatie van Berg met een verkleinvorm van donk (dongel), die beide op hoogte duiden.

De Bundersehooiberg zal een hoge berg zijn gelegen bij de Bunders (hoo > hooi).

De Deusige berg is onduidelijk. Dosich 'Duizelig, suf, versuft'.⁹ Kan dat betrekking hebben op een berg? Vergelijk de Doesberg bij Lanaken, waarvan het eerste lid verklaard wordt

als 'duizelig, duttend, dat is sluimerend'.¹⁰ Wat voor een eigenschap van een berg kan dit zijn? Heeft het betrekking op een berggeest?? Of zou men een vergelijking met een vulkaan op het oog hebben?? In de plaatselijke streektaal betekent deuzig 'onbeholpen, dom'.

De Emerbergen lagen op de Emer. Aan de overzijde van de Mark, onder Teteringen, lag de Emelenberg: 1280 Emerberge.¹¹ In 1302 komt deze voor als Amerberghe¹² en in 1474: Emelenberge over de Marcke, D, fol. 21. Onder Etten en Hoeven lagen de Ettense en Hoevense Amer. Onder Bavel lag een toponiem Emelenberg aan de Lei aldaar. Ook bij Effen kende men een toponiem Emer. De Emerbergen lagen ten noorden van Gageldonk.

Emer staat voor 'nat land op de oever van een rivier' of 'aanlegplaats'. Of er verband is met de riviernaam Amer is niet duidelijk. De Goorberg lag bij de Goren en de Gouwberg kan genoemd zijn naar onvruchtbaarheid van de bodem (geld 'onvruchtbaar' > goud, gouw) of misschien naar de kleur van de bodem of de aldaar groeiende gele ganzenbloemen.

Hondsberg kan een berg met onvruchtbare bodem zijn (hond als pejoratief) of een berg begroeid met hondshout ofwel vuilboom. Bij Hooiberg kan een overgang van mnl. hoo naar hooi plaatsgevonden hebben. Dus 'hoge berg'. De Lenenberg kan een berg zijn geweest, die een leen vormde, maar aangezien deze berg in geen enkel leenboek voorkomt lijkt het meer aannemelijk om in Leenen een persoonsnaam te zien. Luchtenberg of Luchtenburg is mogelijk gevormd uit licht, gezegd van grond, zandig, onvruchtbaar. Rapenburg is een achttiende-eeuwse modenaam op -burg. De Scher(p)berg is waarschijnlijk genoemd naar de puntige vorm.

De Spaaiberg zal ontgonnen zijn met spitwerk. De naam Toverberg is niet duidelijk. Speelde hier een volksverhaal? Tuitelen in Tuitelberg betekent 'wankelen'.¹³ Maar wat kan dat met een berg te maken hebben?

Mogelijk moeten we eerder denken aan mnl. tute dat onder andere betekent: schenkan en een in een punt uitlopende haardracht van vrouwen.¹⁴ Dan een aanduiding voor een berg met een dun uitlopend stuk, een kleine tuit. De -l moet dan ingevoegd zijn. Of is er een familienaam in het spel (Tuitelaars)? Bestond de Vette Berg uit vruchtbare grond? Vredenberg is de naam van een klooster. Waag in Waagberg kan betekenen 'moeras met trilveen, poel'. Het woord hangt samen met bewegen (de grond trilt en golft onder de voeten als men over een dergelijk trilveen wil lopen). Waagberg, Wagenberg komt voor te Chaam, Roosendaal en te Terheijden (de nederzetting Wagenberg, tegen de zeer moerassige Binnenpolder). Waagberg betekent 'de zandige hoogte bij het trilveenmoeras'. Vergelijk de Wagenbroeken in Hoogeloon.¹⁵

Het eerste lid van Waaienberg betekent 'glooiend'.¹⁶

Werberg is niet helemaal duidelijk. Warre of worre of werre zou kunnen betekenen 'sterkte, verschaning' of 'afwering, heg, dijk, wal', ook 'vischweer, neerhangend net of gevlochten ijzerwerk tot afsluiting van water, waarin gevangen visch bewaard wordt'.¹⁷ Is de Werberg een berg met een wal eromheen, die verdedigd kon worden?

Winberg in Winbergsehoeven is een familienaam. De Zwartenbergse dijk is een dijk op de grens met Etten, tegen de polder Zwartenberg aldaar.

2.1.3 Brand

Brand (2X)	Brandsteeke	Gebrande stede	Verbrande akker
Brandakker	Brandsven, Jan	Gebrande weide	Verbrande brug
Brandenheiveld	Brandweide	Koopbrand	Verbrande heide
Brandenstraat	Gebrand bos	Verbrand bos	Verbrande man
Brandje	Gebrand heiveld	Verbrand steeke	Verbrande weide

Oudste vermelding: 1379 Brandacker.

Brand 'Brandstof'.¹⁸ Dus een perceel waar brandstof, turf of heischabben of klot, gehaald kon worden. Turf, afkomstig van de heide, brandde langer maar minder fel dan klot of moer (er zat veel zand in dat bleef gloeien). Vergelijk de Brant bij de Sterkselse hoeven van Averbode, die als winplaats voor brandstof gekenschetst werd.¹⁹ In de Baronie is Brand een algemeen voorkomend toponiem en ook komt het woord als appellatief voor brandstof veelvuldig voor. In de Limburgse Kempen stak men begin twintigste eeuw 'brandzoden' speciaal op plaatsen waar veenmos groeide of anders waar dopheide groeide, in de vochtige heide dus. Na een korte termijn van slechts twee of drie jaar kon men dan op dezelfde plaats weer komen om de zoden te steken: bij het steken met een vlik met krom blad bleef telkens aan de zijanten van het steekvlak wat veenmos op de grond achter en groeide de vegetatie weer snel dicht.²⁰

Hout als brandstof gebruikte men alleen voor de oven (musterd): verder was hout te schaars.

In Princenhage kende men veel beemden waar moer in zat; verder in het zuiden van de gemeente heidevelden en vennen, waar ook turf uitgehaald kon worden.

Dat brand zou wijzen op een stuk land dat met vuur ontdaan was van zijn begroeiing en dan ontgonnen kon worden, lijkt in de Baronie niet voor de hand te liggen.

Brand is ook een familienaam, bijvoorbeeld in Jan Brandsven. De vormen gebrand en verbrand duiden misschien op stukken grond waarvan de moer gestoken en verbrand was, maar in het geval van Verbrand Bos zal men toch eerder moeten denken aan een bos dat verbrand was. Verbrande Stede wijst op een boerderij die in vlammen was opgegaan. De Verbrande Man zou een plaats kunnen zijn waar iemand verbrand was (door de bliksem?), maar de vorm Verbrande Mand doet daar toch twijfel over ontstaan.

2.1.4 Broek

130 vermeldingen, dat is $130 / 12.234 = 1,1\%$

Abroek	Broek	Hambroek	Hopbroek
Abroekstraatje	Broekakker	Hambroeksekerkweg	Meikenbroek
Braakbroek	Goed van Hambroek	Heibroekakker	Meikenbroekshoefke

Overbroek	Papenbroeksemaay	Polder van Hambroek	Wendelbroek, laag
Overbroeksestraat	Peerdsbroek	Wendelbroek	
Overbroekseweide	Polder van Abroek	Wendelbroek, hoog	

Oudste vermelding: 1303 Abroeck.

Broek 'moeras, poel, laag land'.²¹ Hoeufft schrijft: 'Broek beteekent eene moerassige plaats, welke, op de bovenste, al min of meer vaste, oppervlakte, reeds eenig kreupelhout tevoorschijn brengt. Het woord is thands alleen in het Nederlandsch en Plat-Duitsch bekend, In het Hoog-duitsch heeft Bruche die beteekenis alleen bij de jaagers behouden'.²² In het Engels heeft brook de betekenis 'beek', behalve in het zuidwesten waar het ook moeras aanduidt. Het WNT geeft: Broek 'Oorspronkelijk moeras, laaggelegen dras land, waterland, dat telkens door het wassen van nabijgelegen rivieren of beken onderloopt, begroeid met kreupelhout, biezten, lisch, riet enz.'. ²³

De broeken zijn in de Baronie meestal zeer vroeg in cultuur gebracht (het zijn vruchtbare bodems). Na ontwatering kunnen de broeken dienen tot weiland en zelfs bouwland.

In Drenthe zou een broek de grondbetekenis 'gesloten moerasbos' bezitten en niet 'laaggelegen moerasland'; de in Drenthe veel voorkomende toponiemen Elsbroek en Aschbroek zouden dit aannemelijk maken.²⁴ In de Baronie komt broek als simplex ook tientallen malen voor: er groeiden waarschijnlijk niet per se elzen of essen in een broek, maar bijvoorbeeld ook wilgen en berken (vergelijk Rijsbroek onder Oosterhout).

Het Abroek was gelegen aan de A, een naam waarmee de Mark werd aangeduid. A was als toponymisch element vooral actief in de tijd van de volksverhuizing.²⁵ Vergelijk voor A namen als Overa, Asterd, Breda en diverse andere met het element A.

Te Merkssem kende men circa 1530 het toponiem het dAbroec.²⁶ In Herentals wordt reeds in 1360 een Abroec vermeld.²⁷

Braak in Braakbroek hangt samen met breken, dat is ploegen; het wordt gezegd van heide, maar ook van weiland. Dat een broek geploegd zou kunnen worden is merkwaardig omdat een broek moerassig is en vooral bestaat uit beemden en weiland. Alleen na zware ontwatering levert een broek akkergrond op.

Hambroek bevat ham 'landtong uitspringend in inundatieterein, meestal meander'.²⁸ De landtong moet de hoge rug zijn tussen Steenakker en Burgst. Hambroek betekent dan het moerassige land bij de landtong. Het Hopbroek zal een moeras zijn waar wilde hop in de struiken woekerde. Meikenbroek bevat een familienaam. Overa is een gehucht onder Princenhage. Over komt in Princenhage verder voor in de nederzettingen Overveld en Overbroek. Over kan betekenen 'hoger' of 'aan de overkant'. Overbroek is een klein gehucht op een zuid-noord gerichte rug tussen het Abroek in het oosten en een laag gebied op de Emer in het noordwesten. Is de naam gegeven vanuit Gageldonk? Of vanuit Breda? In 1249 wordt te Meldert een Overbruc genoemd.²⁹

Papen in Papenbroek is een familienaam of de naam van de pastoor. Peerd is Peerdsbroek is het dier, het paard.

Wendel in Wendelbroek kan wijzen op ligging in een bocht (van een beek). Vergelijk het Wendelbroek te Webbekom (1253: Wendelbruch) en Weyndelsteert te Berse.³⁰ Wendel is ook de naam voor de woerd. Vergelijk ook Wielnesse bij Waspik, 1200 Wendelnesse, dat verklaard wordt met wendel 'wending' + nesse 'landtong'.³¹

Wendel komt als toponiem onder andere voor te Achtmaal. Wendel is op sommige plaatsen ook gevormd uit werdeel, weerdeel, het complementaire deel van een stuk grond. Was Wendelbroek een broek in een bocht of een broek met woerden?

2.1.5 Dal/del

Bosdal

Daalbos

Diependaalsheiveld

Roosendaalsebaan

Oudste vermelding: 1502 Daelbosch.

Dal: komvormige laagte. Voor akkers eerder een nadeel dan een voordeel, omdat de waterstand vroeger altijd veel hoger was dan thans. Het water in een komvormige laagte kon vaak niet afgevoerd worden en moest in de loop van het voorjaar verdampen.

Dal komt niet veel voor in toponiemen. Het Diependaalsheiveld is genoemd naar de familie Diependaal.

2.1.6 Donk

Akeleiendonk	Gageldonksep	Heining v/d Daasdonk	Hooidonk
Appeltariëndonk	Gageldonkseweg	Hoeve Biesdonk	Huigmansdonk
Biesdonk	Gageldonksewildert	Hoeve van Gageldonk	Kapel v Gageldonk
Blok v/d Daasdonk	Gemeen Ooiendonk	Hoeve Hondsdonk	Kerkweg v Gageldonk
Donk (5X)	Gemeente van Gageldonk	Hokkendonk	Kraaiendonk
Donk, lange	Goed v/d Daasdonk	Holsdonk	Laag van Ooiendonk
Donkakker (2X)	Haasdonk	Hondsdonk	Langdonk
Donkersteeg	Haasdonken	Hondsdonk, hoog	Langdonk, achterste
Donkskens	Halderdonk	Hondsdonksedijk	Langdonk, kleine
Donksteeg	Halderdonksesluis	Hondsdonksestraat	Langdonksblokske
Donkvaart	Halderdonksestraat	Hondsdonkseweg	Langdonksestraat
Essendonk	Halderdonkseweg	Hoogdonk	Ooiendonk
Everdonk	Hazeldonk	Hoogdonken	Ooiendonkseberg
Gageldonk	Heienlangdonk	Hoogvelddonk	Ooiendonksedijk

Ooiendonskestraat	Rietdonksveken	Veerdonk	-, laag
Ooiendonkseweg	Rietvelden van Gageldonk	Veerdonksestraat	Velddonksestraat
Plassendonkveld	Rijendonk	Veerdonkseweg	Vriesdonk
Polder van Essendonk	Rooskensdonk	Veerdonksveken	Vriesdonk, hoge
Polder van Halderdonk	Rudonk	Veld v Korsendonk	Vriesdonksesteeg
Polder van Ooiendonk	Spoordonk	Velddonk	Vriesdonksestraat
Renijkensdonk	Udendonk	-, hoog	Westdonk

Oudste vermelding: 1303 Langdonck.

‘Dat de woorden berg, heuvel, donk als synoniem werden aangevoeld, blijkt uit het feit dat een grensplaats tussen Wuustwesel en Kalmthout nu eens als Wolfsberg, dan als Wolfsdonk en ook wel eens als Wolfsheuvel wordt vermeld’.³²

Een donk is een zandige opduiking in moerassig gebied. ‘Mnl.donc, dong, ondl. dung, eerst ondergronds verblijf (met mest bedekt); later kleine verhevenheid’.³³ Men heeft donk ook wel willen interpreteren als ‘moerassige terreindepressie, tijdelijk ondergedompeld land, poel’,³⁴ maar dit zal alleen opgaan voor de ook als donk aangeduide omgeving van de echte donk: de naam breidde zich in de loop der eeuwen van de opduiking uit over het aanliggende, moerassige gebied (zoals op diverse plaatsen in de Baronie te constateren valt). Van Osta denkt een verband te kunnen leggen met diepen ‘duiken’. De donken liggen volgens hem bij moerassen en beken, zodat de idee van ‘dompelen, onderduiken’ veeleer voorligt dan ‘afhellen’. Hij wil donk definiëren als ‘afzakking, afhellend terrein in inundatiegebied’, of ‘moerassige terreindepressie, tijdelijk ondergedompeld land; ook poel. Deze betekenissen zijn moeilijk te combineren met het feit dat veel donken het tot nederzetting gebracht hebben (die altijd hoger liggen dan de omgeving). Vergelijk bijvoorbeeld de vermelding van ‘thoeghste van den berghe te Lindonc, diemen heet de Nol’, 1325 onder Terheiden.³⁵ Hazeldonk onder Rijsbergen ligt op ruim zes meter, hoger dan de omgeving, die op ruim vijf meter ligt, terwijl Lijndonk bij Bavel op een hoge rug tussen twee beekdalen gesitueerd is. Zo ook bij andere donk-nederzettingen in de Baronie. Te Kasterlee en Arendonk kwam donk nog in de twintigste eeuw als appellatief voor in de zin van hoogte in moeras: ‘den turf op den donk te drogen leggen’.³⁶

De Vries noteert bij donk: ‘Hoogterug in een moerassig terrein, soms ook moeras, vergelijk mnl. donc: onderaardse kelder dienende om te weven of om graan in te bewaren; hoger gelegen woonplaats in een laag gebied. Voor de betekenisontwikkeling zal men moeten uitgaan van ‘mest, mesthoop’. Nu berichten ons Tacitus, Germania, c. 16 en Plinius, Nat. Hist, 19, 1, dat de Germanen onderaardse vertrekken als voorraadruimten voor de warmte met mest bedekten. Deze werden ook voor het weven gebruikt en zo kon de betekenis ‘vrouwenvertrek’ optreden. Op het erf tekende zich dit halfonderaardse vertrek als een heuveltje af; zo kon men ook lage zandopduikingen in een weinig gebied op dezelfde wijze benoemen’.³⁷

Naar planten zijn genoemd: Akeleiendonk, Apeltariendonk, Biesdonk, Essendonk, Gageldonk, Hazeldonk, Rietdonks veken, Spoordonk en Rooskensdonk. Dat een mooie, wilde plant als de akelei in toponiemen voorkomt is uitzonderlijk zeldzaam: meestal worden lastige onkruiden vermeld. De naam Akeleiendonk is dus een zeldzaam fenomeen.

Spoordonk heet waarschijnlijk naar het Sporkenhout, de vuilboom, *Frangula alnus*, een waardeloos soort hout, dat bovendien stinkt.

Naar dieren heten de volgende donken: Everdonk, Haasdonk, Hokkendonk en Kraaiendonk. Merkwaardigerwijs komen in noordelijk Princenhage veel namen voor die wijzen op de aanwezigheid van varkens: ever, varken, hog. Het noorden van de gemeente was behoorlijk moerassig: wilde varkens wentelen zich graag in modderpoelen en leven ook wel in moerassen.

Enkele donken dragen de naam van de eigenaar/ontginster: Heienlangdonk (naar de familie Hey), Huigmansdonk en Renijkensdonk.

Het Blok van der Daasdonk behoorde aan Daasdonk, een grote hoeve te Galder. Ook het Goed van der Daasdonk is genoemd naar dit Daasdonk.

De namen Donkersteeg en Donksteeg hebben waarschijnlijk betrekking op het hetzelfde straatje. Gemeen Ooiendonk was een gemeenschappelijk gebruikt hooiland. Halderdonk lag bij Halle. Holsdonk is een vervorming van Hondsdonk; deze naam duidt op slechte bodem of op aanwezigheid van hondshout, vuilboom. Hooiendonk is waarschijnlijk ontstaan uit Hondonk, de hooggelegen donk.

Ooi in Ooiendonk is waarschijnlijk identiek met uwe, ouwe 'alluviaal land', verband houdend met *ahwa 'water'.³⁸ Ooyendonk ligt tegen de Mark en zal – zeker in de wintermaanden – geregeld onder water hebben gestaan. Onder Liempde ligt ook een Ooyendonk, evenals onder Bakel.³⁹

Ooiendonk betekent 'de hoogte bij het onder water staande of moerassige land'. De twintigste-eeuwse schrijfwijze was Hooiendonk (bijvoorbeeld in 1933: Hooiland in Hooijendonk).⁴⁰ Associatie met hooi, omdat er veel beemden lagen.

Plassendonkveld lag bij de Plassen.

Rijendonk kan een donk zijn waarvan het gebruik van de ene helft het ene jaar aan de ene eigenaar, het andere aan de andere eigenaar toeviel. Rijden slaat dus op het afwisselend gebruik door twee eigenaren van een perceel: het ene jaar kreeg eigenaar A de ene helft, terwijl de andere helft door eigenaar B gebruikt werd. Het volgend jaar omgekeerd. De bedoeling was om een zo eerlijk mogelijke verdeling te krijgen. Dit kon alleen bij beemden die niet bemest hoefden te worden, anders zou men ongetwijfeld snel ruzie hebben gekregen. Als het perceel uit vruchtbare en onvruchtbare grond bestond kon het ook in ongelijke stukken verdeeld worden en niet precies in twee gelijke helften.

Als we uitgaan van de vormen met Roos 'riet' is Rooskensdonk 'hoogte in moerassig terrein, aan de voet begroeid met riet, *Phragmites communis*'. Maar de oudste vormen zijn Ruskensdonc en Ruyskensdonc. Dan moet men mogelijk uitgaan van rusch 'bies'.⁴¹ Onder rus verstaat men diverse soorten van het geslacht *Juncus*, bijvoorbeeld pitrus en biezenkoppen. Waarschijnlijk werden biezen ook met rus aangeduid zoals Mattenbies, *Scirpus lacustris* en andere soorten van het geslacht *Scirpus*. Al deze planten groeien op moerassige plaatsen.

Rudonk is een donk die ruw begroeid is, met allerlei pollen van grassen, struikgewas, doornstruiken etcetera.

Uden in Udendonk < ode 'verlaten'? Vergelijk Odem 'öde Heim', verlaten heem⁴² en Udenhout⁴³ (veertiende eeuw Odenhout). Men zou ook aan een persoonsnaam Odo kunnen denken. Een persoonsnaam gecombineerd met een oude donknaam komt weinig voor, evenmin als een persoonsnaam gecombineerd met bijvoorbeeld hout.⁴⁴ Veerdonk is genoemd naar het veer over de Mark. Velddonk is een donk gelegen in het veld, de woeste natuur.

Vriesdonk komt bijvoorbeeld ook voor te Udenhout;⁴⁵ daar wordt in 1372 die hoeve ter Vriesdonc vermeld, terwijl ook de familienaam de Vrieze daar vanouds voorkomt.⁴⁶ Ook in Meerhout is een Vriesdonk bekend. In de veertiende eeuw wordt te Oosterwijk een Engenberg van de Vriesdonk genoemd.⁴⁷ De Vriezendonk te Brasschaat zou zijn naam ontleen aan een familie De Vrieze.⁴⁸ In 1362 wordt in de Baronie ene Johannes dictus Vriese de Drunen vermeld.⁴⁹ Een donk genoemd naar een familie de Vries? Of zou men moeten denken aan een donk waar fris water voorhanden was (na een reis per boot over de Mark?). De invloed van de vloed uit zee reikte vroeger wel tot voorbij Breda. Donknamen worden vrijwel nooit gecombineerd met persoonsnamen. Vriesdonk wordt in 1501 een 'gehoeft', dat is een gehucht, genoemd. Er zullen dus wel enkele boerderijen gestaan hebben. Op oude luchtfoto's is de Vriesdonk duidelijk als een hoogte herkenbaar. De naam zal van de oorspronkelijke hoogte op het aanliggende lagere land overgegaan zijn.

2.1.7 Goor

62 vermeldingen, ofwel $62 / 12.234 = 0,5 \%$

Goor	Goorbeemd	Goorke, kleine	Goorweide, voorste
Goor, klein	Goorberg	Goorweide	Klonegoor
Goorakker	Goorke	Goorweide, tweede	Krom goor

Oudste vermelding: 1377 op 't Ghoir.

Hoeufft schrijft over goor: 'Dit woord, welk by den Teunthonista GOIR heet en met Broick, Venne en Ollant gelijk gesteld wordt, beteekent bij Kiliaan limus, lutum, coenum. Men heeft St. Job in 't Goor en het Goorend, bij Antwerpen, en, in de Baronie van Breda, het Rietgoor onder Roozendaal en de Goorkens onder Den Hout.'⁵⁰

Goor 'lage, drassige heidegrond' of 'zeer waterrijk moeras'.⁵¹ Goren hebben meestal een venige bodem. Ze zijn meestal vroeg ontgonnen omdat ze een vrij rijke bodem hebben. Klonengoor is genoemd naar een familie Klonen.

2.1.8 Heuvel

Herdgang van de Heuvel	Heuvelstraat	Heuvelstraatje, klein	Heuvelweide
Heuvel	Heuvelstraatje	Heuvelveken	Valkheuvel
Heuvelakker			

Oudste vermelding: 1425 Hovel.

Vrijwel alle heuvelnamen in Princenhage zijn gelegen in het gebied Heuvel, uitgezonderd de Valkheuvel, die op Boeimeer gelokaliseerd moet worden.

Heuvel als benaming voor een gehucht komt voor in Dongen, Essen, Loenhout en nog 18 dorpen in Noord-Brabant. In de Baronie staat heuvel meestal voor het (kunstmatig verhoogde?) centrum van een dorp, bijvoorbeeld te Oosterhout, Ulvenhout, Alphen, Den Hout. Heuvel komt ook veel voor als grenspunt, bijvoorbeeld te Zundert. Het gehucht Heuvel te Princenhage ligt op een halve kilometer van het dorpscentrum: het duidt hier dus geen dorpsplein aan (als we althans niet veronderstellen dat het centrum van het dorp ooit hier lag) en ook geen grenspunt. De hoogte kan ook moeilijk kunstmatig tot stand zijn gekomen. We moeten dus besluiten dat heuvel hier een natuurlijke hoogte in het landschap is. Inderdaad liggen er tussen het gehucht en het Dorp enkele hoge koppen, die zeker vanuit het dal van de Bieloop/Weerijds behoorlijk opgevallen zullen zijn.

De verklaring van hovel 'een verzameling van enkele boerderijen die dicht opeen stonden' berust niet op sterk bewijsmateriaal.⁵² Zie voor de etymologie van heuvel De Vries.⁵³

De Valkheuvel zal genoemd zijn naar de gesignaleerde valken, waarschijnlijk slechtvalken.

2.1.9 Hal

Hal	Halder, achterste	Halderdonksestraat	Halsesluis
Halakker	Halder, voorste	Halderdonskeweg	Halseveken
Halakker, grote	Halderdonk	Halseakker	Halseweel
Halder	Halderdonksesluis	Halsekadijk	Halseweide

Oudste vermelding: 1303 Halle.

Het merendeel van bovenstaande namen is ontstaan uit de naam van het gebied Halle.

Hal kan staan voor 'bocht in of van het hoogland' of 'afhellend'.⁵⁴ Halle ligt tussen de Mark en Overveld; het gebied daalt vrij sterk in de richting van de Mark. Daarom lijkt 'afhellend' hier de beste verklaring. Het tweede deel van de naam zou lo 'bosje op hoge zandgrond' kunnen zijn, maar gezien de lage ligging kan men hiervoor beter aan 'waterloop' denken. Halle is ook een gehucht onder Minderhout.

Halder of Helder is een toponiem op Overa. Mogelijk is Helder ontstaan uit Heilaar met tussengeschoven d. Heilaar > Heller > Helder. Een gelijke ontwikkeling zien we te Oirschot, waar in 1367 al 't Heijlaer voorkomt.⁵⁵ De vorm Halder komt echter ook voor op Overa. Halder zou ook kunnen ontstaan uit Hallaer. Hoewel Hal als toponiem niet voorkomt op Overa, kennen we hier wel een oude vermelding van de Halacker (1389).

Halderdonk is gevormd uit Hallerdonk: de donk behorend bij Halle.

2.1.10 Hil

Armenshil	Hil, hoge	Kalkarsehil	Ruissenaarshillen
Bergshil	Hil, lage	Kalksehil	Schanshil
Boershil	Hil, voorste	Klasenshil, Jan	St. Petershilleke
Bovenshil	Hilleke	Klundertsehil	Slangewijksehil
Brechtenhil	Hilleke, klein	Kostershilleke	Slijkshil
Broerenhil, Han	Hilleke	Lieshil	Spijksehil
Chaamsehil	Hilleke, klein	Lonterkenshil	Teunenshil
Eldenershil	Hillekens	Meiershil	Ulecotensehil
Gastelaarshil	Hillen	Middelbare hil	Veerhil
Grauwshillen, Corn. De	Hilleneining	Mothil	Wijmersehil
Hil (4X)	Hilsebaan	Oelmanshil	Wijnenhil, Peter
Hil, achterste	Hilsedijk	Randoethil	
Hil, grote	Hilsehoek	Riethil	
Hil, grote	Hoekhil	Riethil, grote	

Oudste vermelding: 1500 't Hilleken.

Hillen lagen aan de oever van de vroeger zeer brede Mark. Het dichtslibben van de Mark zou vanaf de vijftiende eeuw in snel tempo zijn gegaan.⁵⁶ Dat lijkt wel overeen te stemmen met de vrij late vermeldingen van het element. De oudste vermelding dateert pas van 1500.

Hil 'heuveltje', in de Baronie vaak 'aangeslibd land', dat uiteraard ook hoger ligt dan de omgeving. Hillen komen zeer veel voor langs de westkant van de Mark op Haags gebied; onder Teteringen aan de oostzijde van de Mark, ontstonden blijkbaar minder aanslibbingen. Hillen komen daar althans veel minder voor. Hul is de oostelijke, geronde vorm van Hil: hul komt bijvoorbeeld voor in Teteringen, maar verder overweegt in de Baronie de vorm Hil, bijvoorbeeld in Schuifhil en de Hillen onder Etten (liggen niet aan de Mark, maar landinwaarts). Hul komt voor in het Gooi en op de Veluwe en ook in de Betuwe.⁵⁷

Het merendeel van de hilnamen is samengesteld met de naam van de eigenaar. Enkele heten naar de begroeiing: Lieshil en Riethil. De ligging komt tot uiting in namen als Bovenshil, Randoethil (randoet, rendout is een onderdeel van een verdedigingslinie), Schanshil, Slangewijksehil, Spijksehil, Veerhil (nabij het veer) en Wijmersehil (bij het gebied Wijmeren).

De Armenshil is genoemd naar de instelling die de armen verzorgde. Hillenheining was een heining van de familie Hillen. De Hilsebaan en –dijk heten naar een gehucht Hil onder Etten. De Kalksehil is een enigszins vervormde schrijfwijze van Kalkarsehil.

Was de Mothil een Hil van een familie (De la) Motte? Eerder een hil waar veel motten zaten? Mot 'nachtvlinder' of zou men de rivierhaft bedoeld hebben, die vroeger en masse langs de rivieren voorkwam? Haften of eendagsvliegen leven als larve in het water; de duur van hun volwassen leven varieert van enkele uren tot enkele weken, afhankelijk van de soort.⁵⁸ Door het verdwijnen van de watervervuiling zijn de haften, die vroeger enorm talrijk waren, weer voor een deel teruggekeerd langs de rivieren.

De Slijkhil zal een vette, slijkige bodem bezeten hebben, een eigenschap die ongetwijfeld voor de meeste hillen zal gelden.

2.1.11 Hoog

Akkerke, hoog	Hoogbolken	Hooglies	Hoogveld
Asterd, hoog	Hoogbos	Hoogliesakker	Hoogvelddonk
Blokske, hoog	Hoogbraak	Hoogmaaien	Hoogvelden
Bos, hoog	Hoogdonk	Hooglaar	Hoogvormen
Dreef van Hoogsteen	Hoogdonken	Hooglaarbos	Schipperkenshoogslaar
Haverveldje, hoog	Hooghout	Hooglaarweide	Stukske, hoog
Heiningske, hoog	Hooghuis	Hoogspank	Veintje, hoog
Helder, hoog	Hooglaar	Hoogstede	Vriesdonk, hoog
Hoeve in Hoog Lies	Hooglaarsbos	Hoogsteen	Weike, hoog
Hondsdonk, hoog	Hooglaarsestraat	Hoogstraat	Wendelbroek, hoog
Hoogakker	Hooglaarseweide	Hoogstrijp	Zoet weike, hoog

Oudste vermelding: 1408 Hoogsteen.

We moeten beseffen dat het plaatselijk reliëf eeuwenlang veel groter moet zijn geweest dan halverwege de twintigste eeuw. De boeren hebben altijd geprobeerd om de laagten in hun percelen op te vullen en de hoogten af te graven. Dat moest gebeuren met de schop en de aardkar of de kruiwagen. Een molbord kende men hier niet: het komt althans niet voor in de honderden doorzochte boerderij-inventarissen. Ook kon men door ploegen een perceel wel iets van vorm veranderen. Door steeds in het midden van een perceel te beginnen met ploegen werd dit perceel in het midden hoger. Dat was gunstig voor de waterafvoer. Putten, bijvoorbeeld ontstaan door moerdelven, werden opgevuld met zand uit de heide.

2.1.12 Horst

Beemdhorst	Horstbeemd	Sint Petershorst
Horst	Horstje	

Oudste vermelding: 1550 den Horst.

Horst 'hoogte in moeras, meestal begroeid'. Horst wordt ook wel omschreven als 'beboste opduiking in moerassig terrein'.⁵⁹ Horst komt als appellatief voor bijvoorbeeld in 1699 te Bavel 'weyde ende heyhorsten', P119, fol. 134v. Ook in de Oosterhoutse Polder wordt in de zestiende eeuw geregeld over horsten gesproken. Vergelijk bijvoorbeeld 1557 eenen horst die opgecoemen is inden Nonnenbroeck teynden den Essenstruyck, 6 lopensaet. ND 11913, fol. 1.

1547 Buyten voors. horste in de Hoofkens... Van eenen horst die Laureys Janssen wass, P1269, F19;

1557 Den Horst achter Daem Gheraerts lant ende een cleyen Horstken daer by gelegen, ND 11913, fol. 7;

1557 alle aanwasschen ende horsten ierst opcomende, ND 11913, fol. 8.

Op de grens Olen-Tongerlo worden genoemd 'eenen doornenhorst gestaen aen 't mennegat... alwaer eenen hulsenhorst gestaen heeft;... op eenen eyckenhorst'.⁶⁰ Hier is horst dus blijkbaar een struik of een hoogte begroeid met dergelijke struiken.

De omschrijving van horst 'Verhevenheid met secundaire begroeiing na oorbaarmaking door vuur' lijkt voor de Baronie niet helemaal correct.⁶¹ Horsten zijn in de Baronie steeds begroeide hoogten in moeras. Mogelijk bevat horst een wortel *kert 'winden, draaien'. Men zou dan uit moeten gaan van een betekenis 'laag struikgewas, met dooreen gevlochten takken' en de betekenis 'hoger gelegen gebied in een moerassstreek' is dan daaruit afgeleid, omdat dit door zijn begroeiing met struikgewas afstak.⁶² Als er struikgewas met dooreen gevlochten takken aanwezig is, kan dit duiden op menselijk ingrijpen, zoals het vlechten van heggen. Of zouden de struiken op een horst zo dicht op elkaar staan, dat de takken van diverse struiken door elkaar heen groeiden?

Merkwaardig is het voorkomen van Beemdhorst naast Horstbeemd in Princenhage. De Sint Petershorst was bezit van het Sint Petersaltaar.

2.1.13 Klei

Kleibeemd	Kleiberg, achterste	Kleiberg, kleine
Kleiberg	Kleiberg, grote	Kleibergen

Oudste vermelding: 1529 den cleyberch.

In het Middelnederlands staat Cleem voor 'klei, leem' en Leem voor 'leem, klei'.⁶³ Werden de begrippen door elkaar gebruikt? Het mnl. woord clei betekent ook 'klei, leem'. Soms stelde men leem, klei gelijk aan moer: 1670 een placcken klym oft moergront, R307, fol. 21v.

Klei is een grondsoort, welke veel kleine minerale deeltjes bevat en afgezet is door de zee of rivieren. Zwarte klei bevat veel afslibbare delen (kleiner dan 14µ waarin een µ = 1/1000 mm.). Naar herkomst wordt de klei wel ingedeeld in zeeklei, rivierklei en loess.

De Kleibeemd zal een beemd zijn waarop een laag klei was afgezet door de Mark. Beemden waren vaak moerig, maar dicht bij de Mark was er vaak in de wintermaanden, als ze onder water stonden, klei bezonken.

Of de Kleiberg wel zo kleiig was als de naam doet vermoeden is niet goed bekend.

Een berg is eigenlijk een zandige hoogte: hier dan bestaande uit vette grond? Of ironisch bedoeld?

2.1.14 Krocht

Krocht	Krochten, kleine	Kroeten	Kroeten, hoge
Krochten	Krochtenstraatje	Kroeten, grote	Kroeten, kwade
Krochten, grote			

Oudste vermelding: 1474 de Croecht.

Krocht, croft 'niet uitgegraven tussenveld in een moergebied'.⁶⁴ De vorm Croeten komt vrijwel niet voor in het oosten van de Baronie, wel in Roosendaal en Princenhage (croegede > croete?). Bij het Mastbos lag een moergebied met dezelfde naam: de Croeten. Het terrein de Kroeten bij Burgst was een moerassig veengebied. Vergelijk 25 roeden putten en poelen in de Croeten, 1700, R733, fol. 107v.

2.1.15 Kuil

Leemkuilen
Eikelkuilbos

Oudste vermelding: 1711 de Leemcuijlen.

Een kuil is een gegraven diepte. Leemkuilen werden gegraven om leem te delven, voor bijvoorbeeld het besmijten van weegten, voor aanleg van lemen vloeren en voor het bakken van dakpannen en bakstenen.

2.1.16 Leem

Akker a/d Leemputten	Leemputten (6 X)	Leemstekersakker	Leemveldjes
Leemakker	Leemsestraat	Leemveld	Leemweide
Leemkuilen	Leemseweide	Leemveldje	Leemweide, achterste

Oudste vermelding: 1416 de Leemputten.

Leem is een grondsoort, welke gekenmerkt wordt door een bepaald slibgehalte en die voorkomt in zandstreken. Het is een ruim begrip, gebruikt voor grondsoorten met zeer verschillende eigenschappen.⁶⁵ Niet alle leem was ook even geschikt voor de potten- en steenbakkerijen.

De meeste toponiemen met het element -leem hebben betrekking op het delven van deze grondstof of op de aanwezigheid ervan in de ondergrond. Leem werd op de boerderij veelvuldig gebruikt. De wanden van staanders met gevlochten takken ertussen (de weegten bestaande uit vitselstek) moesten elk jaar gerepareerd worden, omdat er makkelijk leem vanaf viel). Dit werk heette het besmijten van de weegten. De leem werd dan gemengd met kort geknipt stro en eventueel mest. De leem haalde men waar het kon, zo dicht mogelijk bij de boerderij: naast de stal of schuur werd een greppel gegraven en daaruit kon men dan de leem uit de ondergrond delven (als er tenminste leem aanwezig was, maar dat was in Princenhage vaak wel het geval). Voor het bakken van stenen, potten en pannen werden vaak percelen aangekocht of gehuurd en hierop werd dan de leem uit de ondergrond gedolven. Vandaar het veelvuldig voorkomen van namen als Leemputten en Leemkuilen. Leemsteker was blijkbaar een beroep: de Leemstekersakker is er naar genoemd.

2.1.17 Moer

(77 vermeldingen ofwel $77 / 12.234 = 0,6 \%$)

Grootvadersmoer	Moeren	Moerloop	Moervlietvaart
Kijfmoer	Moeren, korte	Moerputten	Raamsemoeren
Laagmoer	-, lage	Moervaart	Vierkant Moer
Lamsmoer	-, lange	Moerveld	Vlamenmoer
Moer	Moerke	Moerveldje	Vossenmoer
Moerbeemden	Moerkens	Moervliet	Zoete Kindermoer

Moer is een zeer veel voorkomende benaming voor venige gronden en ook de zuidelijke naam voor turf. Oude vermeldingen van moer geeft Leenders: 1205 novem hont moers, ter Lillo; in moro de Lillo, 1257; terre combustilubus, que vulgo dicitur moer, 1263 te Halsteren.⁶⁶ Als plaatsnaam komt Moer nog vroeger voor: Mur, 1157 (bij Oorderen); Mor, 1130 (=Moere-bij –Gistel); Moer, 1175 (bij Veurne); Murkerke, 1110 (=Moerkerke)⁶⁷.

De voornaamste plantensoorten waaruit veen gevormd wordt zijn veenmos (Sphagnum), riet (Phragmites), zegge (Carex), berk (Betula), els (Alnus), wollegras (Eriophorum), struikheide (Calluna), dopheide (Erica), pijpenstrootje (Molinia).⁶⁸ Omgevallen bomen komen als kienhout in het veen voor: bij Zundert zijn ooit volwassen dennen gevonden in het veen. Volgens Van der Hoeven zou men in het veen nog veel wortels en ook hele stammen en takken van bomen hebben gevonden: men trof er zelfs een eikenboom van 25 meter lang in aan en Goropius Becanus zou in de ondergrond van venen sparren gezien hebben ter lengte van de mast van een groot schip.⁶⁹

Grootvadersmoer is genoemd naar een grootvader die dit moer aankocht of uitbaatte. Om het Kijfmoer zal twist, onenigheid zijn geweest, bijvoorbeeld over de grenzen of om het eigendom ervan. Het Lamsmoer is genoemd naar de bezitter, evenals Vlamenmoer (of naar Vlamingen?), Vossenmoer en zoete Kindermoer. Een Moervaart werd veelvuldig aangelegd om de turf uit moervelden te vervoeren: dit ging veel goedkoper en makkelijker dan over de slechte wegen. Moervliet is een buitenplaats: de uitgang 'vliet' werd vaak gebezigd in namen van buitenplaatsen (Bergvliet, Zorgvliet). Vliet heeft hier duidelijk niet de betekenis 'waterloop'. Het woord hangt samen met vlieden 'zijn toevlucht nemen, ontvluchten'.

2.1.18 Mortel

In de Mortel	Mortel, grote en kleine	Mortelen	Mortelveld, achterste
Laar a/d Mortel	Mortelakker	Mortelkavel	Mortelveld, voorste
Mortel (5 X)	Morteldreef	Mortelperk	Mortelweikens

Oudste vermelding: 1501 den Morttel.

Mortel wordt in de literatuur altijd geduid als 'drassige grond'.⁷⁰ In het mnl. staat mortel voor 1. steengruis, puin; mortel, cement'.⁷¹ Mortel komt in vrijwel elke nederzetting voor. Misschien heeft mortel ook te maken met Romeinse archeologica: verbrijzelde stenen uit de Romeinse tijd. De Mortelkavel en het Mortelperk zijn bosnamen voor een perk op vette grond.

2.1.19 Poel

Eendenpoel	Ganzenpoel	Nekkerspoel	Poelloven
Ekkerspoel	Hagedissenpoel	Poelen	Vogelpoel

Oudste vermelding: 1389 den Ganspoel.

Poelen zijn waterplassen, die vaak bevolkt werden door eenden, ganzen en andere watervogels. De namen Nekkerspoel en Ekkerspoel hebben betrekking op dezelfde poel.

Necker, nicker, icker ‘waterelf, watergeest, kabouter’.⁷² Nekkerspoel ‘poel waarvan men dacht dat er een watergeest verbleef’. Uit den Neckerspoel is door verkeerde splitsing den Eckerspoel ontstaan. Het dier de hagedis komt zeer zelden voor in toponiemen. Is het Poelloven een ven bij een lo waarin een poel gelegen was? Lo betekent ‘bosje op hoge zandgrond’, maar soms ook waterloop. Dat zou hier goed kunnen kloppen. Of moeten we denken aan een familienaam Poello? Vogel in Vogelpoel staat voor eend.

2.1.20 Put

Aalput	Aalputweide	Moerputten (5X)	Putjes
Aalput, achterste	Akker a/d Leemputten	Put, hoge	Roversputje
Aalput, hoge	Eendenput	Putakker	Wolfspuiten
Aalputakker	Leemputten (6 X)	Putheining	Wolputten

Oudste vermelding: 1415 de Leemputten.

Putten werden gegraven om leem en veen, moer te delven.

De Aalput is waarschijnlijk een put, waterpoel, waar aal gevangen werd. Het perceel lag op de grens van Hage en Rijsbergen. In 1713 verschijnt de vorm Haelputte met de in de Baronie makkelijk voorgevoegde -h. In de attestaties komt de poel, waar de paling in zat, niet meer voor; alle namen hebben betrekking op percelen die in de buurt van die echte Aalput lagen. Het woord aal is al zeer vroeg in een plaatsnaam vermeld: 755/768.⁷³ Men denkt voor aal ook wel aan een betekenis ‘beer, mest, gier, overdrachtelijk slijk, moeras’, maar dat lijkt hier toch minder aannemelijk.⁷⁴

Het Roversputje zal genoemd zijn naar de familie Rovers.

Put kan ook betrekking hebben op een waterput, zoals die bij elke boerderij vroeger voorkwam.

Hier zullen we aan moeten denken bij de naam van een boerderij: de Hoge Put, die mogelijk een hoge putkuip bezat. Voordat er in de twintigste eeuw betonringen bestonden, werden putkuipen opgebouwd uit planken of zoden; in de prehistorie en vroege middeleeuwen ook wel uit uitgeholde boomstammen of wijnvaten. Onder Rijkevorssel lag een hoeve met een gelijklopende naam, die in 1605 door Mattheus Adriaen Deckers verkocht werd aan zijn broer Cornelis, R 504, fol. 21v. In 1679 was de weduwe Kieboom te Etten eigenaresse van de hoeve de Hoge Put te Princenhage; zij had aan het dorpsbestuur een verkeerde opgave gedaan van de grootte van haar boerderij (voor de verponding), namelijk zonder de heggen en kanten mee te rekenen, P 400, 4, fol. 7v.

In ‘Het spel van den heiligen sacremente van der Nyeuwervaert’ uitgegeven door W. Asselbergs (1955), p. 82/83 lezen we het volgende: ‘In ‘t jaer 1449 s’dinxdach voir den heiligen Pinxdach viel Henrixken, Jans Hollanders kint tot Overvelt, out ontrent anderhalf jaer, diewile die moeder ter merct was tot Breda, bi onghewalle ende quader hoeden, in eenen

bornput. Dat nyemant en sach dan syn cleyn susterken: dat liep terstont thuys ende riep tot Peterken haren brueder, out 15 jaer: 'Heynken is in den put gevallen!' Doen liep Peterken seer verveert ten putte ende lovende riep hi aen tHeylighe sacrement van der Nyevaert, ghelovende bedevaert ende 't kint te wegghen. Doe sach hi in den put ende hij en konde niet ghesegghen wer hi daerin spranck of viel, van grooter begeerte 't kint te vinden. Ende also ten halse toe in 't water staende, vuelde hi 't kint opten gront met sinen eenen voete, ende metten selven voete onderstac hi 't ende weeghde 't opwaert, alsoe hoghe dat hy 't metter hant ghecreech ende bracht tot boven op d'water. Ende daerbynnen quamen gebuere met leeren ende alsoe bracht hy 't kint uten put, daer men luttel levens aen sach, ende waer 't gedragen tot Meeus Jans huys, daer't meer dan een ure bi den viere lach. Doen riepen die ghebuere aen dat heilighe sacrament, ende dat kynt begonst te ghewen ende waert volcomelic levende. Ende die moeder quam tot Breda voer dat heilighe sacrament metten kinde ende dede die bedevaert daer 't menich mensche aensach. Ende si dancten den heilighen sacramente, dat men niet volloven en mach noch en can.' In 1501 komt een persoon voor genaamd Henric Jans sHollanders, R 415, fol. 292; zou dit het voormalige kind zijn dat bijna verdrongen was? Zou de boerderij de naam danken aan dit voorval?

Men kan namelijk na het bijna noodlottige incident een extra hoge putkuip rondom de put gemaakt hebben om in het vervolg ongelukken met kinderen te voorkomen.

Moeten we in Wolputten Wolfputten zien, putten waarin wolven gevangen werden? Een dergelijke put was diep in de grond ingegraven en bezat terugwijkende wanden. Soms stond er in het midden een scherpe paal. Het oppervlak van de put was bedekt met lichte takken, waar de wolf doorheen kon zakken.

Zie voor een overzicht van de wolfsvangsten in de Baronie Buiks.⁷⁵ In Hage werd, zoals in andere dorpen, ook een premie uitgekeerd aan lieden die in een ander dorp (vaak behoorlijk ver verwijderd) een wolf hadden gedood. Wolven konden immers op hun nachtelijke strooptochten vele tientallen kilometers afleggen. Ook in andere plaatsen volgde men dit systeem. Zo werden in 1764 door de Zundertse magistraat premies betaald voor een wolf die te Dongen werd gedood en ook voor een exemplaar dat onder Nieuw-Gastel werd buit gemaakt.⁷⁶ Een recent werk uit Vlaanderen over wolven geeft ook veel gegevens voor Noord-Brabant.⁷⁷

2.1.21 Schoot

(107 vermeldingen, ofwel 107/ 12. 234 = 0, 9 %)

Dwarsschoot	Schoot, grote	Schootakker, voorste	Vuchtschootakker
Dwarsschootstraat	Schootakker	Schootseweide	Vuchtschootseheide
Gorissenschoot	Schootakker, achterste	Schootsestraat	Vuchtschootsestraat
In Schoot	-, grote	Vogelschoot	
Schoot	-, kleine	Vuchtschoot	

Schot:

Elsschot

Langschot

Schotbos

Uilenschot

Schot, schoot 'bebost hoek zandgrond, uitspringend in moerassig gebied',⁷⁸ ofwel 'afgesloten ruimte'.⁷⁹ De eerste interpretatie lijkt het meest waarschijnlijk, want de meeste gebieden met het element schoot zijn veel te groot om in hun totaliteit omheind te zijn geweest. Schot en Schoot worden vaak door elkaar gebruikt: ze hebben dezelfde betekenis. De Bont ziet in schoot eerder een betekenis zoom (rand, kant).⁸⁰

De Dwarsschoten zijn genoemd naar de ligging dwars op een (oudere) ontginningsrichting. De Vogelschoot zal bezocht zijn door eenden (mnl. vogel 'eend'). Vuchtschoot bevat vucht, een nevenvorm bij vocht. Een vochtig gebied dus. Het eerste lid van de naam Uilenschot (Ulenschot) is waarschijnlijk ule'vochtige plek', ook voorkomend in Ulendonk bij Oosterhout, Ulecoten bij Baarle-Nassau en Uleven onder Gilze.⁸¹

2.1.22 Ven

(137 vermeldingen ofwel $137 / 12.234 = 1,2\%$)

Adervennen	Donderven	Rietven	Venneke, voorste
Asven	Echelven	Rondven	Vennen
Aven	Gagelven	Rulven	Vennenakker
Bagven	Grollenvenneke	Turfven	Vennenbos
Bagvensveken	Hekven	Vachtsven	Vennenland
Bergven	Kriekven	Valkeniersven	Vennenweide
Biesven	Laagven	Venakker	Visven
Brandsven	Laakven	Venbos	Witven
Dasven	Langven	Venneke, achterste	Zwartven
Dasvennen	Poelloven	Venneke, laag	

Oudste vermelding: 1292 iuxta Bagvenne.

Ven 'waterplas in de heide' ook wel 'venige grond'. Ven wordt wel omschreven als 'veenland, klein meer in bos of hei, waaruit men vroeger turf haalde' of 'natuurmeer, dan wel een uitgeveende plas in heide of bos, vooral in Brabant'.⁸² Vennen kunnen ontstaan zijn uit in de laatste IJstijd gevormde depressies (uitwaaiingsvlakten of oude rivier- of beekdalen). Ook kunnen vennen gevormd zijn op plaatsen waar een ondoorlatende oer- of leemlaag in de bodem aanwezig was. Tenslotte kunnen (ronde) vennen ook nog als restant van een pingoruïne

gevormd zijn, maar die komen zeer weinig voor in Noord-Brabant. De meeste vennen in de Baronie lijken van het tweede type te zijn; ze liggen op een ondoorlatende oerlaag. Als die doorgestoken wordt loopt het ven leeg. Het merendeel van de vennen is in de twintigste eeuw verdwenen: ontgonnen of leeggelopen, uitgedroogd.

Naar de begroeiing zijn genoemd: Biesven, Gagelven, Kriekven en Rietven. Het Kriekven zou genoemd kunnen zijn naar een aldaar aanwezige kersenboom, maar misschien moet men ook denken aan kreek 'sprinkhaan'.

Naar de aanwezige dieren heten Bagven (?), Dasven (?), Echelven en Visven.

Men heeft voor het eerste lid bag in Bagven wel gedacht aan een betekenis 'modder'.⁸³ In Engeland komt het element -bag voor in namen als Bageridge, Bagshaw, Bagshot, Bagslate en zou daar wijzen op de das of de vos.⁸⁴ Ook zou dit element optreden in het eerste lid van Bakel: 714 Bagoloso; Gysseling denkt voor het eerste lid aan bagna, verwant met mnl. bag-ghe 'big' en Eng. Badger 'das'.⁸⁵ De overeenkomst tussen een big en de das is waarschijnlijk dat beide dieren strepen vertonen. Opmerkelijk is dat de diernaam das behoorlijk zeldzaam is in de toponiemen van de Baronie. In de bronnen komt het woord das voor het eerst voor in het jaar 1287.⁸⁶ Het woord betekent timmerman (duidend op zijn hollenbouw).⁸⁷

Moeten we uitgaan van Dasven of van d'Asven? In het eerste geval een laaggelegen veengebied waar dassen leven. Dassen bouwen hun burchten meestal op de overgang van lage naar hoge grond. Ze fourageren vooral in weilanden, waar ze kevers en regenwormen zoeken. Dan zou Dasven een (jongere) variant zijn van Bagven. Als Asven de juiste vorm is en dat is het meest waarschijnlijk, kan het een ven zijn gelegen bij een water de Aa (= Weerij). Vergelijk Dasbroek, Daesbroek, Asbroeck onder Oekel.⁸⁸

Naar waterlopen zijn genoemd de Adervennen, Aven, Laakven en Rulven. Ader is waterloop en Laak is een oude beekloop. Rul is de naam voor een snelvlietend beekje op zandgrond.

In de verte een ven
op de Galderse Heide,
ten zuiden van het
Mastbos.

A was ooit een algemene waternaam, die bijvoorbeeld voor de Weerijs gebruikt werd, maar ook voor de Mark. Laakven (Lacvenne) is misschien een verschrijving voor Bacvenne.

Naar de aanwezige turf in de vennen zijn genoemd: Turfven en mogelijk ook Witven en Zwartven. Bij Witven zou men ook naar de begroeiing kunnen verwijzen: witte planten als Veenpluis groeien vaak bij vennen. Zwart kan op de kleur van de gewonnen turf duiden (zo ook Witven naar de aldaar gewonnen witte turf).

Met persoonsnamen zijn samengesteld: Brandsven, Grollenvenneke en Vachtsven.

Het Donderven zal een Ven gewijd aan de germaanse god Donar zijn. Vennen, rivieren en moerassen werden in de prehistorie (bronstijd, ijzertijd) vaak uitgekozen om er offers aan de goden te brengen. Op de Donderberg te Rhenen zijn ongeveer duizend graven uit de periode 375-750 gevonden. Ook paardengraven.⁸⁹ Vergelijk het Donderblik op de grens van Rijsbergen en Hage en de Donderbeemd onder Poppel.

Het Hekven zal bij een hekken gelegen hebben. Het Rondven zal een ronde vorm hebben gehad.

Het Valkeniersven kan genoemd zijn naar het vangen van valken op de heide, zoals dat eeuwenlang in de Baronie uitgeoefend werd.

2.1.23 Weerd

Weerd	Weerd, nieuwe	Weerden, hoge	Weerdjes
Weerd, hoge	Weerd, oude	Weerden, lage	Weerdstraat
Weerd, lage	Weerdakker	Weerdje, klein	Weerdweide

Oudste vermelding: 1502 den Weerdt.

Weerd: land tussen waterlopen, riviereiland. De meeste weerd-namen komen voor aan de Weerijs bij Overa.

2.1.24 Zand

Vliegend zand	Zandakker	Zandpaai	Zandschraag
Zand (2 X)	Zanddreef	Zandschei	Zandveld
Zand, klein	Zandgrave	Zandschel	Zandweike

Oudste vermelding: 1415 't Sant.

Vliegend Zand is stuifzand, zand dat bij sterke winden door de lucht wordt getransporteerd. De grond in een dergelijk stuifzandgebied was in de loop van de late middeleeuwen van vegetatie ontbloot door overbeweiding en te veel vlaggen steken. Men trachtte het zand wel in bedwang te houden door er brem- of heidetakken op te leggen, wallen aan te leggen of

te beplanten met berken. Zandgrave is een plaats waar zand uit de ondergrond wordt opgegraven om te dienen voor ophoging van erven, stallen, hokken, dammen etcetera.

Zandschei is waarschijnlijk corrupt voor Zandschel.

Een zandschel is een zandige hoogte temidden van veen. Schel kan een nevenvorm zijn bij Scholle 'klomp of kluit aarde'.⁹⁰ Onder Teteringen ligt ook een Zandschel en op Oosteind onder Oosterhout liggen de Schellingen.

In 1592 wordt een ordonnantie over de schouw van de Weerij en de Bieloop opgesteld. Er wordt gesproken van het 'werpen van santschellen' in de Weerij of Bieloop door het water. Ook bepaalt men: 'de santschellen sal men schieten int diep van de wyelen', GP1760. Een zandschel zal men hier dus als een opgespoelde hoogte in een beek moeten zien. In 1724 moest Cornelis Jan Leyten op twee plaatsen santschellen uit de Weerij verwijderen, GP1760b.

Op 3 oktober 1727 werd de schouw van de Bieloop begaan. Advocaat Riethoven werd als eigenaar van de aangrenzende gronden geordonneerd de santschellen aan de Brande-brugh uit te doen. GP1760b. De Bieloop werd gewoonlijk twee maal per jaar geschouwd.

Zandschraag is een afwijkende vorm voor Zandgrave, een plaats waar wit zand uit de ondergrond werd opgegraven.

2.2 Archeologica

2.2.1 Burg

Burggracht	Goed van Burgst	Kreitenburg	Rustenburg
Burgst	Grote Hoeve van Burgst	Leen van Burgst	Scharenburg
Burgstbos	Hoeve van Burgst	Lindenburg	Scharenburgsblok
Burgstsehoeve	Hoeve van Giesenburg	Luchtenburg	Schouwsloot van Burgst
Burgstsehoeve	Hoeve van Scharenburg	Middelburg	Vinkenburg
Burgstsesloot	Hoeve van Vinkenburg	Prattenburg	Voorste hoeve in Burgst

Oudste vermelding: 1430 Burxt.

Een burggracht is een gracht, dat is in de Baronie vrijwel altijd een wal, rondom een burg, een versterking, versterkte boerderij. Of misschien toch een watergracht?

De naam Burgst is moeilijk te duiden. Oude vormen van deze naam zijn Borst, Beurst, Burst, Borgst. Bij Aalst in Vlaanderen komt een plaats Burst voor, in 825 genoemd als Bursitia, in 1223 Borst genoemd; de betekenis zou zijn een collectief bij bursa'moerasrozemarijn'.⁹¹ Maar die plant, *Ledum palustra*, komt in Nederland niet voor; althans niet in de huidige tijd. Vroeger wel? Porse, posse is wel de naam voor Gagel, *myrica gale*, in diverse gebieden van Nederland (Achterhoek, Twente) en mogelijk vroeger ook in Noord-Brabant.⁹² Als dit element ten grondslag zou liggen aan Burst zou de -p in -b veranderd moeten zijn. Van Loon gaat ter verklaring

van Borst uit van Bornt, welke laatste vorm kan overgaan in Borst via het verschijnsel van de suizende-r.⁹³ Bornt zou samenhangen met bornen 'branden'. Als men de vorm Borst verklaard heeft moet nog het overgaan naar de vorm Burgst uitgelegd worden, de invoering van de -g.

Nog een andere verklaring gaat uit van de boomnaam borg voor berk.⁹⁴ Maar dan zou de vorm Borgt nog over moeten gaan in Borgst. En borg voor berk is niet gebruikelijk in de Baronie, althans nergens aangetroffen.

Als men ter verklaring uit zou gaan van Burcht is het probleem de ingevoegde -s. De Bredase burcht komt in 1487 als borghst voor;⁹⁵ ook nog in bijvoorbeeld 1515: achter de borghst, R 423, fol. 52v. Dat steunt een verklaring uitgaande van Burcht. De vermelding van het Borstatbroeck, gelegen bij de Borgstat te Asse in 1697⁹⁶ laat zien dat de -g blijkbaar ook elders uit de vorm Borg kan wegvallen. Dat gebeurde ook te Alphen bij de vermeldingen van de Kwalburgse Akker: 1525 Lants inder Quaeborsch acker R 762, fol. 21 en in 1627: Den Dorenbosch in de Quaeborsche Acker, R 771, f 143v. In Engeland ziet men dit verschijnsel ook: Burgstede, 1000 > Burstead; Burgstala, 1066 > Burstall.⁹⁷ In samenstellingen kan Burg kan dus door wegvallen van de -g overgaan in bur. De s moet dan nog ingevoegd worden om tot Burst te komen, maar ook dat kan optreden, zoals blijkt uit de vermelding van de vorm borghst voor de Bredase Burcht.

Burg-namen kunnen gegeven zijn aan laat-Romeinse versterkingen. Deze kleine vestingen kwamen verspreid langs de Romeinse limes maar ook in het achterland voor.⁹⁸ Ook kwamen er in de Romeinse tijd bij grote boerderijen kleine versterkingen voor, die als toevluchtsoord gediend hebben: het waren rechthoekige complexen van 0,2 tot 0,3 hectare die door een palissade en één of twee grachten waren omgeven. Ze dateren uit het einde van de derde of uit de vierde eeuw. Ze werden tot nu toe alleen gevonden in de buurt van Keulen.⁹⁹ Versterkingen uit de Romeinse tijd met een naam op -burg zijn Valkenburg, Wiltenburg en Aalburg.¹⁰⁰ Burgen kunnen ook uit de Noormannentijd dateren (negende-tiende eeuw). In Belgisch Brabant liggen enkele burgen uit de negende eeuw: de Homburg te Ukkel en de Dietborch te St. Kwentens-Lennik.¹⁰¹

Versterkingen uit de tiende eeuw bezaten een aarden wal van twee tot vier meter hoog met palissaden erop. Er bestonden drie typen van: rond of ovaal, half rond en achtevormig.¹⁰² Hieraan zou gedacht kunnen worden ter verklaringen van de vele burgnamen op het platteland van de Baronie. In Engeland werden in de middeleeuwen burchten opgericht door de koningen van bijvoorbeeld Wessex: zij dienden vooral voor de bescherming van lokale bewoners.¹⁰³ In 900 bestonden er tenminste dertig en werden de gebieden waarvoor ze functioneerden opgesomd. In Duitsland liggen honderden nederzettingen, waarvan de naam is samengesteld met -burg.

Van Loon schrijft: 'In het Nederlands en het Duits bleef burg tot ongeveer 1100 het algemene woord om een stad aan te duiden. Daarnaast bleef het ook zijn vroegere betekenissen van vluchtborg en militaire versterking behouden.'¹⁰⁴

Kreit in Kreitenburg kan een bijvorm bij krat 'gevlochten mat, horde'.¹⁰⁵ Deze betekenis past goed bij burg. Dan een versterking die van horden is voorzien. Kreitenburgen komen in de Baronie voor te Princenhage, Baarle, Oosterhout en Alphen.

Burg zien we in de Baronie veel als mode-element optreden in hoevenamen, vanaf de zeventiende/achttiende eeuw. Zo bijvoorbeeld Lindenburg en Vinkenburg. Ook zijn er enkele burgnamen ontleend aan familienamen: Giesenburg, Scharenburg, Prattenburg.

2.2.2 Donder

Donderblik

Donderven

Oudste vermelding: 1428 Dondersven.

Het is bekend dat in de brons- en ijzertijd veel offers aan goden werden gedeponeerd in moerassen, vennen en rivieren. Daar kunnen namen als Donderblik en Donderven mee van doen hebben. Andere dondertoponiemen zoals Donderlo en Donderbos wijzen op bossen waar Donar vereerd werd. Ellis Davidson schrijft: 'Het schijnt dat Donar, Thors voorganger, evenals Zeus, in verband gebracht werd met de grote eiken uit de bossen die een groot gedeelte van West-Europa besloegen. De Germanen, de Kelten – met wier dondergod men de riviernaam Tanarus in verband brengt – de Baltische stammen en de Slaven hadden allen heilige plaatsen in het woud, waar de dondergod werd aanbeden. Grimm heeft naar voren gebracht dat het verband tussen de god en de eik eenvoudig daarop berustte, dat de eik de boom was die het veelvuldigst door de bliksem werd getroffen. Maar de nadruk zou waarschijnlijk moeten worden gelegd op het feit dat wanneer een geweldige eik door de bliksem wordt getroffen, de aanblik van zijn vernietiging iets onvergetelijks is'.¹⁰⁶ Die bomen zouden dan dacht men getroffen zijn door een dondersteen, een prehistorische vuurstenen bijl. In sommige streken van Belgisch Brabant spreekt men nog van 'een dondersteen is gevallen' als men bedoeld dat de bliksem is ingeslagen.¹⁰⁷

Bij het Donderblik te Princenhage werd ooit (in de late middeleeuwen) een misdadiger berecht: hij werd onthoofd op een berg, die later misschien naar deze man de Stoffelenberg genoemd zou worden, waarbij het hoofd bijna van de berg in het Donderblik rolde. (Zie onder Stoffelenberg, Effen; Stoffel is ook de naam voor de duivel!).

2.2.3 Hofstad

Zie onder Hofstad, bij Bouwwerken.

2.2.4 Kaster/Kester

Haanskesteren	Kesteren, achterste	Kesterenland	Kesterenweide
Kesterakker	Kesterendries	Kesterenstraatje	Kesterveken
Kesteren			

Oudste vermelding: 1428: in Casteren.

Het tweede deel van de naam Kesteren (< Casterlo) zou lo' bosje op hoge zandgrond' kunnen zijn, een element dat in veel nederzettingenamen in de Baronie aanwezig is (Bavel, Oekel, Sprundel etcetera). Het eerste lid kan men houden voor Romeins castra 'versterkt kamp' ofwel 'legerplaats'.¹⁰⁸ Het element zou in de Romeinse en Frankische tijd als appellatief in gebruik geweest zijn.¹⁰⁹ Vergelijkbare namen zijn Castelré bij Hoogstraten, Casteren bij Hoogeloon, Kasterlee bij Turnhout en Kesteren in de Betuwe. Alle vier genoemde namen, behalve Kesteren in de Betuwe, zijn waarschijnlijk gevormd uit Casterlo, een lo bij een castra 'groot legerkamp voor een heel legioen' (castra is enkelvoud en meervoud!).¹¹⁰ Deze castra lagen niet langs de Rijn-limes, maar in het binnenland. In de Romeinse tijd lag er voorzover bekend alleen te Nijmegen een castra. Dan zou castra dus ook kleinere versterkingen hebben moeten aanduiden! Als we aan een versterking in de buurt van Kesteren moeten denken komt alleen Burgst in aanmerking. Maar hoe oud is die? Het lijkt onmogelijk dat er bij Kesteren een groot legerkamp, een castra, heeft gelegen. Lo lijkt op een andere interpretatie te wijzen: castel kan een boomnaam zijn, de tamme kastanje, *Castanea sativa*. Deze boom werd door de Romeinen in Gallië ingevoerd en gedijde hier goed doordat het klimaat in de Romeinse tijd enkele graden warmer was dan tegenwoordig. Dan zou de betekenis van Kesteren zijn: niet dicht bosje van kastanjabomen op hoge grond. Vergelijk namen als Kastenzholz bij Keulen en Castenbom bij Trier, waarin de boomnaam aanwezig is.¹¹¹ Bij de vorming van Caster uit Casten moet dan dissimilatie hebben plaats gevonden: Castenlo > Casterlo.

2.2.5 Munt

Katermunte

1440 die Katermunte.

De meeste overgeleverde vormen geven Catermuyte.

Als we uit mogen gaan van de vorm Katermunte hebben we te maken met een munt 'versterking'.¹¹² Kater kan slaan op koter, keuter, dus een keuterboer, hoewel de vorm vooral oostnederlands zou zijn. Het element kater komt ook voor in Katerstraat te Baarle, Zundert en Breda. Was Katermunte een soort schans maar dan uit een vroegere tijd dan de Tachtigjarige Oorlog (Vikingtijd?). Als Katermuyte de juiste vorm is kan men denken aan mnl. mute 'hol,

gevangenis, kerker, wachthuis(?),¹¹³ maar een hol of gevangenis op een beemd, ettinge (zoals het perceel omschreven wordt) lijkt onmogelijk.

2.2.6 Steen

Bredasesteenweg	Hoogsteen	Steenakker (2 X)	Steenoven
Dreef van Hoogsteen	Steen	Steenhool	Steenweg
Haagsesteenweg			

Oudste vermelding: 1408 Steenacker.

De Bredase- en Haagsesteenweg zijn met stenen of keien bestrate wegen. De naam Hoogsteen is mogelijk gevormd uit Hofstede, zie onder Hofstede. Hofstede duidt waarschijnlijk op de plaats waar een oude, grote boerderij heeft gestaan.

Steenakkers komen in de Baronie frequent voor. Waarschijnlijk is steen hier een aanduiding voor Romeinse restanten in de bodem: ter plaatse zal dus een Romeins gebouw hebben gestaan, waarvan de bakstenen en tegulae over het oppervlak verspreid zijn. Bij het ploegen van een perceel met stenen zal de ploeg makkelijk beschadigd worden: voor de boer is het dus een lastig terrein. Steen kan ook wijzen op de aanwezigheid van leem, die gebruikt zou kunnen worden voor het bakken van stenen.

In Belgisch Limburg zou het woord steen wijzen op natte grond met lemig substraat.¹¹⁴ Steen wijst in Vlaanderen echter ook vaak op de aanwezigheid van restanten uit de Romeinse tijd, zoals dakpannen.¹¹⁵

In 1958 werden door Moelands al Romeinse scherven gevonden op het perceel Gagel-donkseweg 6: 'De gevonden aardewerkscherven zijn merendeels afkomstig van romeins vaatwerk en volgens deskundigen uit de tweede eeuw na Christus. Het voorkomen van Romeinse

Een opgraving op Steenakker.

scherven betekent nog niet dat de Romeinen op Steenakker zijn geweest; rondtrekkende kooplieden hebben ongetwijfeld veel aan de inheemse bevolking verkocht. Dat in de Romeinse tijd en veel vroeger reeds mensen in de omgeving van Steenakker hebben gewoond is bewezen door de vele aardwerkresteren die zij hebben nagelaten'.¹¹⁶

Recent (1999) zijn op de Steenakker tussen Breda en Prinsenbeek, een groot aantal vondsten gedaan, onder andere uit de Romeinse tijd. Op de Steenakker te Maasbracht werd een Romeinse villa opgegraven.¹¹⁷ In de buurt van Antwerpen groef men in de Steenakkers ook veel Romeinse oudheden op. Op de Steenakker te Wijnegem werd een openluchtheiligdom aangetroffen.¹¹⁸

Steenakker is dus een archeologisch interessante 'site'.

Steenhool zal een duiker zijn, gemaakt van baksteen. Steenoven is de plaats waar een steenoven stond, waar bakstenen werden gefabriceerd.

2.2.7 Tommel

Tommel (2X)

Tommel, grote en kleine

Tommelboske

Tommeltje

Oudste vermelding: 1415 die Tommel.

Tommel < Latijn tumulus 'grafheuvel'.¹¹⁹ Tommel kan ook een diminutiefvorm bij tombe zijn.¹²⁰ Tommels werden opgericht voor belangrijke overledenen en wel reeds in nieuwe steentijd, maar ook in de bronstijd en de gallo-romeinse tijd.¹²¹ Het toponiem tommel komt onder andere voor te Galder, Baarle-Nassau en Princenhage (in Steenakker en te Effen). Waarschijnlijk werden de begraafplaatsen eeuwenlang nog gerespecteerd en niet omver geploegd. Maar in de loop der middeleeuwen vielen ook de tommels ten prooi aan de uitbreiding van het akkerareaal. Men beschouwt de begraafplaatsen (grafheuvels) tegenwoordig ook wel als een territorium-aanduiding van de familiegroep die ter plaatse woonde.

In Princenhage zijn bij recente opgravingen diverse tumuli aangetroffen: een bij Westrik en twee stuks bij Vinkenburg. Zij dateren uit de midden-bronstijd.¹²² In de eerste werden restanten van enkele begravingen aangetroffen.

2.3 Bos, bomen, planten

2.3.1 Berk

Berkakker	Berkenheide	Berkenveken	Berkt
Berkenboske	Berkenheining (4X)	Berkhof	Berkten
Berkendreef	Berkenhekken	Berkskens	

Oudste vermelding: 1390 den Berchhof.

Berken komen in twee soorten voor: de ruwe berk, die vooral op hoge zandgronden optreedt en de zachte berk, die moerassige bodem prefereert.

Blankaart schrijft over de berk: 'De Berken-boom wast niet altyd hoog, maar blijft wel Heesteragtig en laag, daarom van forminge in twee soorten te verdeelt. De bast is wit, dik, hier en daar geborsten, maar die daar onder legt, is dun, glad en doorschynent; maar de dunne rysjes zyn donker-rood, welke alle nederwaarts, om de swaarte der bladeren, gemeenlyk hangen. Het hout is wit, heeft breede, spitse, aan de kant saagwyse gekartelde bladen, glad, effen en vry groen, niet alte groot. Vroeg in 't begin des jaars krygen sy Kattekens, eer sy bladen hebben, waar in tegens den Herffst ryp zaad werd gevonden, dat daar uit nedervalt. Sy Wasschen in verscheide Bosschagien en op dorre sandige plaatsen... Wanneer men in het voorjaar de bast doorboort, loopt daar een helder Water uit, 't welk gedronken zynde voor het Graveel (= nierstenen) goed geagt werd. De buitenste basten dienen voor toortsen, maar de binnenste agt men het papier te wesen, daar d'ouden plegen op te schryven. Het rys dient niet alleen om daar roeden van te maken, om te geesselen, maar ook om schoor-steen- en te vegen, alsmede om de dyken sterk en tay te maken, opdat het geweldige water, daar door syn kragt benomen werd. Het dient tot takkebosschen ofte Mutzaard om te branden en den bakkers oven heet te maken. Ook dienen sy om mandekens van te vlegten en de dikkere takken, om hoepels van te maken. Met de kolen van het hout gemaakt, maakt men Silver, Koper enz. schoon'.¹²³

Het aftappen van berkensap en het produceren van een licht-alcoholische drank daaruit, vond plaats in het Mastbos onder Ginneken bij de uitspanning de Boswachter aldaar.

De naam van de berk wijst op de helder-witte kleur van de bast; het woord hangt samen met germ. *berhta, dat in het nederlands verloren is gegaan, maar nog relikten heeft in enkele persoonsnamen zoals Engelbrecht.¹²⁴

Het Berkenhekken is identiek met het Berkenveken. Berkt is een collectief: het duidt een plaats aan waar berken groeien.

2.3.2 Beuk

1819 de Beukendreef.

De beuk is zeer slecht vertegenwoordigd in de toponymie van de Baronie. De boom kwam zeer weinig voor; pas in de negentiende eeuw werden door de domeinen enkele beukenbossen aangeplant en beukendreven aangelegd.

2.3.3 Bies

Biesakker	Biesdonk	Biesveld	Biesweide
Biesakkerboske	Biesheining	Biesvelden	Biesweide, Mechteld
Biesbraak	Biessloot	Biesven	Hoeve Biesdonk

Oudste vermelding: 1507 dByesvelt.

Met bies werd in de zeventiende eeuw een aantal verschillende plantensoorten aangeduid: de mattenbies, de stekende bies, pitrus, pijptorkruid (= wel-riekende water-biese) en zwanenbloem (= bloeiende water-biese) en mogelijk nog andere. Sommige biezen leverden nuttig materiaal voor de mens, zoals de mattenbies (biezen voor stoelen) en pitrus (pitten voor kaarsen).¹²⁵ Rond het jaar 1800 vond er veel uitvoer van biezen plaats naar Frankrijk en Engeland voor het matten der stoelen.¹²⁶

De Biesbraak is een braak, 'ontginning' waar biezen groeiden. Biesdonk is een verhoging in moerassig gebied waar biezen groeien. Dat men voorzichtig moet zijn met de interpretatie van Biesweide blijkt uit het voorkomen van Mechteld Biesweide, de weide van Mechteld de Bie.

2.3.4 Boom

(114 vermeldingen, dat is $114 / 12.234 = 0,9 \%$)

Boerenboomgaard	Boomgaardweide	Ettens Boomke	Rijsbergs Boomke
Boom	Boomke	Gallenboomgaard	Schoneboomsdreef
Boomgaard	Boomkens	Klaterboom	Schoneboomsperk
-, grote en kleine	Boomkensberg	Krijntjesboomgaard	Schutsboom
-, hoge	Doornboom	Mastboom	Uiterste Draaiboom
-, kleine	Dorre boom	Moeierboom	Voldersboomgaard
-, oude	Draaiboom	Oranjeboom	Vuilboom

Oudste vermelding: 1409 Gallen boengaert.

De Boerenboomgaard kan een boomgaard van een familie De Boer, Boeren geweest zijn.

In de Landbouwenquête van 1800 schrijft men over de gekweekte soorten fruit: 'Appel- en peereboomen, doch niet zeer overvloedig: aan veele hoeven kerseboomen en ook castanjeboomen'. Ook de abrikozen uit de Baronie waren alom bekend.¹²⁷ In Princenhage kwamen, evenals in Teteringen, veel boomgaarden voor: er bestond een groot afzetgebied voor fruit (de stad Breda).

Het Boomke was een boom op de grens van Etten, Rijsbergen en Hage. Boomkensberg, een boerderij aldaar, is ernaar genoemd. Het Ettens boomke was een grenspaal op genoemd drielandenpunt. Er stonden waarschijnlijk drie Boomkens: het Ettens, Rijsbergs en Haags boomke. Een doornboom is een doornstruik, een meidoorn of een sleedoorn. Een dorre boom is een dode, uitgedroogde boom. Een draaiboom is een afsluitboom.

Gallenboomgaard is een onduidelijke naam. De wilde kastanje, de Paardenkastanje, werd wel als Galnoten-boom aangeduid.¹²⁸ Van gallen van eiken werd inkt gemaakt. Ook van kastanjes? En waren er al Paardenkastanjes in Nederland in 1409? Zeer waarschijnlijk niet. Er waren wel hier en daar boomgaarden van tamme kastanjes. Waarschijnlijk moet men in Galle een familienaam zien: deze was in 1947 nog bekend in Breda.¹²⁹ Een klaterboom is een esp, een ratelpopulier, een soort die bij het minste windje een ratelend geluid voortbrengt. De boom komt algemeen voor op zandgrond, maar heeft geen duidelijk nut.

Mastboom is de naam van een hoeve, die ontleend is aan de boom, de grove den. Onder Teteringen lag een gelijknamige hoeve.¹³⁰

Mast in Mastbos en mastboom wijst op het gebruik van de grove den als mast op een schip (en niet op het 'masten' van varkens op de eikels, want in het Mastbos groeiden geen eikenbomen). Om de goede vorm te krijgen moesten die dennen dan wel eerst in dichte bestanden worden opgekweekt, anders kreeg men, zoals bij vliegdennen, een krom, knoestig exemplaar. Mastbossen werden veel aangelegd in de achttiende en negentiende eeuw op marginale zandgronden, veelal voormalige heidevelden. Maar ook onvruchtbare akkers werden er mee bezaaid. Als bos brachten deze vaak ook meer op dan als schraal bouwland en er hoefde veel minder werk en mest aan gespendeerd te worden. Vooral rijke stedelingen legden dergelijke bossen op grote schaal aan, bijvoorbeeld de Snellens. Over de teelt wordt rond 1800 meegedeeld: 'Dennen of masten en eiken worden meest gezaaid zonder de heij af te branden'. Rond die tijd brachten dennenbomen van zeventig tot negentig jaar een goede prijs op.

Bij de verkoop van bomen en takken in het Mastbos wordt in 1704 gesproken over: 'een seer groote en considerabele partheije mastboomen: ongemeen schoone en groote Mastboomen, bequaam tot saagblokken, masten en sprieten, molenroeden, balken, sparren, ribben en verder timmerhout', P400-28.

De Moeierboom was een boom in het Mastbos. Er bestond ook een Oude Moeyerboom (die waarschijnlijk identiek was met de Moeierboom).

Een moeierboom is een boom waarvan het zaad gebruikt werd voor het opkweken van jong plantsoen. Een dergelijke boom moest dan uitzonderlijk goede eigenschappen hebben,

bijvoorbeeld rechte stam, snelle groei en een hoge ouderdom. Op de Markt van Etten staat een lindeboom die ook de Moeierboom genoemd wordt. De Moeierboom in het Mastbos stond nabij de kruising van de Lange Dreef met de voetpad naar Rijsbergen. Deze boom, een spar, werd waarschijnlijk op 2 juni 1716 door de bliksem getroffen, aldus Adam van Broekhuysen: 'Daar heeft 'n boom gestaan aan de weg, die hier door loopt na Rysbergen en Meersel, van Fijne Mast, dien wy int jaar 1715 onder gelijk de grond 14 (Rijnlandse maat) voeten dick heben bevonden en seer hoog na proportie, dog ging seer af, had weynig groente (!), van binnen hol en van buyten hard en dik met harst beset. Door het branden van de son, den 2e juni des jaars 1716 is de Blixem in desselvs wortels geslagen, welke vlam van binnen den stam vatte en brandde. De omleggende boeren, volgens haar plicht, kwamen met schoppen en bijlen om den brand te lessen, dog wyl het van binnen was en de harst te sterk aan het branden (was), soo viel hy neder, waar op de boeren toekwamen en lesten den brand met aarde, want anders soude het gehele bosch in brant geraakt hebben, wyl de grond uyt droog verdorde blaadjes, houtjes en schelfers van den bast, alsoock met heijde bedect is, waar tussen uyt komt wassen een ongelooflycke menigte kraake besien, die men ook bosbesien naamd, die des somers bij de mensen en kinderen die hier komen wandelen, al wandelend gepluckt worden en het geevd sommige arme nog wat occasie om geld daarmede te winnen als die di in de stad gaan verkopen.¹³¹ Of deze Moeierboom reeds bij de aanleg van het Mastbos rond 1515 geplant is, is niet bekend, maar het kan gezien de enorm dikte wel het geval zijn: de boom was veertien voet dik, dat is 3,96 meter. Maar wordt hier de doorsnede of de omtrek bedoeld? Waarschijnlijk het laatste. Hij zou dan tweehonderd jaar oud geweest zijn. Dan zou de datum waarop de fijnspar in Nederland werd ingevoerd nog sterker bijgesteld moeten worden: niet rond 1600 (zie bij Fijnbos) maar in 1515.

De Oranjeboom was een bekende herberg, genoemd naar de Oranje's.

De Schoneboomsdreef in het Liesbos is genoemd naar de opmerkelijk mooie bomen die langs deze dreef stonden (oude eiken?). De Schutsboom is een paal, waarop een 'vogel' stond, waarop de schutterij kon oefenen.

Vuilboom is de naam voor Sporkenhout, *Frangula alnus*, die in diverse dialecten veel verschillende namen draagt.

De boom werd gebruikt voor de fabricatie van houtskool en het maken van peggen (om zolen te bevestigen). Maar het hout was waardeloos en het stonk, reden om de boom allerlei minder lovende namen te geven, veelal met hond (Hondebeien, Hondshout, Hondsbos, Hondselaar etcetera)¹³² Het eten van de bast veroorzaakte diarree, vandaar de naam Vuilboom.

2.3.5 Bos

(476 vermeldingen = $476 / 12.234 = 3,9\%$)

Abberdanenbos

Ankersbos

Bastiaansenbos

Berkenbos

Akkerboske

Annabos

Begijnenbos

Biesakkerbos

Ankermakersbos

Antonisbos

Bergweibos, voorste

Bijsterbos

Boeimeerbos	-, klein	Kindermakersbos	Ruitenbos
-, achterste	-, grote	Klokkenbos	Ruiterbos
Boersbos	Dreef van Liesbos	Kluisbos	Schotbos
Bos	Eikboske	Koningsbos	Schreubos
Bos van Rijen	Eikelkuilbos	Krabbenbos	Sint Annabos
Bos, hoog	Eikenbos	Kuipbos	Sint Geertruidenboske
Bos, nieuw	Elsbos	Kwezelbos	Sleebos
Bosakker	Fijnbos	Leenbos	Smuldersbos
Bosbeemd	Fraaibos	Liesbos	Spiebos
Bosblok	Gebrand bos	Liesbosdreef	Spreeuwenbos
Bosdal	Geerbos	Liesbossestraat	St. Huibrechtsbos
Bosdreef	Geusenbos	Lindebossen	Steelbos
Boshek	Grauwenbos	Lodewijksbos	Steltbos
Boske	Grintbos	Loonsbos	Sterrenbos
Boske van de Hand	Haagsebos	Maasbos	Struikbos
Boske, hoog	Haansbos	Mastbos	Strijkbos
Boskens	Heesterbos	Middelbos	Tommelboske
Boskensakker	Heesterbos, oud	Montensbos	Uitgeworpen Heesterbos
Bossedreef	Heibos	Muldersbos	Varkensbos
Bossen	Heiningbos	Nieuw Bos	Venbos
Bossenheike	Hengstenbos	Nieuw Mastbos	Verbrand bos
Bossestraat	Hertenbos	Omenbos	Verlorenhoekbos
Bosseweg	Hoogbos	Ossenbos	Vervakenbos
Bosweide	Hooglaarbos	Oudlandebossen	Vierkant boske
Bosweiden	Houbos, lage	Paardenbos	Vlierbos
Bosweike	Houtbos	Passiebos	Vlouwbos
Broer Bakkersbos	Huibrechtsbos	Pertsbos	Vogelbos
Brugboske	Janskensbos	Plakkenbos	Vosbossen, Jr. de
Burgstbos	Johanna's bos	Poliënbos	Vossenbos
Catharinabos	Jonker Dirksbos	Puitenbos	Zevenbunderbos
Daalbos	Kerkenbos	Raakbos	Zwaluwbos
Doornbos	Kinderbos	Reigersbossen	

Oudste vermelding: 1326 dBosce van Lies.

Naar boomsoorten of plantensoorten zijn genoemd: Berkbos, Eikbos, Elsbos, Fijnbos (fijne den = fijnspar), Grintbos (grint = teenwilg), Heesterbos, Liesbos, Lindebossen, Mastbos, Sleebos en Vlierbos. In sommige gevallen kan bos hier ook betekenen 'struik'.

Naar dieren heten: Hengstbos, Hertenbos, Ossenbos, Paarden- of Peertsbos, Puitenbos (puit = kikker), Reigersbossen, Spreeuwenbos, Varkensbos en Vogelbos.

Veel bossen dragen de naam van de eigenaar. Zo is het Begijnenbos genoemd naar een begijn die het in bezit had; een equivalent lijkt Kwezelbos.

Een aanzienlijk deel van de bossen heeft zijn naam ontleend aan de plaats of het gehucht waar het ligt. In deze categorie passen namen als Boeimeerbos, Burgstbos, Haagsebos, etcetera. Ankersbos is waarschijnlijk verkort uit Ankersmakersbos. Het Bijsterbos lag bij het gebied de Bijster. Bosdal is de modenaam voor een buitenplaats. Het Lage Houbos kan een bos zijn dat geregeld gehouwen werd, dat is gehakt, zoals elk hakhoutbos. Het Leenbos is mogelijk corrupt voor Leembos. Het Nieuw Bos was een naam voor het Mastbos. De naam Passiebos is onduidelijk. Het Ruitenbos had de vorm van een ruit. De naam Schreubos is onverklaard. Misschien is het een corrupte vorm. Het Sint Annabos of Annabos was misschien bezit van een Anna-altaar. Maar bestaat een dergelijk altaar wel? Mogelijk net als het Annabos onder Ulvenhout genoemd naar een lid van de Nassaufamilie. Het Spiebos had een spievorm, een driehoek. Was het Steelbos een bos waar stelen gehaald konden worden, een bos van essen? Eerder corrupt voor Steltbos, een bos met een lange uitloper. Het Sterrenbos was aangelegd met wegen in de vorm van een ster, een modeverschijnsel dat vooral op buitenplaatsen voorkwam. Het Struikbos kan genoemd zijn naar een familie Struik of naar de struiken die in de grond bleven zitten na rooiing. Het Strijkbos is een afwijkende vorm voor Struikbos. Het Tommelboske lag bij een grafheuvel, een tommel. Het Vlouwbos in het Mastbos was een bos waar netten stonden opgesteld om vogels te vangen. Het Zwaluwbos is genoemd naar een gebied de Zwaluw.

Bos komt in de dertiende eeuw (of al eind twaalfde eeuw) als begrip op ter vervanging van de oudere termen lo en hout. Een oude vermelding van het woord komt uit 1313: de Commonderij van Ter Brake bezat in Oosterhout en Alphen 'assez bos et assez praeries pour fournir les maisons'.¹³³

Men had weinig bossen, maar wel overal brede heggen rond de akkers.

Over het voorkomen van bossen in de Baronie leren we uit de Landbouwenquête van 1800 het volgende: 'Buiten de vrugtboomen en vreemde gewassen, die zeer enkele liefhebbers aanteele, heeft men 3 soorten van mast of denne. De ordinaire of greine hout (= grove den). De fijne of vuurenhout (= fijnspar) en de zogenaamde Moskovische of dennehout (= zeeden). De laatste is zeer slegt en weinig gemeen. Het oudst en grootste bos is kort bij Breda (= het Mastbos) en komt van den Vorst van Nassau. Eikeboomen vind men meest en swaartst in het Liesbosch, herkoomende als voor, dog in kleine kwantiteit, evenals de beuk, door het geheele land van Breda. De dennen, vooral de 1e soort behelpt zig het beste op hooge, sandige, schrale end droge gronden, 2e soort wil beeter en swaarder grond hebben. Hier en daar vind men een esche aan de beek- en slootkanten in de weijden. Voorts willig en aan de heijkanten eenige abeelen en vooral berkeboomen. Tot hakbosschen gebruikt men eik-, elsen berkplantsoen voor aanleg, die zig ras met ander opslag van werf, honshout, lijsterbes en wat dies meer zij vermengt, waarna men weinig omsiet, als de grond maar beset is'.¹³⁴

Over het bomenbestand in Etten wordt in de landbouwenquête van 1800 meegedeeld: 'Eijken, beuken, willigen, populieren, elsen, doch zeer weinige en het getal der bomen, dat zedert de laetste 20 jaer wel drie vierde parten vermindert is, neemt nog van dag tot dag af,

omdat men algemeen rekend, dat het de landerijen daar ze aen en om staen, zoo door de schaduw, als de terugkasing (!) en drup veel meer benadeelen als 't opbrengt, werdende er niet bijgeplant en zijnde er geen bossen van hoog geboomt, maer bossen van hakhout en inzonderheid breede heggen om de akkers zijn er veele, ik reken $\frac{1}{4}$ gedeelte van het zaeijland... Men plant de bossen (en ook de heggen) gemengt uit eijken, else en berken plantzonen gevende dan de eerste jaren het els en berk de revenu, totdat het eijkenhout allengs het doofhout overwint en de revenu aenbrengt, hetgeen dan ook vervolgens gaet afnemen en eijndelijk na verloop van 50, 80 a 100 jaren (al nadat de grond goed was en welgespit wierd en het bosch wel behandelt is) te niet loopt. De rupsen en ook laten vorst, het jaer na den hak invallende kunnen de schaarbossen zeer verergeren'.¹³⁵ (Doofhout = niet eiken. Merk op dat de heggen wel 25% van het bouwlandareaal innemen; dat komt uiteraard ook doordat een wal rondom een akker een relatief groot deel van het oppervlak vormt).

Ook de hoge prijs van hout kan echter van invloed zijn geweest op de kapdrift: 'dat de hoge prijs van het hout oorzaak is dat men 't hoog geboomte heeft doen hakken, hetwelk niet weer door ander wordt aangeplant.'¹³⁶

2.3.6 Brem

Bremakker	Bremstrijp	Bremweide
Bremheining (4 X)	Bremt	

Oudste vermelding: 1426 die Breemstrijpe.

Brem, *Sarothamnus scoparius*, werd op de schraalste Kempische gronden wel geteeld. Zo kocht de provisor van de abdij Tongerlo in Essen in 1773 honderd potten bremzaad om er heide mee te bezaaien.¹³⁷ Brem bezit wortelknolletjes en verrijkt zo de bodem met stikstof. Brem werd gebruikt om bezems van te binden. Lindemans schrijft: 'De brem of ginst was de providentiële plant die het ontstaan van de landbouw mogelijk maakte in de armste zandstreken van ons land. Brem groeit gewillig op de zanderige heide en haar welig gewas was wellicht het degelijkste en voornaamste voeder dat de schapen en de koetjes van de primitieve nederzetting er op hun wilde weide vonden. Behorend tot de klasse der vlinderbloemigen, verrijkte zij de weidemest met stikstof en kwam daardoor rechtstreeks ten goede aan de schamele akkers van de dorpingen'.¹³⁸ Over verbouw van deze struik in de Baronie is niets bekend.

In samenstellingen kan brem ook staan voor braam: zo kan de Bremakker een akker zijn met bremstruiken in de heg, maar ook met braamstruiken. Dit laatste is het meest waarschijnlijk.

Zo zal ook Bremheining een heining zijn waarbij in heg veel bramen groeiden. Misschien was dit ook het geval bij de Bremstrijp en zeker bij de Bremweide. Het toponiem Bremt, een collectief, staat waarschijnlijk voor een plaats waar bremstruiken groeien.

2.3.7 Distel

Distelakker (3 X)

Distelhof

Distelveld

Distelweide

Oudste vermelding: 1415 den Dystelacker.

Veld waarop veel distels groeiden. Bedoeld zal vooral zijn de Akkerdistel, *Cirsium arvense*, een soort die zeer hardnekkig kan zijn en ondanks geregeld hakken toch aanwezig blijft. Distels verspreiden zich ook door zaden die met de wind ver weggevoerd kunnen worden. Distels zijn lastig bij het wieden van het graan, dat eeuwenlang met de hand moest gebeuren. Ook bij het binden van de graanschoven veroorzaken distels veel ongemak. Men vindt akkerdistels vooral in verwaarloosde akkers en weilanden. Dat de akkerdistel zich vooral door overwaaïen van zaad uit natuurgebieden zou vestigen, is overdreven. Bij een goede landbouwer krijgen ze geen kans.

Distels in weiden behoren tot een andere soort dan die in akkers. In weilanden groeit eerder speerdistel en in beemden kale jonker en spaanse ruiter.

2.3.8 Doorn

Doornakker

Doornboom (3 X)

Doornbos, kleine

Doorne

Doornakker

Doornbos

Doornbos, grote

Doorn

Oudste vermelding: 1499 den dorenbosch.

Blankaart schrijft over de meidoorn: 'De laagwassende dient om digte hagen ofte heiningen te maken, tot afscheidsels en dat daar soo ligt geen quaadwillig volk, honden enz. kan doorkruipen, Van de lange doorn-takken maakt men wandel-stokken; de kromme takken dienen om peul-vrugten aan te leiden, de kleine doorn-takjes legt men op het gesaeide, om katten en ander ongedierte daar af te weeren. en men steekt se in de hollen der mollen. Het hout is dienstig om daar veelderley werk van te draeijen.'¹³⁹

Met doorn kan men niet alleen meidoorn bedoeld hebben, maar ook sleedoorn, bramen of rozen. De sleedoorn, *Prunus spinosa*, werd ook zeer veel gebruikt in heggen. Sleedoorns zijn struiken van enkele meters hoog. Zij breiden zich door opslag sterk uit en een heg of bosje van sleedoorns is daardoor moeilijk uit te roeien omdat er overal nieuwe scheuten opschieten. Sleedoorns groeien op bijna alle soorten grond, mits niet te arm; veen mijden ze. De sleedoorn was rond 5.000 voor Christus al in ons land aanwezig. De vruchten zullen eeuwenlang door de mens verzameld zijn. De bessen (wilde pruimen) zijn bijzonder wrang en

kunnen alleen gegeten worden na nachtvorst (en na toevoeging van een zoetstof, honing?). Van de takken maakte men wel eens eggetanden (er zitten grote doorns aan, die de grond open kunnen trekken). De naam sleedoorn komt in 1225 voor het eerst voor.¹⁴⁰

De Doornakker zal omgeven zijn geweest met en heg waarin mei- en sleedoorns groeiden. De Doornboom is een meidoorn, evenals Doornbos. Doorne en Doornt hebben betrekking op eenzelfde gebied: een plaats waar verschillende meidoornstruiken groeiden.

2.3.9 Effe

Effen	Effenselaagte	Effensevonder	Klein Effen
Effenaar	Effense onlanden	Hoeve te Effen	Zelden Effen
Effenseakker			

Oudste vermelding: 1310 van Effenen.

Effen is de naam van een gehucht onder Princenhage. Onder Oosterhout ligt een gebied de Effent.

Effent onder Oosterhout lijkt een collectief bij effe, zoals Berkt bij berk, Eekt bij eik, Espt bij esp, Elst bij els etcetera. In het Rijnland is Effe de naam voor iep¹⁴¹ en in Vlaanderen kent men de naam Effentrul voor Esdoorn, *Acer campestre*.¹⁴² Ook de taxus, die onder de naam Yf voorkomt, zou in het eerste lid kunnen schuilen; deze conifeer kwam vanouds in onze contreien voor.

Zowel esdoorn als taxus heetten eeuwenlang booghout, waarschijnlijk omdat van beide soorten goede bogen gemaakt konden worden.¹⁴³ Bogen van taxushout zijn in gebruik geweest vanaf circa 4000 voor Christus. Ook iepen werden voor het maken van bogen gebruikt. De taxus werd in zuidelijk Nederland ook wel iep genoemd; omdat het hout van de iep op de taxus leek?¹⁴⁴

De gewone esdoorn kwam in de ijzertijd al in onze streken voor.¹⁴⁵ Zaden van Spaanse aak, een klein soort esdoorn, zijn vanaf 5000 voor Christus in Nederland aangetroffen. De oudste vondsten van esdoornhout stammen uit de Romeinse tijd, maar tegenwoordig zijn beide soorten (spaanse aak en esdoorn) in het zuiden van Nederland zeer slecht vertegenwoordigd.¹⁴⁶

De taxus komt in het wild in het zuiden van Nederland niet meer voor. Hoewel de boom in de prehistorie waarschijnlijk, mede door het bereiken van een enorme leeftijd, zeer werd vereerd, zal hij wegens de giftigheid voor vooral paarden bij uitbreiding van de landbouw wel bestreden zijn. In de pootkaart van 1446 van Oirschot wordt de taxus genoemd¹⁴⁷ (maar bij controle van de betreffende archiefstukken blijkt deze naam een latere invoeging).¹⁴⁸

Effe zou ook een persoonsnaam kunnen zijn, maar die is in de Baronie nergens opgetekend.¹⁴⁹ En dan is de vorm Effent met -t moeilijk verklaarbaar. Effen onder Princenhage zou ontstaan kunnen zijn uit Effenheem > Effene; dan de woonplaats bij de taxussen of iepen?

2.3.10 Eik

Dorre eik	Eikakker	Eikelkuilbos	Eikgaars
Drie eiken	Eikberg	Eikenbos	Eikveld
Eik (2 X)	Eikboske	Eikenhekken	Eikveldje
Eik, brede	Eikdijk	Eikenkamp	Kromme eik
Eik, grote	Eikelen	Eikenvelden	Kruiseik
Eik, kleine	Eikelenkamp	Eikenveken	Land aan de eik

Oudste vermelding: 1474 den crommen eyck.

De Dorre Eik zal een afgestorven eik zijn geweest. De enige vermelding van Dyckelen is onduidelijk: moeten we lezen d'eikelen of is het een verkorte vorm van Dijkteilingen, een naburig toponiem? De Eikelenkamp was een bosperk. Het Eikenhekken of Eikenveken was een hekken van het Liesbos. De Eikenkamp was een bosperceel waar uiteraard eikenbomen geplant waren. Eikgaars was een grasterrein met eiken. De Kruiseik was een eik met een kruisbeeld erin, waar men op de Kruisdagen in processie naar toe ging.

De zomereik, *Quercus robur*, was de meest aangeplante boom, die meestal in de vorm van hakhout voorkwam, maar bij boerderijen en in sommige heggen en eveneens in het Liesbos ook als volwassen boom. Bij de bouw van een nieuwe schuur of een nieuwe boerderij had men voor de gebinten zwaar eikenhout nodig.

Het hout van de eik, dat hardhout genoemd werd (soms werd ook beuken-, iepen- en essenhout zo genoemd), kon toegepast worden in de bouw, bijvoorbeeld voor zolderingen, deuren, staanders, balken etcetera.¹⁵⁰ De eikels werden in de middeleeuwen gebruikt als stapelvoedsel voor de varkens (hierdoor kregen de hammen een goede smaak). Ook voor de mens zijn eikels eetbaar, tenminste nadat ze enkele malen zijn uitgeloogd om het looizuur kwijt te raken. Eikenhout werd al in de prehistorie veel toegepast: de oudste wielen, daterend uit het einde van de steentijd, waren gemaakt van eikenhout. Alles van de eik is te gebruiken; de boom was leverancier van timmerhout, brandhout, eikels als veevoer (mast) en gemalen schors als leerlooistof (run). Uit vondsten gedateerd in de ijzertijd kan worden afgeleid dat uit eikenhout gewonnen looizuur (tannine) werd gebruikt. In elk geval was het looiproces met run in de middeleeuwen volop bekend, tenminste vanaf de dertiende eeuw. De schors van eik werd in mei verwijderd met een blekstok, gedroogd, fijnge-malen en dan verkocht aan de looiers. De plantkundige Dodoens getuigde in de zestiende eeuw dat varkens die konden eikelen zeer gewaardeerd werden om hun vlees en spek.¹⁵¹

Eikelen, 15e eeuw

Op de eik leeft een zeer grote verscheidenheid van insecten (vijfhonderd soorten!), maar ook veel vogels broeden in deze boom. De eik is uitstekend aangepast aan het inheemse klimaat: hij kan grote droogte maar ook veel regenval verdragen en hij neemt genoeg met onvruchtbare grond. Het enige wat een eik niet verdraagt is schaduw. Daardoor kan een eikenbos op den duur verdrongen worden door beuken: onder deze bomen kan een eik niet groeien, een jonge beuk wel. De eik is echter de koning van het woud.

Tacitus schrijft over de heilige wouden van de Germanen dat ze aan Donar gewijd waren. In het geloof speelt de eik een dominante rol onder de bomen.

Over het nut van de eik, *Quercus robur*, schrijft Blankaart: 'De vrugten zyn dienstig om verkens te mesten; welke men als kastanien kan braden en eeten. De bast dient om het leder mede te bereiden en swart te maken; het hout om te verwerken en het al te dunne om heete vuuren aan te leggen. De Galnooten, voornamelyk d'onrype, zyn seer wrang en dienstig om bloed te stelpen, met welkers kooksel de vuile tanden en tand-vleis kan gespoelt en gesuivert werden. Sy syn ook seer dienstig om met koperrood goede swarte inkt te maken, om wolfe of linnen swart te verven'.¹⁵²

De oudste vermelding van het woord eik dateert uit het jaar 1137.¹⁵³ Volgens Van Dale pas in 1201-1250.¹⁵⁴

In 823/824 komt de naam Ekhulta = Eekhout bij St. Martens-Latem al voor.¹⁵⁵

Het eyckelen 'het door varkens laten opvreten van eikels' gebeurde in de Baronie zeer waarschijnlijk wel in de vroege middeleeuwen, maar in de late middeleeuwen waren er maar zeer weinig eikenbossen meer over. In de valse stichtingsacte van Thorn, gedateerd op 992, komt nog de passus voor 'het bosch om verkens te voeden, zoo als het legt tusschen de twee marken' (bedoeld is het Ulvenhoutsebos, dat tussen twee beken ligt, met het bouwland aldaar dat later de tiendklamp genaamd Tussen Twee Beken vormde).¹⁵⁶ Circa 1475 dienden de inwoners van Alphen, Baarle, Gilze en Ginneken een verzoek in bij de Heer van Breda om hun varkens te mogen laten eikelen op de afgevallen eikels: 'de eeckelen vanden verkenen te mogen worden opgeraep't'; dit verzoek werd toegestaan maar de eikels mochten niet van de bomen worden afgeslagen.¹⁵⁷ Het Mastbos bij Breda, dat volgens sommigen genoemd zou zijn naar mast 'eikels', is in werkelijkheid genoemd naar de aldaar geplante en/of gezaaide mastbomen, Grove Dennen.¹⁵⁸ De term mast is in het zuiden van Nederland ook niet bekend.

De Amerikaanse eik is rond 1725 in Nederland ingevoerd. De winteraik, *Quercus petraea*, komt veel minder voor dan de zomeraik.

Heresbach vermeldt een eik in Westfalen, niet ver van Altena, waarvan de afstand van de stam tot de verste tak 130 voet zou zijn (43 meter?) en waarvan de doorsnede drie engelse ell zou zijn, dat is 3 X 45 inch ofwel 3,5 meter. Daar in de buurt stond ook een eik van tien yard doorsnede (men schrijft thickness. Als men hiermee de doorsnede bedoelt zou deze 9,1 meter zijn. Dat is wel gruwelijk veel. Zou de omtrek bedoeld zijn? Dan 2,9 meter doorsnede).¹⁵⁹

Enkele zeer oude Duitse eiken zijn tegenwoordig die van Borlinghausen, die een omtrek bezit van ongeveer elf meter en een andere bij Erle die ongeveer 1500 jaar oud zou zijn. Deze laatste heeft een omtrek van veertien meter.¹⁶⁰ De stam is bij de laatste net als bij de Ooster-

houtse Heilige Eik helemaal hol. In het jaar 772 werd de Irminsul, een zeer oude eik, die door de Saksen vereerd werd, op last van Karel de Grote omgehakt. Deze boom zou het hemelgewelf gedragen hebben: hij stond bij Ober-Marsberg in Westfalen.¹⁶¹

De hakhoutstoven, die men enkele jaren geleden op de Veluwe vond en waarvan men meende dat ze tot 1250 jaar oud konden zijn, worden tegenwoordig niet meer op zo'n hoge leeftijd gedateerd: het bleek niet te gaan om stoven, maar om op de grond liggende takken. In Saintes zou de oudste eik van Europa staan: die zou dateren van omstreeks het jaar 800. Aan de voet is de stam van deze reus acht meter doorsnede en in het afgestorven deel is een kamer ingericht van vier meter breed en drie meter hoog.¹⁶² De Wodanseiken bij Wolfheze zijn tussen de achthonderd en duizend jaar oud. De eik op de Fleringer Es bij Tubbergen wordt op meer dan vijfhonderd jaar geschat. Het Liesbos en het Ulvenhoutsebos bezitten mooie oude eikenopstanden.

Prehistorische vermeldingen van eiken vinden we in de bijbel: de eik van More bij Sichem, de wichelaarseik en de heilige eik bij Bethel.¹⁶³

2.3.11 Els

Elsakker (3X)	Elsele	Elsschot	Elzen, voorste
Elsakkers	Elshout	Elst	Elzenbeemd
Elsbos	Elshoutsloot	Elzen	Elzenblok

Oudste vermelding: 1409 Elsele.

De zwarte els, *Alnus glutinosa*, is een boom van vochtige standplaatsen. De boom is goed herkenbaar door de katjes en propfen en doordat het hout oranje verkleurt bij doorzagen. Daar is de boom naar genoemd: de naam els bevat een wortel *el, -ol die rood betekent.¹⁶⁴

Blankaart schrijft over de Els: 'De Elsen-boom groeit redelyk hoog, met veele takken, maar werd niet heel dik. Syn hout is sagt en om te branden van geen langen duur; maar kan in de aarde en onder het Water seer lange syn Stand houden; maar in logt vermolmt en verrot het haast... Sy wassen geern langs de slooten, waterige, veenige en broekige plaatsen, maar in drooge, hooge landen Landen komen sy schraal voort. In de Gras-maand schieten zy haar botten en kattekens uit; en de bladen werden niet langzaam groot; in den Herffst tegens de Winter gaat de vrugt open en laat haar zaad vallen... Met de basten verft men Lakenen, Leer, Hoeden, enz. swart. Het hout dient om ligt werk daar van te draeyen. De kinderen gebruiken de groene vrugten in haare Klakke-bussen, in de plaats van Papiere Propfen.'¹⁶⁵ Elzen verbeteren de bodem, doordat de bladeren snel verteren en ook doordat er aan de wortels stikstofbindende kolonies van bepaalde bacteriën voorkomen.

De boomnaam komt reeds in 772/776 in een plaatsnaam voor.¹⁶⁶ De oudste vermelding: van de soortnaam els in het Nederlands dateert uit 1201/1250.¹⁶⁷

Een Elshout is een opgaand bos van elzen. Opmerkelijk is het feit dat het toponiem Elshout in de Baronie frequent voorkomt: een Elshout lag uiteraard op natte grond en was moeilijk te ontginnen door de moerassigheid. Alleen in strenge winters kon men over de bevroren wateren deze bossen betreden. Het laatste oerbos van Nederland, het Beekbergerwoud op de Veluwe, werd ook wel het Elsbos genoemd. Op 10 juni 1871 werd hier de laatste boom geveld. In dat bos groeiden allerlei bijzondere planten zoals slanke sleutelbloem, grote keverorchis en waterviolier en massaal het nu zeer zeldzame knikkend nagelkruid (dat tegenwoordig nog in het Ulvenhoutsebos een laatste groeiplaats in de Baronie heeft). In dit woud stonden elzenbomen met een omtrek van tien tot twaalf meter.¹⁶⁸ Op horsten in het woud stonden eiken. In dit bos werden inderdaad alleen in strenge winters bomen omgehakt. Als de dooi dan plotseling inviel konden ze echter niet meer uit het bos gehaald worden. Frederik van Eeden betreurde het rooien van dit woud: 'Dit bosch had als monument van de voormalige natuur van ons land niet mindere waarde dan oude gebouwen voor de geschiedenis der vaderlandsche kunst en het redden van zulke merkwaardige plekjes uit sloopers handen moest aan de Koninklijke Akademie van Wetenschappen worden opgedragen'.

De tijdgeest was echter nog niet zo ver: men zag in de negentiende eeuw in moerasen, heidevelden en moerasbossen alleen plekken die nodig in cultuur moesten worden gebracht, zodat ze nog enig rendement op zouden brengen.¹⁶⁹

Elst is een veelvoorkomend toponiem: het duidt plaatsen aan waar verschillende elzenbomen groeiden.

2.3.12 Es

Essenblok

Essenhofke

Est

Essendonk

Essenweide

1510 opte Essendonck.

De es is bij veel volkeren een boom waarrond veel legenden en bijgeloof zijn ontstaan. Denk aan de levensboom Yggdrasil van de Scandinaviërs.

Essen groeien op vruchtbare, vochthoudende bodem; de es komt vooral voor in lichte, vochtige bossen op de rijkere leem-, klei- en krijtbodems. Bij de essen onderscheidt men mannelijke en vrouwelijke bomen (de laatste te kennen door de vruchten, die er in de winter aan blijven hangen). Het hout van de vrouwelijke exemplaren zou iets minder van kwaliteit zijn, mogelijk door de extra inspanning die het vormen van de vruchten vraagt. Essen kunnen uitgroeien tot monumentale bomen van twintig tot dertig meter hoog. Essen kunnen tweehonderd tot driehonderd jaar oud worden. In Overijssel is echter essenhakhout bekend van ongeveer zevenhonderd jaar oud.¹⁷⁰ Het hout van de es is buigzaam en sterk en daarom gezocht voor stelen van gereedschap, speren en peddels. In westelijk Nederland werden in huizen ook wel staanders van essenhout aangetroffen in plaats van de overal elders

gangbare eiken. Over de es schrijft Blankaart: 'Dit is een hoogen en regt op wassenden Boom, redelyk dik en heeft gryse, gladde bast. Het hout is wit, matig hard en wat knoes-tig. De stam werd boven in verscheide takken verdeelt, welkers tengerste als uit eenige leden bestaan, zynde van binnen met een voos wit merg vervult; maar dese leden met'er tyd verwassende, veranderen in hout... Het zaad is geurig en wat bytende op de tong, van smaak doordringender en bitterder dan van Persikepitten. Dit werd meest gebruikt tegens het graveel (= nierstenen) onder poeders ofte elders onder gemengt; best is het, 't zaad uit te pellen, te kneusen en op wyn te setten... Het hout is bequaam om stoelen, bollen, bus-sen, pylasters enz. af te maken.'¹⁷¹

De oudste vermelding van de boomnaam es in het Nederlands dateert uit 1201/1250,¹⁷² maar de naam komt ook al voor in de plaatsnaam Asberg < Asciburgium, uit het jaar 98.¹⁷³

2.3.13 Esp

1544 den Espacker.

De Esp of ratelpopulier, *Populus tremula*, komt zeer algemeen voor op zandgronden. In het vroege voorjaar is deze soort getooid met katjes. De bladeren maken vrijwel voortdurend ge-luid, doordat de bladsteel heel makkelijk kan draaien. De esp, die snel groeit, kan ongeveer twintig meter hoog worden. De esp krijgt veel wortelopslag en zo kan er rondom één esp een hele kloon ontstaan met tientallen meters in doorsnede. De esp kan goed tegen vorst en komt daarom tot de boomgrens voor. Espen kunnen zowel groeien op natte als op droge bodems en op vruchtbare en arme grond. Maar schaduw verdraagt hij niet goed. Daarom zien we espen alleen in heggen of aan bosranden.

2.3.14 Gagel

Gageldonk	Gageldonksewildert	Gagelven	Kapel van Gageldonk
Gageldonksepad	Gagelheining	Gagelweide	Kerkweg van Gageldonk
Gageldonksestraat	Gagelveld (2X)	Gemeente van Gageldonk	Rietvelden van Gageldonk
Gageldonkseweg	Gagelvelden	Hoeve van Gageldonk	

Oudste vermelding: 1411 Gageldonc.

Gagel is een aromatisch ruikende struik, van moerassige, zure grond.

De plant werd wel gebruikt om ongedierte uit matrassen te weren.

Tot de late middeleeuwen was Gagel in gebruik als onderdeel van een kruidenmengsel, de gruit, om bier een betere smaak en betere houdbaarheid te geven. De gruit bestond verder uit duizendblad, bilzekruid, salie, anijs en hars. Nadat men in de veertiende eeuw over-

gegaan was op het gebruik van hop bij het bierbrouwen, bleef de term gruit bestaan. Het was een soort belasting op het bierbrouwen geworden.

Volgens een aantekening van Van Mieris zou men uit de bessen van gagel vet of was stoken om kaarsen van te maken.¹⁷⁴

Blankaart schrijft over dit gewas: 'Het is een klein heestertjen van wel twee voeten hoog, hebben veele harde bruine rysjes. De blaadjes zyn breedagtig lang, hard, uit den geelgroenen, niet in gedaante, maar in reuk (die wel soo sterk is) met de Myrtus (= myrte, een tropische boomsoort) overeenkomende... In Nederland heb ik het op veenagtige waterige plaatsen gevonden... De reuk bewyst genoeg, dat dit gewas en voornamelyk de vettigheid der zaden, uit fyne en werkelyke deelen bestaat, want het bier daar mede gebrouwen maakt iemand seer haast dronken, voornamelyk soo het belegen bier is. In de kassen gelegd bewaart het de kleederen enz. voor de motten. In de wyn gedaan, doet die een aangenamen geur krygen.'¹⁷⁵ Dat gagel maar twee voet hoog zou worden (zo'n zestig centimeter) is niet waar: de struik wordt zeker twee meter.

In het Nederlands komt de soortnaam gagel voor het eerst in 1276/1300 voor.¹⁷⁶

In oorkonden komt in de late middeleeuwen wel eens de term myrici voor, zoals in 1240 te Westmalle, 1280 te Alphen en 1289 te Gastel; deze term slaat op gagel, Myrica gale.¹⁷⁷

Deze struik groeide mogelijk overvloedig in de betreffende heidegebieden, die dus moerassig geweest zullen zijn.

2.3.15 Grint

Grinthof

Grintveldje

Oudste vermelding: 1514 Grienthof.

Grint is een andere naam voor de bindwilg, *Salix viminalis*, een soort die bekend staat om zijn bijzonder buigzame takken. Van deze soort kon allerlei materiaal gevlochten worden als manden, weegten etcetera.

De Grinthof is een hof, een met heggen omgeven perceel, dicht bij de boerderij, waar in de heg grint stond.

2.3.16 Hazelaar

Hazelaar

Hazeldonk

Oudste vermelding: 1637 Hasselaer.

De hazelaar, *Corylus avellana*, profiteert sterk van ontbossing door de mens: de soort is lichtminnend. *Corylus* komt van Grieks *korys* 'helm' (wegens de vorm van de vrucht); *avellana* komt van de stad Avellino bij Napels waar veel hazelnoten gekweekt werden.¹⁷⁸ Hout van hazelaar werd gebruikt in vlechtwerkwanden.¹⁷⁹ Takken van de hazelaar dienden als wichelroede. De hazelaar vormt meerstammige struiken van een meter of vijf hoog.

Hazelnoten werden in de prehistorie op grote schaal verzameld: ze vormden een hoogwaardig soort voedsel en de noten waren makkelijk te bewaren, hoewel muizen natuurlijk ook wel eens een hazelnoot verorberd zullen hebben. Om muizenvraat tegen te gaan kan men de hazelnoten opslaan in een spieker, op een vloertje een eindje boven de grond en dan rond de staanders schuin naar beneden staande kappen aanbrengen, die de muizen tegenhouden. Hazelnoten bevatten veel vet, ongeveer 50 % en het grootste deel ervan bestaat uit onverzadigde vetzuren.

De oogst van de hazelnoten valt in september (vergelijk ons woord herfst, verwant met Eng. harvest 'oogst' omdat in september de hazelnoten, appels en peren geoogst werden?). De struik bloeit uiterst vroeg in het voorjaar (met nieuwjaar soms al) en zal daardoor ook goed bekend zijn geweest.

De oudste vermelding van de boomnaam dateert uit 1546, maar in toponiemen komt de naam al veel eerder voor, zoals in de nederzettingsnaam Hazeldonk onder Rijsbergen (1303).¹⁸⁰

Hazel is de middelnederlandse naam voor de struik. De Overase naam Haselaer komt al in de zeventiende eeuw voor: zou de moderne boomnaam toen al gangbaar zijn geweest in plaats van het oudere hasel? Of is het een laar met hazelaarstruiken?

Hazeldonk is een donk met hazelaars.

2.3.17 Haag/heg

Haag	Haagsebeemden	Haagsekadijk	Hegblok
Haagakker	Haagsebos	Haagsesteenweg	Hegheining
Haagbos	Haagsedorp	Haagstraat	Kapelheg
Haagdijksepoort	Haagsedreef	Haagveken	St. Geertruidenheg
Haagkerk	Haagsegat	Haagweg	
Haagse april	Haagsehekken	Hage	

Oudste vermelding: 1198 Haghe.

De betekenissen van hage, haag zijn: 1. Levende haag, bos van laag hout, van doornstruiken.¹⁸¹ 2. Omheind bosje.¹⁸² 3. Afgesloten jachtgebied in het bos.¹⁸³ In 1198 is inderdaad sprake van een indaginem, een wildpark, dat Haghe heet (= het latere Princenhage). 4. Defensieve omheining, zoals in het frans haia.¹⁸⁴ In toponiemen komt haag in de Baronie ook regelmatig voor, meestal in de betekenis heg, maar deze toponiemen zijn meestal een stuk jonger dan de naam Hage.

De woorden heg en haag zouden eeuwenlang naast elkaar bestaan hebben, maar in de Baronie liepen ze – zeker in de negentiende eeuw – door elkaar.¹⁸⁵ Hoeufft (1836) schrijft: ‘Haag, voor hegge, is hier zeer gemeen’.¹⁸⁶ In middeleeuws Engeland duidde haga of haia op een zware wal of heg om een bosrijk gebied, waarbij in het bijzonder bedoeld werd op gebieden waarin roodwild werd gehouden.¹⁸⁷ De Nederlanders die zich in de twaalfde eeuw in Duitsland vestigden tussen de Weser en de Harz stichtten daar dorpen waarvan de naam vaak eindigde op -hagen.¹⁸⁸ Toen was het element dus volop actief.

De percelen die in de late middeleeuwen op de heide ontgonnen werden, werden vrijwel steeds met een wal + heg omgeven. De heggen rond de percelen waren soms wel meer dan tien meter breed, soms wel twintig meter. In Etten schatte men rond 1800 dat ¼ deel van het land bezet was met heggen.¹⁸⁹

In Engeland is een methode ontwikkeld om de leeftijd van een heg te bepalen uit het gemiddeld aantal boomsoorten per dertig yard (leeftijd van de heg = 110 X gemiddeld aantal soorten per 30 yard + 30 jaar; de regel van Hooper).¹⁹⁰ In de Baronie is van diverse heggen de leeftijd met enige moeite op te sporen: in de cijnsboeken staat vaak het jaar van ontginning van het betreffende perceel aangegeven. In Dorst liggen diverse percelen die volgens een kaart van de Beerschot uit 1656 ingenomen werden in de vijftiende eeuw. In het jaar van inname zal in de meeste gevallen ook de heg zijn aangelegd. Als die heggen nog bestaan zou de leeftijd volgens de regel van Hooper berekend kunnen worden en vergeleken kunnen worden met de jaartallen op de kaart.

In Vlaanderen zijn heggen die er oud uitzagen onderzocht: ze bleken slechts honderd jaar oud.¹⁹¹ Dat is dus nogal teleurstellend. Maar er zullen toch ook veel heggen van enkele eeuwen oud bestaan hebben. In Engeland wordt de leeftijd van sommige heggen op vele eeuwen geschat, soms wel meer dan duizend jaar.

De meeste namen met haag zijn ontleend aan de dorpsnaam Hage.

De Haagse april was een oprit bij een dijk. Merkwaardig is dat de naam Haagse Beemden in de archiefbronnen slechts eenmaal vermeld wordt, in 1634, in Ooiendonk. Later werd het de naam van het gehele noordelijke deel van de gemeente, het beemdengebied. De Kapel-heg en Sint Geertruidenheg zijn identiek. Hier zou de Heilige Gertrudis langs gewandeld hebben.

2.3.18 Hees

Hees (3 X)	Heesbolk	Heesterakker	Heesterbos, oud
Heesakker	Heeske	Heesterbos (4X)	Uitgeworpen heesterbos

Oudste vermelding: 1527 de Heze.

Hees ‘bos van laag hout, struikgewas’ of ‘jong beukenbos, later struikgewas’.¹⁹² Eveneens verklaard als ‘laag beukenbos, ook als veeweide in gebruik’.¹⁹³ Beuken werden in de Baronie

vrijwel niet geplant, wel eiken. De betekenis van hees zal dus struikgewas of jong bos van eiken zijn.

De Heesbolk is een bolk, een omsloten perceel, meestal in de dorpsakker, hier begroeid met heesters.

2.3.19 Hout

Brug, houten	Hoeve in het Hout	Houtbos	Houtseakker
Bunder van den Houte	Hof ten Houte	Houtbos, laag	Houtsestraat
Elshout	Hooghout	Houtbrug	Land van de Hute
Elshoutsloot	Hout	Houtdijk	Maaïen van den Houte
Goed van den Houte	Houtakker	Houtheining	Strijpen van den Houte

Oudste vermelding: 1310 den Hout.

Als element in nederzettingenamen is hout in de Baronie goed bekend: Ulvenhout, Oosterhout, Doornhout (> Diunt, tussen Galder en Rijsbergen), Vroenhout, Wernhout en Varenhout (> Varent, gehucht onder Princenhage). Verder zijn er in de Baronie nog zeker tien Elshouten en een Lindenhout onder Ulecoten en ook één onder Lijndonk, bij Bavel.

Hout komt als nederzettingennaam in de Belgische Kempen voor te Beerse en Oevel en in Noord-Brabant te Geldrop, Heeze, Mierlo, Oosterhout, St. Oedenrode en Zesgehuchten.¹⁹⁴

Een hout moet een hoog opgaand bos zijn geweest, met volwassen bomen, die nuttig zullen zijn geweest als bouwhout voor staanders en balken in boerderijen.

De gebieden waar nederzettingenamen met het element -hout liggen zullen oorspronkelijk (in de post-Romeinse tijd) begroeid zijn geweest met een flink bos, waarschijnlijk voornamelijk van eiken en berken en op vruchtbare gronden gemengd met soorten als linde, iep, es etcetera. Het voorkomen van die laatste soorten zal de ontginning de plaats aangewezen hebben waar zijn onderneming het meeste succes kon hebben. Het talrijk voorkomende toponiem Elshout vinden we in de Baronie altijd op moerassige plekken. Die Elshouten boden lang weerstand tegen ontginning omdat ze zeer moeilijk toegankelijk waren. De bodem moest hier eerst goed ontwaterd worden. Elzen kunnen wel tot 25 meter hoog worden, zodat we inderdaad met recht van een 'hout' mogen spreken.

De meest bekende houtnaam onder Princenhage is die van de nederzetting Ten Houte. Aan deze naam danken de meeste houtnamen hun ontstaan. Het Hooghout was een hoogopgaand bos of een bos op hoge grond. De Maaïen van den Houte waren beemden die in bezit/gebruik waren van de laten van Ten Houte, evenals de Strijpen van den Houte (strijp, streep: lang, smal perceel).

2.3.20 Houw

Doorhouw

Houw

Houwke

Oudste vermelding: 1543 den Houw.

Houw 'bos dat geregeld gekapt wordt'.¹⁹⁵ Houwen = kappen. De meeste hakhoutbossen werden om de vijf tot zeven jaar gebost. Zo ook de heggen, althans tot circa 1950 toen het hout zijn waarde verloor door opkomst van kolen voor de stook en ook de broodovens afgeschaft werden, waardoor er geen mutsaard meer nodig was. Ook het geriefhout was niet meer zo nodig, omdat veel onderdelen van de gereedschappen van ijzer vervaardigd werden. De Doorhouw is een opengekapte, opengehouwen strook in het Liesbos.

2.3.21 Iep

1667 den Yp.

De gladde iep, *ulmus minor*, komt in toponiemen weinig voor. Het hout was waardevol en de takken werden vroeger vaak als veevoer gebruikt.

Met iep kan ook de *taxus* bedoeld zijn: deze werd *lebenboom*, *yfboom*, *ijf*, *ijve* genoemd.¹⁹⁶ Maar groeide die hier nog na de middeleeuwen? In 1695 werden op de Brabantseweide op de Emer ypen en olmen verkocht. RH196, fol. 108. Is een iep dan iets anders dan een olm? Volgens Heukels komen de namen iep en olm voor de *Ulmus* beide in Brabant voor.¹⁹⁷ Zou men met de namen iep en olm dan onderscheid gemaakt hebben tussen de gladde iep, *Ulmus minor* en de ruwe iep, *Ulmus glabra*?

Daarnaast bestaat er ook nog de fladderiep, *Ulmus laevis*. Deze komt in tegenstelling tot de ruwe iep nog in de Baronie voor.

In de nieuwe steentijd werden bogen altijd van iepenhout gemaakt: pas nadat aan het einde van steentijd de *taxus* ons land bereikte werden bogen ook van *taxus*hout vervaardigd. Het hout van iepen is sterk en taai en werd daarom gretig gebruikt. Na 5000 voor Christus werd de iepenpopulatie uitgedund: men denkt aan het afhakken van de takken voor veevoeding (wintervoer) of aan een eerste uitbarsting van de iepenziekte.¹⁹⁸ In de Nederlandstalige bronnen zou de iep pas in het jaar 1567 voor het eerst voorkomen.¹⁹⁹ Maar in een kroniek van Den Bosch komt hij al voor in het jaar 1540: 'Coren, Bloeijsel, Ypen ende Heyde zynde seer bequaem voetsel voor de Bijen'.²⁰⁰ Coren vormt in elk geval geen voedsel voor de bijen, want graan is een windbloeiër. Waarom hier alleen de iep genoemd wordt als belangrijke nectarleverancier is onduidelijk.

2.3.22 Klaterboom

1681 den Claeterboom.

Klaterboom 'esp', een boom die geluid maakt bij het minste briesje omdat de stelen van de bladeren heel makkelijk draaien. Klaterboom komt veel minder algemeen voor in toponiemen dan esp. Vergelijk de Klatersedreef in Oosterhout.

2.3.23 Lies

Derde Liessenberg	Hoeve in Lies	Liesbos	Liesvoordje
Dreef van Liesbos	Hoog Lies	Liesbosdreef	Liesweiden
Eerste Liessenberg	Hoogliesakker	Liesbossemolen	Liesweike
Heining bij Lies	Lies	Lieshil	Tweede Liessenberg
Hoeve van Liesbos	Liesakker	Lieskensakker	Vierde Liessenberg
Hoeve in Hoog lies	Liesbeemd	Liessenberg	Voord in Lies

Oudste vermelding: 1268 Lische.

Lies is de naam van een nederzetting. Deze kan genoemd zijn naar de plant, lis, lies, waarvoor men kan denken aan de gele lis, maar ook aan andere planten met lange, smalle bladeren. Lies, lis mnl. lissce, lessce, lesch(e), lys. ohd. lisca 'filix, carex', lesc 'scirpus'.²⁰¹ Men denkt aan een wortel *lei 'slijmerig, slijkerige grond'.

Lis is de naam voor zegge, gele lis, zwanenbloem en lies voor liesgras en riet.²⁰²

Lies zou ook een waternaam kunnen zijn.²⁰³ Dat een gehuchtsnaam louter bestaat uit de naam van een plant is nogal merkwaardig. Gehuchtsnamen ontleend aan waternamen komen meer voor, bijvoorbeeld Beek. De betreffende waterloop zou de Bosloop kunnen zijn.

Lies komt ook voor in de namen Liessel (bij Boxtel, Deurne, Geel), Lieseind (bij Uden), Lieshout (bij Eindhoven) en Liesveld (bij Barendrecht en Ameide). Of de in 1244 in een oorkonde van de abdij Ter Kameren optredende getuige Arnoldus de Lis iets met ons Lies te doen heeft is onbekend.²⁰⁴

Vrijwel alle bovenstaande namen zijn samengesteld met de gehuchtsnaam Lies, behalve Lieskensakker, die naar een persoon genoemd zal zijn.

2.3.24 Linde

Drie Lindakens	Linde (3 X)	Lindenbossen	Lindenveken
Drie Linden	Lindakens	Lindenburg	Lindenweide
Lindakker	Lindenbleek	Lindenhekken	

Oudste vermelding: 1619 de Lindeboschen.

Van de linden bestaan verschillende soorten: de zomerlinde, de winterlinde en de Hollandse linde. In de zeventiende eeuw werd er alleen een vrouwtje en mannetje van de linde onderscheiden (zoals toen bij veel geslachten van planten gebruikelijk en ook bij bomen bijvoorbeeld de es). Blankaart schrijft over de linde: 'Het wyfjen die de gemeenste (= algemeenste) is, dese werd vrij dik en hoog, zig met veele takken wyd en zyd uitspreidende. De schors is van buiten bruinagtig, effen en glad, maar aan de binnenzide, naast het hout, uit den geelen-wit; zynde taay, buigzaam en bequaam om daar touwen van te draaijen. Het hout is sagt, wit, effen en sonder weeren... Het manneken heeft wat rouwer, harder en brosser bast. Het hout is wat harder, weerachtiger en wat geelder van koleur. De bladen zyn rouwer en die van d'olmen seer gelyk: sy brengt selden bloem ofte vrugt voort; nogtans gebeurt het en dese zyn plat, rond en als gevouwen en ineen gedrongen, hangende aan lange steeltjes, . trosgewyse veele byeen. Men vindse veel in bossen, langs de wegen, cingels der steden, enz. Sy bloeijen in de Lente: en werden meest geplant om hare cierlykle groente (!) en aangename reuk der bloemtjes. Het is aardig dat men den lindeboom averegts om kan planten, soodanig dat de wortelen in de logt tot takken uitgroeijen: en dese groeijen alle andere in groote en wydte verre te boven: en dit selfde bespeurt men in de Wyngaart, Aalbesien, Kruisbesien, Wilgen enz.'²⁰⁵

Welke soorten Blankaart met zijn Mannetje en Vrouwtje op het oog heeft is niet zo duidelijk. Waarschijnlijk bedoelt hij met het mannetje de winterlinde, *Tilia cordata*, die vrijwel kale bladeren heeft. De zomerlinde, *Tilia platyphyllos*, die dan het wijfje zou moeten zijn, heeft ook grotere vruchten, die daardoor eerder opvallen dan die bij de winterlinde. De winterlinde komt heden ten dage in het wild voor in de Achterhoek, Twente, bij Nijmegen en in Zuid-Limburg. De Zomerlinde is vooral te vinden in de Achterhoek en langs de IJssel.

Beide soorten lindebomen kwamen in de prehistorie in de Baronie voor. Tegenwoordig vinden we hier alleen nog de winterlinde sporadisch als wilde soort. De linde kwam circa 7.000 voor Christus in Nederland binnen. Aan het einde van de nieuwe steentijd ging de linde tamelijk sterk achteruit: het klimaat veranderde en de mens kapte de bossen met onder andere de lindebomen (die op de betere gronden groeiden) om er landbouwgrond van te maken. Het hout van de linde diende als brandhout en voor het fabriceren van houtskool, de bast kon gebruikt worden voor het maken van touwen en het loof diende als veevoer.

Guicciardini schrijft: 'Tussen de schors en het hout van de linde zit een vezel die er ongeveer zoals hennep uitziet en waarmee men touwen en banden vervaardigt. Hoewel het lindeblad mals is, wil geen enkel dier er van eten'.²⁰⁶ Dat laatste lijkt onjuist: de linde werd naast iep zelfs gebruikt om als wintervoerdering voor het vee te dienen (gedroogde takken).

Misschien dienden zelfs de vruchten en bladeren in de prehistorie ook als voedsel voor de mens. In Duitsland en Frankrijk zijn nog grote oppervlakten lindenakhout bewaard gebleven; of in de Baronie ook dergelijk hakhout voorkwam is niet bekend. In 1644 schrijft men over de linde: 'Desen boom schijnt hier te lande altijd in groote achtinghe geweest te zyn/ misschien om sijne behaeghlijke groente ende fraaijen standt: soo datmen in alle vrij-

heden/ stedekens en dorpen van Nederlandt/ insonderheyt van Vlaenderen /alle koopen/ tsamenverdragingen ende verbonden onder de Linden plagh te doen. Ende de heeren van den Lande pleghen altijdt een van alle de Linden te behouden: onder dewelcke sy hunne proclamatie / publicatie oft geboden uyt deden roepen ende verkondighen: al was die niet alleen bladeloos/maar bijna tackeloos geworden'.²⁰⁷ De oudste linde van Europa groeit bij Heede in West-Duitsland, niet ver van Bourtange: deze heeft een omtrek van 17 meter. Bij Hannover staat een grootbladlinde die omstreeks het jaar 850 werd geplant: deze heeft een doorsnede van 7,5 meter.²⁰⁹

Geen enkele boom is zo verbonden met het leven van een volk, met liefde en leed, jubel en trouw, smart en ernst, als de linde. Bij de Germanen was de linde gewijd aan Freya, de godin van de vruchtbaarheid, liefde en gerechtigheid.

De linde komt in het Nederlands voor het eerst in 1201/1250 voor, maar in toponiemen uiteraard al veel eerder.²¹⁰

2.3.25 Loo

Loo (2X)

Looakker

Loostraat

Oudste vermelding: 1440 die Loo.

Loo' 1. Open plek in een bos. 2. Niet dicht bos op hogere grond'. Ook wel 'waterloop'.²¹¹ Uit loo kan looi en loot, lood gevormd zijn. Loo komt in de Baronie vrij frequent voor, zowel in nederzettingen (Bavel, Oekel, Vrachelen, Oordel) als in micro-toponiemen. Mogelijk houdt lo verband met een lgerm. wortel *leu, die betrekking heeft op het kreupelbos, bos van jonge bomen en de werkzaamheden daarin.²¹²

2.3.26 Mispel

1514 den Mispelter.

Mispelter 'mispelboom', *Mespilus germanicus*. In het wild is de boom nogal zeldzaam. Hij kan tot zes meter hoog worden. De bloemen verschijnen in mei, zijn alleenstaand en groot. Mispels werden vroeger wel gegeten: de vrucht moest eerst een tijd liggen vooraleer hij geschikt was voor consumptie. Ter is een boomnamenvormend suffix.

2.3.27 Riet

Rietbeemdje	Rietdijkseweide	Riethil	Rietvelden van Gageldonk
Rietdijk	Rietdonksveken	Riethil, grote	Rietveldje
Rietdijksestraat	Rietdreef	Rietmaden	Rietven

Oudste vermelding: 1440 den Rietdijck.

Riet, *Phragmites communis*, komt zeer veel voor langs slootkanten, in kreken, vennen en op zompige gronden. Het gewas werd vooral gebruikt als dakbedekking maar ook was het zeer geschikt als veevoer.

De Rietdijk was een dijk, aan de voet waarvan riet groeide. Langs de Mark lagen hillen, waarop meestal riet groeide, vandaar de namen als Riethil en grote Riethil. In niet al te voedselarme vennen groeide ook Riet: vandaar de naam Rietven.

2.3.28 Rijs

Rijsbergsboomke	Rijsbergsedijk	Rijsbergseweg	Rijst
Rijsbergsebaan, oude	Rijsbergsepad	Rijsblok	Rijswerlaar

Oudste vermelding: 1509 den Rysberchschen pat.

De meeste namen houden verband met Rijsbergen, een buurdorp van Princenhage. Het Rijsblok was een blok waarop rijshout groeide. Rijst is waarschijnlijk verkeerd voor Rust. Het Rijswerlaar was een deel van het gebied Werlaar waar rijshout groeide.

2.3.29 Roos

Roosbeemd
Roosendaalsebaan
Rooskensdonk
Rooslaar

Oudste vermelding: 1430 Ruskensdonc.

De Roosbeemd is genoemd naar begroeiing met riet, in het mnl. roos.

Als we uitgaan van de vormen met Roos 'riet' is Rooskensdonk 'hoogte in moerassig terrein, aan de voet begroeid met riet, *Phragmites communis*'. Maar de oudste vormen zijn Ruskensdonc en Ruyskensdonc. Dan moet men mogelijk uitgaan van rusch 'bies'.²¹³ Onder rus

verstaat men tegenwoordig diverse soorten van het geslacht *Juncus*, bijvoorbeeld pitrus en biezenkoppen. Mogelijk werden biezen ook met rus aangeduid zoals *Mattenbies*, *Scirpus lacustris* en andere soorten van het geslacht *Scirpus*. Al deze planten groeien op moerassige plaatsen. Het Rooslaar zal een laar geweest zijn met riet begroeid.

2.3.30 Sulker

1521 de Sulckeracker.

Sulker, surkel is zuring, speciaal schapenzuring of veldzuring.²¹⁴ Schapenzuring komt voor op schrale zandgronden, bosranden, heidevelden, onvruchtbare akkers. Veldzuring treft men meer aan in bermen en graslanden.

2.3.31 Varen

Stuk in de Varentakker	Varent (3X)	Varentakkerke	Varentseakker
Varenakker	Varent, achterste	Varentje	Varentstraatje

Oudste vermelding: 1383 Varenhout.

Varen zal in de meeste toponiemen wijzen op de adelaarsvaren, *Pteridium aquilinum*, een kosmopolitische soort.

De adelaarsvaren wordt wel de Lucretia Borghia onder de varens genoemd. De plant bevat cyaanwaterstof, maar voor de insecten is nog veel gevaarlijker de aanwezigheid van ecdyson, een stof waardoor larven van insecten veel te snel gaan vervellen, hetgeen leidt tot zeer kleine dieren, maar meestal tot de dood. De Romeinen gebruikten in hun stallen veel adelaarsvaren. In één van die stallen, die werd opgegraven, daterend uit de eerste eeuw, zijn 250.000 poppen van stalvliegen aangetroffen die bij allemaal dwerggroei of scheefgroei vertoonden.²¹⁵ Omdat het vee in de Baronie eeuwenlang vrijwel het gehele jaar op stal stond, zal er in de zomer een verschrikkelijke vliegenplaag geheerst hebben. Mogelijk wisten de boeren dat varenbladeren deze plaag konden verminderen en maaiden ze varens met het doel deze plant als strooisel te gebruiken. De plant groeit overvloedig in bossen op zure zandgrond en handhaaft zich ook nog vele jaren na rooiing van dat bos. In de grond zit namelijk een flinke wortelstok die zorgt voor nieuwe planten (en die op doorsnede een dubbele adelaar zou vertonen, vandaar de naam van de plant). In Engeland groeit de soort ook veel buiten het bos op berghellingen. De stengel bevat veel kiezelzuur zodat men, als men de plant uit de grond zou willen trekken de hand open snijdt. Bij eten van deze plant krijgen koeien darmontstekingen, bloederige buikloop en bloederige urine: de dood kan na twee weken intreden. Paarden zijn gevoeliger dan rundvee en schapen zijn juist weinig gevoelig.²¹⁶

Varent is een gehucht onder Princenhage: de oudste vermeldingen wijzen op Varenhout, dus een hoog opgaand bos met varens in de ondergroei. Dat bos zal dan waarschijnlijk een eiken-berkenbos geweest zijn. Als veldnaam betekent Varent (en die komt ook op twee plaatsen voor in Princenhage): plaats waar varens groeien. De Varentakker is de dorpsakker van Varent. Het Varentakkerke is een akker genoemd naar de ligging op Varent.

2.3.32 Vlier

Vlier	Vlierbos	Vlieren, achterste	Vliervoord
Vlierakker	Vlieren	Vlieren, voorste	

Oudste vermelding: 1310 den Vlieder.

De Vlieren of Flieren vormen een laaggelegen beemdengebied.

Voor een beemd ligt het meer voor de hand hier te denken aan vledder, vleder, vlier 'moeras' dan aan de struik de Vlier, *Sambucus nigra*, die vaak bij boerderijen aangeplant werd.²¹⁷ Maar de vermelding uit 1310 laat zien dat het om een mannelijk woord gaat en vledder is onzijdig, vlier is mannelijk. In Drente lagen de meeste Vledders op de overgang van voedselarm veenmosveen naar mesotrofe broek- of zeggevenen. In de meeste gevallen lag er in zo'n gebied een vrij dunne moerige laag op een zandige ondergrond.²¹⁸

Misschien is er ook een persoonsnaam in het spel: in 1295 wordt H. de Vlader genoemd, Cart. St Bernaard, B11.

Vlierbomen werden vaak bij het keldergat gezet in de veronderstelling dat deze boom/struik boze geesten weg zou houden.

2.3.33 Vuilboom

1501 den Vuylboom.

Vuilboom, *Frangulus alnus*, een weinig gewaardeerde struik, die stinkt. Hij is alleen goed voor houtskool en de schoenmakers gebruiken de takjes als peggen. Daarnaast dienen de takjes ook als vlechtmateriaal voor weegten, omdat het hout vrijwel niet door de houtworm wordt aangetast. Ook levert de boom goede houtskool.

De struik staat ook onder allerlei andere namen bekend: hondshout, hondebeien, stinkhout etcetera.

2.3.34 Werf

Gemene werft	Werft	Werftseweg
Werf	Werftblok	Werfveld

Oudste vermelding: 1295 Werfelt.

Werf 'waterwilg', een vrij kleine wilgensoort, *Salix caprea*, die veel langs waterkanten en op moerassige plaatsen voorkomt. Maar de soort is toch minder dan andere wilgen aan water gebonden.

Werft, collectief bij werf, dus een verzameling wilgen. Aan werf (t) in de zin van erf bij een boerderij valt hier niet te denken. De struik, *Salix caprea*, wordt niet hoog, een meter of vijf. De takken waren wel bruikbaar voor vlechtwerk. Hoeufft schrijft: 'Wulft noemt men hier eene soort van laag willigen hout, aan het water of op waterachtige plaatsen wassende, twelk de bezembinders gebruiken'.²¹⁹

2.3.35 Wilg

Wilg
Wilgen
Wilgenheining
Wilgsken

Oudste vermelding: 1525 de Willigen.

Wilg komt als toponymisch element weinig voor in Baronie, veel minder dan werf (=waterwilg), kaar (=amandelwilg) en grint (=bindwilg). Waarschijnlijk werd met wilg de schietwilg, *Salix alba*, bedoeld, een soort die tot 21 meter hoog kan worden, maar meestal geknot werd. Dit is de enige soort die in (oost) Brabant en waarschijnlijk ook in de Baronie met Wilgeboom werd aangeduid. Alle andere soorten uit het geslacht *Salix* dragen andere streeknamen.²²⁰ Wilgen zijn tweehuizig: dat wil zeggen dat er bomen zijn met mannelijke bloemen en andere bomen met vrouwelijke bloemen.

De schietwilg werd vaak geknot (geclood): de uitgeschoten takken konden dan benut worden.

2.4 Ontginning

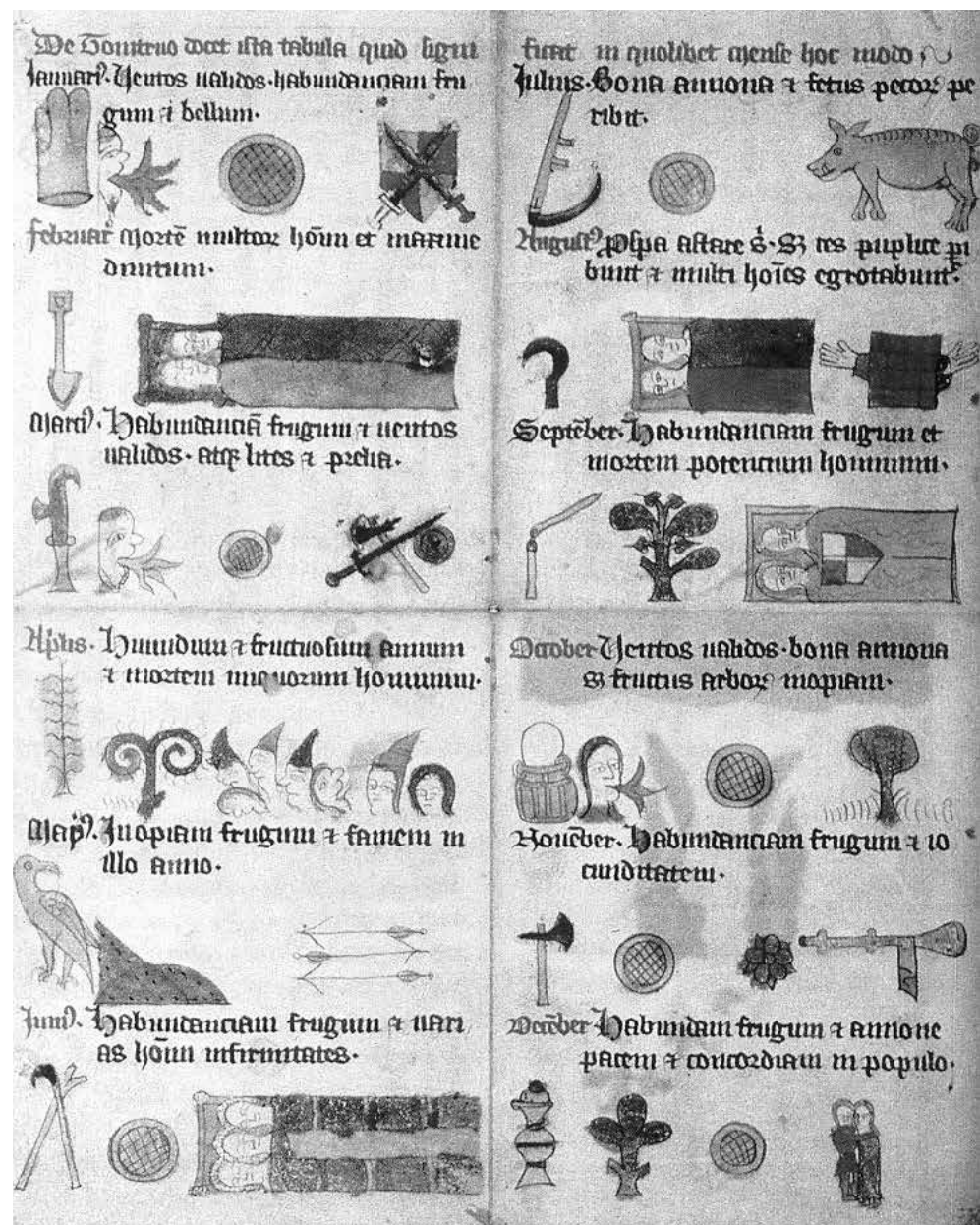
2.4.1 Braak

(65 vermeldingen = $65 / 12.234 = 0,5 \%$)

Bermenbraak	Braak, grote	Braakt	Hoogbraak
Biebraak	-, hoge	Geer van Braakbroek	Krombraak
Biesbraak	-, kleine	Hambraak	Op de Boksbraak
Boksbraak	Braakakker	Heienbraak	Woutenbraak
Braak	Braakbroek	Heinenbraak	Ydenbraak

Oudste vermelding: 1374 die Bermenbrake.

In toponiemen is het weinig waarschijnlijk dat braak zou slaan op het braakliggen van grond. Eerder moet men denken aan geploegd, gebroken, dus ontgonnen land. Braak komt als toponiem zeer verspreid voor in de Baronie. Het gaat vrijwel steeds om akkers; vaak liggen ze in de dorpsakker, hetgeen wijst op hoge ouderdom.

Boerengereedschap.
Engeland, 15e eeuw

Braak heeft in de Baronie dus vrijwel altijd betrekking op ontginnen: breken = ploegen.²²¹ Het verband met braakliggend land? Als land in de zwarte braak lag werd het herhaaldelijk geploegd om het onkruid, de grote vijand van de boer, kwijt te raken. Naar dit breken = ploegen werd het land dus braak genoemd. Het scheuren van weiland werd ook als breken aangeduid. Het ploegen gebeurde vroeger veel vaker dan tegenwoordig: voor een akker waar rogge op gezaaid werd ploegde men wel twee of drie maal, vooral met de bedoeling onkruid kwijt te raken. Maar bij braakliggen ploegde men misschien wel vijf of zes maal.

Het drieslagstelsel, waarbij één jaar een wintergraan werd verbouwd (meestal winterrogge dan wel tarwe), één jaar een zomergraan (bijvoorbeeld haver of zomergerst) en het derde jaar de grond in zwarte braak lag werd in Vlaanderen in de veertiende eeuw al niet meer toegepast. Maar op de magere gronden van de Kempen zou het systeem langer in zwang zijn gebleven.²²² Dat braak zou verwijzen naar een speciale ploeging die bij het drieslagstelsel werd toegepast, zoals door Helsen en in navolging van hem door Vangheluwe wordt aangenomen is niet erg waarschijnlijk.²²³ Braak moeten we veel meer zien als een plaats waar het land gebroken, ontgonnen, is. Als land braak lag sprak men in de Baronie van 'ombesaeyt', 'ombebouwt', 'liggende vogelwey', 'ledich' of 'reyderweert' (die laatste term alleen in de nederzetting Dorst!); maar de term braak werd voor dergelijk land vrijwel nooit gebezigd.

In de Baronie horen we vrijwel niets over de zwarte braak: alleen bij pachtcontracten wordt in de zestiende tot en met de negentiende eeuw vaak bedongen dat in het laatste pachtjaar één derde van de grond braak moest blijven liggen. Maar dat was uiteraard een maatregel die voor de verpachter van belang was om de grond niet te laten uitputten. Bovendien gold dit braakliggen maar voor een korte periode: de pachter kon vaak al in het najaar op het land dat braak lag beginnen met zaaien van winterrogge. Goldberg schrijft in 1800 over de Baronie: 'Datmen 't land weinig braakt, niet dan nadat het uitgeteeld is; waarna men 't zelve somtijds 2 jaren braak laat leggen'.²²⁴

Braak slaat waarschijnlijk op ontginning uit groes of heide, in elk geval niet uit bos, want daar is een speciale term voor gereserveerd: rode, zie onder.

Moeten we voor het eerste lid van Bermenbraak denken aan mnl. berme, barm 'walrand tussen twee velden of weiden en langs den dijkvoet'?²²⁵ Op Kaarschot onder Rijsbergen lag een Bermenbeemdt, 1634, die in 1555 voorkomt als Bornenbeemdt: een beemd bij een bron.²²⁶ Of is Berm een familienaam? Deze naam was in 1947 nog bekend.²²⁷

De Biebraak kan genoemd zijn naar wilde bijen, die veel voorkomen in heggen. De Biesbraak zal genoemd zijn naar begroeiing met biezen (maar ook de familienaam De Bie is mogelijk). Boksbraak: braak in bezit van een familie Bok? Bok kan ook betrekking hebben op een reebok, de beuk of een vaartuig waarmee turf vervoerd werd,²²⁸ terwijl het als adjectief de betekenis 'slecht' kan bezitten.²²⁹ Men denkt voor Belgisch Brabant ook wel aan een nevenvorm bij bocht: boksbeemd was daar een benaming voor een beemd van matige kwaliteit.²³⁰ Braak-namen worden vaak gecombineerd met de naam van de ontginner/eigenaar. Dat zou hier dan een familie Bok kunnen zijn. Maar kwam die naam Bok in Princenhage voor? In Breda wordt in 1325 Ghibel Boc genoemd en in 1538 Frans Bocx.²³¹

Braakbroek zal een broek 'moeras' zijn dat gebroken was. Braakt lijkt een collectief: een aantal gebroken percelen bij elkaar of zou men hier aan de Engelse betekenis bracken 'varen' moeten denken?

Hambraak, Ham 'landtong uitspringend in inundatieterein, meestal meander'.²³² De landtong moet de hoge rug zijn tussen Steenakker en Burgst. Naast Hambraak komt de vorm Hantbraak voor. De overgang ant > am komt soms voor (Lantbert > Lambert, Santbeek > Sambeek),²³³ maar hier het omgekeerde blijktbaar ook (Hambraeck > Hantbraeck). We nemen althans niet aan dat Hantbraeck de originele vorm zou zijn. De vorm Braak zou men bijna als een foutieve vorm voor broek kunnen zien: Hambroek, een bekende naam in het zelfde gebied. Maar mogelijk is Hambraak toch een op zichzelf staand toponiem geweest voor een braak 'ontginning' bij een landtong. Hambraak lag in Steenakker.

Heienbraak is een ontginning van de familie Hey, evenals Heinenbraak van de familie Heinen; maar laatstgenoemd toponiem kan ook identiek zijn met eerstgenoemd. Woutenbraak en Ydenbraak zijn ook ontginningen genoemd naar personen.

2.4.2 Inslag

Inslag

Inslag, kleine

Inslag, nieuwe

Inslag, grote nieuwe

Oudste vermelding: 1528 den Inslach.

Een inslag is een stuk grond dat bij een boerderij of een bestaand perceel getrokken wordt. Het heeft vrijwel dezelfde betekenis als uitvang. Vergelijk mnl. inslaen met onder andere een betekenis 'afzetten, omheinen'.²³⁴ In 1331 mag Jacob Zuetrix 17 bunder heide in de buurt van de Meerberg onder Teteringen 'inslaen, begraven, heyden ende gebruiken'.²³⁵

Inslag komt als appellatief honderden malen voor in de bronnen, vooral in de cijnsboeken: Vergelijk 38 roeden inslaechs gelegen ter Ryt, synde haer driesken aldaer, 1634, P124, fol. 2. En: Zeventig roeden vroenten en inslaechs voor aende messie, Idem, fol. 72v. 43 roeden inslachs voor aen hunne hoffstadt daer de schure eensdeels op staet, idem, fol. 3v.

Nauw verwant met inslag is invang: 15 roeden invancx besedt synde met boomen, 1545, P109, fol. 22v.

2.4.3 Leguit

1571 de Legvut.

Leguit is meestal een naam voor een perceel dat een uitbreiding vormde van de dorpsakker (bijvoorbeeld te Rijsbergen, Zundert en Oosterhout). Het woord hoort bij mnl. uteleggen ‘naar buiten leggen’ en kan slaan op het verleggen van de wal rondom de dorpsakker.²³⁶

2.4.4 Nieuw

Akker, nieuwe	Hofstede, nieuwe	Nieuwe weg	Veld, voorste nieuw
Akker, kleine nieuwe	Inslag, nieuwe	Nieuwstraat	Watermolen, nieuwe
Beemd, nieuwe	Koop, nieuwe	Nieuwveerseweg	Weerd, nieuwe
Bloemkool, nieuwe	Land, nieuw	Roskam, nieuwe	Weerij, nieuwe
Bos, nieuw (3X)	Land, achterste nieuw	Sluis, nieuwe	Weg, nieuwe
Dreef, nieuwe	Nieuw Mastbos	Stede, nieuwe	Weide, nieuwe
Gracht, nieuwe	Nieuwveer	Turfvaart, nieuwe	
Heining, nieuwe (4X)	Nieuwebrug	Vaart, nieuwe	
Hof, nieuwe	Nieuwedijk	Veld, nieuw	

Oudste vermelding: 1415 dat nouwe lant.

Nieuw is een betrekkelijk begrip. Een Nieuw land kan dus al eeuwen ontgonnen zijn. Nieuw duidt op ontginning, een nieuw ingenomen, ontgonnen stuk grond.

2.4.5 Rode, rooi, rut, ruit

Inrooi	Root	Ruitenbos	Rut (8X)
Rooiland	Ruit	Ruitenkael	Rutakker
Rooilandstraat	Ruitakker	Ruitje	Rutje (3X)

Oudste vermelding: 1307 Rote.

Rode, rooi, rot, rut, ruit horen bij rooien: een bos omhakken en de wortels uit de grond verwijderen, zodat het stuk grond als akker kan worden gebruikt.

Inrooi is een toponiem dat op Overa voorkomt. Misschien is –in gevormd naar analogie van inslaan. Vergelijk Engels inroad ‘aantasting’. Ruit kan een nevenvorm zijn bij root, maar soms duidt het ook op een ruitvormig stuk grond (een bos).

In Vlaanderen zou rot meestal betrekking hebben op meersen, dat zijn beemden.²³⁷ Dat is in de Baronie niet zo, daar hebben de rot-namen meestal betrekking op akkers. Rode duikt in nederzettingenamen voor het eerst op in de negende eeuw, maar in het algemeen dateren de rode-namen uit de tiende-veertiende eeuw.²³⁸ Molemans komt voor rode-nederzettingen

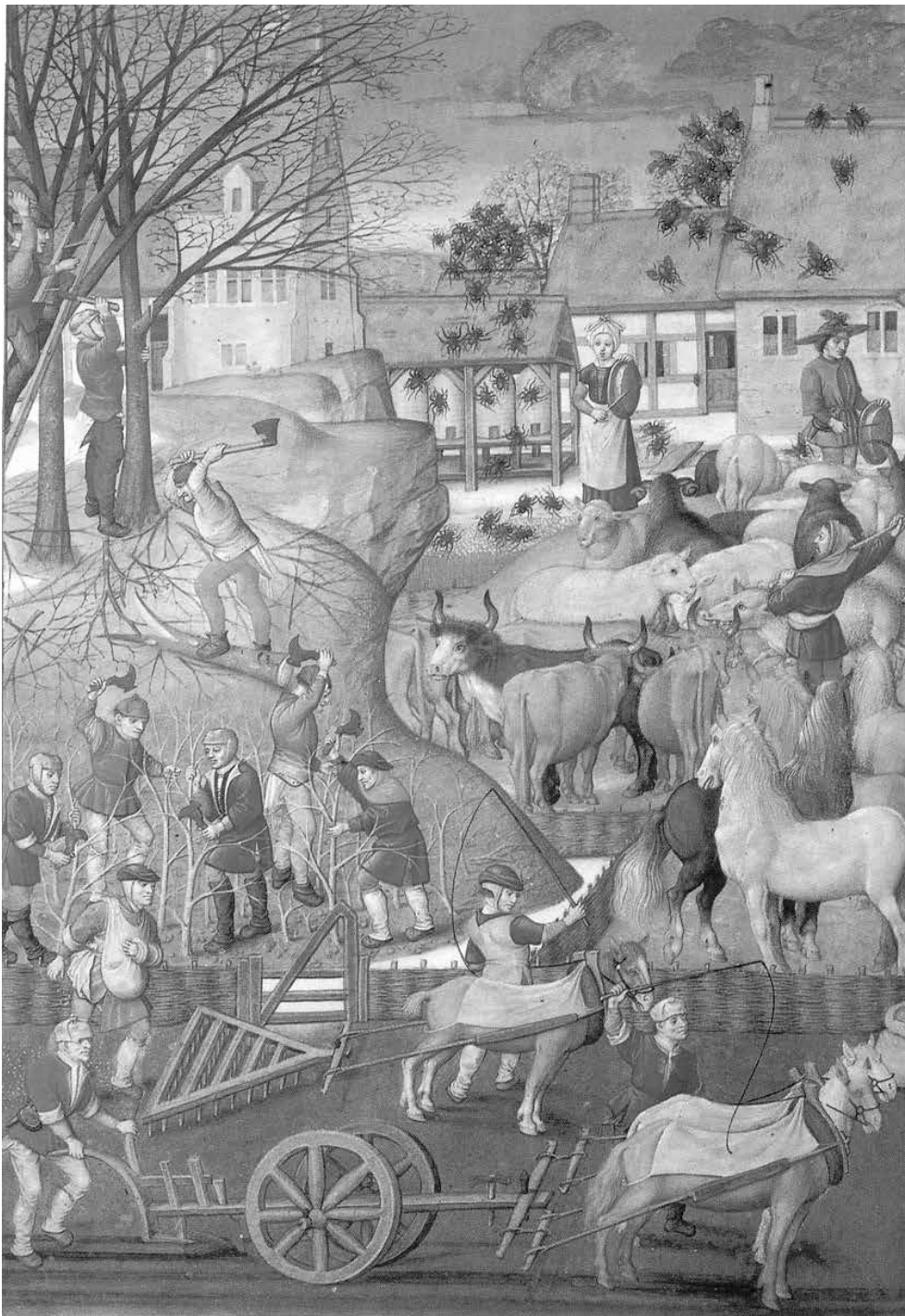
op een datering in de Merovingisch-Karolingische periode; maar hij stelt in hetzelfde artikel dat de rode-namen uit de late middeleeuwen dateren (bedoelt hij met deze laatste alleen de micro-toponiemen?).²³⁹

2.5 Akkerbouw

2.5.1 Akker

Aalputakker	-, smal	Boonakker	Eksterakker
Aardakker	-, voorste	Bosakker	Elsakker
Adriaanakker	Akkerweide	Boskensakker	Elzenakker
Akker	Akkerstraat	Braakakker	Emerseakker
Akker a/d Hand	Akkerstraatje	Brabantse akker	Espakker
Akker a/d Hof	Akkerveken	Brandakker	Galdermansakker
Akker a/d Leemputten	Akkerveld	Breeakker	Geer op Maasakker
Akker a/h Kruis	Akkerweg	Bremakker	Geerakker
Akker over de straat	Akkerweide	Broekakker	Geerdenakker
Akker, achterste	Anselenakker	Brouwersakker	Geertjesakker
-, brede	Baanakker	Brugakker	Geldakker
-, eerste	Bakkersakker, eerste	Buiksakker	Geldersakker
-, grote	Bakkersakker, tweede	Buurakker	Gellecomsakker
-, hoge	Bartelenakker	Chaamsakker	Geriddenakker
-, hoge en lage	Begijnenakker	Damenakker	Gerstakker
-, kleine	Bergakker	Demonisakker	Gesloten akker
-, lage	-, grote	Denisakker	Gespaaide akker
-, lange	-, kleine	Dijkakker	Gevelakker
-, middelste	Bergakkers	Dirkenakker	Gilsmansakker
-, nieuwe	Berkakker	Distelakker	Goorakker
-, nieuwe kleine	Bertenakker	Dogakker	Gooskensakker
-, oude	Besloten akker	Domisakker	Grauwenakker
-, voorste	Besooyenakker	Dongakker	Grielenakker
-, voorste hoge	Bieakker	Doornakker	Griffiersakker
Akkerboske	Biesakker	Driesakker	H. Geestakker
Akkerhoek	Biesakkerblok	Druipakker	Haagakker
Akkerke, groot	Biezenakker	Duinsakker	Haamakker
-, hoog	Bijsterakker	Duivenakker	Haansakker
-, klein	Binnenakker	Effenseakker	Hagersakker
-, krom	Blaakakker	Eikakker	Halakker
-, lang	Boersakker	Eindakker	Halseakker
-, middelste	Bolkakker	Eindelakker	Hanenakker

Hannekensakker	Heibroekakker	Heuvelakker	Hoogliesakker
Hanskensakker	Heienakker	Hoefakker	Hooiakker
Haverakker	Heilaarseakker	-, achterste	Houtakker
Heesakker	Heiligerakker	-, voorste	Houtseakker
Heesterakker	Heintjesakker	Hoekakker	Hovenakker
Heiakker	Hensenakker	Hollandersakker	Huibenakker
-, achterste	Herksakker	Hondsvonderakker	Huifakker
-, voorste	Heusenakker	Hoogakker	-, kleine

Boerenwerk.
Vlaanderen, 15e eeuw

-, oude	Leemakker	Pauwelsakker	-, kleine
Huifakkers	Leemstekersakker	Peeakker	Slotenakker
Huifakkerstraat	Leenakker	Perenakker	Sluiersakker
Huisakker	Leerakker	Peterakker	Sluisakker
Jaansakker	Leiskensakker	Pieterellenakker	Smal akkerke
Jensakker	Lendenakker	Plasakker	Spangakker
Jennenakker	Liesakker	Plezierakker	Spieakker
Kamenaarsakker	Lieskensakker	Poortakker	Spreeuwakker
Kamersakker	Lievenakker	Prasersakker	Staalakker
Kapelakker	Lijsenakker	Prinsenakker	Stapakker
Kattenakker	Lindenakker	Putakker	Steeakker
Keersakker	Looakker	Puttenakker	Steenakker
Keienakker	Loopakker	Ramsakker	Straatakker
Keimenakker	Lorrenakker	Randoetakker	Straatkensakker
Keizersakker	Maasakker	Resemansakker	Strijboutsakker
Kerkakker	Martensakker	Reutakker	Takkenakker
-, grote	Mastakker	Romboutsakker	Tappenakker
-, kleine	Mathijsakker	Ruitakker	Tarweakker
Kesterakker	Meetakker	Rutakker	Teunemanshuisakker
Klaassenakker	Melissenakker	Ruttenakker	Teunenakker
Klappeiakker	Mertensakker	Samenakker	Tielsakker
Klaverakker	Mestakker	Scherpakker	Torenakker
Kloosterakker	Mevenetsakker	Schilakker	Tritsakker
Kluisakker	Midakker	Schipperkensakker	Tweebunderakker
Koggenbergsakker	Middelakker	Schoenmakersakker	Tweede Bakkersakker
Konijnsakker	Minnenmansakker	Schoofakker	Vaaksakker
Koolakker	Missemakker	Schoolmeestersakker	Vaanakker
Koudenbergsakker	Molenakker	Schootakker	Vadersakkerke
Krabakker	Moleneindsakker	-, achterste	Valkakker
-, achterste	Mortelakker	-, grote	Varenakker
-, voorste	Nonnenakker	-, kleine	Varentsakker
Krabbenakker	Noordakker	-, voorste	Variksakker
Kriekakker	Noordammersakker	Schoutenakkker	Veenakker
Kromakker	Norenakker	Schrauwenakker	Venakker
Kruisakker	Onganse akker	Schuurakker	Vennenakker
Kruisvoordakker	Oosthuisakker	Selenakker	Verbrande akker
Kwade akker	Ovenakker	Slakkenakker	Vergouwenakker
Kwakkelsakker	Paanakker	Slingersakker	Verversakker
Laarakker	Padakker	Slootakker	Vlaakakker
Landenakker	Papenakker	-, achterste	Vlamingsakker
Lauwenakker	Parakker	-, grote	Vlasakker

Vlassaardakker	Vorstesakker	Waterloopakker	Willemsakker
Vlierakker	Vreeakker	Weelakker	Wolfsakker
Vloedakker	Vriesakker	Weerdakker	Wymesakker
Flouwakker	Vrije akker	Weilakker	Zandakker
Voldersakker	Vrouwkensakker	Wendelakker	Zoete akker
Vondakker	Vuchtschootakker	Westakker	Zoetingakker
Vonderakker	Wagenmakersakker	Westenakker	Zottenakker
Voorakker	Waterakker	Westhuisakker	Zuilenakker
Voordakker	Waterlaatakker	Wielakker	Zwaluwakker

Oudste vermelding: 1379 Woddenacker.

Akker is de meest voorkomende aanduiding voor het bouwland in de Baronie. Met akker bedoelde men speciaal de dorpsakker, behorend bij een nederzetting. Dit is het oudste complex cultuurgronden bij elke nederzetting.

Veel percelen in de dorpsakker worden op hun beurt met bijvoorbeeld Lange Akker, Klein Akkerke etcetera aangeduid. Akker betekent mogelijk 'het omheinde veld': dat past goed bij de situatie van de dorpsakker, die altijd omgeven was door een wal + heg (om loslopend vee buiten te houden).²⁴⁰ Dat er rond de dorpsakker zowel aan de binnen- als aan de buitenkant een hool zou liggen, is voor de Baronie vermoedelijk niet juist.²⁴¹ Er lag alleen een hool aan de buitenkant: deze maakte het binnendringen van de dorpsakker door loslopend vee extra moeilijk. Een hool aan de binnenzijde van de akkerschouw (de wal) zou alleen grondverlies opleveren. De wallen rondom de individueel omheinde percelen kenden ook altijd alleen een hool aan de buitenzijde.

Een zeer groot deel van de akkers is genoemd naar de bezitter of naar het gebied/gehucht waar de akker ligt.

Naar bomen, planten (ook gekweekte) en onkruiden zijn genoemd: Berkakker, Biesakker, Boonakker, Bosakker, Bremakker, Distelakker, Doornakker, Eikakker, Elsakker, Gerstakker, Haverakker, Heesakker, Heiakker, Klaverakker, Kriekakker, Looakker, Mastakker, Paanakker, Peeakker, Tarweakker, Vaanakker, Varenakker en Vlasakker.

Rond de Bremakker kunnen braamstruiken gestaan hebben in een heg. De Kriekakker kan genoemd zijn naar een krik, een kersenboom. De Vaanakker kan identiek zijn met varenakker (ontstaan door syncope van de -r tussen twee klinkers). In de akkernamen zien we de verbouwde gewassen weerspiegeld, zoals haver, gerst, bonen, vlas etcetera evenals de onkruiden (distels, panen = kweekgras).

Naar dieren heten of lijken te heten: Duivenakker, Eksterakker, Konijnsakker, Krabakker, Slakkenakker, Spreeuwakker, Sprietakker, Wolfsakker en Zwaluwakker.

De Duivenakker zal misschien vaak bezocht zijn door duiven (men kan hier ook aan een familienaam Duif denken). De Eksterakker lag bij het de herberg de Ekster. De Krabakker is niet genoemd naar het dier (hoewel men vroeger wel dacht aan een vormovereenkomst), maar waarschijnlijk naar het krabben, dat is het verzamelen van blad en dode planten met de krabzeis. Zouden op de Slakkenakker veel slakken de oogst bedreigd hebben?

Huttentut,
R.Dodoens: Cruydt-
boek

Spriet in Sprietakker kan staan voor 'kwartelkoning', *crex crex*. Bekend is de volgende zegswijze: 'In mei leggen alle vogeltjes een ei, behalve de kwartel en de spriet die leggen in de mei-maand niet.' De kwartelkoning komt inderdaad pas laat terug uit zijn winterkwartieren. Dat is ook de belangrijkste reden van zijn enorme achteruitgang de laatste decennia, nu het hooigras veel vroeger gemaaid wordt (begin mei, soms zelfs al eind april in plaats van juni).

Wolf in Wolfakker kan het dier zijn, maar ook een familienaam. De Zwaluwakker lag in een gebied met de naam Zwaluw.

Naar de omsluiting heten: Besloten akker, Bolkakker, Gesloten akker, Poortakker, Stapakker en Staalakker. Besloten en gesloten duiden beide op afsluiting. Een bolk is een omsloten stuk grond; vaak is het een klein perceel in de dorpsakker (ontstaan uit een omwald stuk grond voordat de dorpsakker 'open' werd?). Poort wijst op de aanwezigheid van een poort en dus op omwalling. Een stap is een trapje over een wal, bijvoorbeeld in een kerkpad. Staal is een heg rondom een akker (maar er kan ook een familienaam Staal in het spel zijn).

De vorm van de akker komt tot uiting in namen als: Geerakker, Kromakker, Scherpakker, Torenakker en Spieakker. Een geer is een perceel waarvan twee overstaande zijden niet evenwijdig lopen. Een spie is een driehoek. Toren duidt op akkers die op een toren lijken: smal en lang met een soort spits erop. Scherp wijst op een spitse vorm.

Op onvruchtbaarheid duiden: Bijsterakker, Kwade akker en Onganse akker. De Bijsterakker ligt in een gebied met de naam Bijster. Ongans in Onganse akker betekent: '1. waaraan iets ontbreekt, geschonden, niet gaaf 2. ongezond, schadelijk voor de gezondheid 3. schadelijk, nadeelig; verderfelijk'.²⁴² Onvruchtbare akker? Of groeide er een onkruid op dat ziekte veroorzaakte, bijvoorbeeld bolderik, waarvan de zaden giftig zijn? Ongans is een ziekte van schapen,²⁴³ waarschijnlijk de leverbotziekte,²⁴⁴ die schapen wel oplopen als ze op vochtige weilanden lopen, waar een bepaalde slak voorkomt. Maar het gaat hier om een akker!

De Aalputakker lag bij het gebied de Aalput. De Aardakker lag op de Aard, een gemeente. De Binnenakker lag omringd door de andere landerijen behorend bij een boerderij. De Brandakker kan onder de enkeerdlaag een laag turf bezeten hebben, maar het kan ook een akker in bezit van een familie Van den Brand geweest zijn.

De Geldakker is waarschijnlijk niet genoemd naar geld. Geld betekent in het middelnederlands 'onvruchtbaar, van dieren', maar waarschijnlijk ook gezegd van land.²⁴⁵ Het element komt in de Baronie vrij frequent voor. Haamakker is waarschijnlijk corrupt voor Haansakker. De Hooiakker is waarschijnlijk een hoge akker: hooacker > hooiakker. De Huifakker is waarschijnlijk een akker die bol lag. Huif 'Hoofddeksel, voor mannen en vrouwen, helm, stormhoed, bijenkorf, koepeldak'.²⁴⁶ Huif is dus een vormaanduiding: de akkers vertoonden een bolvorm als een hoed of een bijenkorf. Vergelijk de toponiemen schijf en kloot die ook op bolle akkers wijzen. Het bolliggen van akkers kan door diverse factoren veroorzaakt worden. Als men bij het ploegen steeds in het midden van de akker begint, ploegt men de buitenkanten naar het midden, waardoor de akker aan de buitenzijde lager en in het midden hoger wordt. Ook kan men grond van de buitenzijden met een kar naar het midden rijden. Tevens kan het midden van een akker van nature al op een verhevenheid liggen of is er bij het ontginnen rekening mee gehouden dat een toekomstige akker rondom een hoogte werd aan-

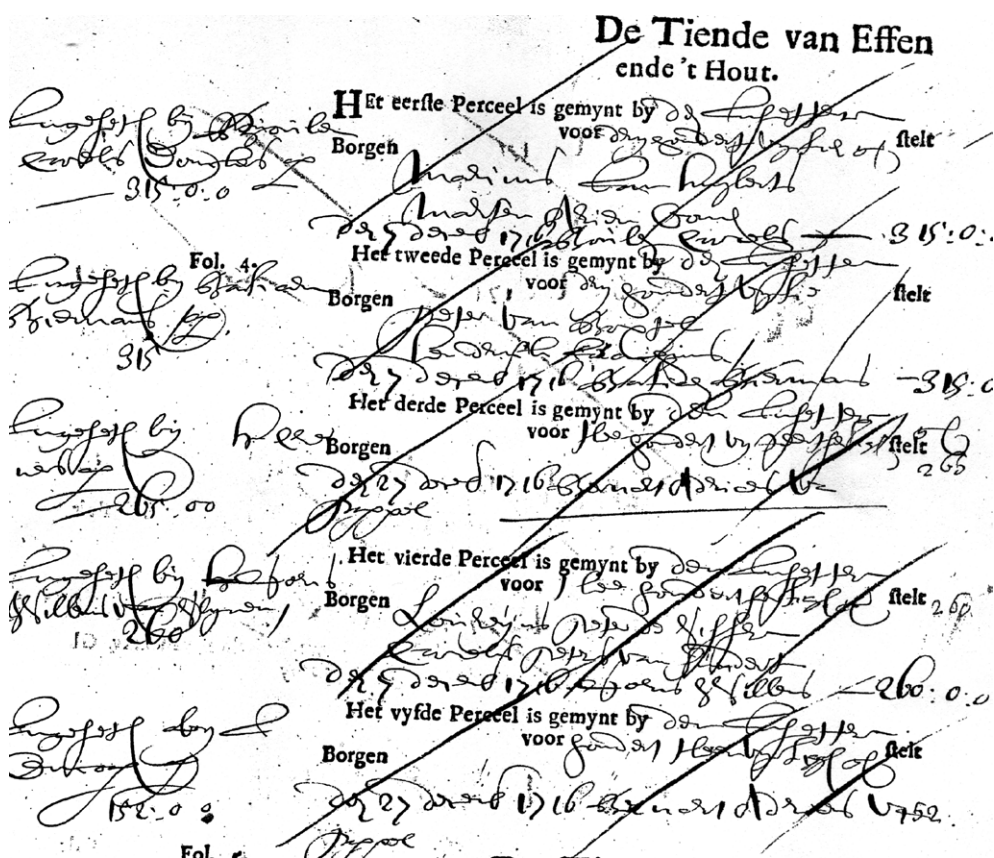
gelegd. Bij de verpachting van een boerderij op Overveld in 1610 luidde één van de bepalingen dat de huurder de drieskant van de Halakker ter breedte van twaalf of dertien voeten tot in het zand moest afgraven en de grond moest 'kerren int lant om ront te maecken', RH179-6. De Huisakker lag bij het huis, de boerderij. In het oosten van Brabant wordt deze akker aangeduid met aangelag, maar in Asten vinden we in 1612 toch ook een Huysecker.²⁴⁷

De Keersakker is onduidelijk. Bracht dit perceel een kaars op voor een bepaald altaar? De Klappeiakker is ook niet meteen duidelijk. Clappeye betekent roddelaarster, babbelaarster. In het Vlaams staat Klapstrate voor 'praatziek vrouwmensch'.²⁴⁸ Niet onmogelijk is dat pey ontstaan is uit pad, zoals in Malpie < Malpey, Malpade bij Valkenswaard.²⁴⁹ Heeft klap iets te maken met de klep van een melaatse, zoals men wel aanneemt voor de Klappenberg te Etten?²⁵⁰ Klap zal eerder een hek aanduiden, een valhek.²⁵¹ Vergelijk de Klappeistraat te Oosterhout (en ook te Baarle) en Klapdorp in Antwerpen. Klappeiakker betekent dan een akker, liggend bij een pad dat afgesloten werd met een dichtvallend hek.

De Kluisakker is genoemd naar een gebied de Kluis. Een kluis is een afgesloten gebied. Vergelijk Klooster.

Kwakkel in Kwakkelsakker is een kwartel, maar mogelijk schuilt er in dit toponiem een familienaam. De kwartel is een vogel die lijkt op een kleine patrijs. Deze vogel kwam vroeger algemeen voor, vooral in graanakkers. Tegenwoordig nog aanwezig in enkele Brabantse dorpen, ook in het voormalige Princenhage.²⁵²

De Meetakker kan verdeeld hebben gelegen in meten, zoals een weiland dat door gripfen in meten is verdeeld. Maar waarom zou een boer een dergelijke akker aanleggen. Waren het

Tiendverpachting van Effen, OSA5257

brede bedden? Was de akker erg nat? Was de Mestakker een akker die zwaarder bemest werd dan een normale akker? De Plasakker zal in de buurt van een plas gelegen hebben. Samenakker is onduidelijk. Moeten we in Samen een familienaam zien? De naam Schilakker is ook niet probleemloos. Moeten we denken aan schelle, schille dat onder andere betekent 'bast, huls, schors, vlies'?²⁵³ Of is Schilakker ontstaan uit Schildacker? Dan een akker met een verhoging in het midden? Of een driehoekige akker, zoals een driehoekig schild. Spang in Spangakker duidt op een wal. Spange 'Lijst waardoor iets omsloten wordt, opstaande rand'.²⁵⁴ Vlaakaaker bevat mogelijk vlak, een nevenvorm bij blaak 'vlak'.

De Vlassaardakker kan bezit zijn geweest van een vlasboer. De Vlouwakker op Boeimeer lag waarschijnlijk bij het Vlouwbos. Vlouwe 'bepaald soort van vischnet, ook vogelnet'.²⁵⁵ Hier blijkbaar een net om vogels te vangen. Vooral houtsnippen. De Vondakker bevat vond, dat ontstaan is uit Varent > vaent > vont.

Vrouwkensakker kan bezit zijn van een edelvrouw of van een O. L. Vrouwenaltaar. Wendel in Wendelakker is onduidelijk. Is Wendel ontstaan uit Werdeel, wederdeel, dat is de wederhelft van een perceel? Als appellatief komt weerdeel honderden malen voor, vooral in de cijnsboeken van de Heer van Breda. Wendel kan wijzen op ligging in een bocht (van een beek). Vergelijk het Wendelbroek te Webbekom (1253: Wendelbruch) en Weyndelsteert te Berse.²⁵⁶ Wendel is ook de naam voor de woerd. Vergelijk ook Wielnesse bij Waspik (1200 Wendelnesse) dat verklaard wordt met wendel 'wending' + nesse 'landtong'.²⁵⁷

2.5.2 Bed

Bedden, grote	Bedden, korte (4 X)	Bedden, lange (8X)	Beddenwei
Bedden, kleine	Bedden, korte en lange (4X) Bedjes		

Oudste vermelding: 1574 de Lange bedden.

Bedden-namen komen vanaf de zeventiende eeuw veelvuldig voor. Een bed werd geconstrueerd door aan weerskanten van acht of tien ploegvoren een extra diepe voor te ploegen en die eventueel later nog met de spa uit te diepen. Door die diepe voren kon het overvloedige regenwater in de wintermaanden snel afvloeien. Hierdoor liep de winterrogge (want die werd op de beddenpercelen het meest verbouwd) minder kans te verdrinken. Ook kon men vanuit die diepe voren zonder al te veel te hoeven bukken het graan wieden.

Beddenbouw kwam voor in de Kempen, Belgisch Brabant en Vlaanderen.²⁵⁸ De oudste vermelding van een bedden-naam in dit gehele gebied komt uit Bavel: 1389 de Negen Bedden.²⁵⁹ Vergelijk Een perc. zaeylants achter in den Huijsacker, zijnde de cortte met eenige lange bedde, 1675, R 728, fol. 150v.

2.5.3 Boekweit

Oudste vermelding: 1557 den boeckentblock.

Boekweit werd vanaf de vijftiende eeuw verbouwd, misschien zelfs al in de prehistorie. Het gewas heeft diverse voordelen: het verstikt bijna al het onkruid, geeft redelijk veel opbrengst, maar een groot nadeel is de vorstgevoeligheid, waardoor het jaren achtereen kon bevriezen. Dit kon gebeuren in mei/juni, kort na het zaaien of in augustus/september. In de Sint Jansnacht (23/24 juni) 1741 bevroor bijvoorbeeld alle boekweit in de Baronie, C.v.V. 3592. Ook 'hagelslag' kon grote schade in de boekweit aanrichten. Daarom mislukte de boekweit vaak: men zei wel dat boekweit maar eens in de zeven jaar een goede opbrengst gaf. Boekweitzaden werden gebruikt voor het pluimvee, maar ook voor het bakken van boekweitkoecken en voor de bierbereiding.

Boekweit, *Fagopyrum esculentum*, is een duizendknopig gewas, dat uit Midden-Azië afkomstig is. Dodoens schrijft over dit gewas: 'Bockwey wast op alderhande eerde en en versmaedt geen en grondt/ hoe mager ende dor die oock mach wesen. Meest overal in Nederlande Hoch-Duytschlant is dit Coren seer gemeyn/ insonderheyt in Brabant/ in de Kempen. In Italien isset oock niet onbekent. De Bockwey wordt van de Brabanders/ ende ander Nederlanders/ als oock vande Switzers/in soo groote menichte ghesaeyt/ dat geheele ackers daer mede van verre staen en blincken/ al oft die met purper overdeekt waren'.²⁶⁰

Boekweit werd, zoals boven gemeld, mogelijk reeds in de prehistorie in Nederland verbouwd: er zijn vondsten gedaan te Sint Oedenroede en Bennekom en andere plaatsen.²⁶¹ In 1410 vernielden grote rode muizen de 'Perzische granen' (= boekweit) te Luik.²⁶² De oudste vermelding in de Baronie komt uit een domeinrekening van 1400 van Willem van Oisterzele: elf lasten boecweyten en negen zesteren rogs, Cv.V, 3592. Zie voor verdere gegevens over dit gewas in de Baronie Buiks.²⁶³

Boekweit werd in mei gezaaid; de oogst viel in augustus. Bij het dorsen, dat op een boekweitplein – vaak een gevlagde dries of een deel van het erf – gebeurde, hielpen de burenen elkaar. Daarna werd een boekweitfooi gevierd.²⁶⁴

Guicciardini schrijft in de zestiende eeuw over boekweit: 'Maer hebben een ander gheslacht van saedt ghenoeemt boekweyde/ van verwe en grootte als tvoorseydte Sagginkoren ende Sorgsaedt/ hoewel dattet driehoeckich is/ ende van beter substantie: waer af zy seer veel saeyen voor de beesten ende hoenderen/ wordt nochtans oock in tyde van noode ghebruyckt om broodt te backen ende bier te brouwen/ want d'meel van dese boeckweyte is soo wit dattet met goede korenmeel ghemengt worde'.²⁶⁵ (Sorghsaedt is zachte witbol; zou sagginkoren het zaad van zeggesoorten zijn? Het woord is nergens in de woordenboeken bekend).²⁶⁶

2.5.4 Boon

Boonakker (5 X)

Boonhof (5 X)

Boonveldje

Oudste vermelding: 1533 Boonenveldeken.

Tuinbonen en veldbonen, *Vicia faba*, zijn vanouds inheems, terwijl snijbonen en prinsessebonen, *Phaseolus vulgaris*, pas laat uit Amerika zijn ingevoerd. Tuinbonen vormden eertijds een belangrijk volksvoedsel, maar veldbonen werden ook aan paarden en schapen gevoerd. In toponiemen treedt het element boon vaak op. Bonen worden al duizenden jaren verbouwd: ze waren hier al bekend in het Neolithicum.²⁶⁷ Bonen werden meestal geteeld op kleine akkers of in hoven. In Vlaanderen werd braakland al op het einde van de dertiende eeuw bezaaid met peulvruchten.²⁶⁸ Na de hongersnood van 1124 moedigde graaf Karel de Goede de verbouw van bonen en erwten in Vlaanderen aan, daar deze gewassen een snellere en betere oogst geven dan granen.²⁶⁹

Een Boonhof is een hof 'omsloten perceel, dicht bij de boerderij', dat vaak beteeld werd met bonen.

Het Boonveldje kan naar de plant genoemd zijn, maar ook naar een familie Boon.

2.5.5 Gerst

Gerstakker

Gersthof

Gerstveld

Oudste vermelding: 1534 t Garstvelt.

Gersthof blijkt in diverse dorpen van de Baronie gevormd te zijn uit Gaarshof, een hof begroeid met gras.

Gerst is een gewas dat al duizenden jaren in cultuur is. Het gewas kan nog ver naar het noorden geteeld worden: het groeit en wordt rijp in drie maanden (als zomergerst). Voor brood is gerst niet zo geschikt: het bevat te weinig gluten, waardoor het deeg niet goed rijst. Wel kan er pap van bereid worden en natuurlijk bier. De oogst is lastig wegens de korte stengel, waardoor de banden die om de garven gedaan moeten worden erg kort zijn en de garven dus erg klein. Bovendien irriteren bij het binden van de schoven de lange kafnaalden die in de kleren terechtkomen enorm.

2.5.6 Goed

Goed	Goed van der Rijt	Goed van Doeselt	Goed van Merlijn
Goed van Burgst	Goed van den Houte	Goed van Eindhoven	Goed, laag
Goed van de Kamp	Goed van der Daaesdonk	Goed van Hambroek	

Oudste vermelding: 1440 t goet vander Daesdonck.

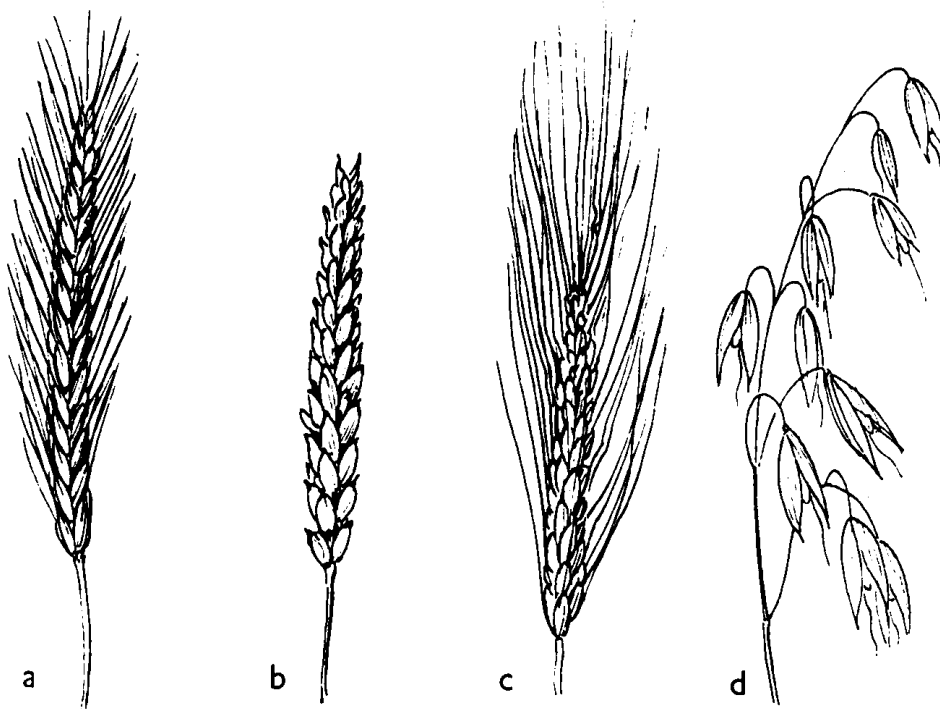
Goed 'onroerend goed, landerijen, boerderijen'. Vaak kan voor Goed ook gelezen worden Hoeve.

2.5.7 Haver

Haverakkerke	Haverheining	Haverveldje, hoog
Haverdijk	Haverland (2X)	Haverveldje, laag
Haverdijkstraatje	Haverveld (5X)	Haverweide (4x)

Oudste vermelding: 1500 't Haverlant.

Haver werd vrij veel verbouwd op de vochtige gronden. Haver werd vooral aan paarden en pluimvee verstrekt, maar ook in de menselijke voeding speelde het een rol (havermoutpap), evenals voor de bierbereiding. Haver werd in het voorjaar gezaaid en in augustus geoogst. Haver had een veel lager soortelijk gewicht dan rogge. Een zak rogge (een veertel) bevatte 86 liter, maar een zak (veertel) haver 98 liter.²⁷⁰ Haverstro was voor het vee een geliefd voe-

Rogge, tarwe, gerst
en haver

der, in tegenstelling tot roggestro, dat ook vaker gebruikt werd om te 'straaien' onder het vee (als ligbed).

Haver werd veel geteeld met klaver als ondervrucht: na de oogst van de haver in augustus kon de klaver doorgroeien en nog gemaaid worden. Het jaar daarop bracht dit gewas verschillende sneden voort. Ook gras werd onder klaver ingezaaid, vandaar de naam Klaverweide.

Haverdijk is foutief voor Hagaartsdijk.

2.5.8 Hop

Hopbroek

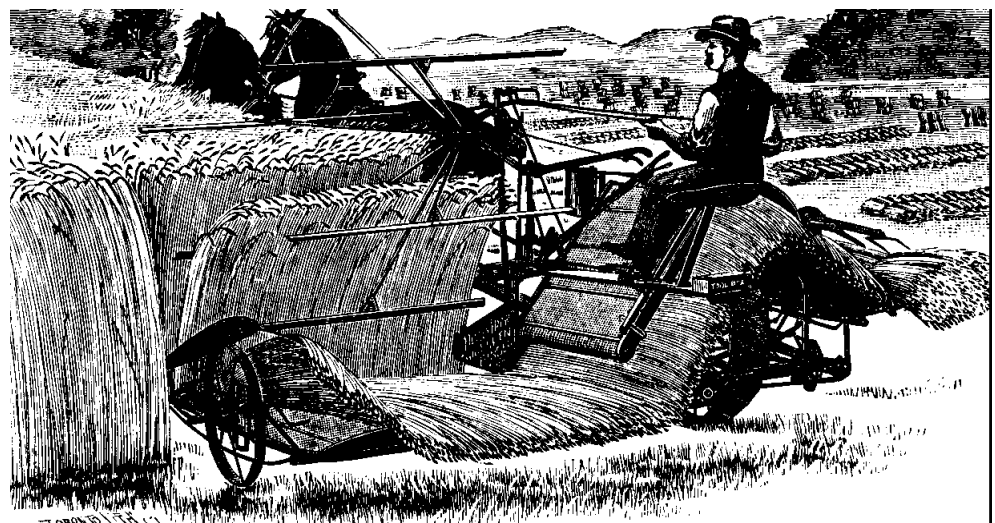
Hopveld

Hopvoren

Oudste vermelding: 1512 't Hopbroeck.

Broek 'moeras', hier gebruikt voor de teelt van hop, *Humulus lupulus*, een plant die de hopbellen leverde voor de bierbereiding. Of een broek waar wilde hop groeide? Vanaf de veertiende eeuw ging de hop de gruit verdringen. De gruit was een mengsel van kruiden, vooral van gagelknoppen. Hop werd niet veel verbouwd in de Baronie. Over de werking van deze plant schrijft Blankaart (1698): 'Heele velden werden in Gelderland, Braband, Vlaanderen en elders niet alleen daar mede beplant, maar het groeyd wel langs de velden, wallen, dyken en wegen in het wild. De wortel schiet in de Lente weder uit d'aarde en bloeijen in de Somer, maar in den Herffst werden de bellen vergadert. De bellen van de hop bestaan uit fyne werkelyk en afvagende deeltjes. De scheutjes die in 't voorjaar uitkomen, werden gekookt en als Salade genut; of sy werden by vleis of sonder deselvige gestooft, welke openen en de scheur-buikigheden genesen; de brouwers doen het bij het bier, om het kragtig te maken, lange te doen duuren en ligtelyk aan het gisten te krygen: hierom kan men met

Een zelfbinder, een apparaat dat de schoven van een band voorzag.

het kooksel het brood doen rysen. Wanneer men op een hoppe-sak slaapt, werd men als dronken; daarom zyn de bieren die daar mede gebrouwen werden, mede hoofdig, alsoo sy een al te grooten beweginge in de hersen-vogten maken, welkers pypjes daar na verstoppende, hoofd-pyn baren'.²⁷¹

In 1553 wordt een boerderij op Boeimeer omschreven: de huysinge, schuere, stallinge, hovinge en erffenisse mette heure toebehoorte, metten hopvelt. R711, fol. 246.

Slaat het toponiem Hopvoren misschien op de speciale grondbewerking die bij de hopteelt werd toegepast? Het perceel was maar liefst zes gemet ofwel twee bunder ofwel 2,6 hectare groot! Daar kan dus een enorme hoeveelheid hop verbouwd zijn.

Bij de teelt van hop werden rondom de hopplanten 'stoelen' opgeworpen. Maar dat zijn geen voren. Hop werd geteeld op vochtige, vruchtbare bodem. De planten werden flink bemest. Tegenwoordig wordt hop, *humulus lupulus*, alleen nog verbouwd in Vlaanderen bij Poperinge en verder vooral in Duitsland, Engeland en Tjecho-Slowakije. Bij de teelt gebruikte men alleen de vrouwelijke plant, want daar komen de hopbellen aan. De hopplanten werden geplant in kuilen en tegen lange stokken geleid.

2.5.9 Kavel

Huiskavel	Kavelveldje	Moerkenskavel	Weimanskavel
Kavels	Moeikenskavel	Ruitenkavel	Zes Kavels

Oudste vermelding: 1578 het cavelveldeken.

Kavel: perceel, maar ook gebruikt bij verkopeningen in de zin van een partij: een kavel hout etcetera.

De meeste kavelnamen komen voor in het Liesbos, waar het woord een perk aanduidt. Moerkenskavel is ontstaan uit Moeikenskavel. Moeikens en Weimans zijn familienamen. De Huiskavel was de Huisakker, een tegen de boerderij gelegen perceel.

2.5.10 Klaver

Klaverakker	Klaverpolder	Klaverveldje
Klaverblok (4X)	Klaverveld	Klaverweide (5X)

Oudste vermelding: 1501 t Cleverblock.

Klaver werd vanaf de zeventiende eeuw meer geteeld, hoewel het gewas ook al in de late middeleeuwen bekend moet zijn geweest. Klaver verbetert de bodemvruchtbaarheid door de aanwezigheid van stikstofbindende knolletjesbacteriën. De rode klaver, *Trifolium pratense*,

ook wel Spaanse of Brabantse klaver genoemd is mogelijk ooit (zeventiende eeuw?) ingevoerd. Naast de rode klaver werd ook de vanouds inheemse witte- of steenklaver, *Trifolium repens*, verbouwd. De oudste vermelding van een klaver-toponiem in de Baronie dateert uit 1415.²⁷²

Mogelijk zaaide men in het Waasland voor het eerst klaver op een dries in plaats van gras. De teelt zal daar begonnen zijn in de zestiende eeuw. In 1644 wordt de teelt van klaver aldaar voor het eerst vermeld.²⁷³

In de negentiende eeuw nam de verbouw van klaver een enorme omvang aan: in sommige streken van de Baronie bestond wel één derde van het grasland uit klaverweiden.

Blankaart schrijft over de rode klaver: 'Sy wassen hier overvloedig in de beemden en mede wel langs de wegen, maar verscheelt veel na de grond vet ofte schraal is, alsoo men het seer groot en seer klein vind. Sy blijven des winters over en bloeijen dan in de Lente en voorts de geheele Somer door. Dit gewas werd inde geneeskunde niet gebruikt, maar alleen gesaaid om de paarden, hoorn-beesten, schapen enz. tot voedsel te dienen'.²⁷⁴ Hoewel witte klaver als een uitstekend voer voor paarden en koeien wordt beschouwd is de plant toch giftig: ze bevat blauwzuurglycosiden en saponinen. Vooral rundvee is gevoelig: de kop zwelt op en soms sterven de dieren. Rode klaver schijnt veel minder gifstoffen te bevatten.²⁷⁵ Kwam daarom de teelt van deze plant zo in zwang?

In de meeste dorpen was klaver vanouds geen tiendbaar gewas. Soms probeerde men er toch tiend van te heffen, maar dat leidde tot protesten. Het verweer in Heeswijk, een dorp waar men rond 1700 deze tiend trachtte in te voeren, luidde dat klaverzaad niet door mens of dier geconsumeerd wordt en dat klaver niet vermeld wordt in het plakkaat van Keizer Karel V uit 1520, waarin de tiendbare produkten werden opgesomd.

Klaver verrijkt de bodem met stikstof. De gewassen die verbouwd werden, nadat de klaverstoppel was ondergeploegd profiteerden dus ook nog van de klaverteelt.

Op klaver moest het vee getuierd worden daar er anders gevaar bestond voor trommelzucht. De pensgassen kunnen door een bepaalde stof in de klaver niet meer ontsnappen en de pens zwelt dan enorm op.

2.5.11 Land

(200 vermeldingen ofwel $200 / 12.234 = 1,6 \%$)

Adrianenland	Dirvenland	Heilige Geestland	Kievitsland
Bastianenland	Duivenland	Holland	Kijfland
Beendermansland	Effenseoulanden	Holland, Klein	Koppen Ouland
Binnenland	Eiland	Hooglandsweide	Koud land
Botlandshoeve	Goordenland	Jenskensland	Land
Brouwersland	Gorissenland	Kattenland	Land aan de Eik
Damenland	Grauwmansland	Kerkenland	Land in Klokkenbos
Dekkersland	Haverland	Kesterenland	Land van den Houte

Land, hoog	Meelland	Oudlandsestraat	Varkensland
-, kort	Meerland	Oudlandseweg	Vennenland
-, laag	Meussenland	Pastorieland	Voordland
-, nieuw	Meisersland	Piggenland	Voorland
-, oud	Mettenland	Rijnland	Wild land
-, voorste nieuw	Moeder Truikensland	Rooiland	Wild land, klein
Landenakker	Moetken Lysenland	Rooilandstraat	Ydenland
Landje van Hogensteen	Neerland	Rouw land	Zentkensland
Landswatersloot	Nieuw land	Schoblandswiel	Zoutland
Lauwereijsland	Omenland	Setersland	
Licht land	Oude land	Strijpenland	
Maasland	Oudelandsbossen	Thijssenland	

Oudste vermelding: 1357 Wildelande.

Land betekent meestal bouwland, hoewel er ook enkele voorbeelden zijn van percelen met de naam -land die beemd of weide en zelfs heide zijn.

Een zeer groot deel van de land-namen is samengesteld met de naam van de eigenaar.

Het Binnenland zou een perceel kunnen zijn dat gelegen was binnen de aanstede. Ook interpreteert men binnen wel als binnen de dijken (het Binnenland ligt in de polder van Wijmeren). Het Koud Land kan een natte bodem hebben bezeten, die in het voorjaar langzaam opwarmde en daardoor later bewerkt en bezaaid kon worden. Het Licht Land zal uit onvruchtbare zandgrond hebben bestaan. Het Oude land zal zeer vroeg ontgonnen zijn. Het Rouw Land was met onkruid, kreupelhout etcetera begroeid. Was op het Varkensland ooit een wild zwijn gesignaleerd?

2.5.12 Pee

Peeakker

Peeakker, grote

Peeakkerke

Peeveld

Oudste vermelding: 1668 t Peevelt.

Met pee wordt de rode (of gele) wortel bedoeld, een gewas dat eeuwenlang in kleine arealen verbouwd werd. Het gewas kon dienen als veevoer, maar ook de mens kon het consumeren. De rode bieten werden bewaard in een halfondergrondse kuil, die in perioden met strenge vorst afgedekt kon worden met ruigte, stro en dergelijke.

2.5.13 Raap

Raapetersveldje	Raaphof (3 X)	Raapkoeken	Rapenburg
Raapheining	Raapkoek (3 X)	Rapen	Rooiland

Oudste vermelding: 1530 de Raepkoeck.

Rapen konden verbouwd worden voor de olie of voor de knollen. Raapolie is van mindere kwaliteit dan koolzaadolie, hoewel de planten nauw verwant zijn. Sinds de zeventiende eeuw is raapolie langzamerhand verdrongen door koolzaadolie, maar op het Brabantse plateland werden rapen toch nog lang veel meer verbouwd dan koolzaad.

Als stoppelgewas werden rapen zeer veel geteeld op de zandgronden: rapen werden eind juli, begin augustus gezaaid, geëgd en gehakt om het onkruid weg te krijgen en ook om te een dichte stand te voorkomen. Als de rapen te dicht stonden, produceerden ze veel blad en weinig knol. En de knol was voedzamer dan het blad. Dus prefereerde men een open stand. Het oogsten van de stoppelknollen, 'groen' of 'tollen' genaamd, kon gebeuren tot nieuwjaar of nog wel langer als de winter niet streng was. Na strenge vorst (bijvoorbeeld in de winter van 1890) waren de knollen helemaal bevroren en niets meer waard.

Op hoge zandgronden groeiden de beste knollen. Op lagere gronden kregen ze makkelijk knolvoet, een ziekte. Op klei kunnen geen stoppelknollen geteeld worden: er blijft veel te veel klei aan de zijwortels hangen en het gewas gedijt er niet.

Of rapen oorspronkelijk vooral voor de olie dan wel voor de knol werden geteeld is niet helemaal duidelijk. In 1482 werden er in elk geval al 'tollen' verbouwd, want in dat jaar werd een wagen beladen met tolleren en boekweit tussen Tilburg en Oosterhout in beslag genomen.²⁷⁶ In 1260 werden bij Zandvliet reeds rapen verbouwd, in 1285 bij Stabroek en in 1296 bij Kapellen.²⁷⁷ Als men de stoppelknollen in juli/augustus zaait kan men ze in het voorjaar laten bloeien en in de zomer het zaad winnen. De winter moet dan niet te streng zijn, anders bevriezen de rapen, zoals boven al gezegd, finaal. De plaatsnaam Raaphof zou in de Belgische Kempen in de dertiende eeuw verschenen zijn en aldaar in de veertiende eeuw verspreid zijn voorgekomen.²⁷⁸

Raapetersheining bevat een familienaam Raapeters. De Raapkoek is een huisnaam. Raapkoeken waren koeken gemaakt van uitgeperst raapzaad; ze waren eigenlijk het eerste krachtvoer voor het vee. De naam Rapen is waarschijnlijk foutief voor Papen. Rapenburg is een modenaam op -burg.

2.5.14 Rogge

Rogblok
Roghof
Rogveldje

Oudste vermelding: 1504 Roggenblock.

Rogge, *Secale cereale*, was oorspronkelijk (in de Romeinse tijd) een onkruid in tarweakkers. Het gewas voldoet op zandgronden echter zo goed dat het als zelfstandig graan werd gezaaid. Op veel akkers verbouwde men jaren achter elkaar rogge, in het najaar afgewisseld met een stoppelgewas als spurrie of stoppelknollen. Rogge was een betrouwbaar gewas: het kende weinig ziekten en gaf een redelijke opbrengst. Alleen koude winters en veel water waren schadelijk voor de winterrogge. Ook kon een schimmel schade veroorzaken (roest), evenals moederkoorn, waarvan de consumptie het versmallen van de bloedvaten in de benen veroorzaakte, dat de ziekte Sint Anthonisvuur tot gevolg had. De onkruiden in de rogge werden met de hand gewied: het lastigste waren daarom de grasachtige onkruiden en soorten als korenbloem en bolderik, waarvan de bladeren langwerpig zijn en dezelfde kleur hebben als het graan en dus niet opvallen tussen de roggebladeren. De vorm van die bladeren is door eeuwenlange selectie bevorderd: hoe meer de bladeren op die van rogge leken, hoe minder het onkruid werd uitgewied en hoe meer zaad deze mutanten voortbrachten.

Een roghof is als toponiem opmerkelijk omdat in een hof gewoonlijk juist geen rogge werd verbouwd, maar wel bonen, klaver, vlas, kolen etcetera. Het Rogveld ligt in een polder op lage grond en het is een weide: is waarschijnlijk gevormd met rug 'langwerpige hoogte'.

2.5.15 Stuk

Haakstuk

Stuk neven de Plank

Stuk, hoog

Vlasstuk

Heistuk

Stuk, achterste

Vierkant stuk

Voorland

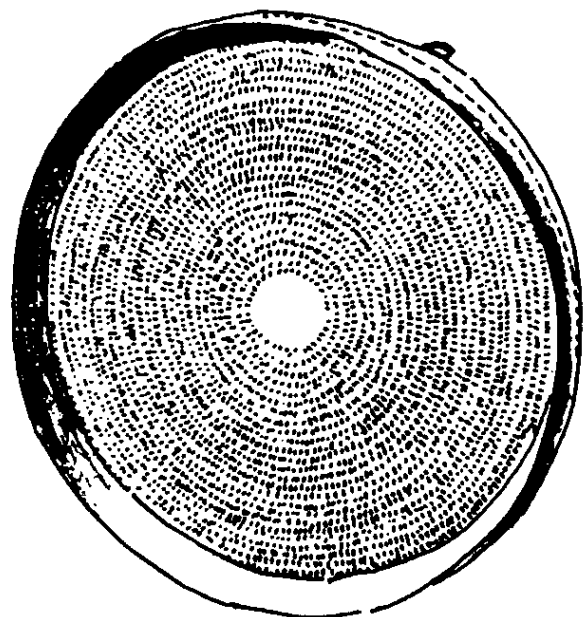
Stuk in de Varentseakker

Stuk, groot

Vlaaistuk

Een roggezeef

Dorsen. Frankrijk,
15e eeuw

Oudste vermelding: 1499 't Vlaesstuck.

Stuk komt duizenden malen in de bronnen voor als 'een stuck lants, groot omtrent X lopen-saet... Stuk 'deel van een geheel', later gewoon: perceel.

Het Haakstuk zal een perceel met een hoekige vorm zijn geweest. Vlaaistuk is waarschijnlijk foutief voor Vlasstuk.

2.5.16 Tarwe

Tarweakker (4 X)

Tarweveldje

Oudste vermelding: 1645 den Terwacker.

Tarwe was een luxe graansoort; brood ervan gebakken werd vooral gegeten door de notabelen. De boeren en ambachtslieden aten meestal roggebrood. Op de arme zandgronden waren weinig akkers geschikt voor de verbouw van de veeleisende tarwe. Toch kwamen er in Princenhage maar liefst vier Tarweakkers voor.

2.5.17 Veld

(594 vermeldingen, ofwel $594 / 12.234 = 4,9\%$)

Abtsvelden	Bontsveld	Gagelveld	Heiveld
Aderveld	Boonveldje	Galdersveld	-, achterste
Akkerveld	Boudensveld	Galgenveld	-, groot
Aveelveld	Brandenheiveld	Ganzenveld	-, lang
Ballenveld	Brouwersveld	Gebrand Heiveld	-, nieuw
Balmakersveld	Brugveld	Gemeente van Overveld	-, voorste
Balveld	Buckenheiveld	Gerstveld	Heivelden
Begijnenveld	Christertijnsheiveld	Griffiersheiveld	-, achterste
Beliousheiveld	Commerveld	Grintveld	-, voorste
Bergveld	Diependaalsheiveld	Groesveld	Heiveldje
Berneveld	Dijkersheiveld	Groot Overveld	Heiveldjes
Biesveld	Distelveld	Haansherenveld	Herksveld, Jan van
Biesvelden	Eikveld	Hagaartsveld	Hoekveld
Bijsterveld	Eikvelden	Haverveld	Hoekveldje
Binnenveld	Eikveldjes	Havervelden	Hoogveld
Boksveld	Ekkersveld	Haverveldje, hoog	Hoogvelddonk
Bolkveld	Florenveld	Haverveldje, laag	Hoogvelden
Bonenveld	Frankenveld	Heilige Geestveld	Hooiveld

Hopveld	Looienveld	Rogveldje	-, lang
Horsveld	Manhuisveld	Rulensveld	Veld, middelste
Ingegraven heiveld	Mannekensheiveld	Ruttenveld	-, nieuw
Jacopsveldjes	Martensheiveld	Schabbersveld	-, voorste
Jennenveld, eerste	Mastensheiveld	Secretarisveld	Veldblok
Jennenveld, tweede	Mesmakersveldje	Sint Jacobsveld	Velddonk
Jezuïtenveld	Middelste en voorste veld	Smal veldje	-, hoog
Kaarveld	Moerveld	Smeerveld	-, laag
Kapittelsveld	Moerveldje	Snijdersveld	Velddonksestraat
Kasteleinsveld	Molkersheiveld	Spiegelveld	Veldje
Kattenveldje	Montensheiveld	-, groot	-, achterste
Kavelveld	Mortelveld, achterste	-, laag	-, hoog
Keetveld	Mortelveld, voorste	Staakveld	-, laag
Kerkenveld	Mouwveld	Staalsveld	-, lang
Ketelveld	Neeltjesveld	Steltveld	-, nieuw
Kijfveld	Nelenveldje	Stevensveld	-, smal
Kingveld	Nieuwveld, voorste	Takkenveld	Veldjes
Klaverveld	Nispensevelden	Tarweveld	Veldjes, hoge
Klein Overveld	Nonveldje	Teunenveld	Veldoven
Koggenveld	Overveld	Thijksensveld	Vers veld
Kommerveld	Overveldseheide	Tinneveld, eerste	Vierkant veld
Kraaiveld	Overveldsestraat	Tommerdeld	Vinkveld
Kriekenveld	Paardenvelden	Turfveld	Vol veld
Krijn Omenveld	Patersvelden	Tweede Tinneveld	Vrouwenveld
Kruisveld	Peeveld	Vaartveld	Waterheiveld
Kuipersveld	Plassendonk	Veld in Asterd	Weiveld
Kwartiermeestersveld	Plasveld	Veld in de 50 bunder	Werfeld
Kwartierveld	Prinsenveld	Veld van Galder	Wijflietsheiveld
Laagveld	Raaksveld	Veld van Korssendonk	Zandveld
Lammerveld	Raapetersveldje	Veld van Slangwijk	Ziekveld
Langveld	Rattenveld	Veld van Zundert	Zoet veld
Leemveld	Rietvelden van Gageldonk	Veld, achterste	Zundertsveld
Leemveldjes	Rietveld	-, groot	Zuur veld
Leenveld	Rijveld	-, hoog	
Leeuwweld	Rijveldje	-, laag	

Oudste vermelding: 1295 Werfelt.

Veld ‘woeste grond’, na ontginning ook het in cultuur gebrachte land.

Veld is primair ‘de wijde, woeste vlakte buiten de nederzetting’ of ‘onbebouwd terrein’, terwijl het vanaf de dertiende eeuw ook akker gaat betekenen.²⁷⁹

Een groot deel van de veld-namen is genoemd naar de eigenaar.

Naar planten, bomen, gewassen zijn genoemd: Aveelveld, Biesveld, Boonveld, Eikveld, Gagelveld, Gerstveld, Grintveld, Groesveld, Haverveld, Heiveld, Hooiveld, Hopveld, Kaarveld, Klaverveld, Kriekenveld, Peeveld, Rietveld en Weiveld.

Aveel is een soort raapzaad, *Brassica Rapa oleifera*, dat voor de winter gezaaid werd en in het voorjaar ging bloeien.²⁸⁰ Grint is een wilg, de bindwilg, terwijl kaar de amandelwilg is. Kriek is de kers. Weiveld kan grasland zijn, maar ook wide 'wilg' kan hierin opduiken.

Naar dieren zijn of lijken genoemd: Boksveld, Kraaienveld, Ganzenveld, Kattenveld, Paardenveld, Rattenveld en Vinkveld. Boksveld zal eerder genoemd zijn naar een familie Bok dan naar een dier. Ook Kattenveld kan een familienaam bevatten, evenals Rattenveld en Vinkveld.

Aderveld verwijst naar een ader, een waterloop. Het Balveld kan genoemd zijn naar een bepaald spel dat in de open lucht beoefend werd: een soort jeu de boules? Berneveld kan een veld zijn waar brandstof gevonden werd, turf. Vergelijk het Gebrand Heiveld. Bijster in Bijsterveld wijst op onvruchtbaarheid. Het Binnenveld was een binnendijs gelegen perceel.

Het Galgenveld is onduidelijk. Soms is galg een corrupte vorm voor gagel. Maar dat is hier niet mogelijk, want het perceel ligt in het dorp en daar zijn geen attestaties van een Gagelveld bekend, waaruit eventueel Galgenveld zou kunnen zijn ontstaan. Het zou vreemd zijn als Hage, een dorp dat nooit de hoge jurisdictie bezat, een galg zou hebben gehad. Doodstraffen voor misdaden begaan onder de Hage werden door de schepenen van Breda uitgesproken. Maar in de Baronie zijn wel meer galg-toponiemen bekend in plaatsen die geen hoge jurisdictie bezaten (Chaam, Baarle). Was er ooit een tijd, voordat Breda het exclusieve recht kreeg op tenuitvoerlegging van de doodstraf, waarin ook de kleine dorpen doodstraffen konden uitspreken? Of hebben we te doen met militaire berechting uit de Tachtigjarige Oorlog?

Een voorbeeld van een berechting door de schout van Breda (+schepenen) op het platteland van de Baronie: Op de grens van Rijsbergen/Hage had ooit een terechtstelling plaats van een zekere Stoffel, die voor het plegen van een misdaad onthoofd werd. De voltrekking van de executie vond plaats door de beul van de schout van Breda op de (later zo genoemde) Stoffelenberg: het hoofd rolde bijna in een aanpalend ven, het Donderblik.²⁸¹

Het Galgenveld lag dicht bij de Kromme Eik: werd die als galgboom gebruikt?

Zou Horsveld gelezen moeten worden als Horstveld? De Ketelvelden moeten gezien worden als een foutieve schrijfwijze voor Keetvelden, velden waar een keet opstond voor onderdak van turfgravers of grasmaaiers. Om het Kijfveld zal onenigheid, krakeel geweest zijn. Het Lammerveld zal bezit zijn geweest van een familie Lam(men). Het Leenveld zal in leen gehouden zijn van een heer, maar in de leenboeken van de Heren van Breda komt het niet voor. Mortel in Mortelveld staat voor drassige bodem, maar misschien kan men ook denken aan Romeinse restanten.

Over in Overveld kan staan voor 'hoger gelegen' of 'aan de overzijde'.²⁸² Waarschijnlijk hier de eerste betekenis: Overveld ligt inderdaad een stuk hoger dan Ooyendonk, Halderdonk en andere polders in de omgeving.

Een Rijveld is een veld (hier een beemd) dat 'reed' met zijn wederdeel. Dit gebeurde bij gemeenschappelijk gebruikte percelen: het ene jaar kreeg de ene eigenaar de ene helft, het

andere jaar de andere. Vergelijk: De helft van twee bunder beempden in Halle inde Maeyen: dEssendonck, liggende gemeen en rijdende mette wederhelft toecomende Corn. Adr. Christiaen Dyrven. 1634, P124, fol. 8; Helft van een bunder beempden int Grootbrouck, rydende met Claes Jan Claessen van Alfen mette wederhelft. 1634, P61, fol. 136.

Het Rogveld lijkt genoemd te zijn naar het bekende gewas rogge, maar omdat het hier om een weide in een polder gaat, is dat moeilijk vol te houden. Misschien valt er eerder te denken aan rug, een langgerekte hoogte.

Smeer in Smeerveld zal op de bodem slaan: vettig. Het Spiegelveld kan eigendom geweest zijn van de eigenaar van een huis de Spiegel in de Eindstraat te Breda. Het Staakveld zal bij een staak, een (grens)paal gelegen hebben. Het Steltveld was een perceel met een lange uitloper, lijkend op een stelt. Het Veld van Galder en het Veld van Zundert zullen in (gemeenschappelijk) bezit en gebruik zijn geweest bij de inwoners van de genoemde nederzettingen: het betreft hier hooilanden. Het Vers veld in Wijmeren kan fris, geen brak water in de sloten gehad hebben. Het Ziekveld kan van de Lazerij geweest zijn. Siec in Ziekveld ofwel ackersiec betekende 'melaats'.²⁸³

2.5.18 Vlas

Vlasakker	Vlassaardsakker	Vlasstuk	Vlaszak
Vlassaard (3X)	Vlassaardsheining	Vlasweike	-, smal

Oudste vermelding: 1422 den Vlachsaert.

Is Vlassaard een gaard waarin vlas werd geteeld? Vlasschaart zou ontstaan zijn uit vlasgaard, een met een heg omgeven perceel waarop geregeld vlas werd verbouwd.²⁸⁴ Het telen van een hoekje vlas was tot de negentiende eeuw overal op de zandgronden gebruikelijk. Men zou ook kunnen denken aan Vlasch + aard, waarin aard dan zou staan voor 'akker'.²⁸⁵ Of is aert een personificerend suffix?

Vlassaardsakker zou een akker van een vlassaard, een vlasboer, kunnen zijn of van een familie Vlassaards. Werd het Vlasweike gebruikt om vlas te drogen na het roten? Of bevat het toponiem het element vlaas 'waterplas'?

Vlaszak 'zak waarin lijnzaad werd gedaan'? In Breda heet een straat de Vlaszak.²⁸⁶ Als huisnaam komt Vlaszak voor aan de Bosstraat te Breda in 1727, R583, fol. 28v. Was het een huis waarin vlas werd verhandeld? Men kan ook denken aan de mogelijkheid dat de eigenaar van het huis de Vlaszak ook het perceel grond op Effen bezat en de naam van het huis is overgedragen op het land.

2.5.19 Voren

Hopvoren	Stapvoren	Voren
Paddevoren	Stripvoren	

Oudste vermelding: 1533 de Voren.

De Hopvoren was een groot stuk grond waarop hop verbouwd werd. Is voren hier te beschouwen als een aanduiding voor een geploegde akker? Paddevoren is corrupt voor Paddevorden. Stapvoren bevat stap 'trapje' om over een wal te komen. Stripvoren is waarschijnlijk corrupt voor Stapvoren.

2.5.20 Zaalde

Elf zaalden
Vijf zaalden
Zaalden, lange
Zeven zaalden

Oudste vermelding: 1594 de Lange Saelden.

Een zaalde is een akkerbed, mogelijk wat breder dan een gewoon bed. Vergelijk: Inde erve: den Dyckacker heeft de pastorije zeven a acht saelden, maeckende schaers een half gemet, die buyten de hueringe is, 1695, RH196, fol. 103v. Vergelijk ook: de helft van de achterste saelden off bedden, 1589, R685, fol. 238v; drie corensaelden breette van de acker, 1618, R689, fol. 81, beide te Ginneken. Op natte gronden waren de saalden smaller dan op de droge, respectievelijk acht versus tien ploegsneden.²⁸⁷ Net als bij bedden zijn de meeste zaaldennamen samengesteld met een telwoord.

2.6 Oppervlaktematen

2.6.1 Bunder

(114 vermeldingen ofwel 114 /12. 234 = 0 9 %)

Acht Bunder	Bunder van den Houte	Bunderblok	Driebunder
Achterste Half bunder	Bunder, groot	Bunderke	Grauwmansbunder
Bastiaankensbunder	-, Klein	Bunderke, klein	Half Bunder
Brouwers Half bunder	-, Lang	Bunders, lange	Honderd Bunder
Bunder	Bunder, voorste	Bundersehooiberg	In de Vier Bunder

Jansbunders	Rubbenbunder	Twintig Bunder	Zes Bunder
Langbunderdijk	Sprongbunder	Veertien Bunder	Zeven Bunder
Lange Bunders	Tweebunderakker	Vier Bunder	Zevenbunderboske
Polder van Langbunder	Tweede Bunder	Vijfdalf Bunder	

Oudste vermelding: 1411 die Lange Buynre.

Bunder is een zeer bekende oppervlaktemaat die tot de invoering van het metrieke stelsel in 1820 in gebruik was. Een bunder mat in de Baronie 1,29 hectare. Bunder werd vooral gebruikt bij grote percelen die uit de heide of moeras ontgonnen waren. Vandaar dat men met buynder ook wel eens woeste grond zonder meer bedoelde:²⁸⁸ 'die buynre ende wildernis' wordt in 1388 een gebied tussen Geertruidenberg en Oosterhout genoemd.²⁸⁹ Een oude vermelding van bunder komt uit Goetsenhoven: 'quatuor bonaria terre arabilis in una pecia, vulgariter dicta die vier bunre', 1351.²⁹⁰ Bunder gaat terug op mlat. *bonnarium* < Gallisch **bunna*, nevenvorm van **bunda*, waarvoor men vergelijkt lers *bonn* 'grond'.²⁹¹

Veel bundernamen zijn samengesteld met een lidwoord. Ook een belangrijk deel bevat een familienaam.

De Bundersehooiberg was een hoge berg bij de Bunders. Vijfdalf bunder omvat vijfdalf (het vijfde half), dat is vier en een half bunder .

2.6.2 Gemet

Comperengemet	Gemetje (3X)	Vier gemeten
Gemene vier gemet	Gemetjes	Vijf gemeten
Gemet (4X)	Maaskens vier gemet	Zeven gemeten

Oudste vermelding: 1499 Gemeyn vier Gemeten.

Het gemet is een oppervlaktemaat die vooral in het westen van de Baronie veel voorkomt: Princenhage, Zundert, Roosendaal, Etten. De grens van het verspreidingsgebied ligt ongeveer op de Mark. Een gemet is 1/3 bunder ofwel 1/3 van 1,29 hectare = 0,43 hectare. Een gemet is ook gelijk aan twee (grote) lopenzaad van elk 66 ½ roede. In roeden uitgedrukt is een gemet 133 vierkante roeden.

Comperen en Maas zijn persoonsnamen. In Veghel bestond een huis met de naam Compeere.²⁹²

2.6.3 Hoeve

(182 vermelding ofwel $182 / 12.234 = 1,5 \%$)

Assendelftshoeve	Hoeve in Lies	Hoeve van Vredenberg	Hoeve, Kleine
Beverenshoeve	Hoeve Muizenberg	Hoeve v/d Krabben	Hofhoeve
Biekenshoeve	Hoeve op de Bie	Hoeve van Eindhoven	Kesselhoeve
Botlandshoeve	Hoeve op de Rith	Hoeve van Gageldonk	Kessenichhoeve
Buikshoeve	Hoeve op Hambroek	Hoeve van Giessenborg	Kloostershoeve
Burgstshoeve	Hoeve te Buursteden	Hoeve van Heilaar	Krauvelshoeve
Buurstedensehoeve	Hoeve te Dietvoord	Hoeve van Hondsdonk	Loofrijshoeve
Grote Hoeve	Hoeve te Effen	Hoeve van Kessel	Merlijnhoeve
Herenhoeve	Hoeve ter Stappen	Hoeve van Scharenburg	Prinsenhoeve
Hoeve Biesdonk	Hoeve ter Stuift	Hoeve van Vinkenburg	Scharenburgshoeve
Hoeve bij het Liesbos	Hoeve van Beversluis	Hoeve van Vredenberg	Voorste Hoeve
Hoeve Giessenborg	Hoeve van Boeimeer	Hoeve van Zuilen	Wijflietshoeve
Hoeve in het Hout	Hoeve van Brabroek	Hoeve, 1e, 2e en derde	Winbergsehoeven

Oudste vermelding: 1372 Hoeve op die Bye.

Een hoeve was oorspronkelijk een ontginningsblok van twaalf bunder (althans in de Baronie) op een rij.

Op een stuk grond van twaalf bunder werd in de loop der tijd, als de bodem het toeliet, vaak een boerderij gezet en de naam hoeve ging dan over op dit gebouw. In de late middeleeuwen werden nog diverse hoeven door de grondheer uitgegeven. De boer moest dan een koopsom betalen (die meestal niet vermeld wordt in de oorkonde) en per bunder nog een bepaalde jaarlijkse cijns, meestal ter hoogte van een denier Lovens per grote lopenzaad ofwel zes denier per bunder. De grootte van de hoeve fluctueerde met de vruchtbaarheid van de grond: in de Baronie was het oppervlak 15,6 hectare. Het lijkt erop dat er ook oudere hoeven bestonden (mansi), waarvan de percelen niet aaneengesloten bij elkaar lagen, maar verspreid over diverse plaatsen. In zo'n hoeve was akker- en weiland begrepen, evenals beemden en bos. Het woord hoeve komt vrijwel alleen in het Germaanse taalgebied voor. In een oorkonde van de abdij Lorsch, circa 850, komt een passus voor 'mansus cum huba', hetgeen wel zal betekenen een hoeve lands met een boerderij erop staande.²⁹³

Het is vaak moeilijk om hof en hoef uit elkaar te houden. De vorm hoevke kan zowel betekenen hofke als hoevke (de e kan immers als verlengingsteken na een klinker functioneren: hoef = hoof).

Het merendeel van de hoevenamen is samengesteld met een aanduiding voor de ligging of met een familienaam.

De Hofhoeve in het Hout was de herenhoeve aldaar, behorend bij het hof van de Heren van ten Houte.

2.6.4 Lopenzaad

Lopenzaad	Negen Lopenzaad	Veertien Lopenzaad	Vijf Lopenzaad
Maaikens Lopenzaad	Twee Lopenzaad	Vier lopenzaad	

Oudste vermelding: 1612 Maeijckens Loopensaet.

Een lopenzaad is een oppervlakte land die met de inhoud van een lopen graan bezaaid kon worden. De oppervlaktemaat berust dus eigenlijk op een inhoudsmaat, die voor rogge, de meest voorkomende graansoort 21,6 liter groot was. Lopen is een verkleinwoord van loop 'klein houten vat'. Dit vat kan oorspronkelijk uit boombast bestaan hebben en men sluit dan etymologisch aan bij de igm.wt. *leu 'afsnijden, losmaken'.²⁹⁴ Lopen komt in Noord-Brabant voor, in de Kempen en in Friesland. Ook in Frankrijk is het woord doorgedrongen: een lopin is aldaar een stukje grond.

In de Baronie bestonden drie soorten lopenzaden: de grote van 66½ roede, de oude van 62 roede en de kleine van vijftig roeden. Deze drie oppervlaktematen gaan mogelijk terug op een akkertje uit de prehistorie (raatakkertje) van 40 X 40 meter, waarbij of alleen het binnenoppervlak gemeten werd (= de kleine lopenzaad), ofwel het binnenoppervlak + de wal (= oude lopenzaad) ofwel het binnenoppervlak + de wal + het hool (= de grote lopenzaad).²⁹⁵ De in de late middeleeuwen of nog later op de heide ontgonnen akkers hadden ook een wal en een droge sloot (hool).

De oude lopenzaad komt in bronnen alleen voor tot circa 1600 en dan alleen in Gilze, maar blijkt ook in diverse andere dorpen van de Baronie volop gebruikt te zijn. Dit blijkt namelijk uit de opgegeven oppervlakte in roeden (dus percelen van 62 roeden of 124 roeden of 186 roeden).

In Princenhage was vooral de grote lopenzaad gebruikelijk.

In 1658 was het gebruik van de maat lopenzaad al sterk verminderd en achtte men het nodig oude mensen een verklaring over de grootte van de lopenzaad af te laten geven. Hier bleek een perceel van twee lopenzaad de grootte van één gemet te bezitten. Een perceel dat de Veertien lopenzaad werd genoemd bleek zeven gemet groot te zijn.

In een verklaring uit 1657 blijkt dat in Princenhage en in Meer er nooit meer dan zes lopenzaad in een bunder gingen. R827, fol. 87. Er werden dus geen kleine lopenzaden (van vijftig vierkante roeden) en ook geen oude lopenzaden (van 62½ roede) gebruikt. Althans niet in de zeventiende eeuw. Maar in de middeleeuwen waarschijnlijk wel.

2.6.5 Veertelzaad

Daam Koppelveertelzaad	Veertelzaad (6X)	Veertelzaad, hoge	Veertelzaad, voorste
Koppelveertelzaad	Veertelzaad aan de Bolk	Veertelzaad, korte	
Stinkhannen veertelzaad	Veertelzaad, achterste	Veertelzaad, lange	

Oudste vermelding: 1534 de Lange Veertelsaet.

Een veertelzaad is gelijk aan vier lopenzaad, ofwel $4 \times 0,21$ hectare = 0,84 hectare.

Daam Koppelveertelzaad is gelijk aan Koppelveertelzaad. Stinkhannenveertelzaad is een perceel dat genoemd werd naar de eigenaar Stinkende Hanne.

2.7 Perceelsvormen

2.7.1 Bijl

Bijl

Bijltje (5X)

Bijltje, Kroontje en Steeltje

Oudste vermelding: 1530 dBylken.

Bijl is een veel voorkomende vormaanduiding voor een perceel met een smal een een breed stuk, lijkend op een bijl met handvat. Een dergelijke vorm is mogelijk ontstaan doordat bij een erfdeling een smalle strook grond, gelegen langs het deel van de andere erfgenaam, werd toegewezen aan de degene die het niet aan een weg liggende stuk van een perceel ten deel viel (om daarover te wegen naar de straat). Het smalle stuk van de bijl was dus de uitweg.

Het Bijltje, Kroontje en Steeltje geeft de vorm van het perceel met de onderdelen van een bijl weer; het kroontje is het stuk van de steel dat boven het bijlblad uitsteekt.

2.7.2 Geer

Geer (10X)

Geer, grote

Geerboske

Geren

Geer op Maasakker

Geerakker (5 X)

Geerkoren

Geren, achterste

Geer v Braakbroek

Geerbos

Geerweide

Geren, voorste

Oudste vermelding: 1430 in de Gheer

Een geer heeft twee tegenoverstaande zijden die niet evenwijdig aan elkaar lopen. Hierdoor is het perceel, in geval van akkerland uiteraard, moeilijk te ploegen en te eggen. Bij deze werkzaamheden ontstaan op een gegeven moment korte stukken, waarbij de ploeg of eg vaak moet keren. Bij wei- en hooiland is de geervorm minder belangrijk.

Geer komt van alle vormaanduidingen waarschijnlijk het meeste voor: in Princenhage alleen al komt Geer tien maal voor.

2.7.3 Haak

Haakstuk

Haakskén

Oudste vermelding: 1510 t Haeckstuck.

Haak duidt op een perceel met twee loodrecht op elkaar staande delen, lijkend op een winkelhaak. Soms ook wel een perceel met veel hoeken.

2.7.4 Hoek

(120 vermeldingen, ofwel $120 / 12.234 = 1,0\%$)

Akkerhoek	Heilaarsehoek	Hoekskens	Labeurenhoek
Armenhoek	Hoek	Hoeksweiden	Negenhoek
Brielsehoek	Hoekakker	Hoekveld	Peertshoek
Deusige hoek	Hoekbeemdje	Hoekveldje	Veershoek
Driehoek	Hoekheining	Huigenhoek	Verlorenhoek
Driehoekje	Hoekhil	Kraaienhoek	Verlorenhoekbos
Emmenhoekske	Hoekske	Krauwelshoek	Vormenhoek

Oudste vermelding: 1415 d'Ermenhoec.

In toponiemen kan hoek de volgende betekenissen hebben: 1. Driehoekig perceel 2. Stuk met een winkel(haak) 3. Huis of (kleine) agglomeratie in hoekvorm tussen (twee) wegen 4. Woonkern in een uithoek van de gemeente.²⁹⁶

In de Baronie betekent hoek ook vaak 'perceel', zonder meer.

De Armenhoek was mogelijk bezit van den Armen, de instelling ter bedeling van de onvermogenen. Maar aangezien de oudste vermelding al uit 1415 dateert, toen men nog niet van den Armen maar van de Tafel van de Heilige Geest sprak, lijkt het eerder om een famienaam Ermen te gaan. De naam Den Armen kwam pas na de Tachtigjarige Oorlog in gebruik. De Deusige hoek ligt bij de Deusige berg. Dosich 'Duizelig, suf, versuft'.²⁹⁷ Vergelijk de Doesberg bij Lanaken, waarvan het eerste lid verklaard wordt als 'duizelig, duttend dat is sluimerend'.²⁹⁸ Wat voor een eigenschap van een berg kan dit zijn? Heeft het betrekking op een berggeest?? Of zou men een vergelijking met een vulkaan op het oog hebben?? In de plaatselijke streektaal betekent deuzig 'onbeholpen, dom'. Labeurenhoek kan een plaats zijn waar hard gewerkt moest worden. De Verloren hoek zal een onvruchtbaar stuk grond aanduiden waarop alle inspanning tevergeefs was.

Voor het element does in het Nederlandse Doesburg gaat men wel uit van dûst 'kreupelhout' of dôse 'mosveen'.²⁹⁹

2.7.5 Kloot

1499 den Clot.

Kloot is een relatief veel voorkomend toponiem: het is een vormaanduiding voor bol-liggende percelen, meestal in de dorpsakker. Kloot: '1. Klomp, kluit, hoop bijvoorbeeld van turf 2. een massief rond voorwerp, bal, bol, kogel; teelbal 3. bal om te spelen, speelbal 4. steenen of ijzeren kogel'.³⁰⁰ Het bol liggen kan veroorzaakt zijn door een natuurlijke hoogte (door de wind veroorzaakt in een droge, koude tijd tijdens de laatste ijstijd), maar ook de mens kan door bijvoorbeeld steeds met ploegen in het midden van een perceel te beginnen akkers een bolle vorm geven. Ook kan de boer door grond met een kar van de buitenkant naar het midden te verplaatsen een bolle vorm aan het perceel geven. Voordeel: betere ontwatering.

2.7.6 Krom

Krom Goor

Kromme eik

Kromme weide

Kromme akker

Kromme elleboog

Oudste vermelding: 1474 den Crommen eyck.

Krom in Krombraak wijst op een kromme akker; dat krom zijn kan ontstaan doordat het perceel aan een kromme weg of beek ligt. Soms werden oude akkers, speciaal in het rivierengebied, ook wel expres krom aangelegd (beter gezegd S-vormig) om makkelijker met een span langzame ossen aan het eind van de ploegvoren te kunnen keren.

De reden waarom percelen of wegen of sloten krom werden aangelegd zijn voor ons niet meer duidelijk. Mogelijk stond er ergens een dikke boom in de weg, was een stuk grond te onvruchtbaar of te moerassig om bij de ontginning te betrekken.

De Kromme Elleboog is ontleend aan gelijkenis met het menselijke lichaam.

2.7.7 Pan

1531 de Panne.

Pan is een vormaanduiding voor een ronde laagte. Pan komt in enkele namen in de Baronie ook voor in de zin van brouwpan of dakpan.

2.7.8 Raak

Raak	Raak, kleine	Raakbos	Raaksveldje
Raak, achterste	Raak, voorste	Raakhof	Raken

Oudste vermelding: 1525 de Raick.

Rac 'rechte strook of streek, vooral: van land langs een water'.³⁰¹ Het woord rak komt al in 788/789 in de bronnen voor.³⁰² Raakhof is corrupt voor Raaphof, een perceel in de buurt.

2.7.9 Reep

Reep (8X)
Reep, kleine
Reepke

Oudste vermelding: 1510 den Reep.

Reep wijst op een smal, langgerekt perceel.

2.7.10 Rond

Rondeelhil
Rond ven

Oudste vermelding: 1794 Rondeel hil.

Is de Rondeelhil een hil met een ronde vorm? Rondeel is ook een familienaam, vooral bekend in Terheyden.

Ronde vennen komen in de Baronie meer voor, bijvoorbeeld te Strijbeek. Zou het een pingo-ruïne zijn? Dergelijke ronde vennen ontstonden doordat een ondergronds blok ijs na het smelten een rond gat achterliet.

2.7.11 Spie

Spie (3X)
Spieakker
Spiebos
Spie, grote

Oudste vermelding: 1667 de Spie.

Spie is de naam voor een driehoekig stuk grond. Spie is duidelijk jonger dan Geer. Mogelijk zijn de percelen met deze naam te beschouwen als later ontgonnen stukken grond tussen al bestaande percelen waardoor men gedwongen was een bepaalde vorm te volgen, of als stukken tussen twee wegen.

2.7.12 Spijk

Spijk (4X)	Spijkersblok	Spijksehil	Spijkske
Spijk, brede	Spijkershof	Spijksehillen	Spijkt

Oudste vermelding: 1450 t spyct.

Spek, spijk is in de Baronie geen bruggetje, zoals men wel veronderstelt voor het noorden van het land,³⁰³ maar een 'in een waterloop uitspringende hoek land' (germ. spika).³⁰⁴ Hier uitspringend in de Weerij.

Een bruggetje heet hier schoor of vonder.

Spijkersblok en Spijkershof bevatten een familienaam.

2.7.13 Staart

Asterd
Kattestaart
Kattestaartsebeemd
Staat

Oudste vermelding: 1413 Astaert.

Staat is een vormaanduiding voor een smal, langgerekt stuk grond, lijkend op de staart van een dier. Vaak werden restanten van moerconcessies met staat aangeduid.

Asterd lag bij de A, een oude naam voor de Mark. Kattenstaart is een langgerekt gebied, lijkend op de staart van het dier.

2.7.14 Stelt

Blok van de Stelt	Steltbeemd	Steltbos, groot
Stelt	Steltbos	Steltveld

Oudste vermelding: 1390 die Stelte.

Een stelt is een perceel met een lange uitloper, lijkend op een stelt.

Vergelijk 1458 te Oosterhout: Gelegen met eenre stelt, R257, fol. 130v en 1463: Een bunder mette huysen met eenre stelte, R258, fol. 100.

2.7.15 Striip

Braamstriip	Striip, lange (3X)	Striipenheike	Striipenseweg
Gemene striipen	Striipen (4X)	Striipenhooikens	Striipenshekken
Noordstriipen	Striipen v/d Houde	Striipenland	Striijpt
Ooststriipen	Striipen, hoge	Striipensedijk	
Striip (6X)	Striipen, lage	Striipensehoofd	
Striip, hoge	Striipen, lange	Striipensestraat	

Oudste vermelding: 1426 die Breemstriipe.

Striip of streep: lang, smal perceel, vooral voorkomend in dorpsakkers, hetgeen op hoge ouderdom wijst. Ook in moergebieden lagen dergelijke smalle percelen, die eveneens striip werden genoemd.

De striipen in de dorpsakkers kunnen gevormd zijn door opeenvolgende erfdelingen, waarbij percelen in steeds kleinere, smalle stukken opgedeeld werden. Als deze striipen maar lang genoeg waren, was het ploegen hier geen al te groot probleem. In moergebieden werden vaak smalle percelen uitgegeven, bijvoorbeeld van een roede breed. Deze leverden voor een gezin al voldoende brandstof voor een lange periode.

Striip komt in Princenhage veel voor, vooral dankzij de aanwezigheid van een polder met deze naam. De Braamstriip was een striip met bramen in de heg erlangs.

2.7.16 Vierkant

Vierkant boske	Vierkant stuk	Vierkant veld
Vierkant moer	Vierkant stukske	

Oudste vermelding: 1545 Vyercant Velt.

Vierkant was een zeldzame vorm. De meeste percelen waren rechthoekig of onregelmatig van vorm. Vooral beemden waren zeer onregelmatig van vorm met allerlei in- en uitsprongen.

2.8 Weiden, beemden

2.8.1 Beemd

(240 vermeldingen, dat is 240 / 12. 234 = 2,0 %)

Beemd	Grobbeemd	Langsebeemd	Spuibeemd
-, achterste	Grootvadersbeemd	Liesbeemd	Stellenbeemd
-, grote	Heilige Geestbeemd	Liesenbeemd	Steltbeemd
-, lange	Heinsbeemd	Maaibeemd, voorste	Stopenbeemd
-, nieuwe	Hengbeemd	Maaskensbeemd	Straatbeemd
Beemdhorst	Hengstbeemd	Martensbeemd	Strijbeemd
Beemdje	Herenbeemd	Moerbeemd, lage	Struikbeemd
Beemdjes	Hertenbeemd	Molenbeemd	Torenbeemd
Beemdlaar	Hoekbeemd	Molenbeemden	Vonderbeemd
Blok bij de Woestbeemden	Hoensbeemd	Mostbeemd	Vormenbeemd
Bosbeemd	Hondsbeemd	Neerbeemd	Vossenbeemd
Brugbeemd	Horstbeemd	Nieuwe beemd	Waasbeemd
Dijkbeemd	Huisbeemd, grote	Nieuwveersebeemd	Wasbeemd
Driebeemd	Huisbeemd, kleine	Ooybeemd	Wijflietsbeemd
Eindbeemd	Jennenbeemd	Regenbeemd	Willekensbeemd
Einsbeemd	Kapittelbeemd	Rietbeemd	Woestbeemd
Elderenbeemd	Kattenstaartbeemd	Ripaartsbeemd	Wolfsbeemd
Elzenbeemd	Kleibeemd	Roosbeemd	Wolframsbeemd
Everaartsbeemd	Koningenbeemd	Roversbeemd	Woutersbeemd
Gampelbeemd	Laatste beemd	Schaapsbeemd	Woutsbeemd
Gielenbeemd	Laatste beemd	Spaibeemd	Zeepziedersbeemd
Goorbeemd	Lambrechtsbeemd	Spijkskensbeemd	

Oudste vermelding: 1307 Liisbeemt.

Beemd < banmade 'het gemeentelijk hooiland'.³⁰⁵ Beemden waren hooilanden die al zeer vroeg in persoonlijk bezit waren, dit in tegenstelling tot de maden. Ze waren dus niet in het bezit van de gemeenschap, de gezamenlijke inwoners van een nederzetting, maar van particulieren. Maden bleven wel lang in gemeen bezit en gebruik. Daarom lijkt de betekenis van beemden beter te omschrijven als 'hooiland, waar alleen de eigenaar met uitsluiting van alle andere dorpsbewoners hooigras mocht maaien'. De beemd was dus verboden voor alle dorpingen op een na. Beemden lagen tegen de beken: in de wintermaanden stonden ze veelal onder water, waardoor er een beetje slib afgezet werd. De verrijking met voedingsstoffen door dit slib was echter niet bijzonder groot, daar het slib meestal afkomstig was van de bovenstrooms gelegen heidevelden, dit in tegenstelling tot de beemden in het noorden van

Baronie, waar dit slib met het vloedwater meegebracht werd van de rijke kleigronden. De beemden werden spaarzaam bemest en als ze mest kregen was het as, straatmest of korte mest van de boerderij.

Beemden werden in juni gemaaid: het zwad werd gebroken met een rijf of een gaffel en na een paar dagen drogen werd het hooi in oppers gezet. De opbrengsten waren vrij laag en de kwaliteit van het hooi liet ook vaak te wensen over.

‘De best begraasde bodems, de drassige alluviale gronden, die in brede stroken aan beken en rivieren liggen en waar een weelderige flora tiert van lange grassoorten en anderespigige kruiden, werd ten allen tijde een kostbaar bezit geacht: het plantenkleed kon gehooid worden en hooi was destijds het beste voedsel waarmee de boer een talrijk vee behoorlijk kon doen overwinteren. Een dergelijke bodem droeg de naam beemd in het oostelijk gedeelte van het Vlaamse land. Men meers in West-Brabant en in de beide Vlaanderen’.³⁰⁶ (West-Brabant is hier het westelijk deel van Belgisch Brabant).

De meeste beemden zijn genoemd naar de ligging of naar de eigenaar.

Naar begroeiing heten: Bosbeemd, Elzenbeemd, Liesbeemd, Rietbeemd en Roosbeemd. Riet en roos zijn beide namen voor riet, *Phragmites communis*, een plant die men uiteraard veel in beemden verwacht.

Naar dieren zijn (of lijken te zijn) genoemd: Hengstbeemd, Hertenbeemd, Hondbeemd, Schaapsbeemd, Vossenbeemd en Wolfsbeemd. Hengstbeemd moeten we mogelijk lezen als Heinsbeemd. Hengsten werden waarschijnlijk niet in beemden geweid: ze waren veel te zwaar om op dergelijke moerassige percelen te lopen. De Hertenbeemd was waarschijnlijk een beemd met een stevige, harde bodem, een uitzondering bij beemden. De Hondbeemd zal een beemd van zeer matige kwaliteit geweest zijn. Hond fungeert hier dus als een pejoratief. Een Schaapsbeemd is ook al merkwaardig omdat begrazing van beemden weinig voorkwam: beemden waren hooilanden. Maar schapen zouden nog eerder in een beemd kunnen grazen dan koeien, want die zouden er onherroepelijk wegzakken in de moerige bodem. De Wolfsbeemd zou naar een wolf genoemd kunnen zijn, maar misschien is de vorm corrupt voor Woutsbeemd, een in de nabijheid bekend toponiem.

A.Schotel:Maaiende
boer

Hooien, misericorde,
Boos, Frankrijk

2.8.2 Briel

Briel	Brielsehoek	Brielsestraat	Brielseweide
Briel, middelste	Brielsepolder	Brielseweel	

Oudste vermelding: 1517 den Bryele.

Briel komt in de Baronie in diverse dorpen voor, onder andere Baarle-Nassau, Princenhage en Chaam. Briel zou oorspronkelijk afgeperkt land hebben betekend, later stond het voor 'meestal laag stuk grond, vaak met houtgewas begroeid'.³⁰⁷ Ook wel omschreven als 'jachtterrein' en later 'lage plek, met hout begroeid of weide'.³⁰⁸ In Oost-Vlaanderen is Briel een vrij algemeen element ter aanduiding van hofsteden, meersen (beemden) en land.³⁰⁹ Gyseling schrijft over briel: '(uit Keltisch brogilos, grensland, omheind land): omheind park of omheinde meers voor herten of paarden'.³¹⁰

2.8.3 Dries

(42 vermeldingen ofwel $42 / 12.234 = 0,3\%$)

Bekersdriesen	Dries, hoge en lage	Grasdries	Teunendries
Brede Dries	-, lange	Kesterendries	Vonderdries
Dries, Achterste	Driesakker	Keuteldries	
-, hoge	Gaarsdries	Schuttersdries	

Oudste vermelding: 1512 den Breeden Dries.

Dries 'uitgeputte akker', later ook 'huisweide'. In het noordwesten van de Antwerpse Kempen werd dries wel omschreven als 'De weide die haast aan de hoevegebouwen paalt, nooit wordt gehooid en gewoonlijk langer blijft liggen (dat is zonder omgedaan te worden) dan een andere weide. In tijden dat er veel werk op de boerderij was werden de dieren makkelijk op de dries te grazen gezet'.³¹¹ Een dries die op een uitgeputte akker werd aangelegd, werd enkele jaren als grasland gebruikt: het vee liet er zijn uitwerpselen achter en de natuurlijke vruchtbaarheid herstelde zich hopelijk.

'Dries wordt, in de Baronie, genaamd de grond in het gemeen en het met gras bezette land in het bijzonder, twelk binnen eene boeren-hofstede besloten is; men verstaat er somtijds door hetgeen, dat men elders noemt de boerenwerf. Eigenlijk is het driesch, dreesch, in Neder-Saksisch driesch en beteekent akkerland, dat rust en niet bebouwd wordt; daarvan dat dries, driesch op sommige plaatsen in 't algemeen eene weide beteekent, omdat het driesche land doorgaans tot weiland dient'.³¹² In Wortel kenden de gezworenen in 1752 vier soorten dries: de eerste soort werd bezaaid met haver en klaver; de haver werd het eerste jaar geoogst en de klaver het volgende jaar. De tweede soort werd bezaaid met boekweit (ook het tweede

jaar?). De derde soort werd het eerste jaar met rogge bezaaid en het tweede jaar met haver. De vierde soort, de slechte driesen, werden drie of vier jaar met de beesten beweide en dan weer gebroken en bezaaid.³¹³ Ons begrip dries correspondeert het best met laatstgenoemde soort.

Was de Driesakker een akker die dries lag? Gras- en Gaarsdries hebben dezelfde betekenis: een dries waarop gras groeit. De Keuteldries kan genoemd zijn naar archeologische restanten. Keutelnamen komen vaak voor op plaatsen waar spookverhalen spelen. Archeologische belangrijke site's? In het Vlaams betekent Keutelaar 'Eerde, aarde, grond, die keutelt onder 't bewerken; die keutelwijs, kluitwijs, klontwijs, blijft aaneen hangen', dus grond met veel kluiten.³¹⁴ Maar eerder hebben we hier te doen met keutel 'klein persoon', een kabouter.³¹⁵ Vergelijk de Keutelberg bij Alphen.

Dries komt in Princenhage veel minder voor dan in de echte zanddorpen van de Baronie.

2.8.4 Eusel

1699 d'eusel.

Eusel, eysel, eursel, uysel etcetera zijn allemaal vormen van eusel. Het begrip eesel, eusel, eeuwsel staat voor: 'Weide of beemd, tusschen een bosch gelegen of langs twee of vier zijden door een schaarbosch begrensde'.³¹⁶

Eusel is een onvruchtbaar, meestal laaggelegen weiland. In de veertiende eeuw kwam eusel nog veel als appellatief voor; ook later nog, zelfs wel een enkele maal tot begin achttiende eeuw. Zo schrijft men in 1710 '32 buynder eusels en bosschen bij Tiggelreijt' R Gilze 98, fol. 89v. Een oude vermelding komt uit Bekkevoort uit 1321: eussel datmen heet de Bruel.³¹⁷ Men omschrijft eusel wel als 'een meestal droge zomerweide, gewoonlijk in privaats bezit en daarom omheind'.³¹⁸ In de Limburgse Kempen waren eusels begroeid met buntgras en werden ze vooral door schapen beweide.³¹⁹ In de Antwerpse Kempen zou het een weide tussen het hout zijn; daar ook wel omschreven als weide of beemd tusschen een bosch gelegen of langs twee of vier zijden door een schaerbos begrensde. Stallaert schrijft over eeuusel: 'Een weiland, welks natuur moeilijk met zekerheid te bepalen is, doch, o. e. van de geringste hoedanigheid... De eeuusel staat in het gebruik zooal gelijk met 'eusselingen, eeute, . etmeersch, ettinge, etweide en driesch', achter 'weide, beemt, broeck en meersch', doch schijnt ook menigmaal de waarde te hebben van een behoorlijke, geprezene weide'.³²⁰

Eusel hangt samen met eeuwen 'voeren'.³²¹ In de Baronie is eusel mogelijk een beemd met vaste bodem, waarop vee kon weiden (dit in tegenstelling tot normale beemden, die een zeer weke bodem bezaten). Dan een uitzondering tussen de uitsluitend als hooiland te gebruiken beemden. In Wallonië zou het om een 'terrain toujours humide' gaan.³²² In 1321 wordt er onder Poederlee genoemd: quatuor 'bonaria prati sive pascue, vulgariter dicte eusele',³²³ dus een beemd/weide, die behoorlijk vochtig zal zijn geweest.

Dat eusels bij de slechtste grondsoorten gerekend werden blijkt ook wel uit een plakkaat van de Raad van State uit 1662, waarin belastingvrijdom wordt toegestaan voor nieuwe ont-

gingningen. Het plakkaat dat op de Baronie van Breda en het Land van Kuik betrekking heeft spreekt van: 'verscheyde ongecultiveerde landen/ heyden/ eussels/bosschen /wildernissen ende diergelijcke gronden' en 'die eussels /ofte andere slechte ende schrale landerijen...'.³²⁴

2.8.5 Gaars

gras

groes

Gaars

Grasbeek

Groes

Gaarsdries

Grasdries

Groesbeek

Gaarsheining

Grasheining

Groesveld

Gaarshof

1307 den Garshoff. 1716 den Grasdries. 1634 Groesbeecke.

Gaars is door metathese ontstaan uit gras. Een gaarsdries is een dries met gras begroeid, hetgeen vrijwel alle driesen waren. Een Gaarsheining is een heining die met gras begroeid is; dat is een uitzondering bij de heiningen, want dat waren vrijwel altijd akkers. Groes 'Grasmat, grasnerf, grasvilt'.³²⁵ De woorden gras/gaars/groes werden wel door elkaar gebruikt: Grasbeek komt ook voor als Groesbeek en Gaarsdries is het zelfde perceel dat Grasdries genoemd wordt.

2.8.6 Made

Gemene Made

Kleine Made

Maden

Willem in de Zwaan Made

Hoogmade

Made van Ginneken

Rietmaden

Maai

Heufkensmaai

Maai van den Houte

Maaïen van Halle

Papenbroeksemaai

Huiskensmaai

Maai, hoge

Maaïke

Wouterenmaai

Maai

Maaibeemd, voorste

Maaïke, klein

Oudste vermelding: 1440 den Vorsten Maeybeemd.

Made 'hooiland', meestal van bijzonder geringe kwaliteit en daarom lang in gemeenschappelijk bezit/gebruik. Vergelijk de namen Gemene Maden te Etten en Princenhage, de Maai van Ten Houte en de Maai van Ginneken, beide in de Haagse Beemden.³²⁶ De beide laatstgenoemde maden werden gemeenschappelijk gebruikt door lieden uit het gehucht 't Hout respectievelijk Ginneken. Bij boedelscheidingen kwam het ook wel voor dat hooilanden en heidevelden (de minst waardevolle en verafst gelegen goederen) gemeenschappelijk bezit van erfgenamen bleven. Bij dergelijke hooilanden kende men dan het verschijnsel dat 'rijden'

genoemd werd: de ene eigenaar kreeg het ene jaar de ene helft en het andere jaar de andere helft in gebruik.

Schönfeld schrijft over made: 'Het meest verbreide woord voor hooiland is made, mede (zeeuws meet, fri. miede); de oorspronkelijke betekenis is af te leiden uit de etymologie, immers het woord hangt samen met maaïen. Allengs is het echter ruimer en vager van betekenis geworden, zodat het ook weiland kan zijn en zelfs bouwland kan omvatten'.³²⁷

De Gemene Made was een gemeenschappelijk gebruikt hooiland. Heufkensmaai en Huiskensmaai zijn genoemd naar personen, evenals Papenbroeksmaai, Willem in de Zwaanmaai en Wouterenmaai.

Hoogmade is een maai die hoger ligt dan de omgeving.

In Maaibeemd treden de woorden made en beemd samen op. Het was een beemd die gemaaid werd. Maar dat gebeurde met elke beemd!

2.8.7 Weide

(702 vermeldingen, ofwel $702 / 12.234 = 5,8 \%$)

Aalputweide, voorste	Brabantseweide	Geerdenweide	Hooglaarseweide
Achterste weide	Brabantseweide, kleine	Geerweide	Hooglandseweide
Akkerweide	Brabantseweide, voorste	Gokenseweide	Huisweide
Armenseweide, lange	Bremweide	Goorweide	Huisweide, achterste
Asterdseweide	Brielweide	Goorweide, tweede	Kalverweide
Baanweide	Brugweide	Goorweide, voorste	Keetweide
Batterijweide	Buikseweide	Grauwmansweide	Kerkweide
Beddenweide	Buitenweide	Grootmoedersweide	Kerkweide, hoge
Beekweide	Burgerweide	Grootvadersweide	Kerkweide, lage
Begijnenweide	Busweide	Hagaartseweide	Kerkweiden
Bergweide	Cransenweide	Hagensweide	Kesterseweide
Bergweide, achterste	Dirkseweide	Halakkerweide	Ketelaarseweide
Bergweide, voorste	Dirkseweide, voorste	Halseweide	Klaasenweide
Biesweide	Distelweide	Haverweide	Klaverweide
Biesweide, Mechteld de	Doelweide	Hazenweide	Kluisweide
Biezenweide	Domenseweide	Heemkensweide	Kluisweide, voorste
Binnenweide	Eksterweide	Heilaarseweide	Koekoeksweide
Binnenweide, achterste	Emondseweide	Hengstenweide	Koeweide
Binnenweide, voorste	Essenseweide	Herenkoeweide	-, achterste
Bloemweide	Gagelweide	Herenweide	-, grote
Blokweide	Galgweide	Heuvelweide	-, lage
Boomgaardweide	Gansweide	Hoeksweide	-, voorste
Bosweide	Genzenweide	Hoekweide	Koeweyden
Boudenseweide	Gebrande weide	Hoeltweide	Koksweide

Koppensweide	Overseweide	Snijdersweide	Weide achter de Schuur
Kromme weide	Overweide	Staalsweide	Weide over de Loop
Kruisweide	Paardenweide	Staaltjesweide	Weide, achterste
Kwikweide	Patersweide	Straatweide	-, grote
Laakeindseweide	Pietenweide	Taksweide	-, grote achterste
Lamensweide	Plasweide	Tussenweide	-, grote en kleine
Laurensweide	Raadweide	Valkenweide	-, hoge
Lauwenweide	Rattenweide	Van Loonseweide	-, kleine
Leemsweide	Rietdijkseweide	Varkensweide	-, lage
Leemsweide, achterste	Reinvaansweide	Vennenweide	-, lange
Leenweide	Rijtseweide	Vennenweide, voorste	Weide, middelste
Liesenweide	Ritseweide	Verbrande weide	-, nieuwe
Liesweide	Rommenweide	Vijf weiden	-, voorste
Lindenweide	Salaatweide	Vinkenweide	Weiden, lage
Loonseweide	Schaapsweide	Vlamingsweide	Weiden, vijf
Lorrewide	Schapenweide	Voldersweide	Wielweide
Maasweide	Schoenmakersweide	Vonderweide	Willemweide
Martensweide	Schoorweide	-, achterste	Wouterweide
Mastweide	Schootseweide	-, voorste	Wouwerweide
Meeusweide	Schootweide	Vorstersweide	Zaadweide
Melkerenweide	Schoutenweide	Vriendsweide	Zomerweide
Middelweide	Schreddersweide	Vrije weide	Zuilensweide
Moetje Truienweide	Singelweide	Walweide	Zwaluwweide
Molenweide	Slaweide	Weelweide	
Ossenweide	Slingersweide	Weerdweide	
Ovenseweide	Smitsweide	Weide	

Oudste vermelding: 1415 die Hooghweyde.

Weiland was soms gelegen in de dorpsakker, soms langs de beek. Weiland werd oorspronkelijk niet gehooïd, evenmin als beemden beweïd werden. Driesen werden slechts een paar jaar beweïd en dan weer omgezet in bouwland; weiden bleven veel langer liggen.

De vegetatie van de weilanden bestond uit een groot aantal kruiden en grassen. Een deel van de bodem van een weiland was voor een deel natter, mineraalrijker dan een ander stuk van het weiland. Hierdoor was er een grote variatie in begroeiing. De beste grassen voor een weiland waren Engels en Frans raaigras, beemdlangbloem, timotheegras, beemdgras, vossenstaart en kamgras: in de negentiende eeuw was het grasbestand erg gevarieerd en bestond het slechts voor een klein deel uit bovengenoemde soorten. Soorten als witbol en kweekgras gaven een slechte opbrengst en werden door het vee niet graag gevreten. In de twintigste eeuw ging het Engels raaigras sterk domineren. Dit gras combineert een hoge opbrengst met een goede smaak en resistentie tegen veel ziekten. In het wild kwam het van oudsher voor langs karsporen.

Naar planten zijn genoemd: Biesweide, Bloemweide, Bosweide, Bremweide, Distelweide, Essenweide, Gagelweide, Klaverweide, Liesweide, Lindenweide, Rijnvaansweide en Salaatweide. Was de Bloemweide een weiland met bijvoorbeeld veel paardebloemen of boterbloemen. De meeste bloemen zijn tegenwoordig door de zware bemesting uit de weilanden verdwenen, maar vroeger zagen deze in het voorjaar geel van de boter- en paardenbloemen, paars van de pinksterbloemen, bruin van de zuring etcetera. Merkwaardig is het feit dat het perceel in alle vermeldingen als zaailand wordt aangeduid.

Brem in Bremweide zal wel betrekking hebben op begroeiing met bramen in een heg rond de weide. De bremstruik groeit vooral op hoge grond, niet in weilanden. Rijnvaan, Rijnvaren is Boerenwormkruid, *Tanacetum vulgare*, een plant die wel bekend was als wormafdrijvend middel. Deze soort groeit in wegbermen en op grasstroken tussen de akkers.³²⁸ Rijnvaan is ook een bekende familienaam in de Baronie. Vergelijk Jan Peeterssen Reynvaen, 1665, GP647, fol. 3v. Nicolaes Peter Reijnvaens was in 1694 schepen, RH135, fol. 125. Was de Salaatweide, Slaweide een weiland waar wilde sla, *Lactuca scariola* groeide? Of een andere plant die als salade gebruikt kon worden, bijvoorbeeld paardenbloem (Molsla met bleekachtige blad, te verkrijgen door een hoopje zand op een paardenbloem te gooien)?

Naar (huis)dieren zijn genoemd: Eksterweide, Ganzenweide, Hazenweide, Hengstenweide, Kalverweide, Koekoeksweide, Koeweide, Kwikweide, Ossenweide, Paardenweide, Schaapsweide en Varkensweide.

De Eksterweide is genoemd naar het huis de Ekster. De Hazenweide kan naar het bekende dier zijn genoemd, maar ook naar een familie Haas. Werd er op de Hengstenweide een hengst geweid? Dan zal het een goed afgesloten perceel moeten zijn geweest. Of hebben we hier ook met een familienaam van doen?

Kwik in Kwikweide is een oud woord voor vee. Mnl. Quic: '1. Een levend dier; een stuk vee, groot en klein; een jong dier, het jong van een stuk vee; een last-of trekdier 2. vee, zoowel groot als klein, als verzamelwoord: slachtvee'.³²⁹

Het gebruik van het woord quic voor groot vee zou wijzen op het begin van de veertiende eeuw. Op het eind van die eeuw werd deze term niet meer geschreven.³³⁰ Maar in de Bredase keuren, daterend uit 1411 komt ook nog quic voor: 'van dat ieman quic liet gaen op die veste'.³³¹ In 1375 wordt op de Hoeve Moerbergen te Terheyde voorgeschreven dat de huurder 'Dieric voirs. sal alle beesten wedersetten jeghen den abt voirs, hetsi paerde, hetsi horenquic, hetsi schape ofte varken'.³³²

De Batterijweide lag bij een batterij, een plaats waar artillerie stond opgesteld, verband houdend met de belegering van Breda. De Beddenwei zal door grippen in smalle meten, een soort bedden, verdeeld zijn. De Binnenweide zal binnen de aanstede van een bepaalde boerderij gelegen hebben, maar binnen kan ook wijzen op binnendijs land. Vergelijk de Buitenweide. Busweide zou een nevenvorm bij Bosweide kunnen zijn, maar eerder is het een verschrijving voor Biesweide.

Stonden bij de Doelweide op de Emer schuttersdoelen? Dat lijkt zo ver van het dorp niet waarschijnlijk. Dan moeten we eerder denken aan doel 'greppel'. De Gebrande Weide zal moer hebben bevat, die uitgegraven en opgestookt was. De Haverweide zal eerst een akker

zijn geweest die bezaaid was met haver en graszaad. Na het oogsten van de haver, bleef het gras over. De Huisweide lag tegen het huis, de boerderij. Keten dienden voor onderdak voor hooimaaiers, turfdelvers, maar ze kwamen ook veel voor in de Tachtigjarige Oorlog toen veel boerderijen in de as gelegd waren en men voorlopig in een keet een onderkomen zocht. De Mastweide kan een weiland bij een mastboom, een grove den, zijn of het kan bezit zijn geweest van een familie (Van der) Mast. Lag de Ovenseweide (later Overseweide) bij een oven? De Rijtseweide heet naar een rijt, een kleine waterloop. De Rithseweide heet naar de ligging op de Rith, een gehucht. De Schoorweide lag bij een bruggetje, een schoor. De Schootweide lag in het gebied de Schoot. Lag de Tussenweide tussen andere percelen van dezelfde eigenaar of moeten we denken aan tus, tos 'dikke laag gras en onkruid op de oppervlakte van een stuk land'?³³³ De Wa(a)lweide was bezit van de familie Van der Wal. De Weelweide lag bij een weel, een doorbraakkolk. Het perceel de Zaadweide was zowel bouwland als weiland. Heeft zaad betrekking op koolzaad of raapzaad dat hier geteeld werd? Weiland valt moeilijk te combineren met zaad. Of zou men moeten denken aan hooigras, waarvan het zaad, hooizaad, werd verzameld?

Was de Zomerweide een weiland dat alleen in de zomermaanden gebruikt kon worden? Dat is vrijwel bij alle weilanden het geval. Misschien gevormd uit Sonderweyde (zoals Zomerlok onder Alphen uit Sonderlock). Dan een weiland dat afgezonderd was van een groter geheel.

2.9 Dieren en vee

2.9.1 Aal

Aalput	Aalput, voorste	Aalputten	Aalputweide
Aalput, achterste	Aalputakker	Aalputten, hoge	

Oudste vermelding: 1594 de Hoge Aelputten.

Men zou voor aal kunnen denken aan een betekenis 'drek, gier', maar hier zal toch wel de paling bedoeld zijn. In toponiemen komt paling niet voor in de Baronie, wel aal.

2.9.2 Arend

1699 Aerenberg.

Zeearenden waren eeuwenlang een gewone verschijning in Oosterhout, een dorp op geringe afstand van Princenhage. Halverwege de zestiende eeuw kreeg de pluimgraaf van het

kasteel van Strijen ten noorden van Oosterhout flinke premies voor het schieten van deze dieren, omdat ze de zwanen van het kasteel 'bedierven'. In de meeste jaren kreeg de pluimgraaf voor elke geschoten 'gansarent' zes stuivers. Hij verschalkte in een zestal jaren (namelijk 1548 en 1552-1557) gemiddeld ruim zes zeearenden per jaar.³³⁴ Dat wil uiteraard zeggen dat er in de Oosterhoutse Polder veel meer dan zes exemplaren van deze nu zeer zeldzame vogelsoort moeten hebben rondgezworven. De polder stond waarschijnlijk elke winter voor een groot deel onder water en dan was er voor een zeearend veel prooi: eenden, ganzen, vis, aas en dan nog in het voorjaar bij het kasteel jonge zwanen. Sinds kort broeden er weer zeearenden in de Oostvaardersplassen. Misschien dat er in de toekomst weer meer gezien worden in de winter in de buurt van grote watervlaktes.

Een dergelijke overvloed aan zeearenden doet veronderstellen dat er ook in andere geschikte gebieden volop zeearenden moeten hebben gezeten, bijvoorbeeld in het Rijensbroek en de Haagse Beemden.

Een andere arend die ook in aanmerking komt om in het toponiem Arendberg op te treden is de visarend. De visarend leeft echter meer direct langs de grote rivieren. De Arendberg lag op Overa, niet ver van de Weerij en de Mark. Maar het lijkt toch meer waarschijnlijk om aan de gansarend te denken. In het jaar 1854 werd er onder Rijsbergen nog een dergelijke arend geschoten door Willem Blewanes, waarop door de Rijsbergenaren al snel een lied werd gemaakt:

De arend is de koning der vogelen,
Men schiet hem niet met hagel, maar met kogelen,
Maar is de Arend nog zoo snel,
Willemke Blewanes treft hem wel.³³⁵

2.9.3 Bever

Hoeve van Beversluis

Beverenshoeve

Beverkens

Oudste vermelding: 1533 de Beverkens.

In de Hoeve van Beversluis hebben we te maken met een familienaam. Onder Ulvenhout lag een gebied Beversluis. Bever, Bevers is een familienaam, die aanwezig zal zijn in Beverenshoeve en mogelijk ook in Beverkens. Vergelijk Joncker Robbrecht de Bever, 1565, R714, fol. 43. Hubrecht de Bever, 1487.³³⁶ Bevers is een bekende familienaam in Zundert: reeds in 1435 wordt Aert Bevers genoemd,³³⁷ in 1471 Joes Jan Bevers, W16. In 1514 komt Henrick Henrick Bevers voor, R422, fol. 155.

Of huisden hier bevers? Bevers kwamen in de late middeleeuwen in de Baronie nog verspreid voor, zeker in de Mark en de Weerij. Door de aanleg van dammen die de scheepvaart

verhinderden en wegens zijn bont werd de bever hardnekkig vervolgd. Nog een andere mogelijkheid: Beverkens is de naam voor een grassoort, trilgras, *Briza media*, een soort die vroeger algemeen in schraal hooiland voorkwam.³³⁸

2.9.4 Bij

Bie	Biebraak	Bieloop	Bietuin
Bieakker	Biebrug	Bieloop, oude	Hoeve op de Bie

Oudste vermelding: 1310 op die Bye.

Bijen komen in veel soorten in het wild voor. Daarnaast zijn er sinds de prehistorie al bijenkasten of -korven, holle boomstammen, die door de mens worden geleege. Is het gebied de Bie genoemd naar bijen die er huisden?

Een bietuin was een plaats waar de bijenkorven stonden opgesteld. Bij bijna elke boerderij stond wel een dergelijke bietuin. De meeste boeren hielden wel bijen; deze leverden honing en was. In de herfst werden de meeste volken 'geslacht' en werd het mengsel van was en honing verzameld. Sommige boeren bezaten wel vijftig of honderd korven.

2.9.5 Damhert

1634 den Deynhoren.

Dein, deen, deine, dene 'damhert'.³³⁹ Hing er een gewei van een damhert aan de gevel van een naburig huis? Of was er op dit perceel ooit een afgeworpen gewei van een damhert gevonden? In het nabije Liesbos waren door de Nassaus wel damherten uitgezet. Rond 1475 liepen er in elk geval wel ontsnapte deynen in de buurt van het Liesbos rond, want de inwoners van de Hage verzoeken dan aan de Heer van Breda 'dat hy die deynen wat afvangen wille, want sy groet quaet ende groten last doen in der lude ackeren ende coren'.³⁴⁰ Deze vermelding is wel wat eerder dan de tot nu toe oudste schriftelijke bron van Nederland waarin van deinen gesproken wordt: 1525.³⁴¹ Het woord damhert komt in 1562 voor het eerst voor in het Nederlands.³⁴² Het damhert werd door de Romeinen in Noordwesteuropa geïntroduceerd (vanuit Azië). In 1238 werden er 120 damherten vanuit het Havering Park in Essex naar Vlaanderen uitgevoerd.³⁴³

Maurits liet in het jaar 1593 honderd damherten uit Engeland aanvoeren, die in het Haagse Bos uitgezet werden (niet bij Hage, maar bij Den Haag), waar de stand groeide tot ongeveer vijfhonderd stuks. Door sterfte en stroperij waren er daar in 1638 nog maar vijftien stuks over.³⁴⁴ In het kasteel van Breda werden restanten van damherten aangetroffen, daterend uit de jaren 1530/1540 en in de beerput van de Drie Moren in Breda uit 1661/1663.³⁴⁵ Een ver-

band tussen de familie Dijns en de Deinhoorn lijkt niet voor de hand liggend: Petrus Dijns bezat in de periode 1419-1421 het benifiecie van het O. L. Vrouwe altaar in de kerk van Princenhage.³⁴⁶

2.9.6 Eend

Eendenkooi

Eendenpoel

Eendenput

Eendvogel

Oudste vermelding: 1549 den eyndenpoel.

De eend, eendvogel of kortweg vogel, werd veel gevangen, vooral in eendenkooien, waarvan er in Princenhage ook een bestond.

In een eendenkooi werden eenden in een vangpijp gelokt. Rondom de kooi moest binnen een cirkel met een bepaalde straal stilte in acht genomen worden (het paalrecht, meestal 754 meter).³⁴⁷ Eendenkooien komen in de Baronie voor vanaf de zeventiende eeuw. Eendenkooien waren bekend te Princenhage, Zundert en Terheyden (twee stuks). In Holland en Friesland kwamen in de zestiende eeuw al eendenkooien voor. De tamme stal-eenden werden met voer diep de met schuinstaande rietmatten afgeschermdde pijp ingelokt, waarbij de wilde eenden volgden. Een hondje dat telkens achter een rietmat verdween, lokte de eenden ook aan. Als de eenden het einde van de pijp naderden verscheen de kooiker plotseling vanachter de rietmatten: de tamme eenden vlogen terug, maar de wilde raakten in paniek en kwamen in de val aan het einde van de pijp.³⁴⁸

Omstreeks 1550 waren in Holland al zoveel eendenkooien aangelegd dat de landsheer Karel V bij het placaet op de vogel-kooyen bepaalde dat niemand meer binnendijs een kooi mocht oprichten en dat kleine grondeigenaren die in de voorafgaande tien jaar zo'n installatie hadden gemaakt deze af moesten breken.³⁴⁹

Op 25 april 1665 werd aan Cornelis Dirven toegestaan om een vogelkoy op te richten op zijn verdrongen land in Halderdonk tegen betaling van vijf gulden per jaar aan de Heer van Breda. De eendenkooi werd in 1795 ernstig beschadigd; in 1824 diende J. de Poorter een verzoek in om de eendenkooi te herstellen.³⁵⁰

2.9.7 Ekster

Ekster

Eksterakker

Eksterke

Eksterweide

Oudste vermelding: 1544 den Exter.

Ekster is hier een herbergnaam. Broedde er een ekster in de bomen bij dit huis? Eksters maken hun nest in hoge bomen. Het nest is erg groot (met een dak tegen plundering door kraaien) en opvallend omdat de eksters al lang voor er bladeren aan de bomen zitten beginnen met hun nestbouw. Het huis kan zijn naam ook ontleend hebben een familie Den Exter, maar kwam die in Princenhage voor?³⁵¹

De namen Eksterakker en Eksterweide zijn genoemd naar de ligging bij de Ekster.

2.9.8 Gans

Gansweiden

Ganzenpoel

Ganzenveld

Ganzenweiden (3X)

Ganzen vangen

Oudste vermelding: 1389 den Gansenpoel.

De Gansweiden was een weiland waar tamme ganzen werden geweid. Ganzen hebben de vervelende eigenschap dat door hun talrijke uitwerpselen het gras oneetbaar wordt voor het vee. De boeren zagen deze dieren dus liever niet, maar voor de armen was een gans een goedkope bron van vlees, omdat die op de vroente haar kostje kon vinden. Hoewel er in de late middeleeuwen veel ganzen in de Baronie moeten hebben rond gelopen, komen ze in de zeventiende/achttiende eeuwse inventarissen van boerderijen niet meer voor. Waar zijn ze gebleven? Opperuimd wegens de overlast?

Ganzen werden ook wel geleverd als cijns aan de Heer van Breda. Verder bestaat er de mogelijkheid dat een ganstoponiem zijn ontstaan ontleend aan wilde ganzen, die in de winter bij duizenden pleisterden in de Haage Beemden.

2.9.9 Haan

Haan, grote

Haansbos

Haanskroten, Lientje de

Haan, kleine

Haansherenveldje

Hanenakker

Haansakker

Haanskesteren

Hanenboske

Oudste vermelding: 1613 Lynken de Haanscroeten.

Vergelijk ook de Hennenberg op Effen.

Een belangrijk deel van bovenstaande toponiemen ontleent zijn naam aan een familie de

Haan. Vergelijk Gheryt tsHanen, 1415; Aert de Haen, 1457; Anthonis Henricx Hanen, 1513, Jacob de Haen, circa 1450.³⁵²

Haan kan ook staan voor korhaan. Deze dieren kwamen vroeger veel voor en baltsten zeer opvallend op de heide. De korhoenders hebben heide nodig, maar ook akkers, waar ze allerlei zaden en insecten kunnen bemachtigen. Het dier is vrijwel uit Nederland verdwenen: alleen op de Holterberg leven er nog enkele. Vroeger, een decennium geleden, ook nog op de Regte Heide bij Goirle. Het baltzen van de korhanen in het vroege voorjaar, bij het opgaan van de zon, is een spectaculair verschijnsel en zal ongetwijfeld vaak door de landlieden gezien en gehoord zijn. De korhoenders zitten ook vaak in berken, vandaar dat ze ook berkhoenders genoemd werden.

2.9.10 Hond

Hazenwindhond	Hondsbeemd	Hondsdonk, hoog	Hondsgat
Hoeve Hondsdonk	Hondsberg	Hondsdonksestraat	Hondsvonder
Hondplaats	Hondsdonk	Hondsdonkseweg	Hondsvonderakker

Oudste vermelding: 1440 den Hondsdoncxen dijk.

Hond in toponiemen geeft meestal iets minderwaardigs aan: onvruchtbaar, moerassig. Ook in plantennamen is hond een pejoratief: planten met dit element in hun naam zijn giftig, ze stinken of het zijn beruchte onkruiden. Dergelijke planten zijn: Hondsbei, hondsbes, hondsberen, hondsessen, hondsblein, hondsbloem, hondsboom, hondsbossen, hondsbreemen, hondsdeel, hondsdille, hondsdolle, hondsdoed enzovoorts.³⁵³ De hond stond vroeger, net als de kat, in zeer laag aanzien.

Hond kan ook staan voor een oppervlaktemaat, maar dat is hier zeker niet het geval. Men heeft ook wel gedacht aan een verband met honderdman.³⁵⁴ Maar ook die verklaring lijkt niet aanvaardbaar, want voor het voorkomen van een functie honderdman is in Noord-Brabant geen enkele bewijs. Hundgassen in de Pfalz zouden naar de gerechtsplaats van het honderdschap voeren. De 'hund' (honderdman) was belast met het aanhouden van de misdadigers. Hond zou ook vaak op een grensligging wijzen.

De Hazenwindhond is een huisnaam. Een hoeve met de naam Hondsdonk komt ook onder Ginneken voor.

Waarschijnlijk is hond hier een pejoratief: een hoeve op onvruchtbare, moerassige grond. De Hondplaats is een uniek toponiem in de Baronie: was het de plaats waar hondenhokken stonden? Verbleven hier ooit de jachthonden van de Nassau's (die vaak kwamen jagen in het Liesbos)? Het verzorgen van de honden van de Heer was vaak een taak van de kloosters (waarvan de Heer dikwijls voogd was): dit heette 'het gysten der honden'. Later werd het recht op de gist afgekocht voor voeder.³⁵⁵

Hondsgat zal een moerassige laagte aangeduid hebben. Was de Hondsvonder een krakke-mikkig bruggetje?

2.9.11 Kalf

Kalverblok (4X)

Kalverweide (3X)

Oudste vermelding: 1422 het Calverbloc.

Kalveren werden mogelijk apart geweid van ander vee. Zij moeten beter gras hebben dan volwassen dieren. Daarom is het mogelijk dat speciale Kalverblokken of Kalverweiden bestonden.

2.9.12 Kat

Kattenakker

Kattenstaart

Kattenstraat

Kattenwiel

Kattenland

Kattenstaartsebeemd

Kattenveldje, Wouter

Oudste vermelding: 1533 den Cattensteert.

Kat in toponiemen is op een groot aantal verschillende manieren uitgelegd: wild dier; toverdier; belegeringswerktuig; onbeduidendheid; vee; aarden opworp.³⁵⁶

Het is goed mogelijk dat de wilde kat hier vroeger voorkwam. In de Ardennen en delen van West-Duitsland komt dit dier heden ten dage nog voor, soms ook in Zuid-Limburg. Het dier is bijna twee maal zo groot als de huiskat, ongeveer zo groot als een vos: de lichaamslengte is ongeveer tachtig centimeter met nog een staart van circa dertig centimeter.³⁵⁷ In 2005 schijnt het dier te Lieshout gesignaleerd te zijn.

Daarnaast denkt men in Vlaanderen voor kat ook wel aan een betekenis 'slijk, drek, modder'.³⁵⁸

Kattenakker en Kattenland zijn vrijwel zeker in bezit geweest van een familie Kat(ten). Kattenstaart is een vormaanduiding voor een lang en smal perceel, misschien ook gebogen zoals de staart van het bekende dier. Ook Kattenveldje is genoemd naar een familie Katten. Speelde bij het Kattenwiel een kattensage? In de Kempen kende men diverse verhalen over pratende katten, onder andere te Liempde, Riethoven en Vessem.³⁵⁹

Kattenwiel. Wiel 'kolk ontstaan na dijkdoorbraak', ook 'diepte in een bocht van een beek'. Of gewoon een waterplas? Identiek met de waterplas de Neel? Vergelijk Heksenwiel.

2.9.13 Kievit

Kievit

Kievit, voorste

Kievitsland

Kievit, achterste

Kieviten

Kievitssteeg

Kievit, oude

Kievitslaar

Kievitsweike

Oudste vermelding: 1415 t Kievitslaer.

Kievit is een vogelnaam, maar ook een familienaam. De bekende vogel, *Vanellus vanellus*, is een soort van de steppen, die echter in Nederland veelvuldig in weilanden en tegenwoordig zelfs op akkers tot broeden komt. De vogel is zeer goed bekend wegens zijn opvallend baltsgedrag.

De kievit komt voor het eerst in Nederlandstalige bronnen voor in 1287.³⁶⁰

Bij Kievitslaar moeten we denken aan een laar 'open plek in een bos, voorzien van waterplassen',³⁶¹ ook wel 'onbebouwde (gemeenschaps)grond met heide of minderwaardige grassoorten begroeid'.³⁶² Laar is een oud element; het komt ook voor in nederzettingsnamen. Hier een laar waar kieviten verbleven. Kieviten broeden in het open veld, nooit bij bossen. Het laar zal dus ofwel zeer uitgestrekt moeten zijn geweest ofwel de bomen die er oorspronkelijk rondomheen groeiden waren allemaal gekapt toen er zich kieviten vestigden.

In Kievitsland, Kievitssteeg en Kievitsweike hebben we waarschijnlijk te maken met een familienaam.

In 1415 wordt Claes Kievits genoemd, G, fol. 26v.

2.9.14 Koe

Herenkoeweide	Koevoord	Koeweide, grote
Koeblok (3X)	Koeweide (4X)	Koeweide, lage
Koegat	Koeweide, achterste	Koeweide, voorste

Oudste vermelding: 1439 totter Koevoirt.

De koe was het belangrijkste vee op de Brabantse boerderij. In Princenhage werden relatief veel koeien gehouden omdat de boeren hier beschikten over een omvangrijk hooilandgebied. De koeien stonden tot de twintigste eeuw het hele jaar op stal. Ze werden wel enkele malen per dag naar buiten gebracht door een jongen of meisje om ze te laten grazen op wegkanten, weilanden, heide. Soms werden ze aan de tuier gezet op klaver of spurrie. Het gras dat melkgevende koeien nodig hadden moest beter van kwaliteit zijn dan dat van ossen of paarden. Een koeweide bevatte dus beter en meer gras dan een paardenweide of ossenweide, welke vaak maar een armetierige begroeiing gehad zullen hebben.

De Herenkoeweide was bezit van de Heer.

Betekent gat in Koegat een opening, waar koeien door kunnen? Of een laagte? Gat betekent in het mnl. 1. Open plaats in een voorwerp, opening. 2. doortocht, doorgang; poort, deur. 3. hol, kuil, spelonk, krocht'.³⁶³

De Koevoord was een voorde waar koeien een waterloop konden passeren. Veel voordoen zijn genoemd naar de dieren die er redelijkerwijze konden passeren: Hengstvoord, Koevoord, Oxford, Schweinfurt. In welke waterloop lag de Koevoord? Door de Bosloop waar deze de Leursebaan kruiste?

2.9.15 Konijn

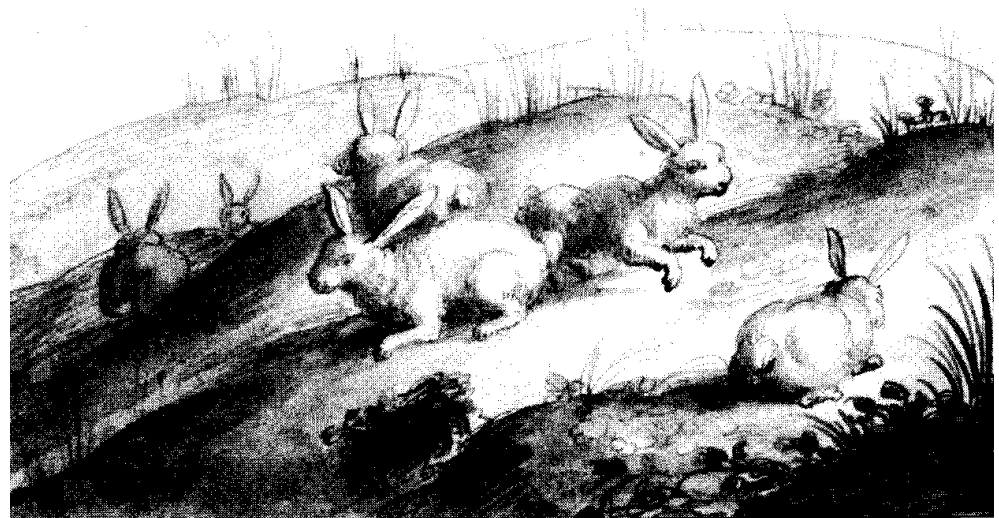
1801 Konijnsakker.

Konijnen komen sinds de late middeleeuwen veel voor in de Baronie. Ze werden vanuit Spanje hier via Frankrijk ingevoerd, het eerst bij kloosters en kastelen. In Vlaanderen zijn botten van konijnen gevonden, die dateren uit de twaalfde/dertiende eeuw; in 1255 leverde de baljuw van Vlaanderen enkele tientallen konijnen aan het grafelijke hof te Rijssel.³⁶⁴ Op de hoge zandgronden veroorzaakten ze veel overlast: hele akkers werden kaalgevreten.

In de late middeleeuwen werden zogenaamde konijnenwaranden verpacht door de Heer van Breda: een dergelijke warande besloeg een heel dorp.

Het konijn zou zich in Nederland vooral in de buurt van konijnenwaranden hebben kunnen handhaven.³⁶⁵ Waarom zou het dier zich niet spontaan gehandhaafd hebben? Zou het in Nederland in de late middeleeuwen te koud zijn geweest voor het dier? Of zou voedselgebrek een rol gespeeld hebben? Dat lijkt in de Baronie toch duidelijk niet het geval. Eind vijftiende eeuw vormden konijnen al een plaag op de Houtse Akkers, zo erg dat de bewoners van Den Hout, onder Oosterhout, een rekest richtten tot de Heer van Breda om die konijnen wat in te tomen: 'dat ten Hout int acker menich buynder lants ongesaeyt blyft liggen om der conijnen wille, want al seyen die arme luden wat, zij en meyen niet, alsoe reyn eten die conijn dat coren af'.³⁶⁶ (De Houtse Akkers bestaan uit hoge zandgronden, waar de konijnen bij voorkeur leven). De waranden die begin zestiende eeuw in de Baronie voor konijnen (en patrijzen) bestonden waren geen omsloten waranden, maar bestonden uit een heel dorp, althans uit de woeste grond in die dorpen.³⁶⁷ De pachter van een dergelijke warande moest een koppel hazewindhonden houden om de vossen, wilde katten, bunzings ('visschen') en steenmarters ('flouwynen') te verschalken. De warandemeester, de opzichter over de warandes, mocht in alle verpachte warandes patrijzen, fazanten en korhoenders buitmaken.

De konijnen hadden zich in de late middeleeuwen waarschijnlijk al aangepast aan ons klimaat. Kou deert hen weinig, maar vocht juist wel. De Kleine IJstijd (1450-1850) konden ze dus goed overleven. Door ziekten kunnen de dieren wel sterk aangetast worden: sedert de

Konijnenberg,
Jachtbedrijff, 1636

jaren vijftig heerst de myxomatose in ons land en recent is daar de ziekte VHS bijgekomen. Sinds kort neemt het aantal konijnen weer toe. In de duinen zijn de gevolgen van de jarenlange geringe aantallen van deze dieren echter duidelijk te zien: de struiken en bomen zijn flink toegenomen ten koste van veel lage kruiden.

2.9.16 Kraai

Kraaienhoek	Kraaiendonk	Kraaiennestweg	Kraaiveld
Kraaienlaar	Kraaiennest	Kraaierij	Polder van Kraaienlaar

Oudste vermelding: 1414 Kreienlaer.

De kraai werd door onze voorouders voor een geluksvogel gehouden.³⁶⁸ En daarom als uitgangteken gekozen. Kraaien zijn vogels die vanouds zeer bekend zijn. Ze komen overal voor waar broedgelegenheid bestaat (hoge bomen). Hun voedsel bestaat uit kleine dieren, eieren, zaad, wormen, insecten en alles wat maar eetbaar is.

Kraaierij was de naam van een perk in het Liesbos, gevormd naar analogie met Reigerij, ook een perk aldaar.

2.9.17 Kraan

1711 Craenelaer.

Bij Ulvenhout is ook een Kraanlaar bekend. Onder Oosterhout en onder Wacken in Vlaanderen ligt een toponiem Kraanschoot.³⁶⁹ In Kempenland komen de toponiemen de Kraanbraken, de Kraanmeer, het Kraanven en de Kraanbroeken voor;³⁷⁰ in de buurt van Helmond kenden de veldnamen Kraandonk, Kraanhorst, Kraanmeer, Kranenakker, Kranenberg, Kranenbraak, Kranenmorten en Kranenven.³⁷¹ In de Baronie komen verder onder andere Kraanberg en Kraanbeemd voor. Kraan is de middelnederlandse aanduiding voor de kraanvogel, *Grus grus*. Deze vogel zal vroeger ongetwijfeld in de Baronie gebroed hebben. De vogel broedt ver van de bewoonde wereld in moerassige omgeving. Tegenwoordig is er weer een Nederlands broedgeval in het Fochteloërveen. Maar op de doortrek, vooral in het najaar, worden in Nederland vaak kraanvogels gezien en dan speciaal in het oosten van Nederland. Eind februari 1984 streek een groep kraanvogels neer in Den Hout.³⁷²

Lemaire schrijft over de kraanvogel: 'De Europese kraanvogel is een imposante vogel, groter dan de reiger en zelfs de ooievaar. Hij staat net als zij hoog op de poten, heeft een slanke, sierlijk gebogen hals en een vrij lange snavel, hoewel korter dan die van de ooievaar. Hij is overwegend leigrij gekleurd met enigszins zwarte, afhangende staartveren en een rode plek op de kruin, die pas van dichtbij zichtbaar is. Hij vliegt met een langzame en krachtige

vleugelslag en gestrekte hals. Zijn voedsel bestaat uit insecten, spinkhanen, muizen, kleine vogels en planten. Zijn biotoop zijn moerassen, moerassige heiden, hoge venen en toendra; zijn nest ligt op de grond, liefst omgeven door water of moeras. Hij broedt in Scandinavië, Noord-Rusland en Siberië en overwintert in Zuid-Spanje, Noord-Afrika en Oost-Afrika (Ethiopië, Soedan). Buiten het broedseizoen trekt hij rond in grote groepen. In voor- en najaar komt hij op de trek ook over Nederland. Hij maakt een trompetterend geluid dat klinkt als; kroek' of 'krr', waaraan hij ook zijn naam heeft te danken'.³⁷³ Dat laatste wordt bevestigd door Eigenhuis: 'Algemeen worden de namen voor deze luidruchtige vogelsoort opgevat als geluidsnabootsingen. Opvallend is de aanwezigheid van de r in alle namen, welke goed overeenkomt met de rollende klanken in balts- en vluchtroep... Mogelijk is het oerwoord voor kraanvogel heel oud en ligt het aan de basis van niet alleen de indogermaanse talen, maar ook andere niet-indogermaanse talen'.³⁷⁴

2.9.18 Nest

Boksnest (3X)	Kraaiennest	Muizennest	Varkensnest
Hoedernest	Kraaiennestweg	Polder van kraaiennest	

Oudste vermelding: 1400 in Bucxnest.

Is Boksnest het nest van een reebok? Maar die maken geen echt nest. Het ree verstopt zich overdag in dichte begroeiing, maar van een nest is geen sprake. Hoedernest slaat op de patrijs. Moeten we aannemen dat op het perceel Muizennest veel muizen voorkwamen? Of is muis gevormd uit Mose 'slijk, modder'?

In Zundert ging de familienaam Mouws over in Muys.³⁷⁵ Men zou dus ook nog aan een persoonsnaam kunnen denken.

Het varken maakt een soort nest op een beschutte plaats, onder een boom bijvoorbeeld. In de eerste eeuwen van onze jaartelling bewoonde het wilde zwijn grote delen van Nederland. Door de toenemende ontbossing en het in cultuur brengen van gronden, verminderde het areaal. Het zwijn werd eeuwenlang zwaar vervolgd omdat het dier aanzienlijke schade aan veldgewassen toe kan brengen. In de zeventiende en achttiende eeuw was het zwijn bijna in geheel Nederland uitgeroeid. Zelfs op de Veluwe was het dier vrijwel verdwenen. Vanaf begin twintigste eeuw is het dier hier echter weer uitgezet. Direkt na de oorlog kwamen er in de grensgebieden nogal eens wilde zwijnen voor. Het wilde zwijn leeft in velerlei landschappen: de hoogste dichtheden bereikt het dier in in vlakke, waterrijke gebieden met loofbossen en landbouwgronden.³⁷⁶ In het beemdengebied in het noorden van Princenhage voelden de wilde zwijnen zich zeer goed thuis: er was volop water, hier en daar een bosje etcetera.

2.9.19 Os

Ossenblok	Ossenbossen	Ossenweide
Ossenbos	Ossenheining	

Oudste vermelding: 1430 dat ossenblocken.

Gedurende de middeleeuwen waren ossen de belangrijkste trekkraft, zowel voor de kar als voor de ploeg. Ossen werkten langzaam, maar ze waren wel sterk en bovendien konden ze met goedkoop voer in leven gehouden worden. Paarden hebben graan (haver) nodig en ook goed hooi. Ossen konden na een periode van enkele maanden vetmesten geslacht worden (paarden werden niet geslacht). Maar paarden waren veel sneller en dat was van belang bij transport over de weg en ook bij het ploegen, omdat de grond dan beter omviel. In Princenhage kwamen vanaf de negentiende eeuw maar heel weinig ossen meer voor, vergeleken met de zuidelijke zanddorpen.

Was het Ossenbos een bos waar ossen werden geweid? Misschien moeten we bos hier dan zien als een vrij open terrein, met struiken en enkele opgaande bomen. Ook Ossenheining is een merkwaardige naam: was het een heining die door ossen werd beweide? Heiningen zijn vrijwel steeds akkers.

2.9.20 Otter

1501 den Otterwiel.

De otter kwam vroeger in alle beken en rivieren in de Baronie voor. Door intensieve jacht en watervervuiling is het dier verdwenen uit Nederland.

De dieren eten vis, vogels en waterratten. De meest gegeten prooidieren van de otter zijn snoek, paling en kikkers. De otter werd gevangen met klemmen maar ook met speciale ottersperen. In de twintigste eeuw werden in Brabant nog otters gedood, bijvoorbeeld te Goirle in 1917 en te Zundert in 1938 (meerdere exemplaren). Pas in 1954 werd de jacht in het gehele land verboden.³⁷⁷ In 1988 stierf de soort in Nederland uit, maar men poogt een herintroductie. Het uitsterven heeft te maken met vervuiling van het water, toename van de recreatie, minder voedselaanbod etcetera.

2.9.21 Paard

Fier Hemelspaard	Paardenhuis	Paardenwagen
Paardenblok	Paardenkerkhof (3X)	Paardenweide
Paardenbos	Paardenvelden	Paardje

Oudste vermelding: 1468 t Peertbloc.

Met het Fier Hemelspaard is het Huis de Vier Heemskinderen bedoeld. Het Paardenbos kan een bos zijn geweest waar paarden graasden. Paarden eten gras maar ook veel takken en bast van bomen, struiken enzovoorts. Het Paardenhuis kan gebruikt zijn voor het stallen van paarden die nodig waren voor het trekken van boten door de Mark.

Een Peertskerckhof kan een plaats zijn waar paarden die aan een besmettelijke ziekte waren gestorven begraven werden (paarden werden niet vaak gegeten; op het eten van paardenvlees rustte een taboe). Maar in Alphen zijn ook aanwijzingen voor het bestaan van een pestkerkhof, waar mensen die aan de pest waren overleden, begraven werden.³⁷⁸ In Bilsen en Lommel was het paardskerkhof een plaats waar krengen van paarden begraven werden.³⁷⁹ De overgang Paards > pest komt in de streektaal voor, bijvoorbeeld in peertsstal > pestal.

De Paardenwagen was een herberg, waar plaats was om paardenwagens te stallen en paarden te verzorgen. Het Paardje is ook de naam van een huis.

2.9.22 Reiger

Reigerbossen

Reigerij, grote

Reigerij, voorste

Reigerij

Reigerij, kleine

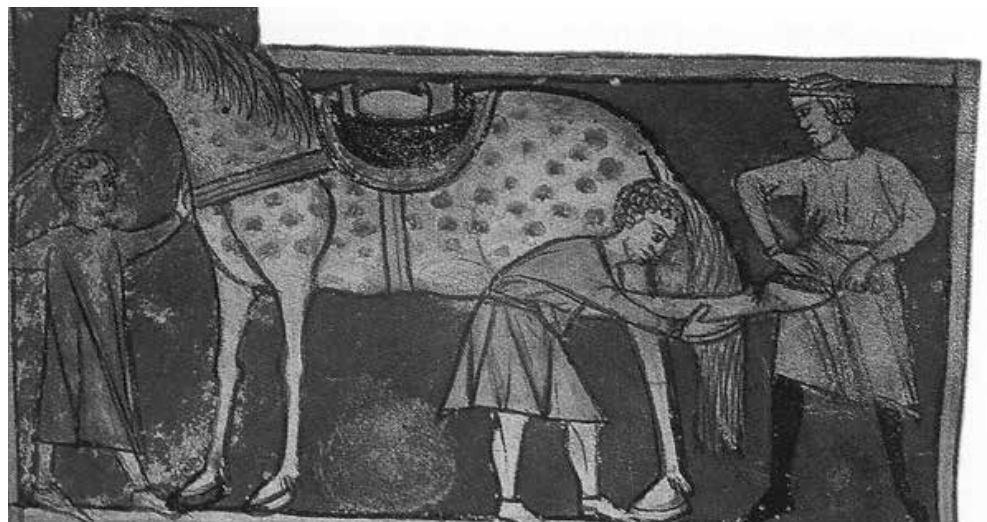
Reigersven

Oudste vermelding: 1619 Reygersbosschen.

De reiger is een vogel die in kolonies nestelt, meestal in hoge bomen.

Reigerij: plaats waar reigers broeden; de broedplaats is ook tegenwoordig nog steeds in gebruik, ze bevindt zich aan de noordzijde van het Liesbos. Ook in het Mastbos broedden reigers. Vanuit het Liesbos gaan de reigers vaak kilometers ver op zoek naar voedsel. Reigers werden vroeger wel geschoten en gegeten, maar ze leveren maar heel weinig vlees en dat

Paard beslaan, 13e eeuw, Engeland

is ook nog niet bepaald lekker (vissmaak). De jongen werden aan het einde van de broedtijd wel verzameld. In 1298 was er al een reigerbos bij Bijlmerbroek (Bindelmeerbroek), waarover twist ontstond tussen graaf Jan van Holland en bisschop Willem van Utrecht. Het Zevenhuizensebos bezat reeds in de veertiende eeuw een reigerkolonie: Het roven van 'reygers, quacx, pittoeren en lepelaers' werd hier bij plakATEN verboden'.³⁸⁰

In de stad Breda broedden ook reigers, in de bomen ten noorden van de kerk, aan de Reigerstraat.

In de keuren van Breda wordt het vangen van reigers en andere vogels in 1520 verboden: 'Item dat niemant wije hij sij en sal nae eenighe reijgeren, faijsanen, berchonderen oft patrijsen schieten, noch die vanghen met eenighe stricken oft netten, opte verbeurte van elcker reijse III oude Schilden'.³⁸¹ Met berchonderen (berkhoenderen) worden korhoenders bedoeld. Zij zaten vaak in berken te roesten.

Reeds enige jaren eerder, in 1517, was door de overheid een plakkaat uitgevaardigd waarin het vangen van allerlei vogels verboden werd: 'Die Fesanen, Perdrysen, Moer-Hoenderen, Kranen, Reygers, Quacken, Trap-gansen, Putoren ende andere ghelycke Wildt vangen ofte schieten' op een boete van tien pond.³⁸²

De reigers van Mast- en Liesbos werden waarschijnlijk toch vaak geschoten of uit de nesten gegooid of gehaald: de jongen werden net voor ze vliegvlug werden bemachtigd.

2.9.23 Roerdomp

1410 die Putoer.

Een opgegraven paardengraf.

Putoor is ontstaan door verandering van de b in p uit Butoor, roerdomp, Botaurus. De naam butoor kan samengesteld zijn uit Lat. Butio 'roerdomp' (klanknabootsend) + Lat. taurus 'stier' of uit bos (os, rund) + taurus.³⁸³ Men heeft ook wel gedacht aan een verklaring 'boe roepend als een stier'.³⁸⁴ De roerdomp kwam vroeger stellig veel meer voor dan tegenwoordig. Het dier heeft behoefte aan moerassen met overjarig riet, waarin het zich zeer goed weet te camoufleren. De roep van de vogel 'woemp, woemp' draagt zeer ver. Tegenwoordig is de vogel bijzonder zeldzaam. In de jaren zestig van de twintigste eeuw broedde de Roerdomp nog in de Haagse Beemden (Rooskensdonk).³⁸⁵

Putoor kan ook staan voor bunsing, maar die werd in de Baronie meestal 'fis' genoemd. Een bunsing leeft ook niet in beemden (het betreffende gebied bestaat uit moerassige beemden).

In de middeleeuwen (circa 1200?) komt de persoonsnaam Simon Butorvalca voor: die naam betekent 'valk, die voor de roerdompjacht is afgericht'.³⁸⁶ Blijkbaar was de jacht op roerdompen populair in de middeleeuwen.

2.9.24 Schaap

Schaapsbeemd

Schaapsweide

Schappenweide

Oudste vermelding: 1415 die Scaepsbeemt.

Schappen werden veel gehouden. Ze graasden vooral op de heide, maar werden ook wel vetgemest met bijvoorbeeld veldbonen. Het ras dat in onze streken voorkwam was enigszins onbestemd: men noemt het het Kempisch heideschaap, een ras dat hoog op de poten stond en vrij weinig wol leverde.

Was de Schaapsbeemd een hooiland waar schapen geweid werden? Beemden waren vaak zeer week van bodem, zodat er zeker geen koeien in konden weiden. Schapen oefenen minder druk per vierkante decimeter uit en kunnen daarom beter op drassige gronden gebruikt worden, bijvoorbeeld voor beweiding van etgroen.

2.9.25 Spreeuw

Spreeuw

Spreeuwakker

Spreeuwenbos

Spreeuwke

Oudste vermelding: 1511 den Spreeacker.

Was het huis de Spreeuw genoemd naar spreeuwenpotten? Een spreeuwenpot was een aardewerken pot waarin spreeuwen nestelden: net voor de jongen uitvlogen, als ze goed vet waren, werden ze uit de pot gehaald en opgegeten.

Op 12 november 1709 machtigt Adriaen Janssen van Poppel, tavernier, zijn zoon Alexander om naar het Oude hof van Thorn te Gilze te gaan en aldaar een perceel zaailand: het Spreuken, met het geerken daaraan, half bunder over te dragen aan Andries Talboom, RH136, fol. 227v. Het was dus cijsplichtig aan Thorn, hetgeen wijst op hoge ouderdom. Op diverse kaarten staat het Spreuken aangegeven als zou het een belangrijk punt zijn in het wegverkeer of zelfs de naam voor een nederzetting. De herberg werd later het Ploegje genoemd. Het woord spreeuw komt voor het eerst in 1287 in de Nederlandstalige bronnen voor.³⁸⁷

2.9.26 Valk

Valkakker

Valkberg

Valkheuvel

Valkweide

Oudste vermelding: 1310 den Valcberch.

Slachten van een varken, Engeland.

Valkakker en Valkweide zullen mogelijk naar de bezitter genoemd zijn.

Was de Valkheuvel een heuvel waarop ooit een valk werd waargenomen? Of bezit van een familie Valk? Vergelijk Claes die Valke, die Jonge, 1422; Mathys de Valck, 1499;³⁸⁸ Peter Cornelis Bartels alias Valck, tot Overvelt, 1642, R724, fol. 65v; Adriaen Cornelis Bartels genaemt Valck, tot Effen, 1634, P124, fol. 18v; Peeter Valcken, 1668, GP263, fol. 72; Cornelis Bartels genaemt Valck, 1699, P126, fol. 76. Heuvels zijn vaak grenspunten of dorpsheuvels (pleinen), in beide gevallen kunstmatig verhoogde plaatsen. Dit in tegenstelling tot bergen en donken. Een roofvogel neemt vaak een verhoogde zitplaats om zijn prooi te plukken. Zou er een slechtvalk gesignaleerd zijn? Dat is de meest opvallende valk, groter en sneller dan de boom- en torenvalk. Het woord valk komt in 918/948 voor het eerst in het Nederlands voor.³⁸⁹

2.9.27 Varken

Varkensbos (2 X)

Varkenshof

Varkensnest

Varkenseind

Varkensland

Varkensweide

Oudste vermelding: 1580 de Verckensweyde.

**Vinken vangen
met een slagnet op
de vinkenbaan.**

In de eerste eeuwen van onze jaartelling bewoonde het wilde zwijn grote delen van Nederland. Door de toenemende ontbossing en het in cultuur brengen van gronden, vermin-

derde het areaal aanzienlijk. Het zwijn werd eeuwenlang zwaar vervolgd omdat het dier aanzienlijke schade aan veldgewassen toe kan brengen. In de zeventiende/achttiende eeuw was het zwijn bijna in geheel Nederland uitgeroeid. Zelfs op de Veluwe was het dier vrijwel verdwenen. Vanaf begin twintigste eeuw is het hier echter weer uitgezet. Direct na de oorlog kwamen er in de grensgebieden nogal eens wilde zwijnen voor. Het wilde zwijn leeft in velerlei landschappen: de hoogste dichtheden bereikt het dier in in vlakke, waterrijke gebieden met loofbossen en landbouwgronden.³⁹⁰ In het beemdengebied in het noorden van Princenhage voelden de wilde zwijnen zich zeer goed thuis: er was volop water, hier en daar een bosje etcetera.

Vergelijk ook de namen Everdonk en Hokkenberg, waarin ook het varken schuilt.

2.9.28 Vink

Hoeve van Vinkenburg

Vinkenburg

Vinkenweide

Vinkenveld

Oudste vermelding: 1547 het Vinckvelt.

Was de Vinkenweide weiland van de familie Vink? Vergelijk 1415 Geride Vinck en Willeken Vinken, Vincke Snoecs, G, fol. 20, fol. 35, fol. 56. Arnoldus Vynck, 1422;³⁹¹ Jacob Cornelis Vincken, 1699, P34, fol. 85v: Wouter Vinc, schepen in Hertele, 1357.³⁹²

De oudst bekende bezitter van Vinkenburg was Jan van Lier. Was het een een burg waar de bezitter zijn ontspanning zocht in de vinkenvangst?

Vink in Vinkenweide kan ook staan voor 'lichte turf'. Of een weiland waar vinken gevangen werden? Het vangen van vinken was eeuwenlang bijzonder populair. In de inventaris van de Haagse Cornelis Baertmans werden in 1702 vinckenetten aangetroffen en er wordt ook gesproken van 'alle de vincken', RH168-9.

Men onderscheidde bij de vinkenvangst vluchtbanen en druipbanen. Op de eerste, die in het open veld lagen, werden de vinken met lokvinken aangelokt en onder een dichtklappend net gevangen. Bij een druipnet, dat op een met wallen en bomen omgeven terrein lag, werden de netten in een greppel gelegd: de vangsten waren hier veel hoger dan bij de vluchtbanen; ook bleven ze in tegenstelling met vluchtbanen het hele jaar in gebruik.³⁹³

2.9.29 Vogel

Eendvogel

Vogelenzang

Vogelpoel

Vogelbos

Vogelik

Vogelschoot

Oudste vermelding: 1499 den Vogelpoel.

Vogel staat voor eend, eendvogel. Was het Vogelbos een bos waar eenden broedden? Bos zal vaak een open gebied met enkele struiken en opgaande bomen geweest zijn. Vogelenzang is in de Baronie een vrij frequent toponiem dat wijst op een plaats 'op den buiten', waar de vogels kwinkeleren. Vogeliek is onduidelijk.

Over de vogelstand in de zestiende eeuw in de Nederlanden licht Guicciardini ons in: 'Het landt heeft over al veel veldthoenen ende perdrysen / fasanten / tortelduyven ende quackelen met groote menichte: maer niet soo goede van smake als in Italien. De lijsters en ghelycken oock niet by de Italiaensche / midts 't ghebreck van bequaem voedsel: maer de meerlen zijn hier beter ende overvloedigher: noch zyn hier bykants alle andere soorten van voghelen / ter redelycker wyse: namentlyck de leewercken met groote menichte / mogelyck wel soo goed ende lekker hier te lande als in Enghelandt / deweckle Polydorus Virgilius soo seer pryst in zyn historie. Men vindt hier oock menichte van pauwen / swanen / reyghers / oyevaers / gansen endtvoghelen, humen (?) uyt Indien / Barbaryen / Oostlandt en Italien, seer schoon / groot ende goede: ende redelycke veel wilde ende tamme duyven van alle soorten: bovendien groote menichten van watervogelen besonder in Hollandt. Hier te lande en gebreken oock gheenerley roofvoghelen / meestendeels in dese landen gheboortich / als arendts / havicken / valcken / sparwars en merlins'.³⁹⁴

2.9.30 Vos

Jonker de Vosbossen	Vossenbeemd	Vossengracht	Vossenstraat
Voske	Vossenbos	Vossenmoer	Vossenweide

Oudste vermelding: 1430 den Vossenbeemt.

De meeste namen met het element vos zullen genoemd zijn naar de eigenaar. Vergelijk Adriaen Willem Vos, 1448, R710, fol. 52v; Mr. Willem de Vos, 1575, R715, fol. 172v. De Vossengracht en het Vossenbos zijn waarschijnlijk naar het bekende dier genoemd. Vossen kwamen eeuwenlang, ondanks de intensieve vervolging, in redelijke aantallen voor. Ze broeden in terreinverhogingen, wallen, zandbergen. Hun voedsel bestaat voornamelijk uit wormen, insecten, muizen en soms eieren, vogels, konijnen etcetera.

Rond 1800 verbleven er in de Baronie volgens Goldberg zeer veel vossen, op het doden van welke dieren in de meeste dorpen een premie stond van twee gulden en twaalf stuiver in het geval van een oude vos en een gulden en zes stuiver voor een jong exemplaar. In de meeste dorpen zouden per jaar wel vijftig of zestig vossen gedood worden. De premies waren echter onlangs op de meeste dorpen afgeschaft.³⁹⁵

2.9.31 Wolf

Wolfsakkerke	Wolfsberg	Wolfshof	Wolfsputten
Wolfsbeemd	Wolfsgat	Wolfspuit	Wolfswede

Oudste vermelding: 1474 de Wolfsputte.

In de meeste gevallen zal wolf in bovenstaande toponiemen op het dier duiden. Wolf kan ook een nevenvorm zijn bij worf 'waterwilg'. Andere betekenissen van wolf zijn: draaikolk en wollegras; verder kan het woord duiden op een plaats waar boosdoeners verblijven en ten slotte kan wolf een persoonsnaam zijn. Het oudste wolftoponiem in de Baronie komt voor te Gilze, 1349: de Wolfbergen. Zie over de wolfgangsten Buiks.³⁹⁶ De schutter/vanger van een wolf kreeg een premie van het gemeentebestuur en mocht met de wolf, of met kop, staart en poten naar naburige dorpen om daar eveneens een premie op te strijken 'dewijl tot uytroeying van dusdanige verslindende dieren tot aanmoediging van de liefhebbers altoos heeft gestaen een premie'. Die premies waren behoorlijk: begin achttiende eeuw 25 gulden in het dorp waar de wolf geschoten was. Omliggende dorpen betaalden ook graag omdat wolven nu eenmaal een zeer groot territorium bezitten. Wolven geschoten in 1731 en 1733 te Gilze werden verschalkt met behulp van aas. In 1733 had een wolf daar een aantal schapen doodgebeten in een schaapskooi te Nerhoven en de nacht daarop werd de wacht gehouden bij een hoop ingewanden van de schapen (de acht dode dieren waren geslacht en de gewonde verzorgd).

Het vangen van wolven gebeurde ook wel met netten: er werden netten opgesteld bijvoorbeeld aan de rand van een bos en een groep drijvers trachtte de wolven in de richting van het net te jagen. In Princenhage werd in 1636 een resolutie aangenomen ter zake van het jagen met netten op de wolven, met allerlei aanwijzingen hoe de jagers en drijvers zich moesten gedragen (GP 1643, fol. 64, 65). Bij deze jacht hadden de rotmeesters de taak om iedereen te waarschuwen op welke dag de jacht zou plaats vinden en op welke plaats de deelnemers moesten verzamelen. Wie niet op kwam dagen, moest een boete voldoen van 25 stuiver. Bij het bos gekomen moesten de netten gespannen worden; de vangers moesten uiterlijk twee roeden van elkaar af staan. De schout, vorsters, schepenen en rotmeesters gingen dan het bos in: ze moesten dicht bij elkaar blijven om de wolven geen kans te geven weer terug te lopen. Het produceren van lawaai in de vorm van trommels slaan of trompetten steken mocht pas gebeuren als de drijvers een flink stuk in het bos waren. Niemand mocht op de grachten (= wallen) staan, waar de netten op stonden, want dan zouden de wolven om kunnen keren. Bij de netten moesten bekwame personen opgesteld worden, die met een roer wisten om te gaan. Gedurende de jacht mocht niemand door de dreven van het bos lopen. Ook in 1632 was deze resolutie al aangenomen door het dorpsbestuur (GP 1643, fol. 132, 133).

In 1686 wordt door het dorpsbestuur de instructie aan de rotmeesters herhaald: zij moesten op het 'trekken' van de klok het volk commanderen om de wolf op te jagen. Als iemand wist waar de wolf lag, moest dit doorgegeven worden. De rotmeesters moesten iedereen voorzien van lood en kruit, P400, 4, fol. 88.

In 1735 namen de schepenen een resolutie aan, waarin het schieten/vangen van een aantal schadelijke wolven werd voorzien. Ieder huisgezin moest donderdag 20 oktober 1735 om acht uur 's morgens een man sturen naar een per gehucht vast te stellen plaats; deze persoon moest voorzien zijn van een snaphaan, buspoeder en kogels; degenen die geen snaphaan hadden moesten een stok of vork meenemen. Van de gehuchten Emer, Boeimeer, Overa, Effen en 't Hout moesten de mannen verschijnen op de grote Hoeve van Gageldonk; die van het Dorp en de resterende gehuchten op Overveld bij het huis van Jan van Baal. Wie niet kwam opdagen riskeerde een boete van drie gulden, GP1648, fol. 156v.

Een andere manier van wolven verschalken werd bereikt met een wolfspuit, voorzien van een lokdier. Dit schijnt een Germaanse vinding te zijn geweest. Deze wolfspuit bestond uit een grote ronde kuil, waarbij in het midden een kolom aarde was uitgespaard; boven op die kolom werd een geit vastgebonden. Langs de buitenlant van die kuil werd een gesloten omheining aangebracht: wegens deze laatste kon de (blatende) geit van buitenaf wel gehoord en geroken, maar niet gezien worden. Wolven die over de omheining sprongen kwamen in de kuil terecht. Latere typen wolfskuilen hadden een dak van takken en loof over een kuil, waarin het lokaas lag. Een ander type had een lokdier op een paal gebonden, met de kuil eromheen, gecamoufleerd met stro.³⁹⁷

In het Liesbos werden ook wel wolven geschoten. In 1697 schoot Anthony Elsacker ontrent zijn Majesteyts Liesbosch op 9 februari eenen wolffe (RH135, fol. 167). In hetzelfde jaar maar dan op 14 december schoot Adriaen Zebrechts alias Vogelen in het Liesbosch een wolff. Hij kreeg een premie en mocht met het dier 'rondgaan' in andere dorpen om ook daar een premie op te strijken 'want men voor het ombrengen oft dooden van soodanigh schadeloos (!) en verslindendend beest is gewoon gelyck van oudts te betalen seeckere recognitie op ider plaetse', RH135, fol. 188v. In 1695 werden er in het Liesbos twee vrouwtjeswolven geschoten door respectievelijk Johan van Poppel en Berent Cornelis Alaerts (RH 135, fol. 136). Er werden zelfs wel zwangere wolven geschoten: Jan van Poppel had op 2 mei 1698 een wolf geschoten 'waerin na opensnydinge bevonden syn vijf jonge wolven', RH135, fol. 194. Die Jan van Poppel was blijkbaar een echte wolvenjager want op 12 januari 1699 schoot hij nogmaals een wolf, RH135, fol. 203v.

Op de 22e april 1703 had dezelfde Johan van Poppel achter de Hoeve in het Hout een reuwolf geschoten, RH136, fol. 89v. Nog in hetzelfde jaar werd weer in het bos de Dwarschoten door een drietal mannen een reuwolf geschoten. De jagers waren Leendert van Poppel, Jan Galmers en Hendrik Willemsen van Genck, RH136, fol. 99v. Het jaar 1706 was een slecht jaar voor de wolven: er werden twee mannetjeswolven geschoten en een vrouwtje en verder werden er nog acht jonge wolven doodgeslagen. De twee mannetjes zaten bij het Liesbos, de vrouwtjeswolf in Hoogslaar, RH136, fol. 159-161. In 1707 werden door Wouter Adriaen Leyten en Aert Paulus Cluijs zeven jonge wolven gevangen (vijf reuen en twee teven), RH136, fol. 173v.

In 1697 besloot het gemeentebestuur voortaan geen hogere premie dan zes gulden meer te betalen voor een dode wolf (en een behoorlijk 'gelagh'), GP1646, fol. 22.

2.9.32 Zwaluw

Zwaluwakker	Zwaluwen	Zwaluwweide
Zwaluwbos	Zwaluwstraat	

Oudste vermelding: 1525 de Swaluweyde.

Zwaluwen broeden vaak bij boerderijen: huiszwaluwen aan de buitenkant, boerenzwaluwen in de stallen. De oeverzwaluw echter in steile wanden.

Zwaluwen kunnen op sommige weilanden veel voorkomen als er veel insecten in de lucht zitten. Ook is het mogelijk dat zwaluw een vormaanduiding is voor een perceel lijkend op een zwaluwstaart met twee lange punten. Het is ook mogelijk dat een perceel genoemd is naar een eigenaar afkomstig uit het dorp Zwaluwe.

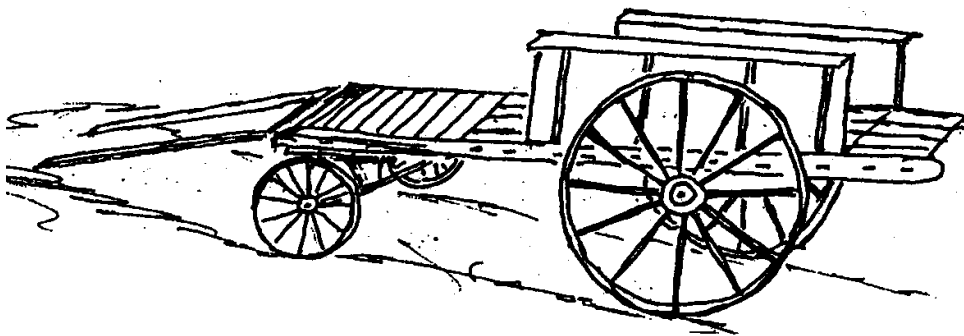
2.10 Straten en wegen

2.10.1 Baan

Antwerpsebaan	Baanweide	Heerbaan, grote	Rijsbergsebaan, oude
Antwerpsebaan, oude	Baanzicht	Heerbaan, oude	Roosendaalsebaan
Baan	Bredasebaan	Hilsebaan	Sprundelsebaan
Baan, nieuwe	Buitenbaan	Leursebaan	
Baan, oude	Heerbaan (5X)	Postbaan	
Baanakker (5 X)	Heerbaan, gemene	Rijsbergsebaan	

Oudste vermelding: 1514 de Heerbane.

Een baan is een 'betreden, effen weg; weg'.³⁹⁸ Een heerbaan is hetzelfde als een heerweg, heerstraat, namelijk een grote doorgaande weg tussen twee dorpen of steden. Heer zou 'leger' betekenen: heerstraten zouden dus oude legerwegen zijn.³⁹⁹ De aanleg van de heerwegen is in de Romeinse tijd begonnen. Maar het bestaan van een uit die periode daterende weg is in de Baronie nog niet aangetoond. Brede, rechte wegen waren van groot belang voor de

Een zogeheten trein. Hiermee kon een kar verlengd worden om zo meer graan te kunnen laden. C.J. Verhoeven: Op z'n Haores.

verplaatsing van troepen en vooral van de legertros met de vele wagens. Er kan verwarring ontstaan zijn tussen Heerstraat en Heerdstraat: dat laatste is een weg waarlangs een herder zijn kudde naar de heide dreef.⁴⁰⁰

Hoeufft schrijft: 'Heerstraat voor den grooten algemeenen weg of straat. Men vindt ook heir-straat geschreven. Volgens het algemeen gevoelen beteekent het woord eene straat of eenen weg, langs welken een leger kan gevoerd worden'.⁴⁰¹

Veel banen zijn genoemd naar de nederzetting waar ze naar toe lopen: Anwerpen, Breda, Hil (onder Etten), Leur, Rijsbergen, Roosendaal en Sprundel. Baanzicht is de naam van een boerderij op Bagven. Langs de Postbaan reden postkoetsen tussen Anwerpen en Rotterdam.

Naar de markt met
eieren

**Ben ander melk' de Koe, een ander bouw het Land;
Jaap stapt gezwind naar Steê met Eijers in zyn mand:
Zyn Hoenders kunnen hem de kost zoo ryklyk geven,
Als Koë en Graanbouw doet, daar de anderen van leven.**

2.10.2 Dijk

(205 vermeldingen, ofwel $205 / 12.234 = 1,7\%$)

Aarddijk	Eikdijk	Kadijk	Polderdijk (3X)
Bermdijk	Haagdijk	Kadijk, oude	Rietdijk
Binnendijk	Haagdijksepoort	Kasseldijk	Rietdijksestraat
Brede dijk	Hagaartsdijk	Kerkdijk	Rietdijkseweiden
Dijk	Hageldijk	Kloosterdijk	Rietdijksveken
Dijk a/d Nieuwe Sluis	Hagersdijksestraat	Kostersdijk	Rijdijk
Dijk, kleine	Halsekadijk	Kwaad dijkske	Rijkeliersdijk
Dijkakker	Hamerdijk	Kweesterdijk	Rijsbergsedijk
Dijkbeemden	Haverdijk	Langbunderdijk	Schouwdijk
Dijkblok	Haverdijkstraatje	Lange dijk	Strijpensedijk
Dijkblok, voorste	Herendijk	Meerdijk	Valdijk
Dijkersveld	Hilsedijk	Mertensdijk	Watermolendijk
Dijkske	Hondsdonksedijk	Molendijk	Zwartenbergsedijk
Dijkteiling	Hoodijk	Molendijk, Oude	
Drie dijken	Horstdijk	Platte dijk	

Oudste vermelding: 1310 den Kerckdyc.

In de zandgebieden van de Baronie komen honderden dijken voor. Dit zijn andere dijken dan die in alluviale gebieden, zoals in de Haagse polders.

De aanleg van eerstgenoemde dijken werd per ordonnantie van Willem Hendrik in 1699 geregeld: '...door de heyden en vroenten van de eene plaats na de andere linierecht/ voor soo veel sulks bequaemelijk kan geschieden/ op te werpen, te maken en wel tonnerond te leggen, breedte, ruime wegen, heijrbanen of Deijken ter hoogte van vier voeten ende breete van twee roeijen en aen beijde de zijden met bequaeme slooten.'⁴⁰² De dijken moesten dus twee roeden breed worden, dat is 11,2 meter en vier voeten hoog, dat is circa 1,10 meter. Ook de beplanting werd geregeld: langs een dijk mochten de boeren bomen planten, speciaal eiken, berken en elzen. De houtopbrengst was half voor de Heer als de boeren de jonge boompjes van de rentmeester hadden betrokken. De zuidkant van de dijken (bij ongeveer oost-west lopende wegen) mocht niet beplant worden omdat de weg dan niet goed kon opdrogen in de zuiderzon.

Naast deze dijken in het zandgebied komen er in Princenhage ook veel traditionele dijken in alluviaal gebied voor.

Een flink aantal dijken heet naar gebieden of nederzettingen: de Aard, Hage, Hal, Hil, Hondsdonk, Langbunder, Polder, Rijsbergen, Strijpen en Zwartenberg. Enkele zijn genoemd naar personen: Hagaartsdijk, Kasseldijk, Kostersdijk, Mertensdijk en Rijkeliersdijk. Hagaartsdijk is op verschillende manieren vervormd tot Hageldijk, Hamerdijk en Haverdijk.

Naar de begroeiing op de dijk zijn genoemd: Eikdijk en Rietdijk.

Binnendijk en Buitendijk zijn elkaars tegengestelden.

Bermdijk is een dijk die ook wel als plasdijk werd aangeduid: hield in de zomer het Markwater bij hoge rivierstanden tegen.

Dijkteiling is onduidelijk. Als we uit mogen gaan van de oudste vermelding: een teil 'rij bomen' op een dijk? Maar de uitgang -ing is bevreemdend. De Hooijdijk is een dijk waarover hooi werd vervoerd. In Asterd, waar deze dijk voorkomt, werd veel hooi gewonnen, dat met een wagen of per schip afgevoerd moest worden.

Het perceel genaamd Kloosterdijk kan bezit zijn geweest van Sint Catharinadal of Vredenberg. Aan welke dijk dit stuk grond lag is onbekend. Kwaad in Kwaad Dijkske duidt op slechte begaanbaarheid of op de aanwezigheid van zwakke plekken in het dijklichaam. Houdt Kweesterdijk verband met mnl. Questeren 'geld bijeenbrengen'?⁴⁰³ Een dijk waarvoor geld ingezameld was om die aan te leggen?? De Meerdijk is waarschijnlijk corrupt voor Mercdyk, Markdijk. De Polderdijk was in bezit van een polder bijvoorbeeld Slangewijk en werd door het polderbestuur onderhouden. Is Rijdijk een dijk om over te rijden? Eerder corrupt voor Rietdijk. Een schouwdijk is een dijk die geschouwd werd door een polderbestuur of door schepenen. De Valdijk lijkt genoemd te zijn naar een val, een dal.

2.10.3 Dreef

Asdreef	Dreef, hoge	Kerkdreef	Rietdreef
Asdreef, korte	Dreef, kleine	Kwalsterdreef	Rithsedreef
Beukendreef	Dreef, lange	Liesbosdreef	Schoneboomdreef
Boevignedreef	Dreef, nieuwe	Meelsedreef	Singeldreef
Bosdreef	Ettensedreef	Molendreef	Stouwdreef
Buitendreef	Haagsedreef	Morteldreef	Torendreef
Dreef	Heidreef	Overveldsedreef	Verlorenhoekdreef
Dreef v Hoogsteen	Heldreef	Prinsendreef	Zanddreef
Dreef van Liesbos	Huisdreef	Prinsessendreef	

Oudste vermelding: 1580 dreve van Hoochsteen.

Een dreef is een weg waarover vee gedreven, gestouwd wordt. Later een weg met bomen erlangs.

Een belangrijk deel van de dreven is genoemd naar hun bestemming: Boevignedreef, Dreef van Hoogsteen etcetera.

Naar planten heten: Asdreef (es), Beukendreef, Kwalsterdreef (kwalster 'lijsterbes'), Rietdreef en Schoneboomdreef.

De Buitendreef lag aan de buitenkant van het Liesbos. De Huisdreef in hetzelfde bos liep naar het boswachtershuis. De Prinsen- en Prinsessendreef lagen in het Liesbos respectievelijk

Mastbos: genoemd naar leden van de Oranje-Nassaufamilie. De Stouwdreef laat de oorspronkelijke betekenis van dreef uitkomen: weg waarlangs vee gestouwd, gedreven wordt. De Torendreef liep uit op de toren van de Grote Kerk van Breda, een 'zichtdreef' dus.

2.10.4 Hand

Akker aan de Hand

Boske aan de Hand

Hand

Leursehandwijzer

Oudste vermelding: 1634 Bosken van der Handt.

Een hand is een handwijzer met een wijzende vinger. Er stonden minstens twee handwijzers in Princenhage.

2.10.5 Pad

Beeksekerkpad	Kloosterpad	Padden	Rithsepad
Buurstedensepad	Leursepad	Paddevoord	Trekpad
Ettensepad	Overasevoetpad	Rabatspad	Westriksekerkpad
Gageldonksepad	Pad, hoge	Rijsbergsepad	Westriksepad
Kerkpad (6X)	Padakker	Rithsekerkpad	

Oudste vermelding: 1426 den kerckpat comende van der Beeke.

Een pad, voetpad, liep tussen gehuchten, maar ook vaak tussen boerderijen onderling of tussen boerderijen/gehuchten en de kerk. De meeste paden heten naar de nederzettingen waarheen ze liepen: Beek, Buursteden, Etten, Gageldonk, Leur, Overa, Rijsbergen, Rith, Westrik.

Kerkpaden komen, zoals te verwachten veel voor. Deze paden zijn in de twintigste eeuw, na opkomst van de fiets en de auto, vaak vervallen en door de boeren bij de akkers geploegd. Een kerkpad volgde de kortste weg tussen een gehucht/boerderij en de kerk. De Paddevoord is een voord waar een pad doorheen liep. De Rabatspad is een pad over een rabat, een wat hoger liggend 'bed' in een bos. Het Trekpad langs de Mark werd gebruikt om schepen vooruit te trekken, door mensen of paarden.

2.10.6 Spoor

Spoor

Spoordonk

Oudste vermelding: 1635 Speurdonck.

Een spoor is een smalle weg, voor voetgangers of ook wel karren. Een spoor is eigenlijk een overblijfsel van het lopen van een mens of dier. Vandaar naar de betekenis gebaand pad is geen grote stap.

Spoordonk is een naam die ook onder Teteringen bekend is. Het eerste deel van deze naam slaat op Spork, vuilboom. Het tweede deel is donk 'zandige opduiking in moeras'. Sporkdonk > door uitval van de -k Spoordonk.

2.10.7 Steeg

Bruinsteeg

Donksteeg

Vriesdonksesteeg

Donkersteeg

Kievitssteeg

Oudste vermelding: 1439 die Donkersteghe.

Steeg 'smalle weg'; het woord houdt verband met stijgen, dus eigenlijk een stijgende weg.⁴⁰⁴ Nu zal een deel van de stegen inderdaad wel op een iets hellend terrein gelegen zijn, maar de betekenis weggetje, zonder meer, overheerst toch wel.

De Bruinsteeg zal een familienaam bevatten. Donksteeg en Donkersteeg hebben betrekking op hetzelfde object. De steeg is genoemd naar de Donk, een gebied ten westen van Breda. De Kievitssteeg (later een perceelsnaam) liep naar het gebied de Kievit. De Vriesdonksesteeg heet naar het gebied de Vriesdonk.

2.10.8 Straat

Abroeksestraat

Boeimeersestraat

Buurstdensestraat

Emerstraat

Achterstraat

Bosstraat

Dirksstraat

Gageldonksestraat

Akker over de straat

Brandestraat

Dirvenstraat

Groenstraat

Akkerstraat (6X)

Breestraat

Doelstraat

Haagstraat

Antwerpsestraat

Brielsestraat

Dwarsschootstraat

Hagerdijksestraat

Beeksestraat

Bruinstraat

Dwarsstraat

Halderdonksestraat

Bergstraat

Buursestraat

Eindhovenesestraat

Haverdijkstraat

Heerstraat	Langstraat	Plankstraat	Strijpensestraat
Heilaarstraat	Langstraat, oude	Polderstraat	Vaakstraat
Heistraat	Leemstraat	Putoorstraat	Valstraat
Heuvelstraat	Liesbossestraat	Rechte straat	Varentstraat
Hofstraat	Lonenstraat	Rennenstraat	Veedonksestraat
Hondsdonksestraat	Loostraat	Rithsestraat	Velddonksestraat
Hoogslaarsestraat	Meersestraat	Rooilandstraat	Vijfhuizenstraat
Hoogstraat	Moleneindsestraat	Rulstraat	Voordstraat
Hoolstraat	Molenstraat	Schaarstraat	Voorste straat
Houtsestraat	Molenstraat, oude	Scherbergsestraat	Vossenstraat
Huifakkerstraat	Molenstraatje	Schoolstraat	Vostersstraat
Jochemenstraat	Neerstraat	Schootsestraat	Vriesdonksestraat
Kapelstraat	Nieuwstraat	St. Geertruidenstraat	Vuchtschootsestraat
Kattenstraat	Nieuwveersestraat	Slaagsestraat	Waterstraat
Kerkstraat (3X)	Ooiendonksestraat	Slangwijksestraat	Weerdstraat
Klaassenstraat	Oudlandsestraat	Slijkstraat	Westriksestraat
Kluisstraat	Overasestraat	Spetenstraat	Wildertsvekenstraat
Krabbenstraat	Overbroeksestraat	Straat	Wolvenstraat
Krochtenstraat	Overveldsestraat	Straatakker (4X)	Zuilenstraat
Laagstraat	Papenstraat	Straatbeemd	Zwaluwstraat
Langdonksestraat	Peterstraat	Straatweide	

Oudste vermelding: 1440 die Veldoncxse strate.

Het merendeel van de straten is genoemd naar een nederzetting of gebied. Een niet onbelangrijk aantal draagt de naam van een familie: Bruinstraat, Dirksstraat, Dirvenstraat, Jochemenstraat, Klaassenstraat, Lonenstraat, Papenstraat, Peterstraat, Rennenstraat, Spetenstraat, Vaakstraat, Vossenstraat = Vorstersstraat.

Naar het uiterlijk of de ligging heten: Breestraat, Groenstraat, Hoogstraat, Laagstraat, Langstraat, Leemstraat, Neerstraat, Rechte straat en Slijkstraat. Lindemans schrijft: 'Een groenstraat of groene weg is een straat of weg die over braak liggend (groen) land loopt en jaarlijks verlegd wordt over het gedeelte van de drieledige akker dat onbebouwd blijft'.⁴⁰⁵ Deze omschrijving, die betrekking heeft op Belgisch Brabant, klopt voor de Baronie niet: hier was de dorpsakker niet verdeeld in drie stukken, waarvan er steeds één braak lag (waarover de groene weg zou lopen). Een groene weg zal begroeid zijn geweest met gras en die viel daarom vooral in de zaaitijd op tussen de zwart liggende geploegde akkers. De Groenstraat op Prinsenbeek werd later het Moleneind genoemd.

Een Heerstraat is een grote doorgaande weg tussen twee nederzettingen. Lindemans benadrukt dat een Heerstraat niet verward moet worden met het veel meer voorkomende 's Heren straat:⁴⁰⁶ de eerste is een grote, doorgaande legerweg, de tweede een gewone straat. Dat is in Princenhage ook zo: heerstraten verbonden dorpen onderling, maar een 's heren

straat was een gewone weg. Gebuurstraten vormden de laatste categorie van de straten: deze waren smal, leidden naar akkers of weiden en werden door de geburen onderhouden en gebruikt.

De Rechte straat lag aan de westzijde van de Mark. Het was waarschijnlijk een straat die men van rechtswege moest volgen, bijvoorbeeld om geen tol te ontduiken. Aan de oostzijde van de Mark, onder Ulvenhout en Strijbeek was ook een Rechte Straat bekend, evenals te Turnhout (1550), Minderhout (1467) en Hoogstraten (1455).⁴⁰⁷ Ook in Riel wordt in 1613 een Rechtestrate genoemd, R820, fol. 70v. Recht heeft waarschijnlijk geen betrekking op het tracé van de weg, maar op het van rechtswege verplichte karakter om deze weg te volgen (ter voorkoming van tolontduiking). In de keuren van Turnhout (1550) wordt bepaald dat de schapen niet door een akkerstraat gestouwd mogen worden, maar door 'die gerechtighe heerstraet'.⁴⁰⁸ Een Rechtestraat zou volgens Meertens gelijk staan met de Heerstraat, de belangrijkste doorgaande weg.⁴⁰⁹

De Achterstraat loopt achter de bebouwing om. De Buursestraat is identiek met Buurstedensestraat.

Het Doelstraatje liep naar de Doelen van de schutters. De vorm Haverdijkstraat is ontstaan uit Hagerdijkstraat.

De Hoolstraat zal genoemd zijn naar de lage ligging. Kattenstraat is corrupt voor Kattenstaart, vergelijk het ontstaan van Berkenstraat uit Berkensteert in Oosterhout (letteromzetting). De Plankstraat liep naar het gebied de Plank. Schaarstraat kan verkort zijn uit Scharenburgstraat. De Scherbergsestraat heet naar het gebied Scher(p)berg. Is het Wolvenstraatje genoemd naar een familie Wolf of naar het dier? De Zwaluwstraat kan genoemd zijn naar het gebied de Zwaluw of naar het naburige dorp Zwaluwe.

2.10.9 Weg

Akkerweg (3X)	Halderdonskeweg	Kerkweg van Overveld	Steenweg
Boeimeerseweg	Halseweg	Koningswegje	Strijpenseweg
Bosseweg	Hambroeksekerkweg	Kraaiennestweg	Veerdonkseweg
Bredasesteenweg	Hazenweg	Kruisweg	Veerseweg
Bredaseweg	Heerweg	Leurseweg	Waterweg
Bredeweg	Heerweg n Antwerpen	Molenweg (2 X)	Weg, lage
Damseweg	Holle weg	Molenweg, oude	Weg, nieuwe
Emerseweg	Hondsdonkseweg	Nieuwveerseweg	Werftseweg
Gageldonkseweg	Kasseiweg	Ooiendonkseweg	Wijmerenseweg
Gemene weg	Kerkweg (8X)	Rijsbergseweg	Zuilenweg
Groene weg (4X)	Kerkweg van de Beek	Rijwegen	
Haagsesteenweg	Kerkweg van Gageldonk	Schutseweg	
Haagweg	Kerkweg van Overa	Slaagseweg	

Oudste vermelding: 1415 den Veerschen wech.

Het merendeel van de bovenstaande wegnamen is genoemd naar een gebied of een nederzetting.

Naar personen zijn haast geen wegen genoemd: alleen het Koningswegje. Dit in tegenstelling tot straten, waarvan er diverse heten naar een persoon.

Het uiterlijk speelt een rol in namen als: Bredeweg, Groene weg, Holle weg en Kasseiweg. De Gemene weg zal gemeen bezit zijn geweest; een geboorstraatje dus. Dergelijke straatjes moesten ook door de gezamenlijke eigenaars worden onderhouden. De Hazenweg is onduidelijk: misschien een vergissing voor Hazenberg (beide worden op Steenakker genoemd). Een Heerweg is gelijk aan een Heerstraat: oorspronkelijk een legerweg; later een doorgaande weg tussen nederzettingen. De Kruisweg kan genoemd zijn naar een kruis, opgericht na een ongeval. Maar het kan ook een straat zijn die een andere loodrecht kruist. Misschien heeft het toponiem de Rijwegen betrekking op een aantal parallel lopende sporen. Schutseweg is gevormd uit Schootseweg, genoemd naar het gebied de Schoot onder Beek.

2.11 Orientatie

2.11.1 Eind

Eind, laag	Eindhoven	Laakeindeweide	Moleneindsestraat
Eindakker	Eindhovensestraat	Loekereindeweide	Oosteind
Eindbeemd	Goed van Eindhoven	Moleneind	Varkenseind
Eindelakker	Hoeve te Eindhoven	Moleneindseakker	Westeind

Oudste vermelding: 1187 Endoven.

Eind 'uiteinde'. Dit einde kan zowel betrekking hebben op het einde van de bebouwing, van de dorpsakker of van de cultuurgrond. In nederzettingenamen komt eind voor in Eindhoven, Moleneind en Oosteind.

Eindhoven kan geïnterpreteerd worden als 'de grote, op het uiteinde van de cultuurgrond gelegen boerderij'. Nederzettingen met deze naam zijn bekend bij Tilburg, Brecht, Zoersel en Zeelst; verder uiteraard de stad Eindhoven (die later vermeld wordt dan Eindhoven bij Princenhage!). Hove: derde naamval bij hof 'grote boerderij'. Of er één of meer boerderijen gestaan hebben in het oorspronkelijke Eindhoven is niet duidelijk. Als er maar één stond zou de schrijfwijze Eindhove moeten zijn. De belangrijkste hoeve van Eindhoven was Scharenburg, ook wel de Hoeve van Eindhoven genoemd.

Oosteind komt veel meer voor in nederzettingen dan westeinde of zuideinde en noord-einde. Het oosten was een preferente richting.

2.11.2 Kant

Heikant	Kant, lage	Meussenkant	Vierkant boske
Huibenkant	Lip Melissenkant	Mertenscant	Vierkante moer
Jacobskant	Loopkant	Nederkant	Vierkant stuk
Kant	Markkant (3 X)	Roukenscant	Vierkant veld
Kant, grote	Martenscant	Vaartkant	

Oudste vermelding: 1530 aenden Heycant.

Kant 'zijde'.

Heikant is een gehuchtsnaam die in vrijwel elk dorp wel voorkomt. Meestal zijn het post-middeleeuwse nederzettingen die ontstaan zijn toen de heidevelden wegens grondgebrek onder de ploeg werden gebracht. Een belangrijk deel van de kantnamen is samengeseld met een persoonsnaam. Loopkant 'aan de zijde van de waterloop', te vergelijken met Vaartkant en Markkant.

2.11.3 Noord

Noordakker
Noordammersakker
Noordstrijpen

Oudste vermelding: 1667 Noortstrijpen.

Noordammer is een familienaam.

2.11.4 Oost

Oosteind Oosthuisakker Ooststrijpen
Oosthal Oostplassen

Oudste vermelding 1667 Oostplassen.

Oost was de meest genoemde windrichting. Het oosten stond het hoogste in aanzien: Jeruzalem lag daar. Ex oriente lux.

Bij het omschrijven van de belendingen van een perceel begon men steevast met de oostelijke buur, dan de zuidelijke, de westelijke en tenslotte de noordelijke.

2.11.5 West

Westakker	Westdonk	Westhal	Westplassen
Westbeemden	Westeinde	Westhuisakker	

Oudste vermelding: 1506 opte Westdonck.

Een Westeinde komt in de Baronie alleen in Princenhage voor.

De Westhuisakker is de westelijk van de boerderij gelegen huisakker.

2.11.6 Wijk

Baarswijk	Polder v Slangwijk	Slangwijkseweg	Westriksekerkpad
Gemene blok van Westrik	Slangwijk	Veld in slangwijk	Westriksepad
Groenwijk	Slangwijksehillen	Westrik	Westriksestraat

Oudste vermelding: 1408 in Westric.

Wijk 'wijk, vaart, uitkomend op een hoofdkanaal in de veenstreken; uitgraving, poel'.⁴¹⁰ Deze betekenis zullen we in aantreffen in namen als Baarswijk en Slangwijk. Is Baars de vissoort of een familienaam? De familienaam Baars komt frequent in Noord-Brabant voor, maar ook in Hage?⁴¹¹ In 1613 wordt genoemd Christiaen Baers, ND8974, fol. 332v. De naam Slangewijk is niet duidelijk. Hier een bochtige wijk, met een vorm als een slang? Maar wijken zijn gegraven en zullen dus niet erg krom zijn. De Mark moet dan de hoofdvaart geweest zijn: deze rivier werd ook wel aangeduid als de Scheepvaart. De zogenaamde Voorwatersloot zou dan deze 'wijk' geweest kunnen zijn. In deze waterloop zitten inderdaad wel veel bochten. Ook moet er een moergebied zijn, want wijken liggen in veenstreken: hier mogelijk de Lange Bunders. Of genoemd naar een familie Slangen? Vergelijk Marie Peter Wouter Slangen, 1544, R709, fol. 190v.

Groenwijk is een huisnaam.

Westrik is door samentrekking ontstaan uit Westerwijk, zoals Schaaik uit Schadewijk (bij Eersel), Oostrik uit Oosterwijk (onder Leende) en dergelijke.⁴¹² Westrik komt ook voor onder Diesen en bij Olst in Overijssel.

Oosterwijk komt in de Baronie alleen voor te Alphen. Wijk kan hier betekenen 'dochter-nederzetting'⁴¹³ of 'deel van een stad, gebied', ontleend aan Lat. Vicus 'dorp, wijk, woonplaats, hofstede'.⁴¹⁴ Een vicus was in de Romeinse tijd een handelsnederzetting bij een castra (bijvoorbeeld Wijk bij Maastricht). Men denkt voor wijk ook aan een betekenis 'nederzetting, vaak met een bepaalde functie'.⁴¹⁵ Bij wijk-namen zien we vaak een samenstelling met de windrichtingen: oost, west en noord.

Het Haagse Westrik ligt ten westen van Gageldonk: zou het vanuit hier gesticht zijn? Er woonden in elk geval veel laten van Gageldonk in Westerwijk. Of vanuit een nederzetting op Steenakker? Daar bestond in elk geval bewoning in de Romeinse tijd.⁴¹⁶

2.11.7 Zijde

Raamzijde

Zijde, lage

Oudste vermelding: 1634 de Raemside.

Raam is een grenswaterloop, hier op de grens met Rijsbergen.

Toponiemen met het element zijde zouden in de Kempen vóór de veertiende eeuw ontstaan zijn, maar in de Baronie lijken ze toch niet zo oud.⁴¹⁷

2.12 Wateren

2.12.1 A

A	Asterd	Overaseheide	Overasevoetpad
Abroek	Aven	Overasehekken	Overasevonder
Abroekstraatje	Overa	Overasestraat	

Oudste vermelding: 1303 Overa.

A was de middeleeuwse naam voor allerlei stromende wateren. De Mark en ook de Weerij werden ooit met deze algemene waternaam aangeduid. Zo liggen Asterd en Abroek aan de Mark en Overa over de A = Weerij.

De betekenis van Overa is duidelijk: gehucht gelegen over het water de Aa gezien vanuit Princenhage-centrum.

Onder Veghel was eveneens een gebied Overa bekend.⁴¹⁸ Aven is een ven of laaggelegen terrein in de buurt van de Mark.

2.12.2 Beek

Beekheining	Beeksekerkpad	Beeksevoetpad	Kesselbeek
Beekseheide	Beeksestraat	Beekweide	

Vrijwel alle namen met het element –beek liggen in het gehucht Prinsenbeek, vroeger altijd kortweg aangeduid met Beek of Beke; 1428 opte Beke; 1430 after die Beke; 1489 op de Beecke.⁴¹⁹ De beek waaraan de nederzetting zijn naam kan danken is een water dat uit het Liesbos langs het Moleneind naar Hambroek en de Vloeigracht stroomt. Is dit de ongetwijfeld oude Rijt? In de negentiende eeuw genoemd de Bosloop/Kesterenloop.⁴²⁰ Vroeger kan dit water wel veel meer debiet hebben gehad dan in de twintigste eeuw. De naam Beek is in 1942 tot gemeentenaam geworden en in 1951 opgewaardeerd tot Prinsenbeek (naar analogie van Princen- in Princenhage, maar dat wordt standaard met een c geschreven). Beek als waternaam vinden we in Princenhage verder haast niet, wel in dorpen als Ginneken en Chaam.

Beek komt ook voor als korte benaming voor Hilvarenbeek. Verder zijn er in Noord-Brabant en de Kempen nederzettingen met de naam Beek te Asten, Beek en Donk, Lille, Meer, Nuenen en Schijndel. Het woord beek komt in het jaar 814 voor het eerst in Nederlandse teksten voor.⁴²¹

Kesselbeek is een deel van de Bielloop, genoemd naar de Hoeve van Kessel.

2.12.3 Blik

Blik (2X)

Kerkblik

Lindenblik

Blikken (2 X)

Krabbenblik

Oudste vermelding: 1502 den Kerckblik.

Een blik is waarschijnlijk een uitgemoerd ven. Een dergelijke waterplas blikkerde in het zonlicht. Blik hoort bij blicken'glinsteren'.⁴²² Vennen groeiden in de loop van enkele decennia dicht. Na verloop van tijd konden ze dan uitgemoerd worden en zo overgaan in een blik. Vergelijk een blekje tusschen Alphen en Chaam, 1790, RC182, fol. 123; twee blicken in de Bleecken Heyde, Chaam 1723, RA175, fol. 238v. Seker stuck erffs off heyvelt metten blick off wouwer daerin gelegen opten Eyckberch, Bavel, 1638, R693, fol. 4. Twee buynder heyden ende leechten ofte blickx om een weyde aff te maecken, Ginneken, 1634, P118, fol. 31v. Twee buynder veertig roeden waeterblicx te Lyndonck, 1699, P119, fol. 254v. Een blicxken om schapen in te wassen, 1727, P65. Fol. 79v.

De betekenis door Moerman gegeven: Blik 'onbegroeide op- of aanwas, waarschijnlijk zandgrond en dan denkelijk bij ww. blicken: glinsteren, mnl. blec, blic' klopt niet voor de situatie in de Baronie.⁴²³ Een blik is in de Baronie in elk geval geen op- of aanwas.

In de Achterhoek zou blik 'een bij de omgeving afstekende (kale, boomloze, open, lichtkleurige, het zonlicht weerkaatsende) vaak hoge of hellende plek' zijn.⁴²⁴ Die betekenis lijkt voor de Baronie ook niet te kloppen.

Het Kerkblik was bezit van de kerk. Het Krabbenblik is genoemd naar de ligging bij de Krabben. Het Lindenklik zal begroeid zijn met linden.

2.12.4 Brug

Biebrug	Brugbeemd (4 X)	Brugweide	Nieuwe brug
Brug	Brugboske	Gampelsebrug	Verbrande brug
Brug, houten	Brugveken	Houtbrug	
Brug, ophalende	Brugvekens	Molenbrug	
Brugakker	Brugveld	Molenbrug, oude	

Oudste vermelding: 1504 de Gampelsche brugge.

Bruggen vervangen vaak de oude voordren.

De Biebrug, Gampelsebrug en Houtbrug zijn genoemd naar gebieden, gehuchten. De Ophalende of Optrekkende brug was een brug die omhoog gedaan kon worden.

2.12.5 Dam

Dammen
Damseweg

Oudste vermelding: 1580 de Dammen.

Een dam is een versperring in een waterloop. Ook wel gebruikt ter aanduiding voor de inrit van een akker of weiland. Maar dat laatste is mogelijk pas een recente betekenis.

2.12.6 Emer

Emer	Emerke, achterste	Emersestraat	Herdgang van de Emer
Emer, achterste	Emerke, voorste	Emerseweg	Hoeve ten Emer
Emerbergen	Emerkens	Emersewildert	Huis ten Emer
Emerke	Emerseakker	Gemeente van de Emer	Kleine Emer

Oudste vermelding: 1415 ten Ameren.

Emer 'nat land op de oever van een beek' of 'werf langs een rivier', dan wel 'kaai'.⁴²⁵ Het gebied lag tegen de Mark. Er meerden wel eens schepen af, vooral met lading voor Gagel-

donk. Soms komt men ook tegen dat er lading getransporteerd moet worden naar de Emer, bijvoorbeeld eikenbomen uit het Liesbos. Het toponiem Emer komt verspreid in de Baronie voor: het betreffende object ligt altijd aan een water. In 1665 wordt door schout en schepen een resolutie aangenomen dat er aan het Hoofd op de Emer geen mestschepen uit Holland mogen aanleggen, omdat daar een besmettelijke ziekte heerst (pest), GP3, fol. 9. Hier aan de Mark lijkt Emer dus wel een aanlegplaats voor schepen aan te duiden, maar voor een toponiem als de Emer te Bavel, aan een smal beekje, kan deze verklaring toch moeilijk opgaan. Van Loon geeft enkele Westbrabantse voorbeelden van Emernamen die op water betrekking hebben en enkele die land aanduiden.⁴²⁶ Mogen we aannemen dat de Emernamen die landerijen aanduiden die naam ontleend hebben aan een water, waaraan ze gelegen zijn? Dan moeten er veel wateren Amer hebben geheten, ook kleine beekjes. We moeten dus wel aannemen dat Emer hier 'nat land aan een waterloop' betekent.

2.12.7 Hool/hol

Holip	Hollandersakker	Holstap	Steenhool
Holland	Hollandersblok	Hoolstraatje	
Holland, klein	Holle weg	Hooltje	

Oudste vermelding: 1503 sHollandersblock.

Holip is onduidelijk.

Is de boerderij Holland genoemd naar de bezitter? Waarschijnlijk wel. Vergelijk Cornelis Hollanders, 1694, R755, fol. 138v; Jan Gheeryt Hollanders, 1415, G, fol. 72. Digna Christiaen van Unen, weduwe Corn. Hollanders, 1754, RH106, fol. 162v; Willem de Hollander, 1474, D, fol. 10v. Henric Jan sHollanders, 1501, R415, fol. 292 Of is de veldnaam primair? Dan valt te denken aan een eerste lid on, dus onland 'slecht land, moerasland'.⁴²⁷ Onland kan door assimilatie overgaan in Ollant, waar dan nog een -h voorgevoegd is. Ook een ontwikkeling uit Holtlant is mogelijk. Maar dan zouden er oude vermeldingen moeten zijn met Holt en die ontbreken.

Holstap is een vreemde vervorming van Hofstad.

Hool, hol 'uitgehold, laaggelegen'. Een Hoolstraat is onder andere ook bekend te Teteringen. Een hool was ook een droogstaand slootje dat vaak rond een akker lag, aan de buitenkant van de wal. Vergelijk 25 roeden straten ende erffs daerinne begrepen tHool van Jacob Jan Peeter Jacobs, behoudelijk syn 2½ voeten naer ouder gewoonten, 1634, P124, fol. 99; Stuck hoolen oft sloots, acht roeden op de beek, 1631, R723, fol. 28v. Is Hoolstraat identiek met Heuvelstraat?

Hool ging later ook 'duiker' betekenen.

2.12.8 Laak

Laak	Laakeindseweide	Lakens
Hintelaken	Laaksloot	Manlaak
Laak (4X)	Laakven	Polder van Hintelaken

Oudste vermelding: 1303 Lacvenne.

Lake, laak 'oude rivierloop', soms dichtgeslibd en verland. Stallaert omschrijft laak als: 'moeras; waterloop, beek, enz. gevormd door het water der lage weiden en landen, dus uit staande waters, plassen of poelen'.⁴²⁸ Ook wel 'beek of water dat tot grensscheiding dient'.⁴²⁹ Laak zou in het westen van Noord-Brabant een waterloop zijn 'al dan niet dichtgeslibd, op de klei- of gorsgronden of op de overgang van zand en klei'.⁴³⁰ Laak wordt ook wel omschreven als 'plas, meer, water, grenswater' en 'afwateringsbeek in moerassige terreinen'.⁴³¹ Vergelijk Aende Laeck of d'oude Marck, 1555, R460, f151v te Teteringen. Laak hangt samen met lekken.⁴³² Het eerste lid van Hintelaken kan misschien Hille zijn geweest. Door dissimilatie kan hille overgegaan zijn in hilde; vervolgens is de l vervangen door n. Dan zou men dus in Hintelaken een oude Markloop bij een hil moeten zien. Dat is gezien de ligging mogelijk: het gebied ligt tegen de Mark. De alternatieve naam voor het gebied Hintelaken was Heylaer.

Man in Manlake kan staan voor 'dienstman, ministeriaal, onderhorige'.⁴³³ Mogelijk valt eerder te denken aan man als neenvorm bij meen 'gemeenschappelijk'. Vergelijk de Mansakker en Mansveld te Ulvenhout; het Mansveld was een 'gemeyn velt' aldaar.⁴³⁴ Dan is Manlake een gemeenschappelijk gebruikte verlande rivierloop. Waar de Manlake lag is niet bekend, denkbaar in de buurt van de Mark.

Waar het in 1303 genoemd Lacvenne lag is onbekend. Is het misschien foutief voor Bacvenne, Bagven?

2.12.9 Lei

Leisloot (4X)

1550 de Leysloot.

Lei is een algemene benaming voor beken. Het element komt vrijwel niet voor in Princenhage en Oosterhout, wel in Gilze, Ginneken en Chaam. Lei hangt samen met leiden; de term heeft dus waarschijnlijk betrekking op gegraven of vergraven waterlopen, waarschijnlijk het laatste. De meeste leien vertonen althans veel meanders. Als ze geheel gegraven waren zouden ze veel rechter moeten zijn.

2.12.10 Loop

Bieloop	Loop	Moerloop	Stikkevoordseloop
Bieloop, oude	Loop v/d Ramen	Neerloop	Waterloop
Heerloop	Loopakker	Omloop	Wederloop
Heiloo	Loopkant	Raamloop	Weide over de loop

Oudste vermelding: 1563 Byeloop.

Een loop is een waterloop.

De Bieloop is genoemd naar het gebied de Bie. De Heerloop was bezit van de grondheer. De Neerloop lag denkkelijk in een dal. Een omloop is een singel. De Raamloop in het gebied de Ramen bevat raam 'grensbeek'.

De Stikkevoordseloop kwam bij de Stikkevoord in de Weerij. De Wederloop zal gelezen moeten worden als Nederloop, Neerloop.

2.12.11 Mark

Diep van de Mark	Mark	Markblok
Eiland in de Mark	Mark, nieuwe	Markkant
Ginnekenemark	Mark, oude (3X)	Zaartmark

Oudste vermelding: 1419 die Merc.

De Ginnekenemark is een deel van de Mark ter hoogte van Ginneken. Oude Marklopen komen op diverse plaatsen voor. De rivier had vroeger talloze meanders, die van tijd tot tijd bij hoge waterafvoer afgeden werden en vervangen door een andere bedding. Bij Slangwijk was een bocht van de Mark afgesneden: dit leverde een Nieuwe en een Oude Mark op. In 1740 spreekt men van een weijde over de Nieuwe afgegraven Mark inden Polder van Slangwijk, RH102, fol. 138.

Er bestond ook een oude Markloop bij Belcrum, even ten noorden van Breda, waar in 1565 een weg door een dergelijke Oude Mark wordt aangelegd, terwijl deze loop rond 1550 nog bevaarbaar was geweest (GAB, IV-I, nr. 11, fol. 254). In 1762 of kort ervoor was de Mark in het noordoosten van Princenhage verlegd, waardoor verschillende ingezetenen van de straat afgesneden waren en over andere landerijen moesten wegen dan vroeger. De percelen waarover ze nu moesten wegen waren het Klein Hilleken en het Heerevelt, RH142, fol. 136v. Zie over oude Marklopen in de buurt van Breda Leenders.⁴³⁵

Mark betekent waarschijnlijk 'de moerassige' (de bodem van de river was niet vast, maar weinig, dat gaf moeilijkheden bij de voorden; of zou men hier op de direkte omgeving van de rivier geduid hebben?).⁴³⁶ Mark betekent hier niet 'grens'. De rivier vormt bijvoorbeeld

bij Ginneken geen grens, maar stroomt dwars door die gemeente. Ten noorden van Breda vormt de Mark de grens tussen Prinsenhage en Teteringen.

Zaart in Zaartmark kan slaan op zeggen die langs dit watertje groeiden.

2.12.12 Meer

Boeimeer	Boeimeerbos, achterste	Meerdijk	Meersestraat
Boeimeer, groot	Boeimeersestraat	Meerland	
Boeimeer, klein	Boeimeerseweg	Meerlsedreef	
Boeimeerbos	Hoeve te Boeimeer	Meers	

Oudste vermelding: 1307 Boymer.

Meer kan staan voor waterplas, maar ook voor een akker met wallen eromheen, een 'ingemeerde' akker. Vergelijk Meer 'grenspaal, grens'.⁴³⁷ Molemans schrijft: 'In de toponymie geldt meestal de secundaire betekenis, nl. afgepaald, door middel van een houtkant of een andere soort omheining omheind of ingemeerd land'.⁴³⁸

Oude vermeldingen van Boeimeer zijn: 1303 Willelmus de Beemer, Willelemus de Boymer; 1312/1355 Gudeldis de Boymaer, filia Andree de Boymer; 1325 Andries de Boymere; 1381 Wouters erve van Boeymaer; 1384 Jan van Boeymare; 1414 hoeve te Boymer.⁴³⁹ Het eerste lid Boe komt ook voor in namen als Boedonk onder Oosterhout en Boedonc onder Schijndel en Vlierden. Boe staat voor 'onvruchtbaar'.⁴⁴⁰ Een meer is een waterplas. Dus Boeimeer is het natte, onvruchtbare gebied. Dat klopt met de ligging van het gebied in de punt waar de rivieren de Weerij en de Mark samenkomen. Onder Rijsbergen ligt een gelijknamig gebied: de Boeymer, 1533, P134, fol. 41.

Meerdijk is corrupt voor Mercdyck. Het Meerland lag bij een waterplas. Meerlsedreef is een dreef naar Meerle, een dorp in België. Meers is waarschijnlijk foutief voor Mees (< Berthelmeeus).

2.12.13 Raam

Raam	Raamgat	Raamsemoeren	Raamzijde
Raam, grote	Raamloop	Raamschoor	Ramen

Oudste vermelding: 1574 t Raemschoir.

Meestal is Raam de naam voor een waterloop op een grens, bijvoorbeeld te Teteringen/Heusdenhout en te Zundert/Rijsbergen. Raam betekende in het mnl. 'omlijsting'.⁴⁴¹ Raam ging ook wel over op het gebied gelegen aan een grensbeek.

De Bieloop (die de naam Raam zou hebben gehad) vormt op het gehucht de Rith geen

gemeentegrens, hoogstens een grens tussen de Rith en Lies. Dan zou de naam de Ramen betrekking kunnen hebben op het gehele grensgebied. Een moeras, zoals de Ramen, was een goede grens, want een moeras is het moeilijkst te passeren, moeilijker dan een beek. Het gebied zou al voor 1400 ontveend zijn. De Ramen vormen een uitloper van het grote veengebied tussen Rijsbergen, Zundert, Wuustwezel, Kalmthout, Essen, Rucphen en Sprundel.⁴⁴²

2.12.14 Rijt

Goed van de Rijt	Rijtjes	Rith	Rithsestraat
Rijt	rijtsepoot	Rithseaard	Rithseweide
Rijt, korte	Rijtseweide	Rithsedreef	Rijkens
Rijt, lange	Rijtweide	Rithsepad	

Oudste vermelding: 1430 Elen goet van der Ryt.

Het woord rijt is door een dentaal-suffix gevormd uit Indogermaans *rej, ri 'stromen'.⁴⁴³ De naam rijt is verwant met Rijn. Rijt-toponiemen komen frequent voor in de Baronie: de nederzettingen de Rith onder Princenhage en de Reth onder Baarle zijn er voorbeelden van, maar ook tientallen perceelsnamen dragen het element in zich. De waternaam is bij vrijwel al deze toponiemen al vroeg overgegaan op het aanliggende land.

Rijt geeft vaak het dalvormige begin van een beekje aan. Hier van de Bieloop.⁴⁴⁴ Zie voor een beschrijving van het landschap, flora en fauna en boerderijen van de Rith: Peter de Jaeger.⁴⁴⁵

Poot in Rijtsepoot kan slaan op een stek, jonge boom. Een jonge boom geplant bij de Rijt? Rijtjes en Rijkens zijn diminutievormen van Rijt.

2.12.15 Riool

Riool
Riool, grote

Oudste vermelding: 1507 opte Ryoel.

Riool 'droge greppel, vore',⁴⁴⁶ maar ook een watervoerende sloot in moergebieden. Riool wordt ook wel omschreven als 'afwateringskanaal in het veen'.⁴⁴⁷

2.12.16 Rul

Rul

Rulleke

Rulstraat

Rulven

Oudste vermelding: 1501 thRulle.

Rul 'snelstromend beekje', meestal van geringe lengte en behoorlijk verval. Ril, rel, rul 'geul, kleine waterloop'.⁴⁴⁸ Rul als waternaam komt voor in bijvoorbeeld Oosterhout, Teteringen, Achtmaal.

2.12.17 Schoor

Raamschoor

Schoor

Schoorke

Schoorweide

1440 't Schoerke.

Een schoor is een primitief bruggetje, gemaakt van balken en takkenbossen. Het bruggetje dankt zijn naam aan de ondersteunende balken, de schoren. Het Raamschoor is een gebied gelegen bij een bruggetje over de Raamloop.

2.12.18 Sloot

Biessloot	Laaksloot	Slabbersloot	Slootakker, grote
Bottensloot	Landswatersloot	Sloot	Slootakker, kleine
Burgstesloot	Leisloot	Sloot, lange	Treksloot
Elshoutsloot	Navelsloot	Slootakker	Watersloot
Elzensloot	Schouwsloot van Burgst	Slootakker, achterste	Zaartsloot

Oudste vermelding: 1502 den Sloetacker.

Een sloot is een waterloop die vrijwel steeds water bevat en weinig of niet stroomt. Sloten liggen in laaggelegen gebieden. De meeste sloten heten naar gebieden, bijvoorbeeld Burgstesloot, Elshoutsloot.

Sommige heten naar planten/bomen, zoals Biessloot, Elzensloot, Zaartsloot.

Bottensloot is niet genoemd naar een vis. De zeevis bot kwam hier in het zoete water uiteraard niet voor. Bot is eerder een familienaam.⁴⁴⁹ Vergelijk Willem Both, 1435, P1255, fol. 58v. In Leuven wordt in 1317 Henricus Bot vermeld.⁴⁵⁰ In 1427 worden in Breda Andries Bots en zijn zoon Willem vermeld.⁴⁵¹

Met Laaksloot wordt waarschijnlijk een tot een sloot gereduceerde oude Markloop bedoeld. De Landswatersloot is van het land, de overheid. De Naveloosloot is onduidelijk. Is de Slabbersloot genoemd naar een familie Slabbers? In 1415 komt Hein Slabbaerts voor, G, fol. 66.

Sloot in Slootakker slaat op het kasteeltje, het slotje, slootje van Ten Houte. Vergelijkde slootjes, slotjes onder Oosterhout.

2.12.19 Sluis

Sluis	Sluis, nieuwe	Sluisblok	Sluiskreek
Sluis, grote	Sluisakkerke	Sluiske	Sluispolder

Oudste vermelding: 1544 het Sluysackerken.

Een sluis is een instrument om de waterstand te regelen. Bij lage waterstand kan men de sluisdeuren dichtzetten en bij hoog water open.

2.12.20 Spui

Koensespui
Spui
Spuibeemd
Spuibeemden

Oudste vermelding: 1422 den Spoybeemd.

Spui is een ouder equivalent van sluis. Meestal met een klep, waardoor het water bij lage waterstand in de afvoerende loop kan afvloeien als deze laatste laag staat en automatisch sluit als het in deze loop hoger staat.

De Koensespui bevat een persoonsnaam. De Spuibeemd ligt bij een spui.

2.12.21 Vaart

Bredaseturfvaart	Kruisvaart	Scheepvaart, oude	Vaartkant
Dirksvaart	Leursevaart	Turfvaart	Vaartveld
Donkvaart	Moervaart	Turfvaart, nieuwe	Vletvaart
Ginnekenvaart	Scheepvaart	Turfvaart, oude	

Oudste vermelding: 1450 die Loersche Vaert.

Vaarten dienden voor het transport van allerlei materiaal per boot, zoals turf, hooi, koopwaar. De Bredaseturfvaart ligt op Effen, het is hetzelfde als de Turfvaart. Dirksvaart bevat een persoonsnaam. De Donkvaart heet naar het gebied de Donk, net ten westen van Breda. De Ginnekensevaart is een deel van de Mark, tegen Ginneken. De Kruisvaart is corrupt voor Kruisvoord. Moervaart en Turfvaart wijzen op het transport van moer, de gewone aanduiding voor turf in de Baronie. De Scheepvaart is identiek met de Mark. Oude en nieuwe beddingen van de Mark werden Oude en Nieuwe Scheepvaart genoemd.

De Turfvaart werd in 1619 en volgende jaren aangelegd door een consortium van Bredase brouwers die turf vanuit Zundert wilden aanvoeren naar Breda. De brouwers die deelnamen waren: Marcelis Snellen, Goris Janssen van der Wier, Sebastiaen Janssen van der Schoot en Thomas Aernouts Roovers. In 1646 kreeg Willem Snellen, toen hij tachtig bunder moer wilde afgraven, het recht om de Turfvaart verder door te trekken richting Breda, via het dal van de Bijloop. Dit laatste stuk werd de Nieuwe Turfvaart genoemd.

De turfschuiten werden ook wel vletten genoemd. Ze waren aan elkaar verbonden en werden met een stok voortgeduwd (of getrokken). Ze zouden 64 voet lang zijn (18,2 meter), terwijl de bodem boven elf voet drie duim breed was en onder negen voet. De hoogte was drie voet een duim.⁴⁵² Volgens Vercammen waren de turfschuiten in Essen oorspronkelijk 13,7 meter lang en 2,4 meter breed, later 18,4 bij 3,2 meter en een meter hoog.⁴⁵³ Die laatste maten komen overeen met de eerdergenoemde Bredase. De scheepvaart op turfvaarten was meestal alleen mogelijk als er water ingelaten werd uit 'houwers', vennen of waterplassen die in de turfvaarten geleegd konden worden. Op de terugreis konden de vletten stadsmest meenemen om op de ontginningen te gebruiken. Nadat de turf uitgeput was vervielen de turfvaarten tot sloten of ze verdwenen helemaal en kon men het verloop ervan alleen nog herkennen aan een weg of een wal.

De Vletvaart geeft aan dat er met vletten, turfschuiten, werd gevaren.

2.12.22 Veer

Hoofd van Nieuwveer	Veer van Zonzeel	Veerdonsveken	Zonzeelseveer
Nieuwveer	Veerdonk	Veerhil	
Nieuwveerseweg	Veerdonksestraat	Veerseweg	
Veerseweg	Veerdonskeweg	Veersehoek	

Oudste vermelding: 1313 t Fere van zonsele.

Het Nieuwveer werd zo genoemd omdat er een ouder veer bestaan had, het Zonzeelseveer, dat door de inundaties van 1421 en volgende decennia verdwenen was. De Veerdonk was een donk bij het veer. Ook de Veerhil was een hoogte nabij het veer.

2.12.23 Verlaat

1665 t Verlaet.

Een verlaat is een stuw. Bij het Verlaat lag de Verlaatbrug en de Verlaatstraat. In 1766 wordt er gesproken van het oprigten van den vonder over het verlaat, GP1285.

2.12.24 Vonder

Brede vonder	Overasevonde, oude	Vonder, voorste	Vonderheining
Hondsvonder	Papenvonder	Vonderakker	Vonderweide
Hondsvonderakker	Vonder	Vonderbeemd	Vonderweide, achterste
Overasevonder	Vonder, achterste	Vonderdries	Vonderweide, voorste

Oudste vermelding: 1501 de Overasche vonder.

Een vonder is een smal bruggetje, te gebruiken door voetgangers.

De Hondsvonder zal in deplorabele toestand verkeerd hebben. Hond geeft in toponiemen onvruchtbaarheid of een slechte situatie aan. De Papenvonder kan een vonder zijn waarover de paap of de paapsen vaak liepen.

Een familienaam Papen is ook bekend: Henricus Pape, 1311; Willeme den Pape, 1342.⁴⁵⁴ In de tweede helft van de zeventiende eeuw trokken de katholieken uit Breda naar de Gagel-donksekapel over de Papenvonder. Dat zou de naam Papenvonder opgeleverd hebben. De vonder lag op de plek van de oudere Wildertvoord over de Bethelhemloop.⁴⁵⁵

2.12.25 Voord

(81 vermeldingen ofwel $81 / 12.234 = 0,7 \%$)

Dietvoordsstede	Koolvoordseheining	Paddevoord	Voord in Lies
Effensvoord	Korte Voord	Schipvoord	Voordakker
Hoeve te Dietvoord	Kruisvoord	Stikkevoord	Voordbolk
Kaalvoord	Kruisvoordakker	Stikkevoordseloop	Voordland
Kaarlevoord	Liesvoordje	Vliervoord	Voordstraat
Koevoord	Molenvoord, Oude	Voord	Wildertvoord

Oudste vermelding: 1320 Oude Molenvoert.

Een voorde is een doorwaadbare plaats in een beek of rivier. Voorden zijn over het algemeen erg oud. De wegen moesten talrijke waterloopjes passeren en omdat bruggen aanleggen te

duur was ging met te voet of met kar en paard door het water. De op- en afrit van de voord moesten niet te steil zijn en de voorde zelf moest niet modderig zijn, omdat de karren anders vast zouden raken of omslaan.

Enkele voord en danken hun naam aan een gebiedsnaam: Effensvoord, Liesvoord, Vliervoord, Wildertvoord.

Dietvoord kan misschien vergeleken worden met Kaarlvoord onder Princenhage en zeker met Dievoort onder Meerhout. Diet 1. Volk, lieden, de volksklasse; ook: krijgsvolk 2. één persoon uit het volk, kerel; ook: held, geloofsheld, vrome.⁴⁵⁶ Dus een voord waar het volk kon passeren of een kerel? De hoeve komt alleen in de vijftiende eeuw voor. Verwoest of van naam veranderd? Merkwaardigwijze wordt de Dietvoord in geen enkele archiefbron genoemd: die naam was blijkbaar al vroeg verloren gegaan; alleen de Hoeve te Dietvoord herinnerde er nog aan. In 1415 komt Nouten van Dietvoort voor, G, fol. 69v.

Kaarle in Kaarlevoord, Kaalvoord bevat misschien kaar, amandelwilg, *Salix amygdalina*. De soort kan tien meter hoog worden en groeit algemeen langs waterkanten. De amandelwilg komt vooral voor langs de grote rivieren, veel minder op de hoge zandgronden. De boom is als volwassen exemplaar goed herkenbaar aan de roodachtige plekken verschijnend op plaatsen waar de schors is afgevallen. De soort kruist makkelijk met andere wilgen bijvoorbeeld de katwilg. Vroeger werden de takken van de amandelwilg vooral gebruikt door mandenmakers.⁴⁵⁷ Vergelijk Kaarschot onder Rijsbergen. Lo 'bosje op hoge zandgrond'. Kaarlvoort zou dus kunnen betekenen: de voorde bij het wilgenbosje op hoge zandgrond. Dat wilgenbosje op hoge zandgrond vormt eigenlijk een tegenspraak in zich: wilgen groeien niet op hoge zandgronden. Zou men dan moeten denken aan kaerl 'Een vrij man van lage geboorte, boer, dorpeling, platteland; ook met het bijdenkbeeld 'ongelikt'?'⁴⁵⁸ In Brasschaat zou Kaarlevoord teruggaan op Karrevoord.⁴⁵⁹

De Kaarlvoord lag tussen het dorp en Varent; moeten we de voorde zoeken in de Bosloop waar die de Leursebaan kruist, dicht bij het Liesbos? De Koolvoordseheining moet gelezen worden als Kaalvoordseheining.

Kruisvoord: Voorde gelegen bij het Kruis. De weg maakte hier een kenmerkende bocht om de voorde loodrecht te kunnen passeren. De voorde ligt in de Bagvenseloop/Kruisloop waar deze de Kerkstraat kruist.

De Paddevoord is waarschijnlijk een voord waar een pad het water kruist. Het dier, de pad, zou ook in aanmerking kunnen komen, maar lijkt toch minder waarschijnlijk. De Vliervoord onder Boeimeer lag bij het gebied de Vlieren.

De Schipvoord was een voorde die in de wintertijd, bij hoog water, met aan elkaar gekoppelde schepen, oversteekbaar was. Dus eigenlijk een schipbrug. In de zomertijd, bij laag water, waren de andere voord en ook oversteekbaar, maar in de winter kon de rivier wel meters diep worden en dan moest men op een andere manier de overkant zien te bereiken. Vergelijk de Bakkenbrug onder het naburige Klein-Zundert, waar de Weerij met turfbakken werd overgestoken. Mogelijk lag de Schipvoord op de plaats waar later de Overasevonder zou verrijzen.

Stik in Stikkevoord staat voor 'steil'.⁴⁶⁰ Dit woord zou vooral in het Rijnland voorkomen, maar is ook in de Baronie bekend. Hier een voorde met steile af- en oprit. De Stikkevoord

ligt onder Overa in een waterloopje dat tegenwoordig de Berkloop genoemd wordt, op de grens van Rijsbergen. Er bestond ook een Stikkevoordseloop.

In Princenhage komen relatief veel voordoen voor.

2.12.26 Waterlaat

Waterlaat

Waterlaat, oude

Waterlaatakker

Oudste vermelding: 1503 den Waterlaetacker.

Waterlaet 'Sluistocht, eene op eene sluis uitkomende afwateringssloot?'.⁴⁶¹

2.12.27 Weel/Wiel

Alderhalseweel

Halseweel

Slaagseweel

Weelakker

Blankseweel

Heiweel

Weel

Wielen

Faaskensweel

Kattenwiel

Weel, grote

Wielweide

Ganzenweel

Molenweel

Weel, oude

Wijmerseweel

Oudste vermelding: 1430 de Gaenseweel.

Weel is vooral in het westen gebruikelijk, wiel meer in het oosten van Nederland. In Princenhage komen beide vormen voor. Wiel betekent in de zandstreken van de Baronie meestal een uitgediepte bocht in een beek. Een weel is een kolk die ontstaat na een dijkdoorbraak, maar de term kan ook betrekking hebben op een uitgeschuurde diepte in de bocht van een beek of een waterplas zonder meer.

Alderhalseweel is niet duidelijk. Verband met Halseweel?

Is Blank in Blankseweel een familienaam? De familienamen Blank en Blanck kwamen in 1947 ieder nog met één vertegenwoordiger in Breda voor.⁴⁶² Zeer waarschijnlijk is Blankseweel echter een neenvorm bij Planksewiel, de oude naam voor het Heksenwiel.

Was de Brielseweel een weel, waterkolk ontstaan na dijkdoorbraak van een oude Markloop? Maar het perceel ligt niet aan de Mark. Of een gewoon watergat in een diepte? Faaskensweel is genoemd naar een familie Faaskens.

Speelde bij het Kattenwiel een kattensage? In de Kempen kende men diverse verhalen over pratende katten, onder andere te Liempde, Riethoven en Vessem.⁴⁶³ Kat komt ook vaak in combinatie voor met elementen die op moeras wijzen.

Molenwiel is een waterplas bij een watermolen, dienend als reservoir voor het geval er zich lage waterstanden in de aanvoerende beek voordoen.

2.12.28 Weerij

Weerij	Weerij, lage	Weerij, oude
Weerij, hoge	Weerij, nieuwe	

Oudste vermelding: 1373 die Weghrese.

Weerij, in oudere vormen Weghereyse, betekent waarschijnlijk 'de meanderende stroom'. Weeg houdt verband met weegt 'gevlochten wand van wilgentenen' en rese betekent stroom.⁴⁶⁴ De river vertoonde inderdaad zeer veel meanders. De namen Hoge en Lage Weerij hebben betrekking op percelen gelegen aan de Weerij.

2.12.29 Wouwer

Viswouwer	Wouwerke	Wouwers
Wouwer	Wouwerlingske	Wouwerweide

Oudste vermelding: 1505 den Wouwer.

Wouwer < Lat. vivarium. Wouwer 'visvijver', vooral voor de teelt van karpers. Wouwer is reeds in de Romeinse tijd ontleend aan het Latijn; weier, een wat latere ontlening, komt meer voor in oostelijke contreien en is mogelijk ingevoerd door invloed van de in het Duitse taalgebied gelegen kloosters als Echternach en Lorsch.⁴⁶⁵

2.13 Afsluitingen

2.13.1 Blok

(332 vermeldingen = $332 / 12.234 = 2,7 \%$)

Baariesblok	-, lage	Boekweitblok	Fienblok
Baarsblok	-, lange	Bontenblok	Fijnenblok
Bastaardblok	-, oude	Bouwensblok	Gasthuisblok
Blok	Blokken, Lange	Brugmansblok	Gemene Blok van Westrik
Blok bij de Woestbeemden	Blokken	Bruinenblok	Klaverblok
Blok v/d Daasdonk	Blokske	Butersblok	Gielisblok
Blok v/d Stelt	-, hoog	Dijkblok	Gokensblok
Blok, groot	Blokskens	-, voorste	Grimhuizensblok
-, hoog	-, lage	Elzenblok	Hegblok
-, klein	Blokweide	Essenblok	Heiblok

Hoensblok	Krabbenblok	Ossenblok	Scharenburgsblok
Hollandersblok	Kruisblok	Ottenblokken	Slabbersblok
Honderdbunderblok	Kievitsblok	Ottenblokske	Sluisblok
Huisblok	Langdonksblokske	Paardenblok	Sluisblokske
In de Blok	Markblok	Peertsblok	Snellenblok
Jezuïtenblok	Mesmakersblok	Peisblok	Spijkersblok
Kalverblok	Mestblok	Philipsblok	Tolinksblok
Klaverblok	Mestblokken	Reinenblok	Toonsblok
Koeblok	Nederste blok	Rijblok	Tuitsblok
Koeienblok	Nekkersblok	Rijsblok	Twee Blokken
Koggenblok	Nonnendijkblok	Roggeblok	Veldblok
Kouwelaarsblok	Noutenblok	Ruige blok	Werfblok

Oudste vermelding: 1389 Noutenblock.

Blok 'omsloten stuk grond', meestal weiland of beemd en dan omringd met sloten. Blok < biluken, dat is omsluiten.

'Thans nog in Brabant en in de Kempen evenals bij Kiliaen een met heggen, hagen, grachten enz. omsloten akker'.⁴⁶⁶

Een groot deel van de blokken is genoemd naar de eigenaars en naar de ligging.

Naar dieren zijn genoemd: Kalverblok, Kievitsblok, Koeblok, Ossenblok, Paardenblok. Naar bomen/planten heten: Boekweitblok, Elzenblok, Essenblok, Hegblok, Heiblok, Rijsblok, Roggeblok, Werfblok en Widenblok. Het Roggeblok ligt in de polder van Ooiendonk, een vochtige omgeving en werd gebruikt als weiland. Daarom lijkt de graansoort rogge hier weinig geloofwaardig. Eerder rug, een langgerekte hoogte?

Bastaard in Bastaardblok is een mengsel van zand en klei 'basterdgrond'. Maar Bastaard kan ook wijzen op het bezit van dit perceel door een bastaard, een natuurlijk kind van een edele. Vergelijk Jouffrouw Barbare en Adriane wylen Jans de bastaert van Nassau natuerlycke dochteren, 1537, R708, fol. 14.

Fienblok of Fijenblok zal van de familie Fijen zijn geweest. Vergelijk Adriaen Willem Fyen, 1519, R426, fol. 207. Fijnenblok is waarschijnlijk hetzelfde perceel.

Is het Hoensblok een 'omsloten perceel' van de familie Hoen? Vergelijk Heynken die Hoen, 1415, R453, fol. 202; Adriaen Janssen de Hoen, 1545, R709, fol. 296v. Of te interpreteren als Hondsblok? Of moeten we uitgaan van Toonsblok geschreven als t hoensblock (zie Toonsblok)? Het Krabbenblok heet naar het gebied de Krabben. De Kruisblok lag bij een kruis.

Was het Mestblok een weiland dat bemest werd? Akkerland werd intensief gemest, maar weiland en zeker beemd veel minder. Hier dus een weiland dat regelmatig een portie mest ontving? Mest voor weiland moest 'kort' zijn, zodat er geen grote stukken gras met mest bedekt zouden worden en oneetbaar zouden worden en verstikken. Bij voorkeur gebruikte men stadsmest en as voor weilanden. De stadsmest kon op de Emer, waar dit perceel gesitueerd moet worden, makkelijk per schip aangevoerd worden via de Mark. Volgens Bachiene gebruikte

men voor weilanden en beemden ook wel de as van verbrande heiplaggen, die op grote ho-
pen werden gelegd en dan verbrand.⁴⁶⁷ Het perceel was bijzonder groot: vier of vijf bunder!

Necker, nicker in Nekkersblok betekent 'waterelf, watergeest'. 'Men stelde zich de nikkers
voor als zwarte geesten, vooral ook als een watergeest, die kinderen in het water trok en zich
meester maakte van drenkelingen'.⁴⁶⁸ Lag er een water in de buurt van deze weide, waarin
die geest zou zitten?

Was de Rijblok een blok 'omsloten perceel' waarvan door twee eigenaars ieder om beurt
de helft gebruikt werd? Dit systeem werd 'rijden' genoemd. Het kwam vooral voor bij beemden.
Een alternatief is om in Rey Reyt te zien, waarvan de eind-t door assimilatie aan de daarop-
volgende -b is weggevallen.

De Ruige Blok zal ruig begroeid zijn geweest met allerlei onkruiden, pollen van grassen,
struiken enzovoorts.

2.13.2 Bolk

Bolk (6X)	Bolken	Bolkveld	Veertelzaad a/d Bolk
Bolk, hoge	Bolkheining	Heesbolk	Voordbolk
Bolk, middelste	Bolske	Hoogbolken	
Bolkakker	Bolkskens	Stokkenbolk	

Oudste vermelding: 1500 den Bolck.

Vaak zien we naast bolk de nevenvorm bulk optreden. Bolk hoort evenals blok bij biluken
'omsluiten'.

Vergelijk stuck lants met enen bolke daeraen gelegen, Zundert, 1487; stuck lants metten
bolck oft uytgeslagen moer daeraen liggende, 1598. Stuc lants metten bolc daer aen liggende,
opte Steenacker, half bunder, 1525, R705, fol. 12. Stuck lants met een bolcxken inden Steen-
acker aenden Holenwech. 1557, RH 121, fol. 58.

Snoeien, ca. 1500,
Frankrijk

Bolken liggen vaak in dorpsakkers, zoals hier in de Steenakker. Mogelijk zijn ze een overblijfsel uit de tijd dat er nog geen aaneengesloten akkergebied was en dat elk perceel nog individueel omheind was. Opvallend is dat ze ook vaak een lopenzaad groot zijn: dit duidt op hoge ouderdom. Blokken zijn groter dan bolken, vaak diverse bunders.

Was de Bolkheining een heining die uit een bolk was gevormd? Of een heining bij een bolk? De Heesbolk zal begroeid zijn geweest met jonge bomen. De Stokkenbolk kan een bolk zijn met boomstronken erop. De Voordbolk lag bij een voord.

2.13.3 Bocht

(11 vermeldingen, dat is $11 / 12.234 = 0,1 \%$)

Bocht

Bochten

Oudste vermelding: 1440 Die Bocht.

Bocht: oorspronkelijk aanduiding voor een omsloten perceel met een gebogen omheining.⁴⁶⁹ Later ook wel omheind perceel in het algemeen.⁴⁷⁰ Bocht kan ook staan voor 'schutskooi', een hok waarin de schutter of vorster (veldwachter) loslopend vee kon opsluiten.

Bocht betekent ook 'waardeloos materiaal, rommel'. Dan zou de betekenis zijn: onvruchtbare, waardeloze grond.

Panken omschrijft in de negentiende eeuw de betekenis van Bocht voor de omgeving van Bergeijk als volgt: Bochten zijn hier hoge, meestal schrale of niet zeer vruchtbare akkers met aarden wallen die met eiken schaarhout bezet zijn, omringd.⁴⁷¹

2.13.4 Gracht

Bollaartsgracht

Conterscherpgracht

Gracht, nieuwe

Vossengracht

Burchtgracht

Gracht, lange

Vloeigracht

Oudste vermelding: 1415 Aert Bollaertsgracht.

Een gracht is in de Baronie vrijwel altijd een wal. Vergelijk een gracht oft heyninge, te Galder, 1536; in Zundert wordt in 1570 gesproken van een gracht van vijf voet hoog (dat is circa 1,40 meter!).⁴⁷² In 1555 is in Teteringen sprake van een 'hoogen gracht' waarmee de eigenaren 'altyt beheynt ende bevreet mogen syn'; in 1528 horen we te Galder van een 'gracht oft heyninge'; in 1536 moest er te Alphen een gracht van vijf voet breed rondom een perceel worden aangelegd. In 1610 wordt de functie van een gracht te Tervoort nog eens verduidelijkt: 'behoorlyck te beheymen tegens overspringen van beesten'.⁴⁷³ Gracht komt in de archieven duizenden malen voor, steeds met de betekenis wal.

Een gracht is dus in de Baronie een wal, met een heg erop. De grachten waren soms wel vier of vijf voet hoog en enkele roeden breed: het moet een enorm karwei zijn geweest om die aan te leggen.

De Burchtgracht bij het hof ten Houte zou men op kunnen vatten als een brede sloot met water erin. Gezien dat er gesproken wordt over hout dat op de borchgracht groeit, zal gracht hier ook wel 'wal' betekenen en niet 'brede sloot'.

Een conterscherp in Conterscherpgracht is een verdedigingswerk rondom een stad, hier Breda.

De Vloeigracht is van oorsprong geen gracht maar een wal (zoals alle grachten in de Baronie), die diende om het rivier- en zeewater (de vloed die via de Mark kwam opzetten) tegen te houden. Verschillende zegslieden verklaren in 1662, dat voordat er dijken waren aangelegd ten noorden van Overveld, er 'tusschen de hooge zaeylanden en leege hoyvelde- ren en weijden aldaer is geleght eene hooge gracht om daer tegens te stuyten het water met storm en hoogen vloet vuijt de zee lancx de reviere opcomende dewelcke noch ter tyt genoemd wordt de Vloygracht, haer begin nemende in Schoot, ontrent seeckeren weel al- daer genaemt den Ossenweel en voorts loopende tusschen tHooch landt en leege weyden neffens den polder van Halle, Weymeren en Oyendonq, stuytende ontrent t goet genaemt Cleyne Hollandt byden Slaeghsche wegh'. Deze wal was in 1662 nog hier en daar 'in esse' (bestond dus nog). De Vloeigracht was op diverse plaatsen gesloopt omdat het water in la- tere tijden niet meer zo hoog kwam. Ook verklaren de getuigen dat er veel beemden en wei- landen ten noorden van de Vloeigracht omgezet zijn in akkerland. RH 132, fol. 149v, 150. Jammer genoeg wordt er geen jaar genoemd waarin deze gracht is aangelegd. Als het juist is wat er beweerd wordt, namelijk dat de aanleg zou dateren uit de periode voordat er dij- ken werden aangelegd, zou de gracht verschillende eeuwen oud moeten zijn geweest. Dat het hoge water met een dergelijke hoge wal rond de nederzettingen werd gekeerd is een zeer interessant gegeven dat nog niet eerder uit de literatuur bekend was. Men liet het rivierwa- ter waarschijnlijk zijn gang gaan, omdat men van oordeel was (en terecht) dat het Markwater vruchtbare deeltjes bevatte, die de beemden verbeterden.

2.13.5 Heining

(371 vermeldingen, ofwel $371 / 12.234 = 3,0\%$)

Aartsheining	Bolkheining	Gabriëlsheining	Heining
Achterheining	Boudensheining	Gagelheining	Heining bij t Hellegat
Bakkersheining	Bovenheining	Gielisheining	Heining bij Lies
Baksheining	Bremheining	Goorlmansheining	Heining v/d Daasdonk
Beekheining	Dielisheining	Grasheining	Heining van Lies
Berkenheining	Dillenheining	Hagaartsheining	Heining, achterste
Berkheining	Eikersheining	Hannekensheining	-, grote
Biesheining	Frankenheining	Haverheining	-, hoge
Boelenheining	Gaarsheining	Hegheining	-, kleine

-, lage	Isaaksheining	Nederheining	Sofienheining
-, nieuwe	Jansheining	Oedenheining	Spellenheining
-, oude	Kaalvoordseheining	Ossenheining	Stoopsheining
Heiningbos	Kapittelheining	Otkens rouwheining	Tielenheining
Heiningen	Kerkheining	Oude Heining	Tielmansheining
Heiningenbos	Kerstiaansheining	Papaartsheining	Toontjesheining
Heiningske	Kievitsheining	Petersheining	Vlassaardsheining
Heiningske, hoog	Klinkersheining	Putheining	Vonderheining
Heiningske, nieuw	Koppensheining	Raapheining	Waterheining
Heitheining	Korenheining	Roelandsheining	Wijmersheining
Herenheining	Kruisheining	Rouwe Heining	Wijtmansheining
Hillenheining	Libbenheining	Ruige Heining	Wilgenheining
Hoekheining	Liekensheining	Rulensheining	Willekensheining
Houthheining	Liemersheining	Rybaartsheining	Wittenheining
Huisheining	Liermansheining	Schippersheining	Woutersheining
Ijkersheining	Lybenheining	Sibbenheining	Ykensheining

Oudste vermelding: 1403 dOssenheyninge.

De meeste heiningen zijn genoemd naar personen.

Naar de begroeiing zijn genoemd: Berk(en)heining, Biesheining, Bremheining, Gaarsheining, Gagelheining, Grasheining, Haverheining, Hegheining, Heitheining, Houthheining, Korenheining, Raapheining en Wilgenheining.

Een heining waar gras groeit (de Gaars –en Grasheining) zijn opmerkelijk: heiningen zijn vrijwel steeds akkers die meestal met rogge bebouwd werden. De Heitheining is een heining die met heide begroeid is: een geabandonneerd perceel? Of een perceel dat wel omwald was, maar waarop de innemer de heide gebruikte voor vlaggen te steken, heide te maaïen, eventueel turf te steken etcetera? De Houthheining kan genoemd zijn naar het gehucht het Hout. Koren in Korenheining is een andere naam voor rogge, het meest geteelde gewas. De Bovenheining zal hooggelegen zijn geweest. De Herenheining zal bezit zijn geweest van de Heer. De Huisheining lag bij het huis, de boerderij. De Kievitsheining kan genoemd zijn naar een familie Kievits. Vergelijk Claes Kivit, 1343; Henricus Kivit, 1311.⁴⁷⁴ Of lag het bij het gebied de Kievit? De Kruisheining lag bij een kruis. Neder in Nederheining duidt op lage ligging. Lag de Putheining bij een drinkput? Of hebben we te maken met een familienaam? De Rouwe en Ruige Heining duiden hetzelfde aan: een heining met ruige begroeiing.

Heining 'omsloten stuk grond, gewonnen op de heide'. In de veertiende/vijftiende eeuw was heining zeer produktief in de Baronie. Honderden heining-namen zijn toen ontstaan. Een groot deel van de heiningen werd genoemd naar de ontginner/bezitter. Heiningen werden omgeven met een wal + heg om het loslopende vee te weren. Dit heette 'ingraven' of 'begraven'. De heide werd gekocht van de rentmeester van de Domeinen: de koopsom werd 'voorlijf' genoemd. Verder moest de 'innemer' jaarlijks een klein cijnsbedrag betalen. Deze cijns werd opgetekend in een cijnsboek.

In de akten komen we duizenden malen bij de beschrijving van een perceel de zinswending tegen' een stuck lants, groot mette grachten ende hoolen X lopensaet'. Dat geeft een typische heining aan.

De heggen rond de percelen waren soms wel tien meter breed, soms nog wel meer. In Etten schatte men dat rond 1800 één vierde deel van het bouwland bezet was met heggen.⁴⁷⁵ Door het cyclisch kappen van het hakhout in de heggen, kregen veel planten een kans om zich hier te handhaven: bosanemoon, dagkoekoeksbloem, salomonszegel, eikvaren, dalkruid, lelietje-van-dalen, witte dovenetel, speenkruid, naast allerlei struiken als meien sleedoorn, vuilboom, spaanse aak, vlier, hondsroos, egelantier, gelderse roos, hazelaar en klimplanten als kamperfoelie, hop en klimop. Als het kappen te lang uitbleef zouden veel van de kruidachtige planten door te veel schaduw verdwijnen. Het kappen is de laatste decennia (vanaf circa 1950) vrijwel niet meer uitgevoerd: het hout was als geriefhout niet meer nodig en de musterd was eveneens overbodig geworden.

Dat takken van een heg werden ingehakt en vervolgens gebogen en door elkaar gevlochten werden, blijkt niet uit veel gegevens in de Baronie. Mogelijk gebeurde het hier minder dan in andere streken. In Engeland was het in de zestiende eeuw een gebruikelijke manier om heggen ondoordringbaar te maken.⁴⁷⁶ Reeds Julius Caesar kende de dooreengevlochten heggen van de Kempen en hun ondoordringbaarheid.

2.13.6 Hek

Berkenhekken	Haagsehekken	Overasehekken
Driedrevenhekken	Leursehekken	Strijpenshekken
Eikenhekken	Lindenhekken	Torenhemmen

Oudste vermelding: 1580 Strypensche hekken.

Een hek dient om een perceel of een weg af te sluiten. Een hek is gemaakt van palen, zonder vlechtwerk (zoals wel in veken aanwezig is). De meeste van bovenstaande hekken staan aan de ingangen van het Liesbos en Mastbos. Een drietal is genoemd naar de bomen die in het perk bij het hekken stonden: berken, eiken en linden. Enkele naar een dorp of gehucht. Een hek is alleen gemaakt van palen, in tegenstelling tot een veken, dat vervaardigd werd uit palen en gevlochten takken.

2.13.7 Hemel

Fier Hemelspaard
Hemelrijk

Oudste vermelding: 1527 Hemelryc.

Hemel in toponiemen zal betrekking hebben op afsluiting.

Hemel zal samenhangen met hemelen 'omheinen, door heg of heining afscheiden'.⁴⁷⁷

Niet in aanmerking komt de verklaring uitgaande van heimaal 'vierschaar, rechtsdistrict',⁴⁷⁸ een element dat vooral in het oosten van Nederland voor zou komen:⁴⁷⁹ in de Baronie komt dit woord nooit voor.

Hemel kan soms ook ontstaan zijn als tegenstelling tot het toponiem Hel. 'Een boer, die door de gedachte aan zijn uiterste werd getormenteerd, onderscheidde zijne naast elkander liggende weiden als Hel, Hemel en Vagevuur'.⁴⁸⁰

Hemel komt ook geregeld voor in de term 'gehemelde beesten' bij de omschrijving van het recht van overweg: 'hy wegen sal ten naesten velde en ter minster schade met gehemelde beesten, te varen, te stouwen, te verkeren en te keren' 1504, R416, fol. 238v. Gehemeld zal hier betekenen 'gemuilkorfd' zodat ze geen schade aan de gewassen konden doen. Een andere manier om te zorgen dat de dieren geen schade konden doen was (bij twee koeien) ze te koppelen met een hout; bij varkens legde men wel houten halsband met uitsteeksels (kennef) om de nek, zodat ze niet door een heg konden en paarden werden 'gespannen' of gekluisterd.⁴⁸¹

Schönfeld ziet in hemel mogelijk het boven genoemde heimaal 'rechtsplaats, vierschaar', maar volgens hem kan hemel ook wijzen op hoge ligging of vruchtbaarheid (en ironisch bedoeld ook onvruchtbaarheid).⁴⁸²

Het Fier Hemelspaard is een herberg; de naam is afgeleid uit die van de Vier Heemskinderen, de berijders van het ros Beyaart.

Het Hemelrijk in Princenhage is een ironisch bedoelde naam voor onvruchtbare grond.

2.13.8 Hof

(285 vermeldingen ofwel $285 / 12.234 = 2,3 \%$)

Akker aan de Hof	Hof	-, achterste	Kopshof
Assenhof	Hof, grote	-, nieuwe	Lage Hof
Berkhof	-, lange	-, oude	Leenhof
Boonhof	-, nieuwe	-, voorste	Luttelhof
Dekkershof	Hof, oude	Hofsteeke	Noutenhof
Distelhof	Hofhoeve	Hofstraatje	Odenhof
Essenhof	Hofjesstede	Janshof	Omenhof
Feltershof	Hofke	Kasteelhof	Paardenkerkhof
Gaarshof	Hofkens	Kerkhof	Raakhof
Gersthof	Hofstad	Kerkhof, Oud	Raaphof
Griendhof	Hofstap	Kerkhofsstede	Roghof
Halve hof	Hofstede	Koolhof	Ruwhof

Rubbenshof	Truienhof	Vergodeldehof	Wolfshof
Speelhof	Truilandshof	Verhof	Wrijtershof
Spijkershof	Varkenshof	Vrijthof	Wijenhof
Stijnenhof	Ver Agnesenhof	Widenhof	Zijnskenshof

Oudste vermelding: 1187 Endoven.

Hof staat in toponiemen voor een omsloten perceel, dicht bij de boerderij gelegen, gebruikt voor de teelt van vlas, rapen, hennep etcetera, maar meestal niet voor graan. Grondbetekenis van hof is 'gevlochten omheining' en bij uitbreiding alles wat binnen die omheining gebouwd werd (boerderij, kasteel, maar ook een gerechtshof, dat er zitting hield).⁴⁸³ In de late middeleeuwen was een hof ook een grote boerderij. Die betekenis vinden we in diverse nederzettingen op -hoven, zoals Eindhoven.

Die gevlochten omheining zal men zich voor moeten stellen als een aantal paaltjes in de grond, met daartussen doorgevlochten takken van wilg, hazelaar etcetera; men ziet deze vaak op laatmiddeleeuwse afbeeldingen.

Helsen schrijft over hof in de Antwerpse Kempen: 'Uit de samenstellingen waarin het voorkomt, krijgt men een duidelijke voorstelling van de verschillende bestemmingen der percelen die de hoeve konden omringen: eikhof (bewaarplaats voor hout), kemp-, kool-, linen- (dat is vlas) hof, wermoes-, widen- (dat is wymen, wissen) hof, saethof, petercelihoff, lentenhoff, hop-, bleik-, klaver-, sloorhof enz.'⁴⁸⁴

Een Eikhof, waarvoor hierboven de verklaring gegeven wordt 'bewaarplaats voor hout' zal wel een hof zijn met eikenbomen er rond. In Bergeijk interpreteert men het tweede deel van Eikhof als 'boerderij', maar deze betekenis komt in de Baronie alleen in de hoge of late middeleeuwen voor (zoals in de nederzettingen Boshoven, Verhoven, Eindhoven, Ginhoven etcetera).⁴⁸⁵

Naar de er geteelde gewassen, onkruiden of naar de bomen in de heg zijn genoemd: Berkhof, Boomhof, Distelhof, Essenhof, Gaarshof, Gersthof, Grienthof (bindwilg), Koolhof, Raaphof, Roghof, Widenhof en Wijenhof.

De Hofhoeve is de hoeve bij het Hof ten Houte. Hofjesstede is een boerderij van de familie Hofjes. De Kasteelhof lag bij het kasteel, de hof van den Houte.

Hof komt ook voor in Kerkhof. Het Oud Kerkhof lag op Steenakker. In 1659 werd het Oud Kerkhof opgemeten: 'Het out Kerckhoff op Steenacker is bij schouteth ende Schepenen in de Hage gemeten ende is oost ende west lanck bevonden acht roeden ende zuyt noort in de breete seven roeden, Bredaesche lantmate, ende is affgepaelt aende oost-sijde tegens de erve van Sebastiaen Adriaen Dijckers, in presentie van Cornelis, synen sone, ende Jan Claes Jacobs Peebergh, syn behoutsone. Item aende suytsyde in presentie van Cornelis Jan Adriaen Huybrechts, eygenaer over den gebuerwech aldaer. Item aende westsyde in presentie van Adriaen Jacob Lyps ende synen zone, proprietaris aldaer, ende aende noortsyde van tvoors. kerckhoff mede in presentie van voors. Lyps ende synen sone, oijck propetaris aldaer, alle ten dyen eynde aldaer ontboden. In Anno 1659 is 't voors. kerckhoff gedaen onspaeijen

ende met eycken plantsoen beseth van wegen ende tot profijt van de kerck vande Haghe. Den grooten Lindeboom, aldaer gestaen hebbende, is oijck tot profijt van de kerck vercocht. Ende is aldaer gevonden eenen grooten witten steen oft saerck, die van daer is gebrocht op de pletse oft dorp alhyer ende geleght onder den drop van de pompe aldaer'.⁴⁸⁶

Het Oud Kerkhof heeft, gezien de boven opgegeven lengte en breedte (8 X 7 roeden van 5,6 meter dat is ongeveer 45 bij 39 meter), een oppervlak van ongeveer 1755 vierkante meter. Was het perceel vanouds bezit van de gemeente? Werd het niet bebouwd uit eerbied voor de aldaar ter aarde bestelde doden? De grootte op het minuutplan van het kadaster is ongeveer 35 X 30 meter, ofwel circa 1050 vierkante meter. Er moet dus in de loop der eeuwen een stuk van afgeploegd zijn. Of mogelijk is een omringende wal bij aangrenzende percelen gevoegd.

Bij Heerjansdam komt ook een toponiem Out Kerckhof voor, in 1685. Het zou het kerkhof van Serheienkerk of Heinkerc geweest kunnen zijn, daterend uit de tiende of vroege elfde eeuw.⁴⁸⁷

Was de Leenhof een hof 'omsloten stuk grond dicht bij de boerderij' die in leen gehouden werd van...? Een leenhof was ook een bank waarvoor leengoederen verheven moesten worden, maar dat kan hier duidelijk niet de betekenis zijn.

Luttel in Luttelhof betekent 'klein'. Odenhof is een hof van Oede, Oda of een familie Oeden. Vergelijk Wouter Oedenzone, 1381.⁴⁸⁸ Een Paardenkerkhof, Pertskerkhof, Pestkerkhof kan een plaats zijn waar paarden die waren gestorven begraven werden (paarden werden niet vaak gegeten; op het eten van paardenvlees rustte vanouds een kerkelijk taboe). In oude vormen geschreven als Pertskerckhoff of Pestkerckhoff. Maar in Alphen zijn ook aanwijzingen voor het bestaan van een pestkerkhof, waar mensen die in de zeventiende eeuw aan de pest waren overleden, begraven werden.⁴⁸⁹ In Bilsen en Lommel was het Paardskerkhof in elk geval een plaats waar krengen van paarden begraven werden.⁴⁹⁰ Meest waarschijnlijk is het Haagse Pestkerkhof een kerkhof voor paarden.

Raakhof is genoemd naar het gebied de Raken. Ruwhof zal een ruig begroeide hof zijn geweest. Was de Speelhof een Hof 'met heggen omgeven perceel, dicht bij de boerderij', hier in gebruik als siertuin? Een speelhuis is een zomerhuis: dergelijke speelhuizen stonden bij boerderijen van rijke stedelingen, die er in de zomer hun intrek in namen. Ook de benaming zomerhuis kwam voor. Vergelijk Steede, huysinge, nieuw getimmerde somerhuys, koeystal, schuur, in Vugtschoot, oost de dreef van Boomtjesberg, 1754, RH 106, fol. 142, 142v. Sier-tuinen bij boerderijen kwamen pas in de twintigste eeuw in de mode. Tevoren groeiden er in de boonhof, cruythof, warmoeshof, koolhof vooral groenten. Een siertuin met bloemen was dus eeuwenlang iets heel bijzonders.

Liepen in de Varkenshof varkens rond?

Waarschijnlijk is ver in Verhof een nevenvorm bij vaar 'onvruchtbaar'. Maar in Vlaanderen staat Verreland voor 'land dat buiten de hofsteê ligt en door den boer wordt gebruikt'.⁴⁹¹ Dan dus ver in de zin van ver verwijderd. Maar een hof lag altijd dicht tegen de boerderij!

Vrijthof staat in het mnl. voor: '1. Voorhof van eene kerk 2. omsloten of omheinde hof of tuin'.⁴⁹² Hier de tweede betekenis. Maar alle hoven waren omsloten, een vrijthof was dus niets uitzonderlijks. Maar op Buursteden is Vrijthof mogelijk identiek met Wrijtershof. Widen- en Wijenhof zijn identiek: een hof met wilgen in de heg.

Was de Wolfshof genoemd naar een wolf die hier ooit was waargenomen? Eerder bezit van een familie Wolfs. Vergelijk Margriete Gheerits Wolfs, 1474, D, fol. 23v.

In de naam Eindhoven duikt hof zoals boven al gesteld op in de middeleeuwse betekenis 'grote boerderij', waarschijnlijk de oudste boerderij van het gehucht. Gelegen op het einde van de cultuurgrond bij de nederzetting Hage?

2.13.9 Ingraaf

1684 den Ingraeff.

Perceel dat van de heide is ingegraven, dat wil zeggen met een wal omgeven. Mnl. ingraven 'Binnen eene gracht brengen; om iets eene sloot of gracht maken'.⁴⁹³ Vergelijk Een en ingraeff, een half bunder, neven Syn Hoogheys-dreeve, 1684, R730, fol. 79v.

2.13.10 Kamp

Eikelenkamp

Goed vanden Campe

Oudste vermelding: 1506 Gooy van den Campe.

Een kamp is een omsloten perceel; maar wat het verschil is met een heining is niet duidelijk. Is het alleen een kwestie van ouderdom? De kampen lijken in de Baronie ouder dan de laat-middeleeuwse heiningen. Heiningen dienden vrijwel altijd als roggeakker; kampen konden zowel bouw- als weiland zijn. Kamp < Lat. campus betekent niet 'veld, vlakte' maar een perceel van een bepaalde oppervlak door een gracht van levend hout – meestal eik – omgeven.⁴⁹⁴ Bij de overname in het Nederlands treedt volgens De Vries een beperking op van de algemene betekenis 'veld' tot die van 'afgegrensd en omheind akkerland'.⁴⁹⁵

Hoe de overgang van de oorspronkelijke betekenis 'veld' naar 'omsloten perceel' is gebeurd is niet duidelijk. Smulders veronderstelt dat er ook in het Germaans een woord kamp heeft bestaan met de betekenis omsloten stuk grond. Het element zit volgens hem in de naam de Kempen < Campinia 'het land der geleukten' (omsloten velden).⁴⁹⁶ Kamp komt veel voor in het oosten van Nederland, tot ver in het noorden. Zou daar nog Romeinse invloed geweest zijn?

In Frankrijk komt de naam Champagne op diverse plaatsen voor. Betekent: het veld rond een stad.

Lindemans schrijft over de kampen in Belgisch Brabant: 'Een kamp is een - met heggen en/of wallen - omheind, een omsloten terrein, 't zij dan veld of wei'.⁴⁹⁷ Slicher van Bath noemt over de kampen in het oosten van Nederland: Scherp tegenover esch en enk staan de z.g. kampen (enclosures, les enclos, Kamp). Ieder stuk land is omgeven door een omheining,

meestal van levend hout. De geheele kamp, vaak slechts van geringe grootte, behoort aan een eigenaar. Door de afgeslotenheid van de kampen ontbreekt de belangengemeenschap, welke zoo kenmerkend voor de esschen is, bij de kampen zou men van een individualistisch bebouwings-systeem kunnen spreken'.⁴⁹⁸

De Eikelenkamp is een negentiende-eeuwse naam, ingevoerd door een ambtenaar van de Domeinen die ergens uit het oosten van Nederland kwam, waar kamp nog leefde als appellatief. Het Goed van der Campe is genoemd naar een familie Van der Camp of UtenCampe.

2.13.11 Lok

1440 dat t Lock.

Lok hoort bij luken 'besluiten' en slaat dus op een omsloten perceel. Vergelijk blok en bolk.

2.13.12 Locht

1701 den Looght.

Locht kan ontstaan zijn uit Lokt, waarin lok een omsloten perceel is. De -k is verzacht tot -ch. Het toponiem komt verspreid over de Baronie voor. Locht kan ook een nevenvorm bij licht zijn. Dan een perceel met lichte, onvruchtbare grond.

2.13.13 Perk

Leeuwerikenperk

Middelperk

Mortelperk

Schoneboomsperk

Oudste vermelding: 1782 Schoneboomperk.

In oude toponiemen betekent perk 'omsloten ruimte'. In Princenhage komen de perk-namen pas laat voor, in de late achttiende of negentiende eeuw. Perk is hier een importwoord; de term moet ingevoerd zijn door een boswachter uit Holland. In de negentiende-eeuwse overzichten van de domeinbossen staat het woord bos vaak doorgestreept en is het veranderd in perk. Perk duidt op een omheining. Rondom de bossen lagen dus wallen.

Perk komt in Princenhage alleen voor in de domeinbossen.

Het Mortelperk in het Liesbos heet naar een gebied de Mortel en het Schoneboomsperk naar de aldaar groeiende grote bomen.

2.13.14 Polder

Brielsepolder	Polder van Asterd	Polder van Kraaiennest	Polderdijk
Buitenpolder	Polder van Essendonk	Polder van Lang Bunder	Polderke
Klaverpolder	Polder van Hal	Polder van Ooiendonk	Polderstraatje
Krekelpolder	Polder van Halderdonk	Polder van Slaag	Poldersweike
Polder (2X)	Polder van Hambroek	Polder van Slangewijk	Prinsenspolder
Polder van Abroek	Polder van Hintelaken	Polder van Westplassen	Sluispolder, hoge

Oudste vermelding: 1430 inden Polre.

In Princenhage kwamen twee soorten polders voor: de vanouds in heel Nederland goed bekende polders in alluviaal gebied, omgeven met een dijk en de zand- of heipolders, achttiende- of negentiende-eeuwse ontginningen, vaak royaal van omvang, maar niet persé laaggelegen. Deze heipolders zijn heide-ontginningen, meestal van vrij grote omvang. De gebruikswijze van zandpolders kan zijn bouwland, weide, maar ook bos. Polders werden op de zandgronden vooral aangelegd in de achttiende en negentiende eeuw. Ze lijken op de oudere alluviale polders door de eromheen liggende wallen. Heipolder zou eigenlijk een ironische benaming zijn voor de onvruchtbare Kempische heidegronden in vergelijking met de alluviale polders.⁴⁹⁹ Zie over polders Stolte en Leenders.⁵⁰⁰

Polder houdt verband met mnl. pol 'aangeslibd land'. De Vries schrijft: 'Daar de oudste inpolderingen die van aangeslibde stukken land waren, zal men moeten uitgaan van een 'door aanslibbing boven het water uitstekend stuk land, dat vervolgens ingedijkt werd'.⁵⁰¹ Men heeft voor polder ook wel gedacht aan een verband met poel 'waterplas'. Het woord Poel is Belgisch omdat de anlautende -p zich niet ontwikkelde tot -f. In het Germaans, dat dit woord overnam, ontwikkelde het zich tot pōla. Door toevoeging van het lat. suffix arja ontstond pōlarja > polder.⁵⁰²

De meeste polders heten naar gehuchten of gebieden.

In de Klaverpolder zal hoofdzakelijk klaver verbouwd zijn.

Moeten we voor Krekelpolder uitgaan van de vorm Kreenpolder (die in 1699 voorkomt)? Dan een polder bij kreen, zijtakken van een rivier in alluviaal gebied'. Maar er ligt geen rivier in de buurt van dit gebied. Als krekel de juiste vorm is kan men denken aan het dier (maar dat komt vrijwel niet voor in toponiemen). Nog anders: een polder waar krakeel, twist om is geweest. Polder is hier een zand- of heipolder: een ontgonnen stuk heide, met een wal omgeven.

Het Poldersweike was bezit van de Polder, de gezamenlijke geërfd en in een polder.

2.13.15 Poort

Antwerpsepoort

Haagdijksepoort

Poortakker

Poortakker, grote

Oudste vermelding: 1502 den Portacker.

Poort kan wijzen op een stadspoort, zoals in Antwerpse- en Haagdijksepoort (die identiek zijn), maar ook op een poort die het erf van een boerderij afsloot of een poort die een akker afsloot. De Poortakker lag op Steenakker: daar is verder geen poort bekend, maar die zal er toch wel bestaan hebben (in de wal die ooit om Steenakker lag).

2.13.16 Stap

Hoeve ter Stappen	Stapakker (4X)	Ter Stappe
Hofstap	Stapakkerke	Waaistap
Stap	Stapvoren	Waterstap (\$X)

Oudste vermelding: 1447 Hoeve ter Stappen.

Een stap is een trapje waarmee een wal kan worden beklommen. Het WNT geeft voor stap: Overstap over een weg. In Zuid-Nederland (Brabant en Hageland) iets dwars over den weg gemaakt om er gemakkelijk over te kunnen stappen, een overstap, zijnde een grote breede steen of iets ander over den weg aan dezes ingang of uiteinde geplant en dienende om de ingang met kruiwagens, rijtuig en of van vee tegen te houden. Verhevenheid van zoden in drassig of ondergelopen land waarop men stapt om droog te blijven.⁵⁰³

In de Baronie lijkt stap eerder een overstap over een wal voor te stellen. Een dergelijke stap lag vaak in een kerkpad. Deze kerkpaden liepen linea recta van een gehucht naar de dorpskerk en passerden daarbij vaak diverse wallen.

De Hoeve ter Stappen lag blijkbaar bij een dergelijke stap. Hofstap is een vervormde schrijfwijze voor Hofstad.

Stapvoren is waarschijnlijk foutief voor Stripvoren, een smalle akker met voren. Waterstap en Waaistap worden blijkbaar door elkaar gebruikt. Het is waarschijnlijk een plaats waar stenen in de waterloop lagen om deze droogvoets te kunnen passeren.

2.13.17 Veken

Akkerveken	Haagveken	Kerkveken	Rietdonsveken
Bagvensveken	Halseveken	Kesterveken	Valveken
Berkenveken	Heuvelsveken	Lindenveken	Veken
Brugveken	Huisveken	Rietdijksveken	Wildertsveken

Oudste vermelding: 1415 dat Hagheveken.

Veken: hek van palen en gevlochten takken. Dit was goedkoop te fabriceren, want alle materiaal kon zo uit een heg gehaald worden. Een veken was mogelijk anders van constructie dan een hekken. Dat laatste zal waarschijnlijk vooral uit palen hebben bestaan, zonder vlechtwerk. Hekken is ook jonger dan veken. De oudste vermelding van hekken in het Princeshaagse toponiemenmateriaal dateert pas van 1580, terwijl veken al in 1415 voorkomt.

De meeste vekens zijn genoemd naar de ligging.

Het Akkerveken sloot de dorpsakker af. Het Berkenveken is identiek aan het Berkenhekken, een van de hekken van het Liesbos. Het Haagveken is genoemd naar Hage-dorp. Het Heuvelveken stond in de weg naar het gebied Heuvel. Het Huisveken stond in het Liesbos, dicht bij het jachthuis. Rietdonsveken is waarschijnlijk corrupt voor Rietdijksveken, een hek aan de Rietdijk. Een valveken is een veken dat vanzelf toevalt; dit was geen overbodige luxe omdat luie passanten het hek vaak niet dicht deden. In de keuren werden daar boete's voor opgelegd.

Het Wildertsveken sloot het gebied de Wildert af.

2.14 Kwaliteit van de bodem

2.14.1 Bijster

Bijster (4X)	Bijsterakker	Bijsterveld
Bijster, grote	Bijsterboske	

Oudste vermelding: 1474 den Byster.

Bijster slaat op arme, onvruchtbare bodem. Bijster 'verwilderd, onbegaanbaar, woest'. Bijstervelt, 'hongerland'.⁵⁰⁴

2.14.2 Deugniet

1825 den Deugeniet.

Deugniet duidt op slechte, onvruchtbare grond.

2.14.3 Dure tijd

1634 den Duren tydt.

Dure tijd 'perceel dat weinig opbrengt', te duur gekocht in vergelijking met de opbrengsten. Als tegenstelling komt Goede Tijd voor, bijvoorbeeld te Alphen. Het perceel was voor een deel leen, maar voor een deel ook cijnsgoed.

2.14.4 Kwaad

Kwaad dijkske

Kwade akker

Kwade krocht

Kwade krochten

Oudste vermelding: 1500 den Quaeyenacker.

Kwaad duidt op moerassigheid of slechte grond. Volgens Goossenaerts slaat kwaad op land dat vol onkruid zit.⁵⁰⁵ Maar in de Baronie geeft kwaad onvruchtbaarheid aan.

2.14.5 Maakrijk

1533 de maicryck.

Perceel met goede grond, waardoor de eigenaar rijk werd. Maakbijster, een toponiem dat op diverse plaatsen in de Baronie voorkomt, lijkt een tegenstelling tot Maakrijk in te houden.

2.14.6 Paradijs

1504 int Paradys.

Paradijs zal een ironische naam zijn voor een uiterst onvruchtbaar stuk grond (in 1688 omschreven als: 'seer slecht goet' = zeer onvruchtbaar land). Te vergelijken met Hemelrijk, dat ook een spottende naam voor slechte grond is.

2.14.7 Verloren

Verloren hoek

Verloren kost (4X)

Verloren kost, achterste

Verlorenhoekbos

Oudste vermelding: 1428 Verloren Cost.

Verloren betekent in het mnl. onder andere 'vergeefs, nutteloos, verspild, nietig', niets-waardig'.⁵⁰⁶ Verloren kost slaat op gronden die ondanks veel investeringen van arbeid en mest, weinig opleveren. Verloren hoek zal een waardeloos stuk grond zijn.

2.14.8 Vet

1795 Vettenberg.

Vet slaat op de bodem: vruchtbaar.

2.14.9 Zoet

Zoet	Zoet weike, hoog en laag	Zoete weikens	Zoetingakker
Zoet veldje	Zoete Akker	Zoetekindermoer	Zoetingske
Zoet weike	Zoete weike	Zoeting	

Oudste vermelding: 1427 Soetekindermoer.

Zoet wijst op goede, vruchtbare bodem. Zoetekindermoer is genoemd naar de kinderen van een vrouw Soete.

Is Zoeting gevormd met een –ingsuffix? Of is Zoeting gevormd uit Zoetdonk? (Vergelijk Boedonk > Boeding en vele andere voorbeelden).

2.14.10 Zuur

Zuur veldje

Zuur weike

Oudste vermelding: 1666 Suer weyde.

Zuur wijst op drassige, weinig lucht bevattende grond. Deze grond wordt ook pas laat in het voorjaar warm, waardoor de groei pas laat op gang komt. Aan de Maaskant zou er op zure grond veel moeraspaardenstaart groeien.⁵⁰⁷ Op die zure gronden ontwikkelt zich ook een aparte flora met veel zeggen, ratelaar, biezen etcetera.

2.15 Woeste grond

2.15.1 Aard

Aard	Aard, lage	Aardakker	Aardenburg
Aard, gemene	Aard, lange	Aardbol	Moervlietaard
Aard, hoge	Aard, oude	Aarddijk	Rithseaard

Oudste vermelding: 1415 den Aert.

Aard 'Gemeenteweide, -heide, -bosch, -grond', ook wel 'gemene weide'⁵⁰⁸ of 'het gemene veld waar inz. de schaapskudde graasde'.⁵⁰⁹ In de Kempen staat aard voor 'gewoonlijk uitgestrekt gebied, dat wild en woest ligt en dat ten dienste staat van de gemeenschap der bewoners van een bepaald dorp of gehucht'.⁵¹⁰ In Brasschaat zou aard 'een vochtig laaggelegen terrein' zijn, vrijwel altijd gelegen bij een beek en meestal gebruikt als (minderwaardig) graasland.⁵¹¹ Deze laatste soort aard komt in de Baronie sporadisch ook voor.

De Aarden werden na de middeleeuwen meestal onder de gerechtigden verdeeld, zoals dat bij de Princenhagse Aard ook gebeurd is. Ook werden er vaak illegaal stukken van ingenomen. Hierdoor werd de Aard steeds kleiner. Dat gebeurde ook wel bij andere aarden, zoals bij die te Zundert.

Over het verschil tussen een aard en de vroente horen we in een verklaring van 1656 over de Aard te Princenhage het volgende: 'een groote differentie ende onderscheyt te sijn tuschen gemeijne heyden off vroenten onverchynst en gemeyntens of vroenten die verchynst sijn oft iaerlijcx chijs geven als naementlyck de gemeynte vanden Aert, want gemeene ende onverchynsde heyden ofte vroente mach een yeder van den dorpe gebruyken met beesten ende schaepen op te iaegen, heyvlaggen te steken, sooyen te steken ende andersins' (R 826, fol. 99). Een aard was ooit van de landsheer gekocht en de gegoeden moesten jaarlijks een cijns afdragen. Een aard werd beheerd door gemeyntemeesters, aardmeesters of gezworenen, die er op toe zagen dat het reglement werd nageleefd. De Aard te Princenhage werd ook wel gebruikt in de tijden dat de Weerij overstroomde: dan gingen de gegoeyden met hun koeien en soms met het hooi naar de Aard (R826, fol. 100).

In Kasterlee wordt over de Aard het volgende geschreven: 'Van in de oudste tijden had elk gehucht van het dorp sijn gemeenschapsgronden of gemeentegronden. De aart nu was zo een gemeentegrond. Het was een grote heivlakte, waar ieder huishouden van het gehucht een bepaald aantal karren heide mocht maaien. Dat aantal was berekend op het aan-

tal hoornbeesten van ieder huishouden. De heide diende als strooisel voor de dieren. Ook diende deze heide als eusel of weide voor de schapen en zelfs voor hoornvee en paarden doch enkel voor gemeentenaren van het gehucht. Aan den aart paalde gewoonlijk een goor, dat tot uitbating van moer en schadden voor dezelfde gemeentenaren diende. Te Kasterlee heetten de aarden 'gemeyne aerten' of ook wel 'gemeynten'.⁵¹² Zie over de Aard van Zes Dorpen in de Kempen Paepen.⁵¹³

Lindemans vertelt over de Aarden in de Kempen: 'De Kempische documenten onderscheiden twee soorten van gemene weiden: de aarden en de broeken. De eerste waren woeste gronden, heide en veen, de tweede daarentegen waren laagliggende begraasde bodems langs rivieren en grote beken, welke door kunstmatige waterlopen van hun overtollig water ontlast en gezond gemaakt werden. Elke buurtschap, elke herdgang in de Kempen bezat een gemene aard, die zeer uitgestrekt was en de gemeenschap niet alleen etting voor het vee verschafte doch ook stalstrooisel (aardheide) en brandstof: turf, schadden. Soms gebeurde het dat op die aard ook bomen werden geplant om de gemeenschap van brandhout te voorzien; dergelijke aanplantingen werden zelfs, in latere tijden, na de opgang van de 'mast' op grote schaal op de minst vruchtbare gronden aangelegd'.⁵¹⁴ Helsen benadrukt dat het gebruik van de aarden door verschillende voorschriften geregeld was.⁵¹⁵ Voor de Baronie beschouwde men een aard wel als een kleine gemeynte,⁵¹⁶ maar er zijn in de Baronie ook grote aarden en ettelijke zeer kleine gemeynten (een grote aard is bijvoorbeeld de Aard bij Breda, een kleine gemeynte is bijvoorbeeld de Herstal te Princenhage). Om de grootte van de aarden te bepalen kan men de voor deze te betalen cijnsbedragen vergelijken.

De aarden werden in de vroeg-moderne tijd vaak verdeeld onder de gerechtigden. Voor de Aard in Achtmaal moet dit voor een deel al plaatsgevonden hebben in 1479: er is dan sprake van een bunder geheten den Aert, dat ingenomen werd (als leen). Mogelijk gaf men delen van de aarden uit als er geld nodig was. In de achttiende eeuw is er geregeld sprake van verkoop van kavels moer in de Aard ter grootte van een bunder of wat meer. De cijns die aan de grondheer verschuldigd was, werd door één van de gegoeden bij de anderen opgehaald en vervolgens overgedragen aan de rentmeester van de domeinen.

Het toponiem Aardbol is ook bekend onder Alphen. Heeft aard hier de betekenis 'gemeynte', zoals in de Achtmaalse Aard, de Hazeldonkse Aard etcetera? Nee, met aard is hier eerder grond bedoeld. Aert'1. Beploegde of bebouwde grond, bouwland.⁵¹⁷ In deze zin weinig bekend in de Baronie! Bol duidt waarschijnlijk op de vorm van het perceel: mnl. bol betekent 'bol, bolrond voorwerp, boomstronk'.⁵¹⁸ Onder Hoogeloon komt een perceel met dezelfde naam voor,⁵¹⁹ evenals onder Alphen en het aan Alphen grenzende Poppel: 1562 aende Ertbol.⁵²⁰

Het toponiem Aardenburg is corrupt voor Addenberg. De Moervlietaard is een deel van de Aard behorend bij de hoeve Moervliet.

2.15.2 Gemeynt

Gemeyn

Gemeynt van Buursteden

Gemeynt van Overveld

Oudste vermelding: 1440 gemeynte van Overvelt.

Een gemeynte was een gemeenschappelijk bezeten stuk grond, waar de boeren bijvoorbeeld bunt konden maaien, heidevlaggen steken, hun schapen konden laten weiden etcetera. In het middelnederlands woordenboek komt deze betekenis voor gemeynte niet voor.⁵²¹

Een gemeynte was een deel vande vroente, welke laatste in het geheel in principe toebehoorde aan de landsheer. De gemeynte was ooit van die landsheer gekocht door een aantal boeren, van één gehucht of meerdere gehuchten. Na betaling van de koopsom moesten ze ook ieder jaar gezamenlijk een cijns opbrengen (vaak heicijns genoemd) die door één van de gerechtigden werd verzameld. In een gemeynt mochten geen buitenstaanders vlaggen steken of heide maaien of hun schapen laten weiden. Dit in tegenstelling tot de vroente. In een gemeynte zaten meestal waardevolle delen, waar turf aanwezig was of plekken met veel gras.

2.15.3 Heide

Beekseheide	Grote Overveldseheide	Heilaarseheide	Molenheide
Beenseheide	Heide	Kerkenheide	Overaseheide
Berkenheide	Heide van Westrik	Koppenheide	Overveldseheide
Buurstedenseheide	Heide, grote	Mannekensheide	Verbrande heide
Geenkensheide	Heide, kleine	Martensheide	Vuchtschootseheide

Oudste vermelding: 1466 Heyde van Westrick.

Veel heide's zijn genoemd naar het gehucht waar ze lagen.

Beenseheide heet naar de ondernemer Beens die midden zeventiende eeuw grote heidevelden en gemeynten wilde kopen van de Heer van Breda en die wou ontginnen. Geenkens is een familienaam. Ook Koppen, Mannekens en Martens zijn familienamen.

Heide 'Uitgestrekte, meer of minder golvende, slechts met een dunne aardlaag bedekte, zandige landstreek met schralen, doch deels eigenaardigen plantengroei'.⁵²² Op de heide groeide behalve de struikheide, *Calluna vulgaris*, ook dopheide, *Erica Tetralix*, die meer van vochtige plaatsen houdt. Verder brem, *Sarothamnus scoparius*, jeneverbes, *Juniperus communis*, gaspeldoorn, *Ulex Europeus* en grassen als pijpestrootje, *Molinia coerulea*, bochtige smele, *Deschampsia flexuosa* en planten als schapezuring, *Rumex acetosella*, spurrie, *Spergula*

arvensis, zonnedaauw, *Drosera spec*, klokjesgentiaan, *Gentiana pneumonanthe* en beenbreek, *Narthecium ossifragum*. Boomopslag werd door de intensieve begrazing op de heide vrijwel meteen vernietigd. Alleen jeneverbes en gaspeldoorn zijn tegen vraat bestand. De heide werd niet alleen begraasd door koeien en schapen maar op plaatsen waar veel dopheide stond werd deze ook gebruikt voor het steken van vlaggen voor de potstal (deze verteerden beter dan die van struikheide), voor het snijden van bunt (om kleine gebouwtjes mee te dekken en korven van te vlechten). Verder werden er bezems gemaakt van brem, struikheide en berkentakken. De gaspeldoorn is een familielid van de brem, maar dan voorzien van stevige doorns, hetgeen het afvreten bemoeilijkt. De struik stond in het dialect bekend als Fors. Na 'gestampt' te zijn werd ook gaspeldoorn wel aan het vee gevoederd. Deze struik is tegenwoordig nogal zeldzaam: komt onder andere voor bij Bavel langs de autoweg. Of er in de heidevelden op sommige plaatsen ook veel thym groeide, lijkt wel waarschijnlijk. In enkele middeleeuwse oorkonden spreekt men van timi, zoals in 1268 te Schoten, in 1285 te Mercxplas en tenslotte in 1293 te Hoeven: 'wastine, more sive thimi'.⁵²³ Het woord heide ontmoeten we in 1226 te Diest, waar een Simon de Heida afstand doet van een tiende ten behoeve van het klooster Tongerlo.⁵²⁴ In 1311 wordt heide vermeld te Hoogeloon: een stuc heyden.⁵²⁵

In de landbouwenquête van 1800 schrijft men over het vlees van schapen: 'zoo die van de heijkanten komen, daar veel wilde thijm is', uitnemend van smaak was en nergens in ons vaderland zo lekker.⁵²⁶ Deze plant kan vroeger op pleistocene zandgronden algemeen zijn geweest, maar in de twintigste eeuw moet hij zeer sterk teruggedrongen zijn. Het meest komt de soort in Nederland nog voor in Drenthe, Salland, de Veluwe, langs de Maas op de grens van noordelijk Limburg en Brabant. Maar ook in deze gebieden is de soort tamelijk zeldzaam geworden, buiten deze gebieden zeer zeldzaam.⁵²⁷

Voor de bemesting van één hectare akkerland had men naar schatting zeven tot tien hectare heide nodig om vlaggen te steken.⁵²⁸ Voor tien stuks rundvee zou men per jaar een heideoppervlakte van twintig tot veertig are nodig hebben. Maar deze getallen zijn slechts ruwe schattingen. In de Limburgse Kempen bijvoorbeeld gebruikte men begin twintigste eeuw vooral heidetakken om mest mee te maken en geen zoden.⁵²⁹ Hier trad veel sneller herstel van de heide op.

Hanewinkel schrijft over de heidevelden in de Meierij: 'Deze worden voornaamlyk gebruikt om Schapen te weiden, om de byënteelt te bevorderen en om plaggen, om te branden, op te steken, ook maait men de heide van dezelve af, om dezelve by gebrek van stroo, op de stallen te strooien, om er mest van te maken. De Heiën zyn zelden zeer vlak, maar integendeel zeer on-ëven met hoogten en laagten; men treft in sommige streken derzelven gehele ketenen van bergen of liever heuvels aan, bestaande uit enkele wit- of geelachtig zand, veelal begroeid met verschillende soorten van heibloempjens en voornaamlyk met duynhelm; men ziet hier en daar in die heivelden laagten, welke somtyds diep en meest altyd, vooral des winters, vol water zyn; zy leveren gewoonlyk zeer goede en blanke visch op; men noemt zulke met water gevulde laagten of valleïen in de Meiery Vennen'.⁵³⁰ Dit verhaal klopt ook voor de Baronie.

2.15.4 Heiveld

Beliousheiveld	Gebrand heiveld	Heiveld, voorste	Kasteleinsheiveld
Brandenheiveld	Griffiersheiveld	Heivelden, achterste	Mannekensheiveld
Buckenheiveld	Heiveld (5X)	Heivelden, lage	Molkersheiveld
Christertijnsheiveld	Heiveld, achterste	Heivelden, voorste	Montensheiveld
Diependaalsheiveld	Heiveld, groot	Heiveldjes	Waterheiveld
Dijkersheiveld	Heiveld, lang (4X)	Ingegraven heiveld	Wijtvlietsheiveld

Oudste vermelding: 1480 het Heyvelt.

Goossenaerts schrijft: heiveld: 'Stuk heide zoals een boer dat in zijn bezit heeft. Niet omheind met een heg of dergelijke - zoals een veld op zijn hoeve - wel afgelijnd. Dit woord is in deze streken gebruikelijk van stukken heide, die geen gemeene heide zijn, maar aan eenen bijzonderen eigenaar toebehooren.'⁵³¹

Dat de heivelden die in particulier bezit van de boeren waren niet omwald waren, zoals Goossenaerts schrijft, lijkt voor de Baronie niet te kloppen, althans niet voor de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd, misschien wel voor de negentiende eeuw.

Veruit de meeste heivelden zijn genoemd naar de eigenaar.

Het Gebrand Heiveld zal een stuk grond zijn waarvan de aanwezige turf is opgestookt. Een ingegraven heiveld is een heiveld dat met een wal omgeven is.

2.15.5 Laar

(201 vermeldingen ofwel $201 / 12.234 = 1,6 \%$)

Beemdlaar	Heilaarstraat	Krouwelaar, achterste	Overlaar
Hazenlaar	Hoeve te Heilaar	Krouwelaar, voorste	Rijsweerlaar
Heilaar	Hooglaar	Laar	Rooslaar
Heilaar, Groot	Hooglaarbos	Laar, hoog	Schipperkenshooglaar
Heilaarke	Hooglaarsestraat	Laar a/d mortel	Tuimelaar
Heilaarsakker	Hooglaarsweide	Laarakker	Weerlaar
Heilaarsheide	Korenheilaar	Laarke	Weerlaar, groot
Heilaarshoek	Kraaienlaar	Laarkens	Wittenlaar

Oudste vermelding: 1303 Selkinus de Hylaer.

Laar 'open plek in een bos, voorzien van waterplassen',⁵³² ook wel 'onbebouwde (gemeenschaps)grond met heide of minderwaardige grassoorten begroeid'.⁵³³ Volgens Dittmaier zou het woord oorspronkelijk 'Gitter, Pfahlzaun' betekend hebben en verder 'den Ort bezeichnet haben, der von einem solchen Zaun umschlossen war'.⁵³⁴ Laar is een oud element; het komt

ook voor in nederzettingenamen. In de veertiende-zestiende eeuw zouden er in de Kempen nog verscheidene plaatsnamen op -laar ontstaan zijn en het element zou zelfs tijdens het Ancien Régime nog in gebruik zijn als appellatief voor woeste, onbebouwde (gemeenschaps)grond, heide en minderwaardig grasland, waar men vooral de dieren liet weiden en russen kon steken.⁵³⁵ De Vries schrijft: Laar 'open plaats in een bos', vooral in plaatsnamen, ook met betekenis 'moerassig land', mnl. laer 'open veld, onbebouwd veld'. Te verbinden met een grondvorm met een betekenis 'waar gelezen of bijeengeraapt mag worden en wel gezegd van het afgemaaid veld, waar de armen de aren mochten lezen. Vandaar dus leeg, open gebied'.⁵³⁶ Dat bijeenrapen zou bij een onontgonnen laar eerder op sprokkelhout betrekking kunnen hebben dan op aren van graan.

Naar de begroeiing zijn genoemd: Heilaar, Korenheilaar, Rijsweerlaar, Rooslaar (roos = riet).

Naar dieren heten: Hazenlaar en Kraaienlaar.

Het Beemdlaar is een laar dat uit beemden bestaat.

Moeten we bij Krouwelaar denken aan crouwen 'krabben'?⁵³⁷ Dat zou ongeveer dezelfde betekenis hebben als die we tegenkomen in het frequent optredende toponiem Krabben: plaats waar strooisel verzameld wordt door met de krabzeis te krabben'. Dan een laar waar strooisel verzameld wordt. Crauwel is ook een familienaam: Dirck Crauwel, 1407; Jan Crauwels, 1385;⁵³⁸ Jonaas Crauwel, schepen van de Hage, begin vijftiende eeuw.⁵³⁹ Vergelijk de polder Krouwelaar onder Teteringen.⁵⁴⁰ Een laar genoemd naar een familie is nogal bijzonder, althans bij oude laarnamen. Dan komt de alternatieve verklaring eerder in aanmerking.

Over in Overlaar kan duiden op hoge ligging of op ligging tegenover een ander object.

Tuimelaar is een afleiding met personificerend suffix -aar van Tuimel, Tommel, grafheuvel.

Wer kan staan voor 'verdediging... afwering, heg, dijk, wal'.⁵⁴¹ Was het Werlaar een open plek in een bos met een wal eromheen? In de zeventiende en achttiende eeuw lagen er in het gebied nog veel bossen.

Witten in Wittenlaar is een familienaam.

2.15.6 Wildert

Burgstsewildert	Gageldonksewildert	Wildert	Wildertsvekenstrat
Emersewildert	Geritswildert	Wildertsveken	Wildertvoord

Oudste vermelding: 1430 die Wildert.

Wildert 1. Wildernis, woestijn 2. onbebouwde grond, met ruigte begroeid land.⁵⁴² Vaak wordt net als bij vroente gesproken van 'sheren wildert: de wildernis in bezit van de heer.

De Burgstse- en Gageldonksewildert waren mogelijk gespleten uit een oudere gezamenlijke wildert. Ook de Emersewildert hoorde bij dit wildertgebied. Een wildert was meestal een heideveld, maar kon ook een moeras zijn, begroeid met riet, wilgen, elzen etcetera.

Geritswildert is een wildert in bezit van zeker Gerit.

2.16 Bouwwerken

2.16.1 Hofstad

Dreef van Hoogsteen	Hofstad (3X)	Hoogsteen	Ver Agnesenhofstad
Gentshofstad	Hofstap	Ruissenaarshofstad	

Oudste vermelding: 1377 sRucheneershofstadt.

2.16.2 Hofstede

Hofstede (5 X)	Hofstede, nieuwe	Hofstede, voorste
Hofstede, achterste	Hofstede, oude	

Hofstad 'De grond, waarop een hof en zijne bijgebouwen staat, boerenwoning, hofstede'. In de cijnsboeken van de Heer van Breda komt hofstede in de zin van 'plaats waar een boerderij stond of staat' talloze malen voor. Hof in hofstad betekent boerderij. Hofstad is een term die al bij de Vikingen bekend was.⁵⁴³

In het Goederenregister van Sint-Maarten te Utrecht staat een tiende-eeuwse opsomming (berustend op de situatie van enkele eeuwen vroeger) van goederen in Rudolfsheim: mansa XIII sancti Martini est... et mansa iacent binorthan Flieta, sidilia autem que ofstedi dicuntur bisuthan Flieta..., dat is: dertien mansi... van St. Maarten en de mansi liggen ten noorden van de Vliet, de sidila echter, die ofstedi genoemd worden, liggen ten zuiden van de Vliet.⁵⁴⁴ Ofstedi dient men te lezen als hofsteden.

In de Baronie komt het toponiem Hofstad in allerlei verminkte vormen voor: Offstap, Horsstap, Hontsteert etcetera. De veel voorkomende veldnaam Hostert in het rivierengebied is waarschijnlijk ook gevormd uit Hofstad: op deze Hosterts zijn vaak relikten uit de Romeinse tijd gevonden. De woonplaatsen moeten in de derde eeuw verlaten zijn. Ze liggen vaak langs Romeinse wegen.⁵⁴⁵ Kloeke, die hierin nagevolgd wordt door Schönfeld, denkt eerder aan een afleiding van Ho 'hoog' + straat,⁵⁴⁶ maar dat is gezien de vele bijvormen van hofstad in de Baronie, die sterk lijken op hostert, niet waarschijnlijk.

In de Baronie wijst het toponiem hofstede denkelijk vaak op de plaats waar een oude, belangrijke boerderij stond. Vaak de eerste boerderij van een gehucht?

Hoogsteen is mogelijk ontstaan uit Hofstad, Hofstede via Hofsteden > Hofsteen > ho(o)gsteen.

Gentshofstad bevat een familienaam, evenals Ruissenaarshofstad en Ver Agnesenhofstad.

2.16.3 Huis

Aan de Huiskens	Huis, groot	Huiskens	Manhuisveld
Blokhuis	Huis, oud	Huiskensmaai	Oosthuisakker
Chirurgijnshuis	Huis ten emer	Huisveken	Paardenhuis
Duifhuis	Huisakker (10X)	Huisweide	Pilatushuiske
Duitenhuis	Huisbeemd, grote	Huisweide, achterste	Teunemanshuisakker
Gasthuisblok	Huisbeemd, kleine	Huisweikens	Trekkershuis
Gasthuissteeke	Huisblok	Huiswerf	Willemshuis
Godshuiskens	Huisdreef	Jachthuis	
H. Geesthuis	Huisheining	Kookhuis	
Hooghuis	Huiskavel	Manhuisbeemd	

Oudste vermelding: 1415 den Huysacker.

Huus betekent in het mnl.: 1) Huis, gebouwde woning 2) bij uitbreiding a) burcht, kasteel b) raadhuis, stadhuis, vergaderzaal c) tempel, bedehuis d) tent e) kap, deksel f) huisgezin, familie g) geslacht, vorstengeslacht h) hofhouding, gastmaal i) een bepaald gedeelte van den sterrenhemel.⁵⁴⁷

Naar de bezitter zijn genoemd: Chirurgijnshuis, Gasthuisblok, Gasthuissteeke, Godshuiskens, H. Geesthuis, Manhuisbeemd, Manhuisveld, Teunemanshuisakker, Willemshuis.

De Godshuiskens waren waarschijnlijk van een geestelijke instelling. Het Heilige Geesthuis was een huis van de tafel van de Heilige Geest, die daarin armen huisvestte. Het Manhuis was het Oudemannenhuis op de Haagdijk.

Een Blokhuis is een primitief kasteeltje. Het Huis ten Emer was een kasteel. Namen als Huisakker, Huisbeemd etcetera wijzen op percelen die tegen de boerderij, het huis, aan lagen. De naam Huiskens kan wijzen op bezit van de familie Huis(kens); zo ook in Huiskensmaai. Het Huisveken stond bij het jachthuis in het Liesbos. Het Kookhuis was mogelijk een herberg waar gekookt werd. Pilatushuiske is onduidelijk. Was Pilatus de naam van de stichter van het huis? Het Trekkershuis was een bouwsel voor de lieden die de boten door de Mark moesten trekken.

2.16.3.1 Huisnamen/herbergen

Bellen	Drie Linden	Gouden Appel	Jager
Bloemkool	Drie snellen	Gouden Leeuw	Boevigne
Bloemkool, nieuwe	Ekster	Graaf Willem	Koning van Engeland
Burgst	Fortuin	Hert	Kookhuis
Drie Lindekens	Gageldonk	Hooghuis	Kroon

La Porte	Pastorie, oude	Rooster	Wildeman
Leeuw	Pilatushuiske	Roskam	Witte Leeuw
Lekkerkerk	Ploeg	Roskam, nieuwe	Witte Ster
Moriaan	Prins	Roskam, oude	Zekerheid
Oranjeboom	Prins Kardinaal	St. Maarten	Zwaan
Paardenwagen	Prins van Oranje	Vier Heemskinderen	Zwaan, grote
Pastorie	Rode Hert	Wapen van Nassau	Zwaan, kleine

Stond er op het dak van het huis de Bellen een bel? Op diverse negentiende-eeuwse boerderijen (en ook oudere?) in de Baronie stond een klokje op het dak dat de boerin kon luiden als het etenstijd was. Of moet men denken aan hopbellen (die in het bier verwerkt werden)? Werden in 'de Bloemkool' bloemkolen verhandeld of geteeld? De eigenaar was hovenier, teelde dus waarschijnlijk bloemkool. Koolhof is in de Baronie de meest gangbare benaming voor de moestuin: genoemd naar de kolen die er geteeld werden. Koolhof komt honderden malen voor bij omschrijving van boerderijen in de schepenbrieven. Blijkbaar vormden kolen een belangrijke groente. Zowel de verklaring voor koolhof 'hoeve van Cool, roepnaam voor Nicolaas' als mnl. coel, een ablautsvorm bij *kala (koud) is onjuist.⁵⁴⁸ In St. Oedenrode komt al in 1379 den Coelstrepe voor, in Deurne in 1396 die coelhof.⁵⁴⁹

In de zeventiende eeuw kende men al een groot assortiment koolsoorten: Blankaart noemt de groote roode Kool, roode Sluit-kool, Gekronkelde Kool, Gehakkelde Kool, kleine roode Kool (= Zomerkoolzaad, Sloren), Witte Kabuiskool (Sluit-Kool), Savoi-Kool, Bloem-Koolen, Raap-Kool, Zwart-buin-groene Kool. Hij schrijft over de koolsoorten: Sy hebben alle een Salpeterige Smaak. Sy dienen alle, uitgenomen de vyfde (= Zomerkoolzaad), tot spyse, welke men kookt en stooft: de Sluit-koolen soo roode als witte, werden voor Salade gebruikt, wanneer sy heel fyn gesneden syn. Alhoewel de gestoofde kool niet ongesond is, soo vergoort en bederft sy ligtelyk de maag, wanneer die voornamelyk van veel suur overladen is, of daar weinige oeffeninge door het lichaam geschied. Op veele plaatsen van Duitsland en de Noordse Landen, werden die met sout in tonnen gestampt en dan suur-kool genaamt. De Bloem-koolen werden van hare onnutte blaadjes gesuivert en dan gekookt, gestooft en genuttigt: ook kookt men deselve met Schapen-vlees. De dikke stronken van de koolen geschilt, konnen gegeten werden. De gesnipperde roode-kool werd op wyn geset met eenige andere Scheur-buiks middelen en werd tegens de Scheur-buik gebruikt, dog ik sie in de kool soo veel niet. Het sap ofte afsiedsel werd voordeelich tegen de borst-qualen gebruikt. Maar de Syroop daar van is onnutter: uit het zaad van de vyfde soort (Slooren) perst men olie, die men in plaats van Raap-olie gebruikt. Ook werd het wel onder de Mostaart gemalen, maar geeft een onaangename smaak'.⁵⁵⁰

Adres van de Bloemkool: Haagweg 211. Oudere naam voor de Bloemkool zou de Kromme Eik zijn, maar dat is tot 1803 altijd bouwland.⁵⁵¹

Burgst wordt behandeld bij Burg, Archeologicirca.

Drie in huisnamen komt veelvuldig voor: het was een favoriet getal. Hier in Princenhage in de Drie Linden, de Drie Schouwen en de Drie Snellen.

Van de linden bestaan verschillende soorten: de zomerlinde, de winterlinde en de Hollandse linde (een bastaard van beide eerste soorten). In de zeventiende eeuw werd er alleen een vrouwtje en mannetje van de linde onderscheiden (zoals toen bij veel geslachten gebruikelijk). Blankaart onderscheidt een mannetje en vrouwtje bij de lindebomen. Welke soorten Blankaart met zijn Mannetje en Vrouwtje bedoeld is niet zo duidelijk. Waarschijnlijk bedoelt hij met het mannetje de winterlinde, *Tilia cordata*, die vrijwel kale bladeren heeft. De zomerlinde, *Tilia platyphyllos*, die dan het wijfje zou moeten zijn, heeft ook grotere vruchten, die daardoor eerder opvallen dan die bij de winterlinde. Laatstgenoemde is vooral in het wild te vinden in de Achterhoek, bij Nijmegen en in Zuid-Limburg, terwijl de zomerlinde in de Achterhoek hier en daar nog gemeld wordt, evenals uit Twente en Zuid-Limburg. De Hollandse linde die als een hybride van de zomer- en winterlinde wordt beschouwd komt op een enkele plaats in Overijssel en bij Cuyk in het wild voor. Maar gekweekt komen zij alle drie veel meer voor dan in het wild.⁵⁵²

Op dorpspleinen stonden vaak lindenbomen, evenals aan de gevels van boerderijen. Lindenbomen kunnen een zeer aanzienlijke leeftijd bereiken, tot zeker duizend jaar.

Een snelletje is een glas zonder steel dat in één teug geleegd dient te worden. Snellen is een familienaam, maar dat die hier bij de Drie Snellen in het spel is, is niet waarschijnlijk. Hoeufft schrijft over Snel: 'In de Baronie van Breda wordt eene herberg gevonden, met het uithangbord van de Drie Snellen en in 's-Hertogenbosch eene met dat van de Drie Snellekens, zoo als ook eene straat aldaar dezelfde, naar ik meen, in welke de herberg staat, de Snellestraat heet. Een snelleken noemt men aan de kanten der Meijerij van 's Hertogenbosch een klein bekertje, hetwelk men schielijk in eens kan uitdrinken'.⁵⁵³ Hoeufft haalt ter vergelijking nog aan het wippertje en het Duitse Schnapps aan, die er beide op wijzen dat het betreffende glaasje in één teug geleegd diende te worden.

De Eendvogel is een huisnaam die staat voor eend, de bekende watervogel. Ekster is in Princenhage een huisnaam. Broedde er een ekster in de bomen bij dit huis? Eksters maken hun nest in hoge bomen. Het nest is erg groot (met een dak erop tegen plundering door kraaien) en opvallend omdat de eksters al lang voor er bladeren aan de bomen zitten beginnen met hun nestbouw. Het huis kan zijn naam ook ontleend hebben een familie Den Exter, maar kwam die in Princenhage voor?⁵⁵⁴

Fortuin komt als huisnaam frequent voor: uiting van verlangen naar geluk.

Goud in huisnamen ontstond vaak secundair: een huis heette bijvoorbeeld de Leeuw en werd later de Gouden of Vergulde Leeuw genoemd. In Princenhage kennen we de Gouden Appel en Gouden Leeuw.

'Den Gouden Leeuw kan men nog in de gewesten die eertijds 't Hergtogdom Brabant uitmaakten, telkens ontmoeten; niet slechts hangt hij aan tapperijen en logementen uit, maar ook aan burgerwooningen'.⁵⁵⁵ De Gouden Leeuw figureerde in het wapen van de hertogen van Brabant. Adres van de Gouden Leeuw: Dreef 11/13. De linkerhelft van het complex dateert uit de vroege negentiende eeuw.

Het huis 'Graaf Willem' is genoemd naar Graaf Willem van Nassau. Op 1 mei 1690 ordonneren schout en schepenen dat 'de Huijsinge ofte Tente' die Graaff Willem genoemd werd

binnen 24 uur ontruimd moest worden omdat het bouwsel veel te brandgevaarlijk was. In 1690 was de weduwe van Marinus Peter Verbaten de eigenaresse. Van oorsprong was het dus slechts een hut of tent.

Hert is een zeer veel voorkomende herbergnaam; ook het Witte en Rode Hert komen veelvuldig voor.

In 1559 was de herberg het Hert in handen van Adriaen Michiel Mertens en Jenneken Henrick Bernaerts 'weert ende weerdinne ter herberge genaemt int Hert aende Haeghkercke'. De herberg diende in augustus van dat jaar als centrum waar de ingezetenen van de Hage aangifte moesten doen voor de tiende en twintigste penning, SAB-III-50, 9, fol. 58.

Hooghuis komt in diverse dorpen voor, onder andere te Diesen en Gemert. Ooit een belangrijk huis, misschien van de Heren van Breda of de rentmeester? Stond op de kruising van de Doelen en de Hovenierstraat. Reeds voor 1800 afgebroken. Het was een aanzienlijk huis met twee verdiepingen en zolder, inderdaad bijzonder hoog vergeleken met de overige bebouwing.

Herberg de Jager lag bij het Liesbos. Onder Teteringen, in de Vucht aan de Bergsepad, lag een gelijknamige herberg: een rustplaats voor jagers.

Boevigne ligt onder Ginneken; bij Boeimeer ligt Klein Boevigne. Oudtijds meestal Boeverije genoemd. Boeverie betekent in het mnl. 'koestal, melkerij, boerderij'.⁵⁵⁶ In Belgisch Brabant hoorde er bij elk klooster vanouds een boeverij: het woord zou van romaanse herkomst zijn en op het veehof duiden.⁵⁵⁷ Onder Ginneken lag het eigenlijke Boevigne, vanouds Boeverijen geheten.⁵⁵⁸ Mogelijk was Boevigne altijd meer op de veehouderij gericht dan de andere boerderijen daar in de buurt, zoals de Blauwe Kamer, Nieuwenhuizen, Schoondonk en Daasdonk, die meer akkerbouw bedreven. Boevigne had meer weilanden. Zie voor de geschiedenis van Boevigne Juten⁵⁵⁹ en Brekelmans.⁵⁶⁰ In 1305 was Gielis van der Boeverien schout van Breda. In Delft kende men in de veertiende eeuw een Boverie: het was een grafelijke stalhouderij. Men treft een dergelijke boverie aan in alle Hollandse plaatsen waar de steeds rondtrekkende Henegouwse hofhouding een steunpunt vond, onder andere in Den Haag, 's-Gravenzande, Zierikzee en te Brugge en Valenciennes.⁵⁶¹

Het Huis de Koning van Engeland is genoemd naar Willem III, king William van Engeland. Identiek met het huis de Keizerskroon.

Het Kookhuis op de Beek was mogelijk een herberg waar men vaak maaltijden kookte.

Kroon komt als huisnaam in Nederland honderden malen voor.

De huisnaam Laporte zal onder Frans invloed ontstaan zijn.

Leeuw als herbergnaam was bijzonder populair, net als in wapens.

Het huis genaamd Lekkerkerk is mogelijk zo genoemd naar de herkomst van de eigenaar.

Moriaan was een zeer bekend uithangteken, vooral bij tabakswinkels. 'Mooren of Moriaenen stonden intusschen niet alleen aan de winkels der laatstgemelden (= tabakswinkels) te prijken, maar ook aan herbergen en aan de gevels der burgerwooningen'.⁵⁶² Een Moor is een bewoner van Mauretanië.

De Ploeg vormde mogelijk een uithangteken dat aantrekkelijk was voor de boeren. Van Lennep en Ter Gouw schrijven: 'Ploegen en eggen hangen voor kruideniers- en tabakswin-

kels in plattelandsstadjes als lokazen voor de boeren'.⁵⁶³ Lag aan de noordzijde van de Liesboslaan. Gesloopt voor de aanleg van de autoweg naar Rotterdam.

De Oranjeboom was een van de bekendste herbergen van Princenhage. Oranjeboom 'sinaasappelboom'; de vruchten golden als luxeproduct. Veel als uithangteken. In het begin van de twintigste eeuw werd de Oranjeboomstraat zo genoemd naar de herberg de Oranjeboom.

De Paardenwagen was mogelijk een huis waar een speciale wagen gebruikt werd. Een wagen had vier wielen, een (aard)kar slechts twee. Peerswager zal een foutieve vorm zijn voor Peerswagen.

Een huisnaam de Prins Kardinaal komt in diverse steden voor. Vroeger combineerde men vaak kerkelijke en wereldlijke functies: diverse prinsen werden tevens kardinaal. Kardinaal komt als uithangteken eveneens voor.⁵⁶⁴ In België komt Prins Kardinaal als uithangteken in vrijwel elk dorp voor.⁵⁶⁵ In 1709 zou deze naam in Hage-dorp die van de Vier Heemskinderen vervangen hebben, maar de naam komt al in 1641 voor.⁵⁶⁶ In 1635 was de blijde inkomst van de Prins Kardinaal als landvoogd van de Zuidelijke Nederlanden: het was de infant Don Ferdinand van Oostenrijk, een broer van Philips IV, benoemd tot landvoogd in 1633. Vooral in Antwerpen werd hij geestdriftig onthaald. Rubens had voor deze gelegenheid een decoratieve stadsversiering ontworpen.

De Prins van Oranje was vanaf de zeventiende eeuw een geliefde herbergnaam. Men liet er zijn oranjegezindheid door blijken. Waarschijnlijk werd hier in 1647 reeds begonnen met bier brouwen door Jan Adriaenssen van Beek. In 1828 woonde Frans Antony van den Muysenbergh er. Er werd toen goed wit en bruin bier gebrouwen.⁵⁶⁷ De brouwerij staat aan de Markt nr. 6 en 6A. In 1842 werd Antonie Oomen eigenaar; hij verhuurde het pand aan Arnout van Gelderen. Dochter Adriana erfde van haar vader de brouwerij en verkocht deze in 1851 aan Theodorus Versluijs.

De herberg het Rode Hert werd de eerste eeuwen van zijn bestaan gewoon het Hert genoemd (zie boven). In 1650 was Jacob Hendrik Bellekens eigenaar van deze uitspanning.

Roskam wijst duidelijk op een herberg waar veel paarden gestald konden worden: die werden dan ook geroskamd. De Nieuwe Roskam werd zo genoemd omdat er ook een Oude Roskam bestond (op de Heuvel).

De naam van de herberg de Rooster is minder duidelijk. Ruester 'rooster', vuurrooster'.⁵⁶⁸

De herberg Sint Jacob is genoemd naar Sint Jacobus de meerdere, een populaire heilige, vooral bekend door de bedevaarten naar Santiago. Was Hage ook een halteplaats voor pelgrims naar Santiago (die er in de late middeleeuwen behoorlijk veel waren)? Onder Galder stond een Sint Jacobskapel. In Princenhage bestond ook een Sint Jacobsgilde. Vergelijk de vermelding: Herberge de Swaen, noortwaerts aende Gulde van Sint Jacops inde Kercke van Haghe erve, 1533, R706, fol. 178. In 1609 wordt ook melding gemaakt van grond in het bezit van dat gilde: lants. westwaerts aen der Gilde van Sint Jacob in de Haege, R719, fol. 153v.

Het huis Sint Maarten is genoemd naar de bekende heilige die zijn kleed deelde met armen. Blijkbaar was het huis bezit van de tafel van de Heilige Geest. Sint Maarten was de patroon van de kerk van Hage. Het huis stond in de Dreef nr. 28. Teuntje Gysbrecht Oomen, een rijke

weduwe, bepaalde bij testament in 1614 dat dit huis ingericht moest worden als Gasthuis. Het Armbestuur verkreeg echter in 1664 toestemming om deze bestemming te veranderen, zodat het huis verkocht mocht worden.⁵⁶⁹

Het verhaal van de Vier Heemskinderen was in de late middeleeuwen bijzonder populair, vandaar de huisnaam. In 1637 verkocht Jan Adriaen van Bergen dit huis aan schout Johan Bacx, die het in 1643 aan Adriaen Marijnus Dirven verhandelde. Adres Haagse Markt 10.⁵⁷⁰

In 1795 wordt Vinkenburg omschreven als 'de steede Vinkenburg bestaande uit een heerehuysinge, een bouwmanswoning, schuur, stalling, kooie, bakhuys, hoff, boomgaard, dries, dreeve en erva'. In 1620 was Michiel Smits eigenaar van de hoeve Vinckenborgh. Werd ook wel de Drie Schouwen genoemd.⁵⁷¹ Reeds in 1474 zou deze hoeve hebben bestaan: was toen bezit van Lambrecht Amels. In 1883 gesloopt. Zie uitgebreid over Vinkenburg: Otten.⁵⁷² Heeft vink te maken met de vooral in het najaar beoefende vinkenvangst of met een familienaam?

Was de Vrachtwagen een herberg? Een vrachtwagen was een grote wagen voor zware transporten met paarden. Op de markt van Ginneken stond een gelijknamige herberg. Het adres in Hage: Haagse Markt 30/32.

De naam van het huis het Wapen van Nassau getuigt van betrokkenheid bij de zaak van de Nassau's.

De Wildeman is een zeer veel voorkomend uithangteken. Van Lennep en Ter Gouw schrijven 'De Wildemannen aan herbergen van meerderen of minderen rang zijn nog legio; 't zij ze vertoond worden als Herkules, met een leeuwenhuid, 't zij als de heraldische Wildeman, met het eikenloof om de heupen'.⁵⁷³

De Witte Leeuw was een van de vele herbergen met een leeuw-naam. De leeuw komt op uithangtekens het meest voor als heraldisch dier.

De Witte Ster komt als herbergnaam niet zo veel voor. Sluit aan bij de uithangtekens als Zon, Maan, Zevengesternte etcetera.

Was het huis de Zekerheid een goede belegging?

Zwaan komt van de vogelnamen voor herbergen veruit het meest voor. Men vermoedt dat herbergen bewaakt werden door de zwanen die vaak op de bij herbergen aanwezige vijvers aanwezig waren.⁵⁷⁴ De zwanen zouden vooral tegen visdieven effectief zijn. Een zwaan eet zelf geen vis, maar waterplanten. Ook denkt men wel dat zwaan als naam aan herbergen gegeven werd omdat de zwaan een echte nathals was. In 1674 was Willem Geerit Laureyssen van Genck eigenaar van deze herberg, RH134, fol. 56v. De Zwaan stond op de Markt 13-15. Westelijk grensde de Zwaan aan de Cleyne Swaen van Joost Rombouts.⁵⁷⁵

2.16.3.2 Boerderijnamen

Beverenshoeve	Hoeve Biesdonk	Hoeve in Hoog Lies	Hoeve op de Rith
Botlandshoeve	Hoeve Giessenburg	Hoeve in Lies	Hoeve op Gr. Overveld
Grote Hoeve van Burgst	Hoeve Hondsdonk	Hoeve Muizenberg	Hoeve op Hambroek
Hoeve van Liesbos	Hoeve in het Hout	Hoeve op de Bie	Hoeve te Boeimeer

Hoeve te Buurstede	Hoeve van de Krabben	Hoeve van Zuilen	Rust elders
Hoeve te Dietvoord	Hoeve van Gageldonk	Hoeve, grote	Rust wat
Hoeve te Effen	Hoeve van Giessenburg	Hoeve, kleine	Rustenburg
Hoeve te Eindhoven	Hoeve van Heilaar	Kessenichhoeve	Vinkenburg
Hoeve ten Emer	Hoeve van Kessel	Loofrijshoeve	Zoutland
Hoeve ter Stappen	Hoeve van Lies	Oven	Zuilen
Hoeve ter Stuift	Hoeve van Scharenburg	Paardje	
Hoeve van Boeimeer	Hoeve van Vinkenburg	Piggenhoeve	
Hoeve van Burgst	Hoeve van Vredenberg	Prattenburg	

Hoeve komt in Princenhage vooral voor in de zin van een grote boerderij, gemeenlijk in handen van een rijke stedeling, die het als een geldbelegging beschouwde. In de zomer was de eigenaar vaak in de herenkamer op de hoeve te vinden.

Veruit het grootste deel van de hoeven is genoemd naar de eigenaar of naar een gehucht.

2.16.4 Keet

Aan de Keten

Keet

Keetveld

Keetweide

Oudste vermelding: 1538 aan de Keete.

Keten werden bijvoorbeeld gebruikt door turfgravers. Deze lieden kwamen vaak uit verre streken en moesten in de keet eten en overnachten. Vergelijk de volgende vermeldingen: de huurder zal op de aanstede een keete oft wooninge zetten, 1634, R723, fol. 106 (in 1624/1625 waren veel boerderijen bij het beleg van Breda platgebrand, gesloopt). Lant aan de keete opt Moleneynt, 1668, GP263, fol. 57v. Jan Christiaen Bonsaerts lant aen syn keete op de Rijdt, 1668, GP263, fol. 87v. Jan Dijnck Jan Beijs d'Oude kynderen lant aen sijn keete op de Rijt, Idem, fol. 87.

2.16.5 Molens

Dirksmolen	Molen, hoge	Molenberg, oude	Moleneindsestraat
Gampelsemolen	Molen, oude	Molendijk	Moleneinde
Keizerswindmolen	Molenakker	Molendijk, oude	Molens, oude
Liesbossemolen	Molenbeemd	Molendreef	Molenstraat
Molen	Molenbeemden	Moleneind	Molenstraat, oude
Molen bij het Liesbos	Molenberg	Moleneindseakker	Molenstraatje

Molenvloed	Molenwiel	Watermolen	Windmolen
Molenvoord, oude	Molenzwengel	Watermolen, nieuwe	Windmolen, grote
Molenweg	Oliemolen	Watermolen, oude	Windmolen, kleine
Molenweg, oude	Ruissenaarswatermolen	Watermolendijk	
Molenweide	Ruissenaarswindmolen	Windkorenmolen	

Oudste vermelding: 1320 ouder Molenvoirt.

Enkele molens danken hun naam aan de eigenaar: Dirksmolen, Keizerswindmolen, Ruissenaars water- en windmolen.

Naar de standplaats heten: Gampelsemolen, Liesbossemolen (= de Beer). In de Baronie stonden tot in de late middeleeuwen veel watermolens, op waterkracht aangedreven graanmolens. Waarom ze verdwenen zijn is niet helemaal duidelijk. Daalde de waterstand waardoor ze te veel dagen uitvielen? Of waren ze niet efficiënt vergeleken met de nieuwere windmolens? Mogelijk speelde ook de kleine ijstijd (1450-1850) een rol: als er veel ijs lag kon de watermolen niet draaien. In Princenhage en elders resteren van de voormalige watermolens vaak alleen nog toponiemen, zoals hier in Princenhage de Oude Molens.

In de negentiende eeuw kregen molens vaak een naam zoals de Beer, Zelden Effen et cetera.

2.16.6 Stede

(123 vermeldingen ofwel $123 / 12.234 = 1,0 \%$)

Aanstede	Buurstedensestraat	Hofstede, achterste	Kuikenstede
Alaarts Oude Stede	Buurstedensehoeve	-, nieuwe	Liesbettenstede
Bastianenstede	Deelkensstede	-, oude	Oude Stede
Bergstede	Dietvoortsstede	-, voorste	Patersstede
Bettenstede	Gebrande stede	Hoogstede	Piggenstede
Biekensstede	Gemeente van Buursteden	Huig Looiaartsstede	Reuselaarsstede
Bruinsstede	Heisstede	Jaakskensstede	Stede, grote
Buursteden	Hillekensstede	Kerkhofsstede	-, kleine
Buurstedensheike	Hoeve te Buursteden	Koekenstede	-, nieuwe
Buurstedensepad	Hofstede	Krabbenstede	

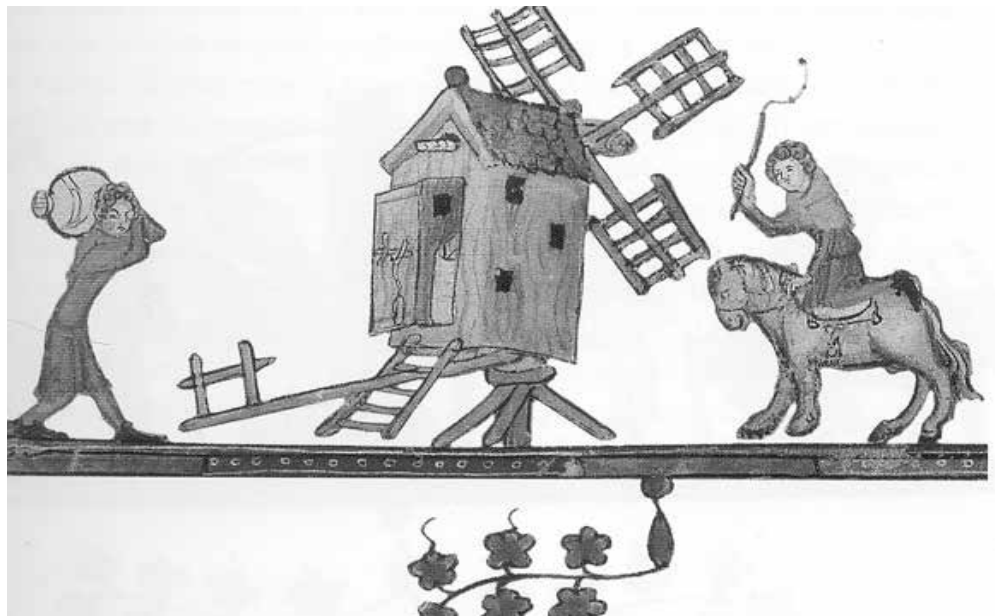
Oudste vermelding: 1330 Johannes de Buerstede.

Stede 1) Plaats in den ruimsten zin 2) plaats van iemand die men inneemt of dien men vangt of vertegenwoordigt 3) gelegenheid 4) stad 5) als tijdsbegrip in verschillende uitdrukkingen 6) standvastigheid, getrouwheid.⁵⁷⁶ In de Baronie kan stede staan voor: boerderij, maar ook vaak 'deel van de aanstede', mogelijk het grootste perceel ervan. Een groot deel

van de stedenamen is gevormd met een persoonsnaam. Aanstede is het tegen de stede, de boerderij, gelegen land. De term is in de Baronie algemeen, maar in het oosten van Noord-Brabant spreekt men eerder van aangelag.

De Bergstede lag mogelijk bij een gebied de Berg. Of bezit van een familie Van den Berg?

Buur in Buursteden betekent 'woning, hut, kot' of 'klein huis'.⁵⁷⁷ Buur komt in de omschrijving van boerderijen in het westen van de Baronie geregeld voor, ook in Princenhage, bijvoorbeeld in 1529: huysinge, schuere, buere, kooye ende erffenisse, R706, fol. 45 en in 1507 is er ook sprake van een buere, R417, fol. 202v. In 1532 horen we van een 'huysinge, schuere, buere, koye, peertstalle, hovinge en de erffenisse, onder weyde ende lant acht lopsaet, westwaerts aen Aert Willem Draken, omtrent der kercken vande Haghe', R706, fol. 161. In 1316 wordt er te Waalwijk gesproken van twee huizen, waarvan het ene Buer werd genoemd.⁵⁷⁸ Men zou voor het eerste lid van Buursteden ook kunnen denken aan burg met afgevallen g; vergelijk Burgstede in Engeland, genoemd in het jaar 1000, dat later voor komt

Molen, 1350.
Jehan le Grise

Watermolen met vis,
Luttrellpsalter

als Burstead; idem Burgestala, genoemd in 1066 > Burstall.⁵⁷⁹ In samenstellingen kan Burg dus door wegvallen van de g overgaan in bur en met rekking van de klinker in buur. Als dat verschijnsel zich ook in de Baronie voor zou doen zou er op Buursteden een versterkte plaats gelegen kunnen hebben.

De Gebrande Stede zal afgebrand zijn. De Gemeente van Buursteden was een gemeeynte, een gebied van de woeste grond dat van de Landsheer gekocht was door een aantal boeren. Hier konden zij dan zoden en vlaggen steken, heide maaïen etcetera.

Hoogstede is waarschijnlijk ontstaan uit Hofstede.

2.17 Varia

Aanvang

1514 den Aenvanck.

Aanvanc 'in het dijkrecht van sommige oostelijke streken de eerste schouw'.⁵⁸⁰ De eerste van twee schouwen? Maar er was in Halderdonk, waar dit toponiem gesitueerd moet worden, maar één schouw, namelijk op de eerste zondag na half april.⁵⁸¹ Of zou men bedoelen de plaats waar de schouw begon? Waar de dijkgraaf en poldermeesters van Halderdonk hun ronde begonnen?

Aker

1419 in den Aecker.

Aker (boom) kan de naam voor de eik zijn, maar dan vooral in het noorden van het land, niet in de Baronie.⁵⁸² Akeren is 'het eikels zoeken voor de varkens'.⁵⁸³ Een andere betekenis van akker is 'eene soort van koperen melk-emmer'.⁵⁸⁴ Men zou dan kunnen denken aan een speelse variant op Emer, dat in sommige jongere schrijfwijzen wel als Emmer voorkomt. Emer staat in het mnl. voor 'wateremmer'.⁵⁸⁵ Maar het toponiem Emer staat waarschijnlijk voor 'aanlegplaats aan een rivier'. Aker zou ook een vormaanduiding kunnen zijn voor een perceel gelijkend op een emmer. Tenslotte zou in sommige gebieden van Nederland akker kunnen staan voor akker, bijvoorbeeld te Hedel: de Akeren.⁵⁸⁶ Maar in de Baronie is deze vorm onbekend. In Veghel gaat men voor de verklaring van Aker uit van aa-akker.⁵⁸⁷ Aker is een slechts eenmaal voorkomend toponiem in de Baronie.

Anthoofd

1580 t Anthoof.

Anthovet 'Dam, waterkeering, ophooging van den grond; ook: stoep, drempel'.⁵⁸⁸ In 1713 wordt te Etten gesproken over een 'Bempt inde Leenblocken int Goet van Eyckel, mettet aenhooft op de Laeck', R737, fol. 67v. Eerder moeten we hier voor anthoofd denken aan de betekenis 'het hoofd (de voorzijde) van een perceel, gelegen tegen een grensscheiding'.⁵⁸⁹ Het Anthoofd was behoorlijk groot, in 1668 maar liefst meer dan zes gemet, dat is dus ruim twee bunder. Tegen welke grens lag dit perceel dan en waarvan was het het kopeinde?

Bij een erfdeling in 1494 te Zundert moeten de erfgenamen elkaer beloven 'te wegghen en te gheven eyghen anthoofte'. RZ280, fol. 211.

Armoede

1744 het Armmoeijke.

Huisnaam. Blijkbaar een armoedig huisje. Tot in de negentiende eeuw stonden er alom in de Baronie hutten van hout, vlechtwerk en leem. Bij de invoering van het kadaster, 1820-1832, werden de huizen in Princenhage ingedeeld in maar liefst tien klassen: de eenvoudigste waren lemen hutten.

Baarsworp

1506 Baarsworp.

Worp kan staan voor 'een plaats waar netten werden uitgeworpen', maar ook 'het opgeworpene', dus aangeslibd land, een aanworp.⁵⁹⁰ Hier bezit van de familie Baars? Deze familienaam kwam verspreid in de Baronie voor.⁵⁹¹

Balk

Waarschijnlijk corrupt voor Bulk.

Batterij

1738 de Batterije.

Batterij: geschut, bij uitbreiding plaats waar dit geschut staat. De naam zal ontstaan zijn in Tachtigjarige Oorlog, met zijn talrijke belegeringen van de stad Breda. Het grondgebied van Princenhage lag toen vol met circumvallaties.

Bekers

1668 de Beeckers.

Genoemd naar een familie Bekers? In 1947 woonden er nog drie naamdragers Bekers in Prinsenbeek.⁵⁹² Eerder gevormd uit bijgaard 'omsloten stuk grond': bijgaert > begert > bekert. Zie onder Bijgaard.

Bels

1754 den Bels.

Bezit van een persoon uit België? Die landsnaam bestond in 1754 nog niet. Eerder moeten we denken aan een familienaam.⁵⁹³ In 1947 woonde er nog één naamdrager Bels in Breda.⁵⁹⁴

Bijgaard

1526 den Beghaert.

Bijgaard 'omheining', dus een perceel met een wal en/of heg eromheen. Maar de Begaard was een heiveld, althans in 1526 en 1564. Dan een omheind heiveld?? Het toponiem komt ook voor te Bavel; verder bestaat in Vlaanderen de plaats Bijgaarden.⁵⁹⁵

Blaakt

1544 de Blaect.

Blak betekent 'open, vlak'.⁵⁹⁶ Vergelijk de Blakenbocht te Reusel.⁵⁹⁷

Blank is gelijk te stellen met blak. Hoeufft (1836) schrijft 'Ik heb blak ook wel hooren zeggen in de spreekwijze: het regende dat de straten blak stonden, waaruit men zoude opmaken, dat het hier ook wel voor het oude blak, 'twelk men voor blank zeide, gebruikt wordt. Het Fransche blanc is oudtijds meer dan waarschijnlijk blac geweest.'⁵⁹⁸ De eind-t in Blaakt is paragogisch, vergelijk sticht voor steeg.

Bleek

Bleekstad

Lindenbleek

Oudste vermelding: 1577 de Bleeck.

Blik, bleek betekent uitgeveend ven. Bij Chaam ligt een gebied de Bleke Heide, genoemd naar de vele blikken aldaar. Een uitgeveende waterplas blikkerde in het zonlicht. Blik hoort bij blicken 'glinsteren'.⁵⁹⁹ Vennen groeiden in de loop van enkele decennia dicht. De afgestorven planten gingen langzaam over in veen. Na verloop van tijd kon een ven dan weer uitgemoerd worden en zo overgaan in een blik. Een blik of blek is dus waarschijnlijk een uitgemoerd ven ofwel 'een door vervening ontstane plas'.⁶⁰⁰ Vergelijk een moerblicke off venne, Ulecoten, 1671, R796, fol. 163. Moervelden, blicken, waetervennen ende heydevelden, Baarle, 1677, R796, fol. 213. Twee buynder heyde ende blick om een weyde aff te maecken, Ginneken, 1699, P119, fol. 131. Twee buynder heyde ende Leeghten oft Blick, Ginneken, 1710, R759, fol. 38v. Een beemdeken met een heyblicken daer boven aen gelegen, tweehonderd roeden, Chaam, 1715, RC236. Een blicken in de Vyselpoort, 63 roeden, daer men de schaepen plaght in te wassen, verciijnt anno 1613, Chaam, P62, 138. Een blick oft stuck moers ende erfs, t Effen, 1525, R705, fol. 46. Een blick, 132 roeden, by de Ramen aen t 'Raemsche schoor, rontsomme in de vroente, 1634, P124, fol. 44. Nieuw lant ende blick byden Molenwerft ontrent Liesbosch, 1668, GAP263, fol. 52. Een perceel soo heyde als blicken, zeven bunder onbegrepen de juiste maete tot Overvelt, 1678, R733, fol. 23v. Onder Lies lag de Lindenbleek, een perk in het Liesbos. In Bleekstad op de Emer zit bleek, bleik 'plaats waar linnen gebleekt wordt'.

Boerkensjongens

1746 Boerkens jongens.

Bezit van de gebroeders de Boer, de mannelijke erfgenamen?

Bokhamer

1520 de Boeckhamer.

Hamer is waarschijnlijk gelijk aan amer, emer (met voorgevoegde -h): 'nat land op de oever van een beek' of 'werf langs een rivier' of 'kaai'.⁶⁰¹ Het toponiem is later veranderd in Goghamer.

Bok betekent mogelijk turfschuit.⁶⁰² Dan een werf waar turfschuiten aanlegden? Het perceel ligt aan de Weerij en de Turfvaart. De oudste vermelding dateert uit 1520, toen de

Turfvaart nog lang niet gegraven was. Zou het dan oorspronkelijk een aanlegplaats aan de Weerij zijn? Als er turfschuiten vanuit Zundert naar Breda over de Turfvaart moesten worden vervoerd, werd er uit 'houwers' water in de Turfvaart gelaten: de schuiten konden dan op dit water naar Breda getrokken worden.

In Tilburg komt de naam Bokhamer ook voor: daar meent men uit te moeten gaan van Bok 'beuk' en ham 'landtong'.⁶⁰³ Maar bok in de zin van beuk komt in de Baronie nooit voor. De overgang ham > hamer lijkt onmogelijk.

Als familienaam is Bokhamer ook bekend: in 1458 overleed Marcilius Bochamer, vicarius in Monichusen.⁶⁰⁴

Bruin

Bruine blok

Bruinsstede

Bruinssteeg

Bruinsstraat

Oudste vermelding: 1499 de Bruynstrate.

Waarschijnlijk hebben we in alle vier de toponiemen niet met de kleur van doen, maar met een familienaam. Vergelijk Dyrice Bruynen, 1415; Goes der Brune, 1435.⁶⁰⁵ In Princenhage komen onder andere voor: Cornelis Hubrecht Cornelis Bruynkens, 1576, R715, fol. 219 en Cornelis Adriaen Bruyn Gerijts, 1538, R708, fol. 105v.

Calot

1744 de Klodt.

Het toponiem, dat betrekking heeft op een perk in het Liesbos, heeft zich van Klot ontwikkeld tot Calot. Klot is een goede soort zwarte turf. Klot komt vooral in het oosten van Noord-Brabant en Noord-Limburg voor. Clotte is een ablautvorm bij klood 'klomp, kluit, bol bal, teelbal, kogel'.⁶⁰⁶ De term slaat dus blijkbaar op de gestoken turven. Goossenaerts schrijft: Klot: Moergrond zonder groes, in vierkante vakjes (groot 15 X 15 centimeter) verdeeld, dan met een turfbot tot op circa 15 centimeter diepte uitgestoten (uitgestoken?) en gedroogd, om als brandstof dienst te doen.⁶⁰⁷

Deinhoren

1634 den Deynhoren.

Dein, deen, deine, dene 'damhert'.⁶⁰⁸ Hing er een gewei van een damhert aan de gevel van een naburig huis? Of was er op dit perceel ooit een afgeworpen gewei van een damhert gevonden? In het nabije Liesbos waren door de Nassaus wel damherten uitgezet. Rond 1475 liepen er in elk geval wel ontsnapte deynen in de buurt van het Liesbos rond, want de inwoners van de Hage verzoeken dan aan de Heren van Breda 'dat hy die deynen wat afvanghen wille, want sy groet quaet ende groten last doen in der lude ackeren ende coren'.⁶⁰⁹ Deze vermelding is wel wat eerder dan de tot nu toe oudste schriftelijke bron van Nederland waarin van deinen gesproken wordt: 1525.⁶¹⁰ Het woord damhert komt in 1562 voor het

eerst voor in het Nederlands.⁶¹¹ Het damhert werd door de Romeinen in Noordwesteuropa geïntroduceerd (vanuit Azië). In 1238 werden er 120 damherten vanuit het Havering Park in Essex naar Vlaanderen uitgevoerd.⁶¹²

Maurits liet in het jaar 1593 honderd damherten uit Engeland aanvoeren, die uitgezet werden in het Haagse Bos (bij Den Haag), waar de stand groeide tot ongeveer vijfhonderd stuks. Door sterfte en stroperij waren er daar in 1638 nog maar vijftien stuks over.⁶¹³ In het kasteel van Breda werden restanten van damherten aangetroffen, daterend uit de jaren 1530/1540 en in de beerput van de Drie Moren in Breda uit 1661/1663.⁶¹⁴ Een verband tussen de familie Dijns en de Deinhoorn lijkt niet erg voor de hand liggend: Petrus Dijns bezat in de periode 1419-1421 het beneficie van het O.L. Vrouwe altaar in de kerk van Princenhage.⁶¹⁵

Doelen

1544 de Doelen.

Plaats waar de doelen van het schuttersgilde stonden. Schuttersgilden stonden in de regel onder bescherming van Sint Joris of Sint Sebastiaan. Sint Joris was een Romeins soldaat die onder Diocletianus ter dood werd gebracht. Hij wordt voorgesteld vechtend tegen de draak (symbool van het ongelooft). Sint Joris wordt aangeroepen tegen jicht en huidziekten, als mede tegen ziekten der paarden. Hij is de patroon van soldaten, boogschutters en wapenmakers. Zijn feestdag is 23 april.⁶¹⁶ Sint Sebastiaan was eveneens een Romeins soldaat, die om zijn geloof met pijlen werd doorboord. Hij wordt aangeroepen bij keelpijn, rode koorts en pest. Zijn feestdag is 20 januari.⁶¹⁷

In Princenhage bestonden diverse gilden: Sint Annagilde, Sint Bertelsgilde, Sint Hubertusgilde, Sint Jacobsgilde, Sint Jorisgilde, O.L.V. gilde en Sint Sebastiaangilde.⁶¹⁸

Doeselt

1430 goet van der Doselt.

Douze kan staan voor 'begroeid moeras of veen'.⁶¹⁹ Duusholt is 'minderwaardig hout, onderhout, struikgewas'. Dose is 'lichtkleurige turf, week en licht moeras'.⁶²⁰ Doeselt zou uit Doesholt kunnen zijn ontstaan door verdoffing van hout tot elt. Doesel zou ook ontstaan kunnen zijn uit d'eusel, zoals men veronderstelt te Essen/Kalmpthout.⁶²¹

Eusel is in de Baronie de benaming voor een meestal nat stuk weiland, beemd. De omschrijving 'een meestal droge zomerweide, gewoonlijk in privaat bezit en daarom omheind', voldoet voor de Baronie minder goed.⁶²² In de Belgische Kempen zouden eusels begroeid zijn geweest met buntgras (= Pijpenstrootje) en vooral gediend hebben voor het weiden van schapen.⁶²³ Als appellatief komt eusel bijvoorbeeld te Wernhout in 1471 voor: 'eenen cleyen euselle' en 'een eusel' (W 16, fol. 1 respectievelijk fol. 4).

Lindemans schrijft: 'Ook de Kempische landbouw kende eusel. Maar hier schijnen ze niet zo oud te zijn als in de Brabantse Leemstreek. Zij waren kunstmatige weiden, aangelegd op pas ontgonnen heide en dus niet begroeid met heidekruid, maar wellicht met gras, bunt en andere grassoorten. De eusel schijnt hier het eerste stadium uit te maken bij de ontginning van heide tot winnend land'.⁶²⁴ Eusel (en de nevenvormen eeuwsel, hersel, heysel, eersel etcetera) hangt samen met eeuwen 'voeden'.

Dongelen

1527 t Dongelen.

Dongel < donkel < donk-ilo, dat is kleine donk. Op Boeimeer lagen de Bergdongelen. Een donk is een hoogte in moerassig gebied. Vaak zijn donken weiland of beemd; de naam van de hoogte heeft zich dan uitgebreid over de omgeving van de donk.

Draaiboom

1604 den Draeijsboom.

Afsluitboom om een weg af te sluiten. Deze draaiboom zal de Boeimeerweg afgesloten hebben van de huidige Oranjelaan; in 1878 stond op dat punt althans nog een draaiboom. Op Boeimeer stond ook nog de Uiterste Draaiboom.

Dwarsmeten

1751 de Dwarsmeten.

Metten zijn stukken grasland tussen twee grippen. Hier dwars gelegen op een andere verkavelingsrichting.

Eng

1514 de Enghe.

Eng is bekend als benaming voor de dorpsakker in het rivierengebied, het Gooi etcetera. Maar dat woord komt in de Baronie nergens voor als naam voor de dorpsakker. De Eng in Eindhoven was een grote akker van een bunder of zelfs wel anderhalve bunder. Maar dat is nog geen dorpsakker. Eng in de zin van 'nauw' komt ook niet in aanmerking als verklaring. In het mnl. komt eng, enk ook voor als 'Bebouwd veld, bouwland', maar dat woord is mannelijk en Eng in de Eindhovense vermeldingen lijkt vrouwelijk.⁶²⁵ De Eindhovense Eng was een heining, dus een perceel met een wal eromheen.

De grondbetekenis van enk zou zijn 'gewelfde akker op de hoge zandgronden' (eng hoort bij een idg. wortel *ank 'buigen').⁶²⁶ Die oude betekenis zou hier wel eens van toepassing kunnen zijn. In 1514 was het perceel in bezit van de pastoor van Hage.

Etting

1537 dEttinge.

Etting is een element dat vooral in het westen van Noord-Brabant optreedt: in Etten, Hoeven, Roosendaal.⁶²⁷ De meest oostelijke ettingen liggen in Princenhage. Etting zou betekenen 'een private, natuurlijke weide, bekleed met spontane bodemflora'.⁶²⁸ Etten betekent 'doen afgrazen'. Vergelijk: sekere pande inde goede van Hambroeck in ettingen ende beempden, vier bunder. En: Anderhalff bunder ettingen dair dat een buender af leeght aent venne vander Emeren; een ettinge by Gageldonck: die Katermuyte, 1440 ND1010, fol. 119-120.

Fles

1733 Fles.

Vlaas, flaas, fles 'stilstaande plas water in bos of hei'. Vlaas komt in de Baronie op diverse plaatsen voor onder andere te Bavel en Ulvenhout.

Fuik

1620 de Fuijck.

Mogelijk hebben we hier te maken met een familienaam. Vergelijk Jan Peter Jan Bunschaerts alias Fuyck, 1628, R722, 153. Maar gezien de zeer waterrijke omgeving waarin het perceel gesitueerd dient te worden zou het ook genoemd kunnen zijn naar een visfuik in de Weerij.

Gareelspaan

1636 t Gareelspaen.

Vormaanduiding voor een perceel lijkend op een gareelspaan, dat is de houten binnenkant van een gareel? Die werden bij voorkeur gemaakt van het hout van de wortels van de mannelijke es, *Fraxinus excelsior*, omdat dit sterk en elastisch was en al een gebogen vorm bezat. Of genoemd naar een familie Greel? Vergelijk Peeter Cornelis Greel, 1668, GP263, fol. 146v.

Geschut

1744 groot en klein geschut.

Onderdeel van de circumvallatie rond Breda?

Gestel

1430 te Gestel.

Gestel komt als nederzittingsnaam voor te Kasterlee, Eindhoven, Meerhout, Moergestel en Sint Michiels-Gestel.

Gestel is samengesteld uit geest 'zandige hoogte' + loo 'bosje op hoge zandgrond'. Maar de uitgang -el kan ook uit een verkleiningssuffix -ilo ontstaan zijn; dan is de betekenis van Gestel: de kleine zandige hoogte. Vergelijk voor het voorkomen van het element geest een vermelding uit 1750 te Gilze: 8½ lopenzaad sijnde lange geest en heyde off biesevelden, GAGR64, (buytenboek) fol. 14v.

De naam en de nederzetting zijn beide verdwenen. In de zeventiende eeuw stonden er nog boerderijen. Waarom is deze nederzetting verlaten? Of is alleen de naam verdwenen en is het gehuchtje geruisloos opgegaan in Vuchtschoot?

Goot

1499 de Gote.

Genoemd naar een familie Van der Goot?⁶²⁹ Een goot is een afvoerbuis, greppel.

Gors

1527 die Gors.

Gors, nevenvorm bij gras. Hier waarschijnlijk niet de betekenis 'aangeslibd land', want het perceel ligt niet buitendijks.

Groen

Groene weg (4X)

Groenstraat

Groenwijk

Oudste vermelding: 1510 die Gruenstrate.

‘Een groenstraat of groene weg is een straat of weg die over braak liggend (groen) land loopt en jaarlijks verlegd wordt over het gedeelte van de drieledige akker dat onbebouwd blijft’.⁶³⁰ Deze omschrijving klopt voor de Baronie niet: hier was de dorpsakker niet verdeeld in drie stukken, waarvan er steeds één braak lag (waarover de groene weg zou lopen). Een Groene weg in de Baronie is een akkerweg, die tussen de (vaak geploegd liggende) akkers opviel door zijn begroeiing met tredplanten als grote weegbree, varkensgras en Engels raai-gras.

Groenwijk is een boerderijnaam eindigend op het modieuze -wijk.

Ham

1599 den Ham.

Ham ‘landtong uitspringend in inundatiegebied, vooral van waterlopen’.⁶³¹ Hier een waterloop genoemd naar een landtong. Ook Halsevliet genoemd. Eigenlijk een oude Markloop. Ham komt ook voor in de namen Hambroek en Hambraak.

Heerdgang

1634 Den heertganck op de Beecke.

He(e)rdgang ‘de plaats waar de herder trekt, i.c. de gemene aard of heide waarop het vee, dikwijls door de buurtschapherders werd gehoed’.⁶³² In de Meierij is een heerdgang een onderdeel van een dorp.

De Heertgang van Overveld wordt ook vermeld in 1634. Dit gebied was waarschijnlijk identiek met de Overveldse heide. De cijns was voor de Overveldseheide 44 schellingen. Als we het gebruikelijke laatmiddeleeuwse cijnstarief van zes denier Lovens per bunder nemen komen we op een oppervlakte van de Overveldseheide van 88 bunder.

Delen van de heide werden door boeren wel eens illegaal ingenomen, bijvoorbeeld in tijden dat er een nieuwe rentmeester van de domeinen was, die de ligging van de percelen niet goed kende, of bijvoorbeeld in de tijd dat Breda Spaans was. Daarom werden er geregeld plakaten uitgevaardigd dat de heide niet ‘ingegraven’ mocht worden: ‘Alsoo dagelijcx meer en meer wort bevonden dat verscheydene ingesetenen van den dorpe de Hage hen vervoorderen inne te graven diversche parthijen van erven soo op de Overveltsche, Beecksche als Buersteedsche Heijden, mitsgaders op den Aert ende voorts verscheijde sheeren en gebuyrstraten en daerenboven op deselve heijde en straten hen vervoorderen te vlaggen, meyen, leem ende soojen te steecken’. Er werd een boete vastgesteld van 25 Rijns gulden. Wie de afgelopen vier jaar een straat of vroente had afgegraven, moest die binnen drie maanden in de oude staat herstellen, 1636, GP2, fol. 71, 71v.

Heetschaal

1634 de Heetschalle.

Heetegaal is een streeknaam voor Kattendoorn, *Ononis spinosa*, een lage plant met doornen die vooral langs de rivieren voorkomt.⁶³³ De vraag is of de naam die begin twintigste eeuw op Schouwen bekend was, ook in de Baronie voorkwam. Vergelijk den voors. huerman sal de voors. weyde alle jaer over meijen en blooten den heeten gagel en andere quade ruychte, 1706.⁶³⁴ Heet zal slaan op de stekels, vergelijk de naam voor stekelbrem: Heethekkels.⁶³⁵ Volgens wijlen J. Marijnissen, een bekend plantenkenner uit Breda, was Heetschaal vroeger ook de aanduiding voor Gaspeldoorn in de Baronie. Die struik werd echter ook wel fors genoemd.

Helder

1567 t Helder.

Mogelijk is Helder op Overa ontstaan uit Heilaar met tussengeschoven d. Heilaar > Heller > Helder. Zo ook te Oirschot, waar in 1367 al 't Heijlaer voorkomt.⁶³⁶ In 1349 is te Oosterwijk sprake van een 'heidenlaerken'.⁶³⁷ De vorm Halder komt echter ook voor. Halder zou ook kunnen ontstaan uit Hallaer. Hoewel Hal als toponiem niet voorkomt op Overa, kennen we hier wel een oude vermelding van de Halacker (1389). Hal betekent 'bocht in het hoogland' of 'afhellend'.

Helfschot

1440 t Helfschot.

Waarschijnlijk corrupt voor Elsschot.

Herstal

1567 den Herstal.

Herstal zou betekenen 'paardenstal voor het leger'.⁶³⁸ Hier op Overa aan de Weerij zou dus ooit een leger gelegen hebben. Onder Tilburg lag ook een Herstal.⁶³⁹ Eén van de kasteelhoeven te Tilburg was de Hoeve aen den Heerstal.⁶⁴⁰ In Goirle kende men ook een Herstal: aenden Herstal achter de Schutskey, 1666.⁶⁴¹ Verder de plaats Herstal in België. Om welk leger het hier zou kunnen gaan en uit welke tijd is totaal onbekend. In elk geval van voor 1547. Zou het leger hier gekampeerd hebben voor de oversteek van de Weerij?

Hesseling

1574 de Hesselingen.

Namen op -ing komen niet veel voor in de Baronie. Ing heeft de betekenis 'behorend bij': 'Das suffix -ing drückt eine Zugehörigkeit aus, und zwar die von Personen zu Personen, von Personen zu Sachen, von Sachen zu Personen, von Sachen zu Sachen.'⁶⁴² Vaak komt -ing voor in nederzettingsnamen en duidt dan op de nederzetting van de clan behorend bij een bepaalde stichter. Het element is in Noord-Brabant tot in de late middeleeuwen in gebruik gebleven.⁶⁴³ In de Baronie kan men als vergelijking nemen 'der coterighers erve' genoemd in 1415 (dat zullen katers, koters zijn).⁶⁴⁴ Verder als toponiem de Keerlingen onder Sprundel,

de Bouwling- en Kegelingstraat te Oosterhout. Teteringen is geen klassieke -ing-formatie, maar waarschijnlijk een klanknabootsing.⁶⁴⁵

Hesseling kan dan betekenen: toebehorend aan Hessel. Vergelijk Hezelinus, genoemd in 1084 te Nieperke en Hezelo, genoemd in 1088 te Sint Truiden.⁶⁴⁶

Hessel kan een nevenvorm bij Hasel 'Hazelaar' zijn. Maar deze nevenvorm is verder onbekend in de Baronie. Het element Hessel kan ook staan voor een andere boom: de haagbeuk, *Carpinus betulus* (met boomnaam-vormend suffix -ter: hesselter), die tegenwoordig plaatselijk beter bekend als herrenter.⁶⁴⁷ Maar een boomnaam met een -ing suffix is vreemd.

Hesselinc kan tenslotte ontstaan zijn uit Hesseldonk, een toponiem dat ook onder Udenhout bekend was: 1476 Hesseldonc en waar uit Hesseldonk waarschijnlijk Hesselinc gevormd is.⁶⁴⁸ Vergelijk onder Oosterhout de vorming van Eindeling uit Eindeldonck en Boeding uit Boedonc. Dan betekent Hesseling: een zandige opduiking in moerassig terrein, begroeid met hazelaar of eerder haagbeuk.

Hintelaken

1440 Hieltelakene.

Laak betekent in de Baronie 'oude waterloop', deels dichtgegroeid en verland. Vergelijk Aende Laeck of d'oude Marck, 1555, R460, fol. 151v te Teteringen. Laak hangt samen met lekken.⁶⁴⁹ Het eerste lid van Hintelaken kan misschien Hille zijn geweest. Door dissimilatie kan hille overgegaan zijn in hilde; vervolgens is de l vervangen door n. Dan zou men dus in Hintelaken een oude Markloop bij een hil moeten zien. Dat is gezien de ligging mogelijk: het gebied ligt tegen de Mark. De alternatieve naam voor Hintelaken was Heylaer.

Houw

1699 t Houwke.

Houw 'bos dat geregeld gekapt wordt'. Houwen = kappen. De meeste hakhoutbossen werden om de vijf tot zeven jaar gebost. Zo ook de heggen, althans tot circa 1950 toen het hout zijn waarde verloor door opkomst van kolen voor de stook en ook de broodovens afgeschaft werden, waardoor er geen mutsaard meer nodig was. Ook het geriefhout was niet meer zo nodig, omdat veel onderdelen van de boerderij van ijzer en steen vervaardigd werden.

Omdat het perceel aan de Weerij ligt zou men ook kunnen denken aan ouwe 'waterland'⁶⁵⁰ of 'alluviaal land'.⁶⁵¹ Dan moet de -h voorgevoegd zijn, maar dat is zeer goed mogelijk.

Ijzeren bil

1533 den Yseren bille.

Huisnaam. In 1449 wordt Pauwels Peter Billen genoemd, ND1010, fol. 254. Zou Ijzeren Bil een bijnaam zijn van iemand met de naam Bil(len)?

Keteltje

1560 t Ketelken

Ketel 'ketelvormig perceel' dus met een laagte in het midden.

Klamp, grote

1835 de groote Klamp.

Klamp is een term die vooral bij tienden gebruikt werd: deze werden verpacht per klamp (of blok, of wagen of perceel). Klamp komt ook voor als naam voor een tiendklamp onder Overvelt; die zou identiek zijn met Grote Klamp, een gebied ten noorden van de Kluisstraat.⁶⁵²

Klip

1643 de Clip.

Klip 'rotsige hoogte bij het water'. Maar rotsen waren er niet langs de Mark. Dan alleen maar een hoogte?

Kluis

1635 de Cluijs.

Kluis duidt op een afgesloten ruimte. Vergelijk klooster. Het toponiem komt niet veel voor in de Baronie. Er bestaat ook een familienaam Kluis: Alaert Adriaenssen Cluijs, tot Overvelt, 1668, GP263, fol. 55v; Aert Pauwels Cluijs, 1701, R733, fol. 174, ook vermeld in 1739, RH102, fol. 48; erfgen. Peerken Allaertsen Cluys, 1679, R729, fol. 99.

Kolf

1727 den Kolff.

Vormaanduiding? Of een familienaam: de vormen Kolf en Kolff komen nog in Noord-Brabant voor.⁶⁵³ Of samentrekking van Koolhof 'moestuin', zoals uit Gilze bekend is? Maar van Koolhof bestaan op Effen geen vermeldingen.

Kontenspiegel

1508 den Kontenspiegel.

Spiegel komt wel voor als aanduiding voor vochtig weiland, dat periodiek onder water staat.⁶⁵⁴ De naam kan volkshumoristisch zijn voor nachtspiegel, po.

Konterscherp

1652 t'conterscherp.

Deel van de versterkingen rondom de stad Breda. Bij de grote belegeringen van Breda, onder andere in 1624/1625 lagen er in een grote cirkel rondom de stad linies (circumvallatie- en contravallatielinies), maar deze bezaten geen contrescarpen.

Krabben

1490 totter crabben toe.

Krabben is het verzamelen van bladeren, ruigte etcetera om in de stal te gebruiken. Men kende op sommige plaatsen een speciale krabzeis om dit werk uit te voeren.⁶⁵⁵ In Oost-Vlaanderen en de provincie Antwerpen komt het element krab veel voor: het werd daar in verband gebracht met het zeedier (vormaanduiding).⁶⁵⁶ Deze theorie is nu wel achterhaald. In Rijs-

bergen komt het element reeds in 1490 voor: de Crabben,⁶⁵⁷ terwijl het ook in Teteringen optreedt.⁶⁵⁸ In 1665 verklaren Peter Adriaen Zibs, 75 jaar en Henrick Peters van Galder, 66 jaar, dat 'alsulck erve, moeren ende heyvelden tot Effen in de Langhdongen ende vandaer streckende noortwestwaert op door de heyde nevens den Steenoven ende soo voort nae den Voshoornberch tot in de moeren genaemt de Raemen van allen ouden tijden genaemt sijn geweest de Crabben, gelyck deselve heyde ten huydigen dage alnoch genaemt wert de Crabbenheijde', R829, fol. 141v.

Kruin

1520 de Cruyn.

Kale top van een berg; van de Kleiberg?

Kruis

1628 Cruys.

Een kruis werd opgericht na een doodslag of een moord. Een hagelkruis werd op de kruisdagen bezocht door de gelovigen om te bidden tegen hagelbuien.

Kuip

1672 inde cuype oft pletse.

Kuip, de bebouwde kom. Wordt wel gelijkgesteld met Plaatse. Maar in sommige streken lag de kuip van een stad buiten de stadsmuren. In 1621 spreekt men van 'den Polder oft Cuype van Swartenberch'ND 8414, fol. 23v.

Lazerij

1544 aende Lasarije.

Huis waar de aan lepra lijdende mensen een onderdak vonden. Het laatste geval in de Nederlanden van deze ziekte deed zich waarschijnlijk voor in 1644 te Mechelen. Rijke lieden die aan de ziekte leden konden een plaats krijgen in een lazerij, waar ze konden leven van een prebende (nadat hun bezittingen verdeeld waren tussen de erfgenamen en de instelling waar ze hun intrek namen); arme lieden moesten voorzien van een ratel gaan bedelen.⁶⁵⁹ Bij Teteringen/Breda en in Etten stonden ook Lazerijen.⁶⁶⁰ In Haarlem en Ter Bank (bij Leuven) konden melaatsen zich laten onderzoeken of ze al dan niet de ziekte echt hadden. Als men terugkwam met een 'vuylbrief' werd er een mis opgedragen en was de melaatse gestorven voor de wereld: hij moest zich dan terugtrekken in een leprozerie.⁶⁶¹ Begin zeventiende eeuw bleek de lazerij in Nederland verdwenen te zijn.⁶⁶² In 1608 was 'dese besmettelycke sieckte hier te lande als uyt de weerelt verdwenen' zegt Domselaer. Dus eerder uit Holland dan uit Vlaanderen, waar het laatste geval, zoals boven gemeld, uit 1644 zou dateren.

Leguit

1517 de Legvut.

Leguit is meestal een naam voor een perceel dat een uitbreiding vormde van de dorpsakker

(bijvoorbeeld te Rijsbergen, Zundert en Oosterhout). Het woord hoort bij mnl. uteleggen 'naar buiten leggen' en kan slaan op het verleggen van de wal rondom de dorpsakker, waardoor het nieuwe perceel binnen de dorpsakker getrokken werd.⁶⁶³

Lengen

1594 de Lenge.

Lang perceel? Ook de vormen de Lange en Legene komen voor.

Lessenaar

1646 de Lessener.

Vormaanduiding? Het perceel lijkt inderdaad op een lessenaar.

Lijftocht

1408 den Lyfftochte.

Lijftocht 'lijfrente'.⁶⁶⁴ Dus een perceel waar een dergelijke rente op uitging. Dat was niet iets uitzonderlijks, maar kwam bij duizenden percelen voor. In 1487 is er bijvoorbeeld te Zundert sprake van een stuk land waar een 'lyftocht' uitging, RZ 280, fol. 30.

In Twente bouwde men bij een boerderij wel huisjes die door de grootouders bewoond konden worden: deze huisjes droegen daar de naam lijftocht: zij waren bestemd voor het levensonderhoud van de ouderen en aan hen kwam het negende deel van de opbrengst van de boerderij toe.⁶⁶⁵

Lijn

1753 de Lijn.

Waarschijnlijk een vormaanduiding voor een lang, smal perceel.

Lissert

1563 de Lissert.

Mogelijk is de later voorkomende vorm Listert gevormd uit lissaert met dissimilatie van s > t. De oudste vermelding is inderdaad Lissert. Dan een plaats waar lissen, lisachtige planten groeien. Zie Liesbeemd. Aert is een personificerend suffix.

Loot

1562 d'loot.

Zie Loo. De achtergevoegde -t is paragogisch.

Meers

1668 de Meers.

Meers in de zin van beemd komt in de Baronie niet voor, wel bijvoorbeeld in Vlaanderen. Ingevoerd door een Vlaming? Of door invoeging van r gevormd uit Mees? Die vorm, een familienaam, komt ook te Prinsenbeek voor.

Meesterij

1554 de Meesterye.

Meesterie heeft veel betekenissen: 1. Leermeesterschap, leering; onderwijzing; eigenwijsheid, geleerdheid 2. geleerdheid; wetenschap; geneeskunst; geneesmiddel; medicijn; geneeskundige behandeling; gedokter; ook: toovermiddel; kunst, talent; kunstgreep, werkplaats, winkel'.⁶⁶⁶ De meest waarschijnlijke interpretatie lijkt hier dan te zijn: perceel waar veel mee gedokterd moest worden, waar veel arbeid aan besteed moest worden om er een redelijke opbrengst te krijgen.

Meetjes

1847 de Meetjes.

Een meet is een stuk weiland tussen twee greppels. Hier een stuk bos tussen twee greppels.

Moskes

1799 de Moskes.

Moske, verkleinvorm bij mos. Mos 'Poel, moerassige grond'.⁶⁶⁷

Mosten

1474 den Most.

Mos 'poel, moerassige grond'.⁶⁶⁸ Most: plaats met poelen. Maar most kan ook duiden op een plaats die met mossen begroeid is.

Opslag

1579 den Opslach.

Opslag kan onder andere betekenen 'perceel dat iemand door 'opslag' in huur gegeven wordt'.⁶⁶⁹ Dus een perceel dat verhuurd wordt volgens de methode van opbieden. Dat gebeurde inderdaad vaak. Maar er waren ook percelen die onderhands verhuurd werden. Het mnl. opslaen betekent ook 'laten weiden of grazen van vee'. Een andere verklaring is de volgende. In 1655 of kort daarvoor had Petrus d'Assigny, heer van Gageldonk, aan Roelant Jacobssen vanden Brandelaer, eigenaar van het huis de Emer, gevraagd om een pad aan te mogen leggen naar de Mark en daar goederen te mogen laden en lossen. Schepenen van Hage verklaarden dat 'den opslach opten Merckant gemaekt bequaem genoeg tottet laden en lossen van enniche goeden ende weijnen en keeren van wagens ende kerren'was, RH132, fol. 40, 40v. Een opslag zou hier dus een losplaats, een hoofd, zijn. In 1650 komt de Opslag voor op de kaart van Dirven: dese weyde omtrent 2½ buynder is genaemt den Opslach.

Opstal

1760 den Opstal.

Opstal 'onbebouwd erf; gemeentewerf; onbebouwde ruimte aan of langs een water'.⁶⁷⁰ In toponiemen kan opstal ook staan voor 'weg'. De huidige betekenis van opstal 'gebouw' is pas later ontstaan.

Oven

1620 den oven.

Genoemd naar een losstaande oven. Sommige boerderijen bezaten een buitenoven, sommige een compleet bakhuis, terwijl andere een oven binnenshuis bezaten.

Pan

1531 de panne.

Pan duidt op lage ligging, uitgehold. Een ronde laagte.

Plaats

1576 aende plaetse.

Plaats: dorpsplein. Soms gebruikt men ook singel, heuvel, kerhof en kerk als aanduiding voor het dorpscentrum.

Plaats komt in Breda ook frequent voor als aanduiding voor een verhard pleintje bij een huis, soms ook in Hage: een huysinge bestaande in twee wooningen, met een plaats of erve, 1754, RH106, fol. 227v. Hier echter is het een plein bij de kerk in het centrum van het dorp. Waarschijnlijk is het woord van zuidelijke oorsprong. Vanaf de veertiende eeuw zou plaats in Vlaanderen het woord dries als benaming voor het dorpsplein verdrongen hebben.⁶⁷¹ In Vlaanderen is plaats de meest gangbare aanduiding voor een dergelijk plein. In de Baronie komt de term onder andere voor in Ginneken, Breda, Oosterhout. Een deel van het dorpsplein in de Hage was ingenomen om er huisjes te bouwen en een boomgaard aan te leggen.

Plank

1547 de Planke.

Plank: hier over een sloot gelegd als bruggetje. De naam van dit bruggetjes is overgegaan op het omliggende gebied.

Ravenstein

1593 Ravensteyn.

Genoemd naar iemand afkomstig uit die plaats of naar een familienaam?

Rijom

1525 de Ryom.

Een stuk grond als weg in gebruik? Of een perceel dat geploegd, omgereden moest worden?

Rust

1638 de Rust.

Moeten we interpreteren Rust 'plaats waar russen groeien'? Dan te vergelijken met Espt, Eekt, Berkt etcetera. Het woord rus komt in het jaar 1174 voor het eerst in het Nederlands voor.⁶⁷² Het woord rus bevat een lgm. wortel *rezg 'vlechten, binden'.⁶⁷³ Of moet men denken aan een plaats waar de mens rust kon vinden? Is er verband met de Rustende Jager, ook aan de Leursebaan?

Scheurke

1668 t Scheurke.

Waarschijnlijk gelijk aan Schoorke, een bruggetje.

Schip

1738 t Schip.

Vormaanduiding voor een perceel gelijkend op een schip. Dit toponiem is ook onder Rijsbergen bekend.

Schransel

1768 de Schransel.

Vervorming van Schrans, Schans? Aan een vorming uit Schrans + lo hoeft hier, in de achttiende eeuw, niet meer gedacht te worden. Een verkleinvorm van Schrans met het suffix –ilo? Schansen werden opgericht in de Tachtigjarige Oorlog om het vee en huisraad te beschermen tegen rondstruinende soldaten. Ze lagen meestal in moerassen, zodat de omringende sloot water hield. Ook lag er een wal rond de schans. Maar een schans wordt op de Beek nergens genoemd.

Schutsboom

1668 den Schutsboom.

Boom waarop door het schuttersgilde geschoten werd. Over de Meierij schrijft men in 1798: 'Men schiet dan bij zulk een gelegenheid ook naar eenen houten vogel of papegaai, op eenen hoogen staak (men noemt dien hier eenen Schutsboom) en hij, die hem 'er afschiet is Koning en word, ten teken zijner waardigheid, met eene menigte zilveren Schilden of Plaatzen, omhangen'.⁶⁷⁴ Wie drie keer het koningsschieten won, werd keizer.

Op de plaats waar de Dreef, het Heuvelstraatje (Postiljonstraat) en de Mastbosstraat bij elkaar kwamen lag een driehoekig stuk grond, dat begin twintigste eeuw nog de Schutsboom genoemd werd.

Schutskooi

1706 de Schutskooij.

Schutskooi 'kooi waarin de schutter het loslopend vee kon opsluiten'. Na betalen van een boete kon de eigenaar zijn vee terugkrijgen. Vee dat bijvoorbeeld een akker met bijna rijp graan binnendrong kon grote schade aanrichten door het graan op te eten maar vooral door het te vertrappen, waarna het bijna niet meer gemaaid kon worden. De schutskooi werd ook met 'bocht' aangeduid.

Singel

1782 de Cingel.

Een wal met bomen rondom het Liesbos.

Slaag

1504 die Slaech.

Misschien genoemd naar het slaan van klot uit het water. Dit slaan gebeurde met een baggerbeugel of met een leik. Na vasttrappen en drogen op een ligplaats, werd de klot met een slagroede in turfvormen verdeeld en op hoopjes gezet om verder te kunnen drogen. Vergelijk de naam Slagveld onder Etten. Ook mogelijk is slag, bij slaan 'verdelen', van land (vergelijk het slaan van hoeven). Maar die term komt in de Baronie verder niet voor. Het zogenaamde slagenlandschap van gebieden als de Langstraat wordt gekenmerkt door zeer lange en smalle percelen met heggen langs de sloten. Een dergelijk landschap trof men ook aan in het gebied Slaag. Maar de term slagenlandschap is van veel later datum (afgeleid van hoeveslaan?).

Smeren

1560 de Smeren.

Smeer 'vettig vuil'.⁶⁷⁵ Dus percelen met een vettige, slijkerige bodem.

Spang

1426 t Spancke.

Spange 'Lijst waardoor iets omsloten wordt, opstaande rand'.⁶⁷⁶ Dus een perceel met een wal omgeven.

Stakele

1634 ter Stakele.

Staak + lo: bosje bij een staak, een paal. Het toponiem moet al voor 1500 verdwenen zijn uit het spraakgebruik: (anders zou het ook nog in de in 1499 startende schepenbrieven voorkomen); alleen bewaard in de conservatieve cijnsboeken.

Struik

1699 den Struyck.

Struik: restant van een omgehakte boom, boomwortels, ook heester, bijvoorbeeld een bremstruik. Struik komt ook voor als familienaam: Geeraert Cornelissen van Loenhout alias Struijck, 1598, R718, fol. 52v.

Stuift

1426 t Stuyft.

Grofzandig perceel dat makkelijk verstoof. Na ploegen en eggen kan in het voorjaar (bij een droge april) makkelijk verstuiving optreden, zeker bij percelen die niet omgeven waren door een heg (zoals hier: het gebied lag in de Huifakker, een soort dorpsakker, waarbinnen geen heggen lagen). Zandverstuivingen van de woeste gronden werden steeds met 'vliegend zand' aangeduid. Vergelijk Wynand van Masen bezit vijftien roeden vroenten en vliegende sands op de bergen by de Biebrugge bijt Goir om een huysken op te setten, 1723, P129, fol. 16v.

Tranchee

1634 de Tranchee.

Tranchee 'loopgraaf, greppel'. Rond 1625 vroeg de boswachter van het Mastbos, Jacob Gielissen, om 'seeckere trencheen ofte wercken vant Beleghe van Breda' te mogen slechten en daarna te kunnen gebruiken als bouwgrond, ND1023, fol. 644. Hier meer in de zin van doorsnijding (de latere Burgemeester de Manlaan).

Veegtas

1656 de Vijgthasse.

Een vijgentas?

Vitselstek

1519 de Fitselstek.

Plaats waar takken voor het maken van vitselstek gehaald werden. Vitselstek is de benaming voor de techniek waarmee de wand, weegt van een boerderij gemaakt werd.⁶⁷⁷ Tussen staanders die in de grond stonden, werden buigzame takken van bijvoorbeeld wilg, vuilboom of hazelaar gevlochten. Vuilboom rotte minder snel dan andere soorten, door een bepaalde stof, die houtwormen afstootte. In 1720 wordt gesproken over het leveren van tweehonderd fitselen en tien staken aan de armmeester, GP4. De takken voor het onderhoud van de weegten van een huurboerderij mochten vrijwel steeds gratis op de boerderij gehaald worden; vaak wees de verhuurder aan van welke (wilgen)bomen of andere bomen of struiken ze afgehakt moesten worden.

Vont

1698 de vont ofte Varent.

Samengetrokken vorm van Varent. Door wegvallen van de intervocalische –r ontstaan.

Vormen

1295 Vrodemt.

Heeft Vormen dezelfde betekenis als het eerste (onverklaarde) lid in Vormenzele, 1069 Formesela?⁶⁷⁸

De oudste vorm van het Haagse toponiem geeft Vro; blijkbaar is er metathesis opgetreden. Misschien is de oudste vermelding te lezen als Vrodemet. Zou men kunnen denken aan verband met de in 1295 in dezelfde bron genoemde Johannes de Vrode? Made kan verdoft zijn in een onbeklemtoonde syllabe: Vrodemaad > Vromet > Vormen? Dan een madegebied van een familie de Vrode.

Welvaren

1706 Welvaren.

Wensnaam voor een stuk aangekochte grond?

Wendel

1668 de Wendel.

Is Wendel ontstaan uit Werdeel, wederdeel, dat is de wederhelft van een perceel? Als appellatief komt weerdeel duizenden malen voor, vooral in de cijnsboeken van de Heer van Breda. Wendel kan wijzen op ligging in een bocht (van een beek). Vergelijk het Wendelbroek te Webbekom (1253: Wendelbruch) en Weyndelsteert te Berse.⁶⁷⁹ Wendel is ook de naam voor de woerd. Vergelijk ook Wielnesse bij Waspik (1200 Wendelnesse) dat verklaard wordt met wendel 'wending' + nesse 'landtong'.⁶⁸⁰

Wendel komt als toponiem onder andere voor te Achtmaal, waar het waarschijnlijk gevormd is uit Weerdeel..

Werken

1541 de Wercken.

De kring van verdedigingswerken rondom Breda.

Wit

Witte Leeuw

Witte Ster

Wittenheining

Wittenlaar

Witven

Oudste vermelding: 1430 Aert Wittenheyninghe.

De Witte Leeuw en de Witte Ster zijn herbergnamen. Wittenheining is een heining van de familie Witten. Ook Wittenlaar was bezit van de familie Witten. Alleen in Witven zit de kleur wit. Mogelijk in de zin van witte turf die er gewonnen kon worden of anders naar witte planten die er groeiden: veenpluis, wollegras (wit vruchtpluis).

Zaart

1295 Zart.

Zaar zou staan voor zegge.⁶⁸¹ Maar ook het woord zegge kwam in de Baronie voor, bijvoorbeeld onder Terheyden, waar een gebied de Zegge bekend is. Zaart is dan een plaats waar zeggen groeien. In Wallonië duidt Saart op een ontginning, maar dat lijkt hier onwaarschijnlijk.

Zwart

Palen van Zwartenberg

Zwartven

Zwartenbergsedijk

Oudste vermelding: 1521 den dyck van Zwertenberch.

Zwartenberg is een polder onder het naburige Etten. Het Zwartven kan genoemd zijn naar de zwarte turf die er gewonnen kon worden of naar de zwarte kleur van het water. Zwart in toponiemen kan betrekking hebben op zwarte aarde, zwart water of zwart veen.⁶⁸²

NOTEN

- 1 WNT II, kolom 978; Crompt-voets (1981), p. 210.
- 2 Broeders, Hendrik: Geschied- en aardrijkskundige beschrijving der gemeente Hilvarenbeek, voor de jeugd, geciteerd door Thijs Caspers: De Grote Leegte, in Thijs Caspers en Huib Stam: Historische atlas Noord-Brabant, Tilburg (2008), p. 9.
- 3 NA, ND 11913. Rekeningen van de Domeinen van Oosterhout over de jaren 1548, 1552/57.
- 4 Gysseling, I, p. 503.
- 5 Leenders (2006), p. 173.
- 6 De Vries, p. 8.
- 7 Gysseling, M. en A. C. F. Koch: Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta, Brussel (1950), p. 430.
- 8 Cerutti, II, p. 447.
- 9 Verdam, p. 149.
- 10 Gysseling, I, p. 275.
- 11 Buiks, Chr.: Noordbrabantse plaatsnamen 3: Teteringen (1990), p. 86.
- 12 Archief St. Bernaards, F 9.
- 13 De Vries, p. 754.
- 14 Verdam, p. 622.
- 15 De Bont, p. 35.
- 16 Gysseling, II, p. 1030.
- 17 Verdam, p. 787.
- 18 Goossenaerts, p. 141.
- 19 Dekkers, P. J. V.: De uitbating van de kloosterhof Sterksel door de abdi van Averbode van de veertiende tot de zeventiende eeuw, Noordbrabants Historisch Jaarboek 15 (1998), p. 27.
- 20 Burny, Joël: Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950). Tweehonderd gesprekken samengevat. Z. pl, z j. (2001?), p. 30.
- 21 Moerman, p. 42.
- 22 Hoeufft, J. H.: Taalkundige bijdragen tot de naams-uitgangen van eenige, meest Nederlandsche, plaatsen, Breda (1816), p. 16.
- 23 Woordenboek der Nederlandsche Taal, 4, kolom 1478.
- 24 Spek, Theo: Het Drentse esdorpenlandschap, Een historisch-geografische studie, Utrecht (2004), I, p. 212.
- 25 Kempeneers, P.: Hydrologie van Dijle- en Netebekken, Naamkunde 15 (1983), p. 7.
- 26 Bijdragen tot de geschiedenis, bijzonderlijk van het oud Hertogdom Brabant, reeks 3, jaar 2, p. 110.
- 27 Erens, Tongerlo, IV, p. 312.
- 28 Gysseling, M.: De voornaamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen, Naamkunde 13 (1981), p. 76.
- 29 Eigen Schoon en De Brabander, XLI (1958), p. 32.
- 30 Claes, Fr.: Toponymie van Webbecom, Eigen Schoon en De Brabander, 71 (1989), p. 195; J. Ernalsteen: Tienden te Berse, Taxandria Turnhout, Nieuwe Reeks 42, 43 (1971/2).
- 31 Gysseling (1960), p. 1073.
- 32 Helsen, J.: Toponymica in Kempische grensafbakening, Meded. (1955), p. 31.
- 33 Moerman, p. 53.
- 34 Osta, W. van: Donk, semantisch en etymologisch, Naamkunde 24 (1992), p. 110.
- 35 Cerutti, I, p. 125.
- 36 Gorp, Jan van: De Donken, in: Floris Prims e.a.: Kempische landschapsgeschiedenis (1937), p. 47. Vergelijk ook: Chr. Buiks: Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda, Assen (1997), p. 11, 12, 13.
- 37 De Vries, p. 126.
- 38 Molemans en Meertens, p. 280; Schönfeld (1950), p. 46.
- 39 Beijers en Van Bussel, p. 74.
- 40 Zundertsche Courant 30, nr. 47.
- 41 Verdam, p. 503.
- 42 Gysseling, p. 955.
- 43 Smulders, F. W.: Toponymie van Udenhout, De Kleine Meierij 16 (1963), p. 79.
- 44 Vergelijk de donknamen in Buiks (1997), p. 9, 10, 11.
- 45 Smulders, F. W.: Toponymie van Udenhout, De Kleine Meierij, nr. 6 (1963), p. 80.
- 46 Smulders, F.: De Hoeve ter Vriesdonck in Udenhout, De Kleine Meierij 4, nr. 4 (1952), p. 6.
- 47 Berkelmans, G.: Jaargetijden en maandstonden gesticht in de kerk van Oisterwijk in de veertiende en begin vijftiende eeuw, Welpen van de Brabantse Leeuw (1991), p. 263.
- 48 Helsen en Helsen, p. 62.
- 49 Cerutti, I, p. 263.
- 50 Hoeufft, J. H.: Taalkundige bijdragen, p. 46.
- 51 Helsen en Helsen, p. 47.
- 52 Trommelen en Trommelen, p. 282.
- 53 Vries, De, p. 261.
- 54 Gysseling, I, p. 439.
- 55 Bosch, J. J. van den: Oude toponymica, Campinia 6, nr. 24 (1977), p. 136, 137.
- 56 Leenders, Karel: Hillen langs de Mark, Hage 3, nr. 1 (1973), p. 51-53.
- 57 Schönfeld (1950), p. 37.
- 58 Ritzema-Bos, J.: Landbouwdierkunde, Nuttige en schadelijke dieren van Nederland, Groningen (1882), II, p. 228.
- 59 Gysseling (1960), p. 513.
- 60 Helsen, J.: Toponymica in Kempische grensafbakening, Meded. 31 (1955), p. 39.
- 61 Marley, T.: The place-name-element -hurst (-horst), Naamkunde 4 (1972), p. 26.
- 62 De Vries, p. 269.
- 63 Verdam, p. 293 resp. 325.
- 64 W. N. T., s. v.
- 65 Veenmans Agrarische Encyclopedie, p. 530 resp. 672.
- 66 Leenders (1989), pp. 42, 43.
- 67 Gysseling, I, p. 701.
- 68 Leenders (1989), p. 39.
- 69 Van der Hoeven, p. 4.
- 70 De Bont, p. 89; Moerman, p. 163.
- 71 Verdam, p. 370.
- 72 Verdam, p. 385.
- 73 Van der Sijs, Chronologisch woordenboek, p. 865.
- 74 Molemans, J. Toponymie van Overpelt, Nom. Geogr. Flandrica X (1976), p. 63.
- 75 Buiks, Chr.: Wolven in de Baronie, Mededelingenblad van de Heemkundekring 'De heerlijkheid Oosterhout' 20, nr. 1 (1996), pp. 2526-2531.
- 76 Kunst, Hub. J. M.: Oud-Zundert, Brasschaat (1927), p. 72.
- 77 Luyts, Gui: Met vrijtaerts en resoelen. Het verdwijnen van de wolf in Vlaanderen, z. pl, z. j. (2004?).
- 78 Gysseling, M.: Enkele toponymisch termen in Nederland, Meded. 30 (1954), p. 81.
- 79 Schönfeld (1950), p. 129; Moerman (1956), p. 203.
- 80 Bont, A. P. de: Noordbrabantse etymologieën, Naamkunde 5 (1973), p. 115.
- 81 Moerman, p. 240.
- 82 Moerman, p. 247; Schönfeld (1950), p. 241.
- 83 Naarding, J.: Het toponymisch element bag en zijn verwanten, Meded. 3 9 (1963), p. 158 e.v.
- 84 Ekwall (1959), p. 23.
- 85 Gysseling (1960), p. 95.
- 86 Van der Sijs, p. 917.
- 87 De Vries, p. 107.
- 88 Buiks, Chr. en José Buiks-Hendrickx: Veldnamen in Rijsbergen, deel 2 (1986), p. 17.
- 89 A. Wagner: Rijke Mannen-graven in Rhenen. In: W. A. van Es en W. A. M. Hessing (red.): Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland, 2e druk (1994), p. 180.
- 90 Verdam, p. 523.
- 91 Gysseling, I, p. 209.
- 92 Heukels, p. 160.
- 93 Loon, J. B. van: De suizende -r in enkele Westbrabantse plaatsnamen, Naamkunde 2 (1970), p. 181-185.
- 94 Vries, J. de: Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen, Aulareeks nr. 85, Utrecht (1962), p. 39; Gysseling, I, p. 165.
- 95 Cerutti, III, p. 61.
- 96 Verbesselt, J.: Asse, het ontstaan en de ontwikkeling, Eigen Schoon en De Brabander, 48 (1965), p. 187.
- 97 Ekwall, p. 77.
- 98 Bechert, Tilmann en J. H. Willems: De Romeinse Rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust, Utrecht (1995), p. 20.
- 99 Idem, p. 114.
- 100 Rijntjens, Raphaël: De Romeinse castella langs de benedenloop van de Rijn vóór Willibrord, Madoc 9, nr. 3 (1995), p. 162.
- 101 Borremans, R.: De streek van Halle, van de voorgeschiedenis tot de vroege middeleeuwen, Eigen Schoon en

- De Brabander, 46 (1963), p. 247, 248.
- 102** Hendriks, Joan: Prisma archeologie van de Lage Landen (1994), p. 244.
- 103** Pounds, Norman J. G.: *Hearth and home, A history of material culture*, Bloomington (1989), p. 101.
- 104** Loon, J. van: Typologie van de namen op -burg in de Nederlanden, *Naamkunde* 31 (1999), p. 144.
- 105** Verdam, p. 312.
- 106** Ellis Davidson, H. R.: *Goden en mythen van Noord-Europa*, Antwerpen (1967), p. 92.
- 107** *Woordenboek van Brabantse dialecten*, III, 4-4, p. 85.
- 108** De Bont, p. 142; Moerman, p. 121.
- 109** Bach, II, Paragraaf 71.
- 110** Es, W. A. van, H. Sarfathy en P. J. Woltering: *Archeologie in Nederland* (1988), p. 149 (castra is ook de enkelvoudsvorm!); T. Bechert: *De Romeinen tussen Rijn en Maas*, Dierne (1983), p. 144.
- 111** Gysseling, I, p. 455.
- 112** Molemans, J. : *Profiel van de Kempische toponymie*, *Naamkunde* 9 (1977).
- 113** Verdam, p. 572.
- 114** Molemans, J.: *Toponymie van Overpelt*, *Nomina Geographica Flandrica*, *Mono-graphieën* 13 (1976) s. v.
- 115** Wulf, M. de: *De archeologische verborgenheden van de Steenakkers*, *Steenbergen en andere steen-toponiemen*, *Annalen van de Kon. Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 78 (1974), p. 19 e.v.
- R. van Passen: *Naamkunde en milieustudie*, *Naamkunde*, Bijlage LXIV (1974), p. 248.
- 116** Hage 9, nr. 26 (1979), p. 37.
- 117** Renes, J.: *Landschappen van Maas en Peel*, *Leeuwarden* (1999), p. 288.
- 118** Cuyt, Guido: *Wijnegem van de vroege ijzertijd tot de middeleeuwen*, in: Jan Bastiaens (red.): *Zand op de Schop*, een archeologische kijk op de Kempen, *Oud-Turnhout* (2000), p. 42, 43, 44.
- 119** Passen, R. van: *De land-schapsgeschiedenis ten zuiden van Antwerpen in het licht van de naamkunde*, *Naamkunde* 5 (1973), p. 252.
- 120** Durme, L. van: *Zuid-nederlandse toponiemen uit de necro-sfeer*, *Naamkunde* 18 (1986), p. 111.
- 121** Hendriks, Johan: *Prisma-archeologie van de Lage Landen* (1994), p. 98, 99.
- 122** Meijlink, B.: *Steentijd en bronstijd*, in: Witte vlekken ingekleurd (2006), p. 192, 193.
- 123** Blankaart, pp. 122, 123.
- 124** De Vries, p. 46.
- 125** Blankaart, pp. 332, 333, 334.
- 126** *Historia agriculturae* V (1959), p. 145, 146.
- 127** Poel, J. M. G. van der: *De landbouwenquête van 1800*, *Historia agriculturae*, I, Groningen (1953), p. 62 resp. 75.
- 128** Heukels, p. 7.
- 129** *Buitenhuis*, p. 208.
- 130** Buiks, Chr. : *Noord-brabantse plaatsnamen*, 3: *Teteringen* (1990), p. 143.
- 131** RANB=BHIC, *Collectie Cuypers van Velhoven*, 508.
- 132** Heukels, p. 104.
- 133** Cerutti, I, p. 105.
- 134** Idem, p. 73, 74.
- 135** Ploeg, J. M. G. van der: *De landbouwenquête van 1800*, *Historia Agriculturae*, I (1953), p. 88.
- 136** Poel, J. M. G. van der: Idem, p. 143.
- 137** Vorsselmans, Jos: *Brem zaaien*, *Calmpthoutania* 11 (1958/9), p. 121.
- 138** Lindemans, P.: *Geschiedenis van de landbouw in Vlaanderen*, I, p. 435.
- 139** Blankaart, pp. 439, 440.
- 140** Sijs, Nicolien van der: *Chronologisch woordenboek van het Nederlands*, p. 1076.
- 141** Bach (1954), p. 248, 315.
- 142** Samyn, p. 133.
- 143** Heukels, p. 1 resp. 251.
- 144** De Vries, p. 277.
- 145** Weeda, E. J. e. a.: *Atlas van Plantengemeenschappen in Nederland*, deel 4: *Bossen, struwelen en ruigten*, *Utrecht* (2005), p. 209 (noot 110).
- 146** Maes, Bert (red.): *Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen*, *Amsterdam* (2006), p. 90.
- 147** Maes (2006), Idem, p. 309.
- 148** BHIC, *Archieven van de Raad van Brabant*, 1409.
- 149** Weijnen, A.: *Noord-brabantse plaatsnamen V*, *Mededelingen*, 27 (1951), p. 59 e.v.
- 150** Tack, Guido, Paul van den Bremt, Martin Hermy: *Bossen van Vlaanderen*, Een historische ecologie, *Leuven* (1993), p. 90.
- 151** Maes, (2006) p. 223.
- 152** Blankaart, Stephaan: *Den Nederlandschen herbarius*, herdruk (1980), p. 490, 491.
- 153** Sijs, Nicolien van der: *Chronologisch woordenboek van het Nederlands*, p. 932.
- 154** Van Dale, p. 871.
- 155** Gysseling, p. 302.
- 156** Van Goor, Th. Ernst: *Beschrijving van stad en lande van Breda*, herdruk, *Den Haag* (1970), p. 405.
- 157** Cerutti, F. F. X.: *Middel-eeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, II, p. 634, zie ook p. 652 en 658.
- 158** Berkel, Gerald van en Kees Samplonius: *Het Plaatsnamenboek*, *De herkomst en betekenis van Nederlandse plaatsnamen*, *Houten* (1989), p. 118. In de latere drukken staat de betekenis wel goed: *bos van mastbomen*.
- 159** Heresbach, Conradus: *Fourre bookes of husbandry*, *London* (1577), herdruk *Amsterdam* (1971), p. 101.
- 160** Graaff, Gerrit de, e. a.: *Monumentale bomen in Nederland*, *Amsterdam* (1991), p. 166, 167.
- 161** Speet, Ben: *Kleine geschiedenis van Nederland*, *De tijd van monniken en ridders*, 500-1000, *Zwolle*, p. 88.
- 162** Fraanje, Peter: *Natuurlijk bouwen met hout*, 33 boomsoorten die zich thuisvoelen in Nederland, *Utrecht* (1999) p. 80.
- 163** Cleene, Marcel de: *De plantencode*, *De betekenis van kruiden, struiken en bomen in de Europese literatuur*, *Leuven* (2008), p. 213.
- 164** De Vries, J.: *Nederlands etymologisch woordenboek*, p. 156.
- 165** Blankaart, p. 46, 47.
- 166** Van der Sijs, p. 933.
- 167** Van Dale, p. 883.
- 168** De schrijver begrijpt hier de beschrijving van een rentmeester verkeerd: die zegt dat de bomen ter hoogte van 3 a 4 voet een omtrek hebben van 10 tot 12 meter. De schrijver denkt dat de rentmeester met 3 a 4 voet de hoogte van de bomen bedoelt, maar dat was de hoogte waarop de omtrek gemeten werd.
- 169** Meulen, Dik van der: *Het bedwongen bos*, *Nederlanders & hun natuur*, *Amsterdam* (2009), p. 60-81.
- 170** Maes, p. 148.
- 171** Blankaart, p. 272, 273.
- 172** Van Dale, p. 911.
- 173** Gysseling, M.: *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, *Gent* (1960), p. 72.
- 174** Hoeufft, J.: *Proeve van Bredaasch taal-eigen*, *Breda* (1836) p. 160.
- 175** Blankaart, p. 411, 412.
- 176** Van Dale, *Groot woordenboek*, p. 1007.
- 177** Leenders, K. A. H. W.: *Van de Wolvenput naar de ellendige Berk*, *Het landschap van de Kempische wildernis 1200-2000*, in: *Post Factum*, jaarboek voor geschiedenis en volkskunde, 1 (2009), p. 252, 253.
- 178** Fraanje, Peter: *Natuurlijk bouwen met hout*, 33 boomsoorten die zich thuisvoelen in Nederland, *Utrecht* (1999), p. 171.
- 179** Maes, p. 119.
- 180** Van Dale, p. 1269.
- 181** Verdam, p. 234.
- 182** Gysseling, M.: *De voor-naamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen*, *Naamkunde* 13 (1981), p. 77.
- 183** Künzle, R. E. D. P. Blok en J. M. Verhoeff: *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, *Amsterdam* (1988), p. 292.
- 184** Higounet, C.: *Les grandes haies forestières de l'Europe médiévale*, *Revue du Nord* 62 (1980), p. 213-220.
- 185** Weijnen, A. A.: *Oude Woordlagen in de zuidelijk-centrale dialecten*, *Amsterdam* (1999), p. 32.
- 186** Hoeufft, p. 219.
- 187** Liddiard, R. : *The deer parks of Domesday Book*, *Landscapes* 4-1, p. 4-23, geciteerd in Hans Renes: *Wildparken in Nederland*, *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 23-1 (2005), p. 24.

- 188** Koebner, Richard: The Settlement and Colonisation of Europe, in *The Cambridge economic history of Europe*, Vol. 1, Sec. edition, Cambridge (1966), p. 76.
- 189** Poel, Van der (1953), p. 88.
- 190** Tiller, Kate: *Englisch local history* (1992), p. 46.
- 191** Maes, p. 58.
- 192** Moerman, H. J.: Nederlandse plaatsnamen, een overzicht, Nom. Geogr. Flandrica, Studiën VII, (1954), p. 94; Gysseling (1960), p. 403.
- 193** De Vries, p. 244.
- 194** Buiks, C. J. M. en K. A. H. W. Leenders: *Nederzittingsnamen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad*, deel IV, p. 532, 533.
- 195** Molemans en Mertens, p. 430.
- 196** Heukels, p. 251.
- 197** Heukels, p. 265.
- 198** Maes (2006), p. 329.
- 199** Van der Sijs, p. 970.
- 200** Adriaenssen, L. F. W.: *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit*, Amsterdam/Hilvarenbeek (1987), p. 20.
- 201** De Vries, p. 405.
- 202** Heukels, p. 47, 55, 126, 113, 182.
- 203** Gysseling, p. 615.
- 204** Notebaert, Alexander: *Oorkonden van de abdij Ter Kameren betreffende haar uithof te Giersbergen*, *Fontes minores mediaevi*, XVI, Groningen (1968), p. 2.
- 205** Blankaart, p. 576, 577.
- 206** Guicciardini, Ludovici: *De idyllische Nederlanden*. Antwerpen en de Nederlanden in de zestiende eeuw, vertaling Monique Jacquemain (1987), p. 90.
- 207** *Bewerking van Dodoens: Cruydtboek* (1644), geciteerd in Maes (2006), p. 316, 317.
- 209** Fraanje, p. 252.
- 210** Van Dale, p. 1893.
- 211** Gysseling, M.: *Voor-naamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen*, *Naamkunde* 13 (1981), p. 77.; Moerman, p. 146.
- 212** De Vries, p. 406.
- 213** Verdam, p. 503.
- 214** Heukels, p. 217, 218.
- 215** Sacks, Olivier: *Mexicaans dagboek*, Kevelaer (2002), p. 73.
- 216** De Cleene, M.: *Giftige plantengids*, Baarn (1983), p. 25.
- 217** Schönfeld (1950), p. 49.
- 218** Spek, Theo: *Het Drentse esdorpenlandschap*, Utrecht (2004), I, p. 208.
- 219** Hoeufft, p. 693.
- 220** Zie Heukels, p. 221-224.
- 221** Buiks (1997), p. 156.
- 222** Draye, H.: *Landelijke cultuurvormen en kolonisatie-geschiedenis*, *Toponymica* 7, Leuven-Brussel (1941).
- 223** Helsen geciteerd in Daniel Vangheluwe: *Bergeyk in Kaart*, p. 464.
- 224** *De landbouwkundige gegevens uit het journal der reize van den agent van nationale economie der Bataafsche republiek J. Goldberg en het verbaal gehouden door den commissaris J. Kops in het jaar 1800*, *Hist. Agriculturae* V, Groningen (1959), p. 141.
- 225** Verdam, p. 55.
- 226** Buiks en Buiks-Hendrickx, deel 3, p. 12 resp. 16.
- 227** Buitenhuis, p. 83.
- 228** Crompvoets, p. 242.
- 229** WNT III, kolom 263.
- 230** Herdries, Henri: *Schapeenteelt en weiderechten te Vorst-Brussel in het verleden*, *Eigen Schoon en De Brabander*, 40 (1957), p. 241.
- 231** Buiks (1994), p. 149.
- 232** Gysseling, M.: *De voor-naamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen*, *Naamkunde* 13 (1981), p. 76.
- 233** Berkel, Gerald van en Kees Samplonius: *Het plaatsnamenboek* (1989), p. 157.
- 234** Verdam, p. 271.
- 235** Erens, M. A.: *De oorkonden der abdij Tongerlo*, IV (1952), p. 246.
- 236** Verdam, p. 630.
- 237** Gysseling, M.: *Oost-vlaamse plaatsnaamproblemen*, *Meded.* 26 (1950), p. 25.
- 238** Tummers, P. L. M.: *De rode-namen in Nederlands Limburg*, *Meded.* 43 (1967).
- 239** Molemans, J.: *Bijdrage tot de bewonings- en ontginnings-geschiedenis van de Limburgse Kempen*, *Naamkunde* 5 (1973), p. 310 resp. 319.
- 240** De Vries, p. 11.
- 241** Zoals gesuggereerd door een tekening in: Leenders en Berkvens: *Oude Brabantse Akkers*, met een focus op de omgeving van Breda, p. 180.
- 242** Verdam, p. 404.
- 243** Hoeufft, p. 419.
- 244** Goossenaerts, p. 538, 539.
- 245** Verdam, p. 196.
- 246** Verdam, p. 264.
- 247** Slaats, G. G.: *Regesten schepenprotocollen van Asten 1600- 1617*, *Best* (1994), p. 104.
- 248** Gezelle, p. 251.
- 249** Mélotte en Molemans, p. 193.
- 250** Buiks en Leenders, II, p. 189.
- 251** Lindemans, J.: *De afsluitingen in de geheinde percelen*, *Meded.* 29 (1953), p. 37.
- 252** Bult, H. e. a.: *Atlas van de Westbrabantse broedvogels*, Breda (2007), p. 236, 237, 238.
- 253** Verdam, p. 516.
- 254** Verdam, p. 560.
- 255** Verdam, p. 722.
- 256** Claes, Fr.: *Toponymie van Webbecom, Eigen Schoon en De Brabander*, 71 (1989), p. 195; J. Ernalsteen: *Tienden te Berse*, *Taxandria Turnhout, Nieuwe Reeks* 42, 43 (1971/2).
- 257** Gysseling (1960), p. 1073.
- 258** Bastiaens, J. en J. M. van Mourik: *Bodemsporen van beddenbouw in het zuidelijk deel van het plaggenlandbouw-areaal*, *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 12 (1994), nr. 3, p. 89.
- 259** Buiks (1997), p. 108.
- 260** Dodoens, Rembert: *Cruydt-boeck*, geciteerd in Goossenaerts, p. 109.
- 261** Heesters, W.: *Uit de voor-geschiedenis van een Brabants dorp*, *Brab. Heem* 25 (1973), pp. 125-149; J. M. G. van der Poel: *De landbouw in het verste verleden*, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig bodemonderzoek*, 19-11 (1960/1), p. 125 e.v.; K. A. H. W. Leenders: *De boek-witcultuur in historisch perspectief*, *Geografisch Tijdschrift* 21 (1987), nr. 3, p. 224, 225.
- 262** Buisman, J.: *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 2: 1300-1450 (1996), p. 409.
- 263** Buiks (1997), p. 111, 112.
- 264** Gommers, J. W. A.: *Oude volksgebruiken*, St. Geertruydsbronne 4 (1927), p. 94.
- 265** Guicciardijn, M. Lowijs: *Beschryvinge van alle de Nederlanden anderssins gheenoemt Neder-Duytslandt*, Amsterdam, vertaald door C. Kilianum (1612), p. 7.
- 266** Heukels, p. 120.
- 267** Poel, J. M. G. van der: *De landbouw in het verste verleden*, *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek*, 10/11 (1960/61) p. 125 e.v.
- 268** Houtte, J. A. van: *Het verleden van Europa*. Twintig eeuwen sociaal-economische geschiedenis, Tiel (1992), p. 77.
- 269** Buisman, J.: *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (onder redactie van A. F. V. van Engelen) deel I, tot 1300, Franeker (1995), p. 303.
- 270** Verhoeff, J. M.: *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam (1983), p. 13.
- 271** Blankaart, pp. 372, 373.
- 272** Buiks (1997), p. 114.
- 273** Weston, Richard: *Verhandeling over de landbouw in Vlaanderen en Brabant, 1644-1645*, Brugge (1950), p. 13.
- 274** Blankaart, Stephaan: *Den Nederlandschen Herbarius*, 1698 (herdruk 1980), p. 585.
- 275** Cleene, M. de: *Giftige plantengids*, Tirion, Baarn (1983), p. 107, 108.
- 276** Drossaers, p. 226.
- 277** Uytven, R. van: *Vroege inbreuken op de braak in Brabant en de intensieve landbouw in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de dertiende eeuw*. *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor aardrijkskundige studies*, 53 (1984) 1, pp. 63-72.
- 278** Gorp, J. van: *Turnhout in de veertiende eeuw*, *Taxandria Turnhout, Nieuwe Reeks* XIX (1953), p. 8.
- 279** Passen, R. van: *De land-schapsgeschiedenis ten zuiden van Antwerpen in het licht van de naamkunde*, *Naamkunde en milieustudie*, Leuven (1974); ook in *Naamkunde* 5 (1973), p. 244-269. M. Gysseling: *De voornaamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaats-*

- namen, Naamkunde 13 (1981), p. 78.
- 280** Reinders, G.: Handboek voor den Nederlandschen landbouw en veeteelt, vierde druk, tweede deel, Groningen (1901), p. 210, 219.
- 281** Buiks (1990), p. 89; Streekarchief West-Brabant, GA Rijsbergen, nr. 7.
- 282** Gysseling, Il, p. 782.
- 283** Verdam, p. 539.
- 284** Debrabandere, F.: Dertiende-eeuwse persoonsnamen in de Vier Ambachten, Meded. 28 (1952), p. 40.
- 285** Samyn, p. 231, 232.
- 286** Otten, Gerard: De straten van Breda, Breda (1988), p. 164, 165.
- 287** BHIC, CvV58.
- 288** Devos, M.: Bunder voor 'woest of onvruchtbaar land' Naamkunde, 16 (1984), p. 93.
- 289** Cerutti, I, p. 331.
- 290** Erens, IV, p. 109.
- 291** De Vries, p. 95.
- 292** Cornelissen, W. H.: Toponiemen Veghel (1998), p. 197.
- 293** Zie voor uitgebreidere beschrijving van het begrip: Buiks (1997), p. 133, 134.
- 294** De Vries, p. 412.
- 295** Buiks, Chr.: De oude lopenzaad in Gilze, Historisch Geografisch Tijdschrift, 22-2 (2004), p. 58 e.v.
- 296** Molemans en Mertens (1982), p. 417.
- 297** Verdam, p. 149.
- 298** Gysseling, I, p. 275.
- 299** Künzel, R. E. D. P. Blok en J. M. Verhoeff: Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200, Amsterdam (1988), p. 112.
- 300** Verdam, p. 296.
- 301** Verdam, p. 484.
- 302** Van der Sijs, p. 1055.
- 303** Schönfeld (1950), p. 152.
- 304** Gysseling, p. 929.
- 305** Gysseling, I, p. 114.
- 306** Lindemans, J.: Geschiedenis van de landbouw in België, geciteerd in Goossenaerts, p. 71.
- 307** Schönfeld (1950), p. 132.
- 308** Moerman, p. 43.
- 309** De Flou, 2, p. 742.
- 310** Gysseling, M.: De voor-naamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen, Naamkunde 13 (1981), p. 75.
- 311** Goossenaerts, p. 175.
- 312** Hoeufft, p. 128.
- 313** Jaarboek Hoogstratens Oudheidkundige Kring 50 (1982), p. 188.
- 314** Gezelle, p. 247.
- 315** WNT, s. v.
- 316** Cornelissen-Vervliet, geciteerd in Goossenaerts, p. 187.
- 317** Erens, M. A.: De oorkonden der abdij Tongerlo, IV, Tongerlo (1952), p. 50.
- 318** Pijnenburg, W.: Eeuwsel, Naamkunde VIII (1976), p. 1, e.v.
- 319** Molemans, J.: Bijdrage tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Limburgse Kempen, voornamelijk in het licht van de namenvoorraad, Naamkunde 5 (1973), p. 321.
- 320** Goossenaerts, p. 187.
- 321** Molemans en Mertens: Zonhoven, p. 364.
- 322** Pijnenburg, p. 19.
- 323** Erens, III, p. 67.
- 324** Stadsarchief Den Bosch, Kast. Meierij, Raad van State, 14 juni 1662.
- 325** Goossenaerts, p. 256.
- 326** Buiks (1997), p. 123.
- 327** Schönfeld, p. 85.
- 328** Heukels, p. 65, 66.
- 329** Verdam, p. 481.
- 330** Strube, Eg.I.: De dorpskeure van Wambeek (1417), Eigen Schoon en De Brabander, 46 (1963), p. 369.
- 331** Bezemer, W.: Oude rechtsbronnen der stad Breda, Werken der Vereniging tot Uitgave van de bronnen van het Oud Vaderlands Recht, eerste reeks, nr. 14, 's Gravenhage (1892).
- 332** Cerutti, I, nr. 264.
- 333** Crompvoets, p. 208.
- 334** NA, ND 11913. Rekeningen van de Domeinen van Oosterhout over de jaren 1548, 1552/57.
- 335** Gommers, J. W. A.: Beschrijving van Rijsbergen (1909). Zie ook: Chr. Buiks m. m. v. José Buiks- Hendrickx: Veldnamen in Rijsbergen, 1, Historisch overzicht (1986), p. 89, 90.
- 336** Cerutti, III, p. 87.
- 337** Hoeven, H. van der: Bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van Zundert en Wernhout, zundert (1920) p. 280.
- 338** Heukels, p. 44.
- 339** Verdam, p. 131.
- 340** Hage, nr. 27/28 (1979/80), p. 22.
- 341** Hupperetz, Wim: Het geheugen van een straat, Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda, Utrecht (2004), p. 149, 150.
- 342** Van der Sijs, p. 917.
- 343** Tack, Guido e. a.: Bossen van Vlaanderen, Leuven (1993), p. 158.
- 344** Broekhuizen, S.: Atlas van de Nederlandse zoogdieren, Amsterdam (1992), p. 200-204.
- 345** Hupperetz (2004), p. 149, 150.
- 346** Juten, G. C. A.: De parochiën in het bisdom Breda, Bergen-op-Zoom (1935), p. 10.
- 347** Maes, B. en T. Caspers: Flora en fauna van de Bommelerwaard, in: E. F. T. Vink, A. Vos: Landschap met lading. Geschiedenis van natuur en mens in de Bommelerwaard, Zaltbommel (2001), p. 57.
- 348** Zie over eendenkooien onder andere Bart van Helvoort: Vreemde eenden in de Vughtse bijt, in: Vughts verleden in veelvoud, Vught (z. j.), p. 70.
- 349** Davids, Karel: Dieren en Nederlanders, Zeven eeuwen lief en leed, Utrecht (1989), p. 20.
- 350** Dirven, Herman: De eendekooi in Halle, Hage 4, nr. 1 (1973), p. 26-33.
- 351** Buitenhuis, p. 104.
- 352** Buiks (1994), p. 150.
- 353** Heukels, p. 298.
- 354** Helsen, J.: De woorden wolf en hond in plaatsnamen, Leuven/Brussel (1961).
- 355** Lindemans, Paul: Een Brabantse vrouwenabdij in het begin der XVde eeuw, Eigen Schoon en De Brabander, 31 (1948), p. 348.
- 356** Helsen en Helsen, p. 110.
- 357** Ritzema-Bos, J.: Landbouwdierkunde. Nuttige en schadelijke dieren van Nederland, eerste deel, Groningen (1879), p. 189.
- 358** Devos, M.: Betekenis en motivering van enkele diernamen in de toponymie, Naamkunde 34-2 (2002), p. 118.
- 359** Kroniek van de Kempen, Hapert, (1982), p. 60, 61.
- 360** Van der Sijs, Nicolien: Chronologisch woordenboek van het Nederlands, p. 985.
- 361** Gysseling, M.: Enkele Belgische leenwoorden in de toponymie, Naamkunde 7 (1975) p. 5, e.v.
- 362** Helsen en Helsen, p. 36.
- 363** Verdam, p. 179.
- 364** Tack, Guido, Paul van den Breemt en Martin Hermy: Bossen van Vlaanderen, Een historische ecologie, (Leuven) 1993, p. 168; J. Buisman: Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 2: 1300-1450 (1996), p. 338.
- 365** Dam, Petra J. E. M van: De rol van de warande, Geschiedenis van de inburgering van het konijn, Jaarboek voor de Ecologische geschiedenis 2000, Gent (2000), p. 70.
- 366** Cerutti, II, p. 636.
- 367** Buiks, Chr.: Iets over de jacht in vroeger eeuwen, Mededelingenblad van de heemkunde-kring 'De heerlijkheid Oosterhout', 6, nr. 2/3 (1982), p. 273.
- 368** Van Lennep en Ter Gouw, II, p. 355.
- 369** De Flou, 8, 661.
- 370** De Bont, p. 239.
- 371** Beijers en Van Bussel, p. 169.
- 372** Dagblad De Stem, 1 mrt. 1984.
- 373** Lemaire, Ton: Op vleugels van de ziel. Vogels in voorstelling en verbeelding, Amsterdam (2007), p. 279.
- 374** Eigenhuis, Klaas J.: Verklarend en etymologisch woordenboek van de Nederlandse vogelnamen, Amsterdam (2004), p. 306, 307.
- 375** Buiks, Chr.: Veldnamen in de gemeente Zundert, I (2004), p. 147.
- 376** Litjens, B. E. J.: Wild zwijn, in: S. Broekhuizen e. a.: Atlas van de Nederlandse zoogdieren, Utrecht (1992), p. 195-199.
- 377** Jongh, Addy de: In het spoor van de otter, Leeuwarden (1995), p. 46.
- 378** Eijck, Jan van: Je kon de pest, de toring of de kolere krijgen, De Runstoof, 22, nr. 2 (1999), p. 9.
- 379** Buiks, Chr.: Veldnamen in gemeente Gilze en Rijen, (2002), p. 117.
- 380** Brouwers, G. A.: Historische gegevens over onze vroegere ornithologen en over de avifauna van Nederland, Leiden (1954), p. 13, 17.

- 381** SAB, Afd. IV, nr. 15-1, f110v.
- 382** Groot Placaet Boeck inhoudende de Placaten ende Ordonnatie van de Hoogh-Mog. Heeren Staten-generael der Vereenighde Nederlanden, 's Graven-Hage (1658), p. 1320.
- 383** Eigenhuis, Klaas J.: Verklarend en etymologisch woordenboek van de Nederlandse vogelnamen, (2004), p. 108, 109, 403, 404.
- 384** Coomans de Ruiter, L.; W. C. van Heurn en W. K. Kraak: Beteekenis en etymologie van de wetenschappelijke namen der Nederlandsche vogels (1947), p. 74.
- 385** Samenwerkingsverband Westbrabantse vogelwerkgroepen: Atlas van de West-Brabantse broedvogels, Breda (2007), p. 152.
- 386** Oostrom, Frits van: Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300, Amsterdam (2006), p. 75.
- 387** Van der Sijs, p. 1083.
- 388** Buiks (1994), p. 158.
- 389** Van der Sijs, p. 1107.
- 390** Litjens, B. E. J.: Wild zwijn, in: S. Broekhuizen e.a.: Atlas van de Nederlandse zoogdieren, Utrecht (1992), p. 195-199.
- 391** Cerutti, Il, p. 70.
- 392** Juten, G. C. A.: Cartularium van het begijnhof te Breda, p. 31.
- 393** Matthey, Ignaz: De vinkenbanen van de Hollandse buitenplaatsen, Historisch Geografisch tijdschrift, 22-1 (2004), p. 1, 2.
- 394** Guiciardiijn, M. Lowijs: Beschryvinghe van alle de Nederlanden, Amsterdam (1612), p. 24 (oorspronkelijke tekst uit 1560/5).
- 395** Historia agriculturae V, Groningen (1959), p. 141, 142.
- 396** Buiks, Chr.: Wolven in de Baronie, Mededelingenblad van de heemkundekring 'De Heerlijkheid Oosterhout', 20 (1996), nr. 1, p. 2526-2531.
- 397** Schrijnemachers, A.: De verklaring van Wolf-toponiemen, Naamkunde 18 (1986), p. 97,97.
- 398** Verdam, p. 53.
- 399** Lindemans, J.: Toponymische kanttekeningen, Meded. 30 (1954), p. 89.
- Peeters, Karel: De wegen, in: Kempische landschaps-geschiedenis (1937), pp. 86-103.
- Schönfeld, M.: Wegnamen: De Oudheid en vroege middeleeuwen, Meded. 33 (1957), pp. 56, 57.
- 400** Molemans, J. m. m. v. J. Mertens: Zonhoven, een historisch-naamkundige studie, Zonhoven (1982), p. 397.
- 401** Hoeufft, p. 237.
- 402** BHIC, Collectie Cuypers van Velhoven, nr. 574, punt 4.
- 403** Verdam, p. 481.
- 404** De Vries, p. 693.
- 405** Lindemans, J.: Toponymie van Opwijk, nr. 428-435, geciteerd in Goossenaerts, p. 255.
- 406** Lindemans, J.: Toponymische kanttekeningen, Meded. 31 (1955), p. 89.
- 407** Buiks, Chr.: Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel, deel 4, p. 87.
- 408** Peeters, Raym.: De keuren van Turnhout, 1550, Taxandria Turnhout, Nieuwe Reeks 29 (1957), p. 61 e.v.
- 409** Meertens, J.: Straatnaamgeving in de middeleeuwen, in: Middeleeuwse en moderne straatnaamgeving, Bijdr. en mededelingen der Naamkunde-commissie van de KNAW, deel V, Amsterdam (1953).
- 410** Verdam, p. 796.
- 411** Buitenhuis, p. 106.
- 412** De Bont, p. 125.
- 413** Gysseling, M.: De voornaamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen, Naamkunde (1993), p. 171.
- 414** De Vries, p. 837.
- 415** Künzel, R. E. D. P. Blok en J. M. Verhoeff: Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200, Amsterdam (1988), p. 410.
- 416** Hoegen, R. D. L. I. Kooistra en C. W. Koot: De Romeinse tijd; interpretatie en conclusies (synthese), in C. W. Koot en R. Berkvens: Bredase akkers eeuwenoud: 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei, Breda (2004), p. 378-380.
- 417** Marynissen, Ann: Kempische toponiemen op -sie (-zijde), Naamkunde 20 (1988), p. 172.
- 418** Cornelissen, W. H.: Toponimen Veghel (1998), p. 264.
- 419** Buiks en Leenders, deel IV, p. 523, 524.
- 420** Leenders, K.: Cultuurhistorische landschapsinventarisatie gemeente Breda (2006), p. 102.
- 421** Van der Sijs, p. 885.
- 422** Moerman, p. 38.
- 423** Moerman, p. 38.
- 424** Maas, Loes: De relatie tussen veldnamen en de bodemgesteldheid: enkele steekproeven uit Oost-Nederland, Naamkunde 34-2 (2002), p. 234.
- 425** Lindemans, J.: Brabantse plaatsnamen 7: Beigem, Bijdragen en Bouwstoffen 2-7, Leuven (1937); Helsen, J.: Toponymie van Noorderwijk, Nomina Geographica Flandrica, Monographieën, 3, Tongeren (1944); Van Loon (1965), p. 22.
- 426** Loon, J. B. van: Water en waternamen in Noord-Brabants Zuidwesthoek, Toponymica XX, Leuven, Brussel (1965), p. 22.
- 427** Verdam, p. 414.
- 428** Stallaert, K.: Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen, deel II, Leiden, (1890), p.113,134.
- 429** Verwijs, E. en J. Verdam: Middelnederlandsch woordenboek, deel IV, p.69-70.
- 430** Van Loon, p. 28.
- 431** Moerman, p. 39; P. Kempeneers: Hydronomie van het Dijle- en Netebekken, Naamkunde 15 (1983), p. 47 (citeert Pauwels).
- 432** Schönfeld, M.: Nederlandse waternamen, Nomina Geographica Flandrica, Studiën VI, Amsterdam (1955).
- 433** Verdam, p. 545.
- 434** Buiks, Chr.: Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel, deel 4 (1983), p. 71, 72.
- 435** Leenders, K.: Cultuurhistorische landschapsinventarisatie gemeente Breda (2006), p. 71.
- 436** Gysseling (1960), p. 664.
- 437** Verdam, p. 352.
- 438** Molemans en Mertens, p. 501.
- 439** Buiks en Leenders, deel IV, p. 524.
- 440** Gysseling, M, in Meded. XXXII (1956), p. 91.
- 441** Verdam, p. 483.
- 442** Leenders (2006), p. 131.
- 443** Schönfeld, M.: Water-namen (1955), p. 189.
- 444** Buiks en Leenders, Deel IV, p. 537.
- 445** Jaeger, Peter de: Zwerven door de Rith (z. pl, z. j).
- 446** Schönfeld (1950), p. 114, 115.
- 447** Cromptvoets, p. 220.
- 448** Moerman, p. 189.
- 449** Buitenhuis, p. 108.
- 450** Deman, L.: Leuvense persoonsnamen naar fysische of geestelijke kenmerken, Eigen Schoon en De Brabander, LXIV (1981), p. 19.
- 451** SAB, Afd. III-21, nr. 354, f d.
- 452** Goossenaerts, p. 832.
- 453** Vercammen, Louis: Wij aan de grens, Geschiedenis van Essen, Essen (1989), p. 74.
- 454** Buiks (1994), p. 105.
- 455** Leenders, K. A. H. W.: Steenakker, Historische Geografische streekbeschrijving VIII, Den Haag (1995), p. 2.
- 456** Verdam, p. 136.
- 457** Maes (2006), p. 292, 293.
- 458** Verdam, p. 288.
- 459** Durme, L.van: Aard en donk: naar aanleiding van W. van Osta's Toponymie van Brasschaat, Naamkunde 28 (1996), p.91.
- 460** Verdam, p. 578.
- 461** Verdam, p. 769.
- 462** Buitenhuis, p. 91.
- 463** Kroniek van de Kempen, Hapert, (1982), p. 60, 61.
- 464** Buiks (1997), p. 36.
- 465** Weijnen, A. A.: Oude Woordlagen in de zuidelijk-centrale dialecten, Amsterdam (1999), p. 67.
- 466** Schuermans, geciteerd in Goossenaerts, p. 104.
- 467** Bachiene, W.A.: Beschrijving der Vereenigde Nederlanden, vierde deel, Amsterdam/ Utrecht (1777), p.539.
- 468** Laan, K. ter: Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België, s'Gravenhage (1949), p. 260.
- 469** Schönfeld, M.: Veldnamen in Nederland, Mededelingen der Kon. Ned. Academie van wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 12, nr. 1, Amsterdam (1950), p. 130.
- 470** Bont, A. P. de: Dialekt

- van Kempenland, deel III: Geografische namen, Assen (1969), p. 23.
- 471** Geciteerd in Vangheluwe e. a.: Bergeyk in Kaart, p. 193.
- 472** Buiks (1997), p. 139, 140.
- 473** Buiks (1997), p. 139, 140.
- 474** Buiks (1994), p. 152.
- 475** Poel, Van der (1953), p. 88.
- 476** Heresbach, Conradus: Fourre bookes of husbandry, London (1577), herdruk Amsterdam (1971), p. 51.
- 477** Verdam, p. 243.
- 478** Verdam, p. 243.
- 479** Schönfeld, p. 162.
- 480** Helsen, J.: De poëzie der Plaatsnamen, geciteerd door Goossenaerts, p. 291.
- 481** Goossenaerts, p. 367.
- 482** Schönfeld, p. 162.
- 483** Vries, de, p. 261.
- 484** Helsen, geciteerd in Goossenaerts, p. 303.
- 485** Vangheluwe, p. 552.
- 486** Brekelmans, F.: De kerk van Princenhage en het oude kerkhof op Steenakker, Taxandria 1936. Zie ook Hage 9, nr. 26 (1979), p. 37, 38.
- 487** Beemt, Fred G. van den: Een verdronken middeleeuws dorpskerkje bij Heerjansdam, Westerheem 43 (1994), p. 254-263.
- 488** IJsseling, p. 112.
- 489** Eijck, Jan van: Je kon de pest, de tering of de kolere krijgen, De Runstoof, 22, nr. 2 (1999), p. 9.
- 490** Buiks, Chr.: Veldnamen in gemeente Gilze en Rijen, (2002), p. 117.
- 491** Gezelle, G.: Loquela, p. 543.
- 492** Verdam, p. 752.
- 493** Verdam, p. 269.
- 494** Molemans, J.: Kamp en look in een menggebied, Naamkunde 2 (1970), p. 13.
- 495** De Vries, p. 299.
- 496** Smulders, F.: Campinia, Brabants Heem XII (1960), p. 54-56.
- 497** Lindemans, J.: Toponymische verschijnselen (1946), p. 15.
- 498** Slicher van Bath, B. H.: Mensch en land in de middeleeuwen, II, Assen (1944), p. 3.
- 499** Goossenaerts, p. 289.
- 500** Stolte, M. C. P.: Polders en polders, Holland 13 (1981), p. 114, 115. K. A. H. W. Leenders: Zandpolders, Holland 12 (1980), p. 267 e.v.
- 501** De Vries, p. 536.
- 502** Gysseling, M.: Enkele Belgische leenwoorden in de toponymie, Naamkunde 7 (1975), p. 2, 3.
- 503** WNT 766, 767.
- 504** Verdam, p. 98.
- 505** Goossenaerts, p. 434.
- 506** Verdam, p. 674.
- 507** Maas, L.: Zuur en zoet in Nederlandse toponiemen, Naamkunde 12 (1980), p. 213-215.
- 508** Verdam, p. 21.
- 509** Gysseling, M.: Overzicht van de toponymie van Waasland, Meded. 32 (1956) p. 98, 99.
- 510** Molemans, J.: Profiel van de Kempische toponymie, Naamkunde 9 (1977), p. 23.
- 511** Osta, W. van: De terreinwoorden aard, ort en eger, Naamkunde 21 (1989), p. 100 e.v.
- 512** Gorp, Jan en Albert van: Gids voor Kasterlee, p. 64. 65.
- 513** Paepen, Nico: De aard van Zes Dorpen 1332-1822, Taxandria, Jaarboek van de Koninklijke geschied- en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen 76 (2004), p. 5 e.v.
- 514** Lindemans, P.: Geschiedenis van de landbouw in België, p. 314 (geciteerd in Goossenaerts, p. 13).
- 515** Helsen, J.: Akker, Broek, Aard in Kempische dorpskeurboeken, Meded. (1952), p. 133.
- 516** Leenders, K. A. H. W.: Van gemeynten en vroonten, Jaarboek 'De Oranjeboom' 40 (1987), p. 50.
- 517** Verdam, p. 21.
- 518** Verdam, p. 108.
- 519** De Bont, p. 128.
- 520** Vermeeren, Marc: Poppel, toen en nu, deel 4 (1997), p. 131.
- 521** Verdam, p. 198.
- 522** WNT, deel 6, kolom 443.
- 523** Leenders, K. A. H. W.: Van de Wolfenput naar de Ellendige Berk. Het landschap van de Kempische wildernis 1200-2000, Post Factum 1 (1009), p. 252.
- 524** Erens, M. A.: De oorkonden der abdij Tongerlo, Tongerlo, I, (1948), p. 137.
- 525** Erens, II, p. 236.
- 526** Van der Poel, p. 72.
- 527** Weeda, E. J. en R. Westra, Ch. Westra en T. Westra: Nederlandse oecologische flora, wilde planten en hun relaties, 3 (1988), p. 171.
- 528** Pape, J. C.: Plaggensoils in the Netherlands, Geoderma 4, nr. 3 (1970), p. 299 e.v.; Domhof, J.: Strooiselwinning voor potstallen in verband met profielopbouw van heide en oude bouwlanden, Boor en spade, VI (1953), p. 192.
- 529** Burny, Joël: Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen, (1910-1950), p. 38.
- 530** Hanewinkel, Steph.: Geschied- en aardrykskundige beschrijving der Stad en Meierey van 's Hertogenbosch, Nijmegen (1803), p. 16.
- 531** Goossenaerts, p. 289.
- 532** Gysseling, M.: Enkele Belgische leenwoorden in de toponymie, Naamkunde 7 (1975) p. 5 e.v.
- 533** Helsen en Helsen, p. 36.
- 534** De Bont, p. 81.
- 535** Roelandts geciteerd in Helsen en Helsen, p. 36.
- 536** De Vries, p. 379.
- 537** Verdam, p. 512.
- 538** Buiks (1994), p. 399.
- 539** Hage, I, p. 65.
- 540** Buiks (1990), p. 131.
- 541** Verdam, p. 787.
- 542** Verdam, p. 799.
- 543** Zie verder: Buiks (1997), p. 100.
- 544** W. A. van Es e. a.: Archeologie in Nederland, De rijkdom van het bodemarchief (1988), p. 174.
- 545** Edelman- Vlam, A. W. en C. H. Edelman: Over de perceelsnaam Hostert, voornamelijk in het Land van Maas en Waal, Meded. 31 (1956), p. 111.
- 546** Schönfeld, M.: Wegnamen, Meded. 33 (1957), p. 59.
- 547** Verdam, p. 263.
- 548** Trommelen en Trommelen, p. 168.
- 549** Beijers en Van Bussel, p. 167.
- 550** Blankaart, pp 131-135.
- 551** Hage 11/12 (1981/82), p. 181.
- 552** Maes, N. en T. van Vure: De Linde in Nederland, Wagingen (1989), p. 16, 17, 23.
- 553** Hoeufft, p. 557.
- 554** Buitenhuis, p. 104.
- 555** Van Lennep en Ter Gouw, I, p. 390.
- 556** Verdam, p. 114.
- 557** Lindemans, P.: Geschiedenis van de landbouw in België, deel 2, p. 334.
- 558** Buiks, Chr. Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel, deel 15 (1984), p. 20-23.
- 559** Juten, G.: Het kasteel Boevigne, Taxandria 16 (1909).
- 560** Brekelmans, F.: Boevigne, Hoogheemraadschapshuis (1977).
- 561** Raue, J. J.: De stad Delft, Vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen (1982), p. 193.
- 562** Van Lennep en Ter Gouw, II, p. 145, 146.
- 563** Van Lennep en Ter Gouw, II, p. 203.
- 564** Van Lennep en Ter Gouw, II, p. 123.
- 565** Van Lennep en Ter Gouw, II, p. 125.
- 566** Hage 11/12 (1981/82), p. 182.
- 567** Dirven, Herman: Bierbrouwers in Princenhage, Hage 5, nr 1 (1975), p. 21.
- 568** Verdam, p. 500.
- 569** Hage 11/12 (1981/82), p. 172-176.
- 570** Hage 11/12 (1981/82), p. 182, 183.
- 571** Hage 11/12 (1981/82), p. 163.
- 572** Otten, Gerard: De teloorgang van het landgoed Vinkenburg bij Princenhage, 1795-1885, Engelbrecht van Nassau (1997), p. 194-198.
- 573** Van Lennep en Ter Gouw, tweede deel, p. 148.
- 574** Lindemans, P.: Zwanen en ooievaars, Eigen Schoon en De Brabander, 48 (1965) p. 193.
- 575** Hage 11/12 (1981/82), p. 183.
- 576** Verdam, p. 575.
- 577** Gysseling, M.: De voornaamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen, Naamkunde 13, p. 75 resp. Künzel, R. E. D. P. Blok en J. M. Verhoeff: Lexicon van

- Nederlandse toponiemen tot 1200, Amsterdam (1988), p. 105.
- 578** Erens, M. A.: De oorkonden der abdij Tongerlo, II, p. 349.
- 579** Ekwall, p. 77.
- 580** Verdam, p. 19.
- 581** SAB, CH 1645, 29, punt 31.
- 582** Heukels, p. 205.
- 583** Verdam, p. 32.
- 584** Hoeufft, p. 13; Goossenaerts, p. 48.
- 585** Verdam, p. 163.
- 586** Schönfeld (1950), p. 15.
- 587** Cornelissen, W. H.: Toponiemen Veghel (1998), p. 22.
- 588** Verdam, p. 41.
- 589** Schönfeld (1950), p. 128.
- 590** Moerman, p. 274.
- 591** Buienhuis, p. 64.
- 592** Buienhuis, p. 76.
- 593** Debrabandere, p. 121.
- 594** Buienhuis, p. 78.
- 595** Buiks, Chr.: Veldnamen in de voormalige gemeente Ginnenken en Bavel, deel 2, p. 24.
- 596** Hoeufft, J.: Proeve van Bredaas taal-eigen, p. 72.
- 597** De Bont, p. 25.
- 598** Hoeufft, p. 72.
- 599** Moerman, p. 38.
- 600** Schönfeld, M.: Veldnamen in Nederland, tweede druk, Amsterdam (1950), p. 52.
- 601** Lindemans, J.: Brabantse plaatsnamen, 7: Beigem (Bijdragen en bouwstoffen, 2-7, Leuven (1937); J. Helsen: Toponymie van Noorderwijk, Nomina Geografica Flandrica, Monographieën 3, Tongeren (1944); J. B. van Loon: Water en waternamen in Noordbrabants Zuidwesthoek, (1965), p. 22.
- 602** Crompvoets (1981), p. 242.
- 603** Trommelen en Trommelen, p. 145, 146.
- 604** Scholtens, H. J. J.: Necrologie van het Karthuizerklooster bij Geertruidenberg, Taxandria 49 (1942), p. 308.
- 605** Buiks (1994), p. 240.
- 606** Crompvoets, p. 281.
- 607** Goossenaerts, p. 387.
- 608** Verdam, p. 131.
- 609** Hage, nr. 27/28 (1979/80), p. 22.
- 610** Hupperetz, Wim: Het geheugen van een straat, Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda, Utrecht (2004), p. 149, 150.
- 611** Van der Sijs, p. 917.
- 612** Tack, Guido e. a.: Bossen van Vlaanderen, Leuven (1993), p. 158.
- 613** Broekhuizen, S.: Atlas van de Nederlandse zoogdieren, Amsterdam (1992), p. 200-204.
- 614** Hupperetz, p. 149, 150.
- 615** Juten, G. C. A.: De parochiën in het bisdom Breda, Bergen-op-Zoom (1935), p. 10.
- 616** Ver Elst, André: Folkloristische kalender voor België, Brussel, z. j, p. 148, 149.
- 617** Idem, p. 120.
- 618** Dirven, Herman en Piet Dekkers: De handboogschutterijen in Princenhage, Hage 2, nr. 3 (1972), p. 49.
- 619** Crompvoets, p. 207 (citeert De Vries).
- 620** De Vries, p. 122.
- 621** Goossenaerts, p. 166.
- 622** Pijnenburg, W.: Eeuwse, Naamkunde 8 (1976), p. 1, e.v.
- 623** Molemans, J.: Bijdrage tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Limburgse Kempen, voornamelijk in het licht van de namenvoorraad, Naamkunde 5 (1973), p. 321.
- 624** Goossenaerts, p. 188.
- 625** Verdam, p. 164.
- 626** De Vries, p. 157, 158.
- 627** Buiks (1997), p. 121.
- 628** Lindemans, P.: De geschiedenis van de landbouw in België, Antwerpen (1952), p. 388.
- 629** Buienhuis, p. 225.
- 630** Lindemans: Toponymie van Opwijk, nr. 428-435, geciteerd in Goossenaerts, p. 255.
- 631** Gysseling, I, p. 441.
- 632** Mélotte en Molemans, p. 133.
- 633** Heukels, p. 166, 167.
- 634** Hage 5 (1987), p. 110.
- 635** Heukels, p. 110.
- 636** Bosch, J. J. van den: Oude toponymica, Campinia 6, nr. 24 (1977), p. 136, 137.
- 637** Erens, M. A.: De oorkonden der abdij Tongerlo, III, p. 67.
- 638** Gysseling, M, I, p. 486.
- 639** Trommelen en Trommelen, p. 267, 268.
- 640** Brabants Heem 25, nr. 5, p. 109.
- 641** Rond de Schutsboom 7 (1987), p. 23.
- 642** Bach, A.: Deutsche Namenkunde 2: Die Deutsche Ortsnamen, par. 196.
- 643** Smulders, F.: Ing-namen, Brabants Heem 13 (1960), p. 114.
- 644** Loon, J. B. van: Het element -ing in de westbrabantse toponymie, Taal en Tongval 21, 3-4 (1969), p. 217.
- 645** Buiks, C. J. M.: Noordbrabantse plaatsnamen 3: Teteringen, Waalre (1990), p. 33.
- 646** Gysseling, M. en A. C. F. Koch: Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta, Brussel (1950), p. 286 resp. 368.
- 647** Heukels, p. 57.
- 648** Smulders, F.: Toponymie van Udenhout, De Kleine Meierij 16-2 (1962), p. 38.
- 649** Schönfeld, M.: Nederlandse waternamen, Nomina Geografica Flandrica, Studiën VI, Amsterdam (1955).
- 650** Schönfeld, p. 46.
- 651** Molemans en Meertens, p. 280.
- 652** Hage 10 (1980), p. 139.
- 653** Buienhuis, p. 329.
- 654** Passen, R. van en K. Roelants: Toponymie van Wilrijk, Nomina Geografica Flandrica, Monografieën 7 (1967) s. v.
- 655** Dam, Bernard van: Oud-Brabants dorpsleven. Wonen en werken op het Brabantse platteland, Oisterwijk (1972), p. 43.
- 656** Loey, A. C. H. van: Studie over de Nederlandse plaatsnamen in de gemeente Elsene en Ukkel, Leuven (1931), s. v.
- 657** RANB, Collectie Cuypers van Velthoven, nr. 1687.
- 658** Buiks, Chr.: Noordbrabantse plaatsnamen, 3: Teteringen, Waalre (1990), p. 129.
- 659** Maréchal, Griet: Lepra in Vlaanderen, Spieghel-Historiael (1980), pp. 137-142.
- 660** Buiks, Chr.: Teteringen (1990), p. 137.
- 661** Ebinge Wubben, Susa: Leven als doodverklaarden, Leproenzorg in Europa (500-1800), Zeist (1993), p. 39.
- 662** Ter Gouw, J.: Kermis, II, in: De Oude Tijd, (1871), p. 208.
- 663** Verdam, p. 630.
- 664** Verdam, p. 534.
- 665** Hagens, H.: Boerderijen in Twente, Utrecht (1992), p. 24.
- 666** Verdam, p. 353.
- 667** Verdam, p. 370.
- 668** Schönfeld, p. 48.
- 669** Verdam, p. 442.
- 670** Verdam, p. 443.
- 671** Gysseling, M.: Dries, Naamkunde 7 (1975), p. 260.
- 672** Van der Sijs, p. 1065.
- 673** De Vries, p. 598.
- 674** N. N.: Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch in den jaare 1798-1799, p. 121.
- 675** Verdam, p. 550.
- 676** Verdam, p. 560.
- 677** Voskuil, J. J.: Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland, Zutphen (1979).
- 678** Gysseling, II, p. 1024.
- 679** Claes, Fr.: Toponymie van Webbecom, Eigen Schoon en De Brabander, 71 (1989), p. 195; J. Ernalsteen: Tienden te Berse, Taxandria Turnhout, Nieuwe Reeks 42, 43 (1971/2).
- 680** Gysseling (1960), p. 1073.
- 681** De Bont, p. 43. Niet bekend bij Heukels, H.: Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten, of bij J. Samyn: Deken De Bo's kruidwoordenboek, of bij Uittien, H.: De volksnamen van onze planten, Zutphen (1946).
- 682** Maas, L. H.: De toponymische elementen zwart, wit en grijs, Naamkunde 22 (1990), p. 5 e.v.

3

TOELICHTING OP HET GLOSSARIUM

3.1 Toponiemen

Een toponiem is een plaatsnaam. Het is afgeleid van het Griekse woord *topos*, dat betekent plaats, en het Griekse woord *nomos*, wat naam betekent. De studie van de toponiemen heet de toponymie. Een toponiem is een naam van een topografische eenheid, zoals een gebied, een nederzetting, een boerderij, een weg, een akker, een beemd, een weide, een heide, maar ook van een boom of hek of een sloot of een beek.

3.2 Gehuchten

De lijst van de toponiemen is alfabetisch geordend per gehucht. Lang niet altijd was het duidelijk waar de grenzen tussen de gehuchten lagen, ook voor de inwoners van Princenhage zelf niet. Cijnsboeken en pondboeken volgen verschillende indelingen. Daarom komt het zeer regelmatig voor dat een bepaald toponiem onder twee verschillende gehuchten genoemd wordt. Het aantal gehuchten is bij de diverse schrijvers ook allerm minst gelijk. Zo onderscheidt Van der Aa in 1845 de volgende: Dorp, Steenweg, Heuvel, Eindhoven, Vloed, Overa, Boeimeer, Hout, Effen, Rith, Bagven, Lies, Vuchtschoot, Varend, Moleneind, Beek, Westrik, Groot Overveld, Klein Overveld, Burgst, Overbroek, Heilaar, Gageldonk, Buurstede-Heike en Emer. Latour noemt voor de eerste helft van de twintigste eeuw een andere reeks: Bagben, Boschdal, Burgst, Buurstede Heike, Beek, Boeimeer, Beemd, Duitenhuis, Dorp, Effen, Emer, Gageldonk, Groot Overveld, Heikant, Mastland, Neel, Overbroek, Overa, Rith, Steenakker, Steenweg, Tuindorp, Varend, Verloren Hoek en Westrik. De indeling van Latour is iets gedetailleerder wegens de opname van diverse laat ontstane ontginningen, zoals Heikant, Neel en Verloren Hoek, die in onderstaand werk allemaal onder Overveld gerekend worden. Zie over de diverse indelingen in gehuchten ook Buiks en Leenders.¹

Hier wordt vastgesteld dat er in Princenhage door diverse schrijvers een nogal verschillende indeling in gehuchten wordt toegepast. De verschillende onderzoekers kwamen opmerkelijk genoeg toch tot een vrijwel eenzelfde gemiddeld aantal gehuchten van circa 26. Dat is een zeer hoog getal in vergelijking met andere dorpen in de buurt, zoals Rijsbergen, Terheyden of Gilze. Is dit hoge aantal gehuchten toe te schrijven aan de relatief vruchtbare bodem van Princenhage? Er was in Princenhage in elk geval duidelijk zeer weinig woeste grond, dus vrijwel heel het areaal was in cultuur gebracht. Duidelijke grenzen tussen buurschappen zijn niet aanwezig, althans voor ons niet meer. Veel gehuchten zullen in de loop

der tijd ook allengs aan elkaar gegroeid zijn. Door toename van de bevolking werden gehuchten wel eens opgesplitst zoals Groot en Klein Overveld, Emer en Achter-Emer enzovoorts. Vooral vlak bij de oude stad Breda is door de verdedigingswerken uit de zeventiende eeuw veel verstoord. Het gehucht Vijfhuizen verdween daarbij.

Het woord gehucht hangt samen met hof 'boerderij', buur(t)schap met buur 'woning, vertrek'. Het verschil tussen gehucht en buurt is niet helemaal duidelijk: een gebuurt, buurt, buurschap wordt wel omschreven als: 'landelijke streek, ook dorp of gehucht; afdeling van een stad, een wijk of deel ervan' of 'enkele bij elkaar staande woningen'.² Een andere term voor een groep boerderijen was heerdgang. Een heerdgang is oorspronkelijk 'de gemeentelijke weideplaats, namelijk de gemene weide, vroente of aard die bij elke woonkern hoorde, bij uitbreiding het gehucht of de nederzetting zelf'.³ Het woord lijkt meer in het zuiden van de Baronie voor te komen dan in het noorden. Een heerdgang lijkt een groep boerderijen te zijn, die hun schapen of vee op dezelfde gemene gronden liet grazen met uitsluiting van vreemden of nieuwkomers. Een heerdgang kan ontstaan zijn uit een kleine grondheerlijkheid.⁴

3.3 Wegen

De wegen werden in het verleden ingedeeld in heerbanen of heerstraten, dat zijn de grote doorgaande wegen van stad naar dorp en van dorp naar dorp, in de tweede plaats de gebuurstraten, dat zijn de kleinere wegen en in de derde plaats de zogenaamde straatjes, dat zijn de ontsluitingen van akkers of beemden die toebehoorden aan particulieren.

3.4 Bronnen

Het verzamelen van de veldnamen uit de archiefbronnen is een zeer tijdrovend karwei. De voornaamste bron vormde de serie schepenbrieven van Princenhage, waarin in principe elke verkoop en hypotheeklegging opgetekend staat. Uit de akte werd het toponiem, als het betreffende perceel een naam had, met de omschrijving overgenomen. Zo ook bij de cijsboeken, leenboeken, registers van collaterale successie, pondboeken en notariële akten. De meeste van deze reeksen beginnen in de zeventiende eeuw. Maar de schepenbrieven vangen al aan in 1499. Cijsboeken dateren soms uit de vijftiende eeuw, maar de belangrijkste, die van de Heer van Breda, pas uit 1634 en later.

De toponiemen werden ingevoerd in de database 'Access'. Door een query uit te voeren kan men uit dit gegevensbestand desgewenst alle veldnamen van het gehucht Bagven, Overveld enzovoorts verkrijgen. Na het uitdraaien van de query moest bij elk toponiem nog de verklaring gezocht worden. Hiervoor werden de gebruikelijke bronnen als het Middelnederlands woordenboek, idiotica en naamkundige literatuur doorgenomen.

Linkerpagina:

Een bewerking van de verzamelkaart van het kadaster uit 1824. De grenzen tussen de kadastrale secties zijn in rood aangegeven. In wit zijn de namen van de gehuchten aangegeven zoals die gehanteerd worden in deze publicatie.

3.5 Ouderdom

Over de ouderdom van de veldnamen is het laatste woord nog niet gezegd. De waternamen zijn waarschijnlijk het oudste. Die namen zijn vaak overgedragen op nederzettingen en ook op aanliggende gronden (bijvoorbeeld Beek). Nederzettingenamen zijn in de regel ouder dan namen van individuele percelen. Vaak veranderden percelen van naam, bijvoorbeeld als er een nieuwe eigenaar kwam of na een oorlogsperiode. Ook een dorp veranderde wel eens van naam, zoals Mertershem > Hage. Veel namen van gebieden en individuele percelen bestonden al in de late middeleeuwen, maar we hebben ze lang niet altijd overgeleverd gekregen omdat de documenten waarin ze stonden verloren zijn gegaan (of omdat ze niet genoteerd werden). Tegen het jaar 1300 worden de meeste nederzettingen al genoemd en rond die tijd zullen er ook al veel perceelsnamen geweest zijn. Zeer oude vermeldingen van microtoponiemen in Princenhage komen uit het archief van de Sint Bernaardsabdij (1295) en uit het testament van de stichter van het kapittel van Breda (1303). Maar van plaatsnamen, laat staan perceelsnamen uit de Karolingische of Romeinse tijd zijn in de Baronie geen optekeningen bekend (behalve dan de namen Alphen en Zundert).

Uit de achttiende eeuw is het grootste aantal toponiemen overgeleverd, omdat alle archiefreksen toen aanwezig waren en ook bewaard zijn gebleven. Voor sommige elementen heeft men wel een periode aangegeven, waarin dat element gebruikt werd: zo bijvoorbeeld voor heem de zesde tot de tiende eeuw. Heining dateert uit ongeveer de dertiende tot de vijftiende eeuw. Maar een element kan in een bepaald gebied allang in onbruik zijn geraakt en elders nog actief zijn geweest.

In de negentiende en twintigste eeuw zijn er nog enkele toponiemen ontstaan, maar de gevestigde namen werden in deze periode ook vaak gebruikt om een nieuw element aan te geven, zoals een tramhalte, een boerderij enzovoorts.

Huisnamen kennen we in Princenhage vooral uit de kom van het dorp en ook enkele in Prinsenbeek. In de negentiende en twintigste eeuw ging men ook huizen en villa's op het platteland namen geven. Villanamen zijn vooral te vinden aan de Haagweg, Heistraat, Burgemeester Kerstenslaan, Leursebaan, Liesboslaan, Burgemeester de Manlaan, Montenslaan, Overaseweg en Rijsbergseweg. Veel villa's zijn genoemd naar oude namen ter plekke (bijvoorbeeld de Drie Schouwen, de Mortel), naar vrouwen (Villa Maria, Villa Anna), naar bomen (Villa de Eiken, Beukenhof, Dennenhoeve), naar plaatsen in Nederlands Indië (Salatiga) of het zijn modenamen ontleend aan vreemde talen (Nije Gaarde, Cosy Home, Sunny Home). Aan het Koninklijk Huis zijn veel namen ontleend met de elementen Wilhelmina- en Juliana en ook die met -kroning. Moderne cafénamen zijn de Congo (waar in 1968 de Tour de France van start ging), de Stoomboot en Texas. Om toeristen te lokken introduceerde men in de negentiende en de twintigste eeuw namen als Zeven Heuveltjes, Eeuwig Laantje, Klein Zwitserland enzovoorts.

3.6 Lokalisatie

De lokalisatie van de toponiemen is nog een veld met veel problemen. Pas na de invoering van de kadastrale aanduidingen (1832) kunnen we de ligging van een stuk grond exact op de kaart aangeven. Elk perceel kreeg namelijk een letter (van de kadastersectie) en een nummer. Deze lokalisatie lukt alleen als de notaris niet alleen het kadasternummer, maar ook de naam van het perceel noteerde, en dat is lang niet altijd gebeurd. Uit de documenten van voor het jaar 1832 kunnen we de ligging van een perceel alleen met het nodige giswerk achterhalen. Men kan bijvoorbeeld letten op de grootte van een perceel: komt de op de kaart ongeveer gemeten grootte overeen met die in het document genoemd wordt dan kan het om hetzelfde perceel gaan (tegenwoordig kan de grootte opgezocht worden op de site 'Beeldbank Cultureel Erfgoed'). Ook de vorm van een perceel is belangrijk voor de lokalisatie: een geer, een bijl, een strijp zijn allemaal zeer duidelijk op de kaart aan te wijzen. Maar toch is het voor het grootste deel van de namen niet gelukt om de exacte ligging vast te stellen. Bij toponiemen waarvan het kadastrale nummer bekend is, staat dat in de tekst aangegeven, bijvoorbeeld A 357 of L 228.

Namen die nog bij de boeren bekend waren hebben de vermelding VM (=volksmond) gekregen.

3.7 Toponiemen en topografie

Toponiemen verstrekken ons een schat aan informatie over onder andere de hoogteligging van een perceel, de bodemgesteldheid, de begroeiing, de aanwezigheid van dieren, archeologische relictten, de bewerking van de bodem, de vruchtbaarheid, de verbouwde landbouwgewassen, de omsluiting van de percelen, de namen van ontginners en eigenaars. Al deze gegevens zijn ons vaak uit geen enkele andere bron bekend. Er zijn geen beschrijvingen van de bossen, de boomsoorten, de onkruiden, de bodem, de dierenwereld van Princenhage uit zeg het jaar 1500 of welk ander jaar ook bekend. We zien zo met behulp van de toponiemen het landschap en alles wat er groeit en leeft eigenlijk door de blik van onze verre voorouders.

3.8 Verklarende Woordenlijst

Ablautende vorm: vorm waarin klinkers in verwante woorden afwisselen.

Alliteratie: stafrijm, gelijkheid van aanvangsklanken bij woorden.

Alluviale polder: polder bij een rivier of bij de zee.

Ap- en dependitiën: afhankelijkheden.

Apocope: wegvallen van de eind-n.

Appellatief: soortnaam.

Archaïsche cijnsboeken: cijnsboeken met sterk verouderde termen en toponiemen.

Assimilatie: gelijkmaking van medeklinkers.

Attestaties: verklaring, vermelding (in een schepenakte).

Cambium: laag cellen tussen hout en bast (bij een boom), die zich snel deelt.

Collaterale successie: vererving in de zijlijn.

Conventualen: kloosterlingen.

Corpus: het gehele dorp met al zijn vertegenwoordigers.

Corrupt: vals, foutief.

Cyclisch kappen: het om de vijf tot zeven jaar hakken van schaarhout.

Datief: derdenaamvalsform.

Depressies: laagten in het landschap.

Diluviale polder: met een wal omgeven stuk heide (dat ontgonnen is).

Diminutief: verkleiningsvorm.

Dissimilatie: het vervangen van één van twee opeenvolgende gelijke medeklinkers door een andere.

Epenthesis: inlassing van een medeklinker (bijvoorbeeld een d).

Equivalent: gelijkwaardige vorm.

Etymologie: wetenschap die zich met de afleiding van woorden bezighoudt.

Falsum: valse akte.

Geabandonneerd: verlaten wegens de te hoge lasten.

Geïrrigeerd: onder water gezet.

Geïncorporeerd: ingelijfd.

Gemigreeerde naam: naam van elders afkomstig.

Genitiefvorm: tweedenaamvalsform.

Gepalatiseerde vorm: vorm van een woord die tegen het harde gehemelte wordt uitgesproken.

Gesubstantiveerd adjectief: bijvoeglijk naamwoord dat als zelfstandig naamwoord wordt gebruikt.

Grafie: schrijfvorm.

Interbellum: tijdperk tussen twee oorlogen (vooral tussen WO I en WO II).

Inundatie: overstroming.

Legeren: plat gaan liggen (bij granen).

Lijsten van het hoorngeld: belastinglijsten betrekking hebbend op rundvee.

Locum dictum: op de gemelde plaats.

Mansus: middeleeuwse boerderij.

Metanalyse: verkeerde splitsing van een klankgroep.

Metathesis: letteromzetting.

Metroniem: familienaam gevormd uit moedersnaam.

Modo: in plaats van.

Paragogisch: achtergevoegde klank.

Pejoratief: woord met negatieve betekenis.

Personificerend suffix: achtervoegsel dat oorspronkelijk bij personen, bij uitbreiding ook bij zaken gebruikt wordt.

Phytophthora: besmettelijke aardappelziekte.

Possessie: bezit.

Prisatie: taxatie.

Rabatten: bedden van enkele meters breed in bossen.

Relict: overblijfsel.

Rouwagie: stro of ander organisch materiaal.

Simplex: enkelvoudig woord.

Som: voor een deel (in 'som genaemt.. ').

Substantief: zelfstandig naamwoord.

Syncope: het wegvallen van een medeklinker tussen twee klinkers.

Tafel van de Heilige Geest: armenbedeling.

Talhout: geschild eikenhout, verkocht per honderd stuks.

Tautologie: gebruik van twee woorden met dezelfde betekenis.

Toemaat: etgroen, tommerd, tweede snede gras.

Water debiet: aantal kubieke meters water dat per seconde getransporteerd wordt.

3.9 Archivalia

Algemeen Rijksarchief Brussel

- AA Archief van de Rekenkamers
- AB Archief van het Leenhof van Brabant
- AC Charters van Brabant
- AD Weense charters
- AE Fonds Merode-Westerloo
- Den Denombrement 1474

ARAG=Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (nu: Nationaal Archief=NA)

- BA Archief van de Nassause Domeinraad tot 1581
- ND Archief van de Nassause Domeinen na 1581 (soms nog oude nummering)

RANB=Rijksarchief in 's-Hertogenbosch (nu: BHIC)

- CA Aanwinsten 1913
- CB Collectie Van Meer
- CC Collectie Cuypers van Velthoven
- CD Aanwinsten 1944
- CE Aanwinsten 1923
- P Archieven van de rentmeesters van de domeinen van Prins Frederik

Rijksarchief Antwerpen

- DA Archief Sint Bernaardsabdij

Rijksarchief Maastricht

- EA Archief van het kapittel van de abdij Thorn
- EB Aanwinsten 1936

Stadsarchief Breda=SAB+GAB

- FA Stadsarchief (=Hingman)
- FB Archief van de aalmoezeniers
- FC Archief van het Gasthuis
- FD Archief van de H. Geestmeesters
- FE Archief van het Weeshuis
- FF Oud Rechterlijk Archief
- FG Oud Archief van Princenhage, Oorkonden
- FH Collectie Havermans
- FI Collectie Reigersman
- R Register van schepenbrieven van Breda
- RH Register van schepenbrieven van Princenhage
- GP Oud Archief van de gemeente Princenhage
- N Notariëel Archief
- G Cijnsboek van de H. Geest, 1415

Stadsarchief Antwerpen

- GA Privilegieboeken
- GB Schepenbrieven
- GC Archief van de Vierschaar

Archief van de heerlijkheid Burgst

- HA Leen en cijnsboek, ca. 1430
- HB Cijnsboek 1505

Begijnhof Breda

- IA Archief van het Begijnhof

Abdij Tongerlo

- JA Oorkonden van de abdij Tongerlo

Archief van het bisdom Breda

- KA Cartularium van Vredenberg

Archief bisdom Antwerpen

- LA Archief van het klooster Korsendonk

Klooster Sint Catharinadal te Oosterhout

MA Oorkonden van Sint Catharinadal

EC Oorkondenboek van het klooster Sint Cathariandal door Erens

Abdij Sint Bernaards te Bornem

NA Cartularium I-IIa

Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel

OA Handschrift 4472

SAH Stadsarchief 'S Hertogenbosch

3.10 Literatuur bij de lijst van namen

Bach, A.: Deutsche Namenkunde, II, 1 –2: Die Deutsche Ortsnamen, Heidelberg (1953/4).

Beex, G.: Wat is een rijt, Brabants Heem 16 (1964), pp. 26-29.

Berkel, G. van en K. Samplonius: Het plaatsnamenboek, Houten (1989).

Beijers, Henk en Geert-Jan van Bussel: Van d'n Aabeemd tot de Zwijnspuit, Toponiemen in de cijnskring Helmond vóór 1500 in naamkundig en nederzettingshistorisch perspectief, Helmond (1996).

Blankaart, Stephaan: Den Nederlandschen Herbarius, (1698), herdruk, Alphen aan den Rijn (1980).

Bont, A. P. de: Dialekt van Kempenland, deel III: Geografische namen, Assen (1969).

Borch, B. van der: Aanleg van het landgoed Valkenberg in de heide van het Land van Breda, Magazijn voor vaderlandsche landbouw (1804), p. 118 e. v.

Brekelmans A. J., A. L. G. Korstens, A. L. van Geertruij, A. jaar M. Hoevenaars, A. Th. M. de Kock, jaar C. de Vet: Gilze duizend jaar, Baarle (1992).

Brekelmans, F. A.: De dorpskeuren van Gilze, Verslagen en mededelingen van de vereniging tot uitgave der bronnen van het oud-vaderlands recht, 11, 2 (1956) pp. 404-414.

Buiks, C. J. M.: Iets over de jacht in vroeger eeuwen, Mededelingenblad van de heemkundekring 'De heerlijkheid Oosterhout' 6 (1982) pp. 216-226.

Buiks, C. J. M.: Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel, Ulvenhout, deel 1-25 (1983/88).

Buiks, Chr., m. m. v. José Buiks-Hendrickx: Veldnamen in Rijsbergen, deel 1-6 (1986-1990).

Buiks, Chr.: Oude landmaten in de Baronie van Breda, Brabants Heem 40 (1988) pp. 61-71.

Buiks, C. J. M.: Voorden in de Baronie, Brabants Heem 41 (1989) pp. 118-122.

Buiks, C. J. M.: Noordbrabantse plaatsnamen, deel 3: Teteringen, Waalre (1990).

Buiks, C. J. M.: Veldnamen in de Baronie van Breda, Publikatiereeks Archiefdienst Breda, Studies, 3, Breda (1992).

- Buiks, Chr.:** Oude familienamen in de Baronie van Breda, Publikatiereeks Gemeentearchief Breda, Studies, nr. 9a en 9b, Breda (1994).
- Buiks, C. J. M.:** Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda, Assen (1997).
- Buiks, Chr.:** Cijnslieden in Gilze en Rijen in het jaar 1456, Rijen (2002).
- Buiks, Chr.:** Veldnamen in de gemeente Zundert, Rijen (2004), deel 1-4.
- Buisman, J.:** Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen (onder redactie van A. F. V. van Engelen), deel 1, tot 1300, Franeker (1995).
- Buithuis, H.:** Nederlands repertorium van familienamen, deel XI: Noordbrabant, Assen (1977).
- Camps, H. P. H.:** Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, deel I: De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), Den Haag (1979).
- Cate, jaar A. ten:** Inventaris van de archieven van de rentmeesters van Prins Frederik en hun opvolgers, 's-Hertogenbosch (1971).
- Cerutti, F. F. X.:** Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda, deel 1, Utrecht (1956); deel II, Bussum (1972), deel III (met F. A. Brekelmans), Zutphen (1990).
- Crompvoets, H. jaar G.:** Veenderijterminologie in Nederland en nederlandstalig België, Amsterdam (1981).
- Devos, M.:** Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten, Spreidings-en betekenisgeschiedenis, Tongeren (1991).
- Dillo, M. en G. A. M. van Syngel:** Oorkondenboek van Noord-Brabant, tot 1312, II, Den Haag (2002).
- Drossaers, S. W. A.:** Het archief van den Nassauschen Domeinraad, Eerste deel: Het archief van de Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581, Den Haag (1948).
- Ekwall, E.:** The concise Oxford dictionary of English placenames, Oxford (1959).
- Erens, A.:** De oorkonden van het norbertinesserklooster Sint Catharinadal te Breda/Oosterhout, Tongerlo (1928/31).
- Erens, M. A., H. M. Koyen (ed):** De oorkonden der abdij Tongerlo I-IV, Tongerlo (1948-1958).
- Erens, A.:** Alphen in de Baronie van Breda, Ms. in archief Tilburg (1978), 6 delen.
- Flou, K. de:** Toponymisch woordenboek van West-Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne en een gedeelte van het graafschap Ponthieu, 18 delen, Gent (1914/53).
- Geerts, J.:** De 'Aard' van zes Kempische dorpen (Beerse, Gierle, Lille, Vlimmeren, Vosselaar, Wechelderzande), Taxandria Turnhout 49 (1977), pp. 163-178.
- Goetschalckx, P. J.:** Oorkondenboek der witheerenabdij van Sint Michiels te Antwerpen, Eekeren-Donk (1909).
- Goor, Th. E. van:** Beschrijving der stad en lande van Breda, Den Haag (1744), herdruk, Den Haag (1970).
- Goossenaerts, J.:** De taal van en om het landbouwbedrijf in het N. -W. van de Kempen, Gent (1956/8).

- Goris, J.:** Wolf-namen, *Brabants Heem* 7 (1955) pp. 138-140.
- Gysseling, M.:** Oostvlaamse plaatsnaamproblemen, *Meded.* 26 (1950) p. 17 e. v.
- Gysseling, M.:** Enkele topografische termen in Nederland, *Meded.* 30 (1954) p. 81
- Gysseling, M.:** Toponymische woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West- Duitsland (voor 1226), twee delen, Gent (1960)
- Gysseling, M.:** Dries, *Naamkunde* 7 (1975) pp. 258-265
- Gysseling, M.:** Enkele Belgische leenwoorden in de toponymie, *Naamkunde* 7 (1975) pp. 1-6
- Gysseling, M.:** De voornaamste bestanddelen van Zuidnederlandse plaatsnamen, *Naamkunde* 13 (1981) pp. 76-78
- Habets, J. en A. J. A. Flament:** De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn, Den Haag (1889/99), 2 delen
- Hekker, R. C.:** Het Brabants boerenleven omstreeks 1800. Naar gegevens uit de nagelaten papieren van jaar Goldberg, *Brabantia* 3 (1954), pp. 3-13
- Helsen, J.:** Akker, broek, aard in Kempische keurboeken, *Meded.* 28 (1952), p. 127 e. v.
- Helsen, J.:** Toponymica in Kempische grensafbakeningen, *Meded.* 31 (1955), p. 16 e. v.
- Helsen, J.:** Het woord wolf in plaatsnamen, *Meded.* 34 (1958), pp. 107-122
- Helsen, J.:** Het woord hond in plaatsnamen, *Meded.* 37 (1961), pp. 90-106
- Helsen, A. -M. en J.:** Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen, Leuven (1978)
- Heukels, H.:** Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten, (1907), herdruk, Utrecht (1987)
- Hoefft, jaar H.:** Proeve van Bredaasch taaleigen, Breda, (1836)
- Hoop, A. d':** Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant, Tome V: Etranger, Brussel (1930)
- Ijsseling, J. M. F.:** Inventaris van het archief van het begijnhof te Breda, Breda (1966)
- Knaepen, R.:** Kempische heidorpen tussen Dommel en Neten, *Historische geografie van het ontginnings-wezen. De Pleinconfiguraties en sociaal-economische ontwikkelingen*, Gent (1994)
- Knippenberg, H. H.:** Sittert als plaatsnaam, *Brabants Heem* 3 (1951), p. 20
- Knippenberg, W. H. Th.:** Hane- en hoendernamen, *Brabants Heem* 6 (1954), pp. 106-109
- Koch, A. C. F.:** Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, Deel I, eind 7e eeuw tot 1222, Den Haag (1970)
- Laan, K. ter:** Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams-België, Den Haag/Batavia (1949)
- Leenders, K. A. H. W.:** De molens in en om het Land van Breda, *De Oranjeboom* 29 (1976), pp. 107-146
- Leenders, K. A. H. W.:** Nogmaals eeuwswels, *Naamk.* 10 (1978), pp. 193-197
- Leenders, K. A. H. W.:** Van gemeynten en vroonten, *De Oranjeboom* 40 (1987), pp. 44-78
- Leenders, K. A. H. W.:** De Molenlei, *Brieven van Paulus* 18 (1993), pp. 213-219

- Leenders, K. A. H. W.:** Cultuurhistorische inventarisatie gemeente Breda, Breda (2006)
- Litsenburg, Th. F. van:** en G. C. M. van Dijk: Inventaris van de Collectie Cuypers van Velthoven, 's-Hertogenbosch (1978), 2 delen
- Maes, Bert (red.):** Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen, herkenning, verspreiding, geschiedenis en gebruik, Amsterdam (2006)
- Marley, T. L.:** The placename-element –hurst (-horst), Naamkunde 4 (1972), p. 26 e. v.
- Mélotte, H. E. M. en J. Molemans:** Noordbrabantse plaatsnamen, I: Valkenswaard, Waalre (1979)
- Moerman, H. J.:** Nederlandse plaatsnamen, een overzicht, Brussel (1956)
- Molemans, J.:** Intern-en extern-lokalizerende voorzetsels bij Limburgse toponiemen, Naamk. 4 (1972), pp. 163-208
- Molemans, J.:** Profiel van de Kempische toponymie, Naamk. 9 (1977), pp. 1-50
- Molemans, J. mmv. J. Mertens:** Zonhoven, een historische-naamkunde studie, Zonhoven (1982)
- Mosselveld, J. H. van:** Het landgoed Valkenburg bij Gilze, De Oranjeboom 13 (1960), pp. 154-179
- Otten, Gerard:** De straten van Breda, Breda (1988)
- Passen, R. van:** Bos en hout, Meded. 37 (1961), pp. 107-133
- Passen, R. van:** De landschapsgeschiedenis ten zuiden van Antwerpen in het licht van de naamkunde, Naamkunde 5 (1973), pp. 244-269
- Peé, W.:** De namen voor de gemeentekom in de Zuidnederlandse dialecten, Naamk. 2 (1970), pp. 41-49
- Poel, J. M. G.:** De landbouwenquête van 1800, Historia agriculturae, Jaarboek Ned. Agronomisch historisch Instituut te Groningen, 1, (1953), p. 57-
- Poel, J. M. G. van der:** De landbouwkundige gegevens uit het Journaal van den reize van den Agent van Nationale Economie der Bataafsche Republiek jaar Goldberg in het verbaal gehouden door den commissaris van Landbouw jaar Kops in het jaar 1800, Historia agriculturae, Jaarboek van het Ned. Agronomisch Instituut te Groningen, deel 5 (1957), p. 141-145
- Prooije, Leendert van:** Bronnen voor historisch boerderijonderzoek: Een soldatenbrief uit 1831 als algemeen voorbeeld, Volkscultuur, nr. 4 (1986), pp. 71-79
- Pijnenburg, W.:** Eeuwsels, Naamk. 7 (1976), pp. 5-35
- Samyn, J.:** Deken De Bo's kruidwoordenboek, Gent (1888) herdruk, Handzame (1970)
- Schönfeld, M.:** Veldnamen in Nederland, Amsterdam (1950)
- Schönfeld, M.:** Nederlandse waternamen, Brussel (1955)
- Schrauwen, G.:** Beschrijving van het dorp Gilze ten nutte der inwonende jeugd bearbeid, Den Bosch (1928)
- Schrijnemakers, A.:** Sittard = (Kollen)bergflank, Naamkunde 6 (1974), pp. 51-85
- Sijs, Nicoline van der:** Chronologisch woordenboek, De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen, Amsterdam/Antwerpen (2001)
- Smulders, F.:** Tilburg rond 1450, Actum Tilliburgis (1973)

- Spek, Theo:** Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie, Utrecht (2004), deel 2, p. 1009 respectievelijk 751.
- Stolter, M. C. P.:** Polders en polders en polders, Holland 13 (1981), pp. 114-115.
- Trommelen, J. R. O. en M. P. E. Trommelen:** Tilburgse toponiemen in de zestiende eeuw, Tilburg (1994).
- Uittien, H.:** De volksnamen van onze planten, Zutphen (1946).
- Verdam, J.:** Middelnederlandsch handwoordenboek, Den Haag (1932), Herdruk.
- Vet, J. C. de, A. jaar M. Hoevenaars en A. L van Geertruij:** Gilze van Vossenbergh tot Valkenberg, Geschiedenis in woord en beeld van straten en wijken, Baarle-Nassau (1998).
- Vries, Jan de:** Nederlands etymologisch woordenboek, Leiden (1987).
- Wieberdink, G. L.:** Historische atlas van Noord-Brabant, Den Haag (1989).
- Wulf, M. De:** De archeologische verborgenheden van de Steenakkers, Steenberg en andere steentoponiemen, Annalen van de oudheidkundige kring van het Land van Waas, 78 (1975), p. 19 e. v.

3.11 Tijdschriften

- Bredanaar:** De Bredanaar, bewaard in SAB.
- De Boer:** Oorspronkelijk: de Zundertsche Courant 1903- circa 1970 (bewaard bij drukkerij Vorsselmans te Zundert).
- Meded.:** Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam 1 (1925) – 44 (1968).
- Naamk.:** Naamkunde, Mededelingen van het Instituut voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde en nederzettingsgeschiedenis te Amsterdam 1 (1969)...
- De Oranjeboom:** Jaarboek van de geschied-en oudheidkundige kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom', 1 (1948)-.
- Taxandria Turnhout:** Taxandria, Gedenkschriften van de geschied-en oudheidkundige kring der Kempen, 1 (1903)-15 (1923), Nieuwe Reeks 1 (1929)...

3.12 Afkortingen

best. in	bestaande in.
br.	buynder, bunder
ca.	circa
den.	denier
dr.	dochter
f.	folio
geh.	geheyten, geheeten

gem.	gemet
gen.	genedige
gld.	gulden
gr.	groten
idg	indogermaans
j.	jaar
kad. nr.	kadastraal nummer
kgld.	karolusgulden
krn.	kinderen
lb.	libra=pond
lop.	lopenzaad, lopense
mnl.	middelNederlands
noortw	noortwaerts
oostw.	oostwaerts
penn.	penning
perc.	parcheel, parcel
r.	roede
sch.	schelling
suytw.	suytwaerts
st.	stuiver
toebenh.	toebehoorte
v	verso
verk.	verkoopt, heeft vercocht
VM	volksmond (toponiem nog bekend in de volksmond)